

ОБРАЗОВАНИЕ,

**НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ
В МИРЕ**

международный научный электронный журнал

**Выпуск №9 (том 1)
(ноябрь 2022)**

OPEN ACCESS

ОБРАЗОВАНИЕ
НАУКА И
ИННОВАЦИОННЫЕ
ИДЕИ В МИРЕ

международный научный электронный журнал

ЧАСТЬ 9 ТОМ 1 НОЯБРЬ 2022 год

**Kompyuter texnologiyalarini qo'llanilish sohalari bo'yicha talabalarning
kasbiy kompetentini shakllantirish**

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Ta'lim tarbiya nazariyasi va metodikasi

(boshlang'ich ta'lim) yo'nalishi

2-kurs magistranti

Sharipova Zarnigor Zarif qizi

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo'lajak talaba yoshlarning zamonaviy axborot- kommunikatsiya texnologiyalari muhitida, kompyuter texnologiyalarining qo'llanilish sohalari bo'yicha kasbiy kompetentlikni shakllantirish borasidagi fikrlar batafsil tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: kompetentlik, kompetensiya, axborot, ta'lim, talaba, kompyuter

Barchamizga ma'lumki, so'nggi uch yilda respublikamizda kadrlar tayyorlash va ta'limni tashkil etishning jahon standartlariga javob beradigan samarali tizimi yaratildi va bugungi kunda oliy ta'limni modernizatsiyalashga davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 apreldagi "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2909-son qarori¹, 2017 yil 27 iyuldagi "Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3151-son qarori², 2017 yil 9 avgustdagi "Oliy ta'lim muassasalarida pedagogika yo'nalishlarida maxsus sirtqi bo'limlarni tashkil etish to'g'risida"gi PQ-3183-son qarori³, 2018 yil 5

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 apreldagi "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2909-son qarori.

² 2017 yil 27 iyuldagi "Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3151-son qarori.

³ 2017 yil 9 avgustdagi "Oliy ta'lim muassasalarida pedagogika yo'nalishlarida maxsus sirtqi bo'limlarni tashkil etish to'g'risida"gi PQ-3183-son qarori

iyundagi “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo’yicha qo’shimcha chora tadbirlar to’g’risida”gi PQ-3775-son qarori⁴, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi PF-5847-son qarori⁵ O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi qabul qilindi. Bugungi kunda davlatimiz tomonidan pedagogik jarayonlarda o‘quvchi-talabalarni mustaqil va erkin fikrlashga o‘rgatish, dunyoqarashini kengaytirish, ta’lim muassasasi rahbarlari va pedagog xodimlar faoliyatini qobiliyatli, tashabbuskor, izlanuvchan, g‘ayratli, yutuqlarga intiluvchi va erishuvchi, ma’naviy barkamol shaxsni shakllantirishga yo‘naltirish, ya’ni ta’lim tizimining sifat darjasini ko‘tarish masalalariga alohida e’tibor qaratmoqda.

Hozirgi davrda dunyo miqiyosida axborot- kommunikatsiya texnologiyalarining yuksak darajada rivojlanib borayotganligining guvohi bo‘lib kelmoqdamiz. Shu bois ham olimlarimiz, XXI asrni axborot texnologiyalar asri deb bejiz aytishmagan. Zamonaviy axborot texnologiyalari kun sayin barcha sohalarda rivojlanayotgani, jumladan, ta’lim sohasida ham yangi axborot texnologiyalaridan keng foydalanish an’anaviy o‘qitish usullaridan ko‘ra samarali va yuqori natijalarga olib kelmoqda. “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” da ko‘zda tutilganidek, zamonaviy axborot texnologiyalari, kompyuterlashtirish va kompyuter tarmoqlari negizida ta’lim jarayonini yangi axborotlar bilan ta’minlash rivojlanib bormoqda. Endi shu soxaga oid fikrlar bilan yaqindan tanishamiz. Hozirgi kunga kelib, kompyuter savodxonligi madaniyatning muhim belgisiga aylanib ulgurdi.

Bugungi kunda barcha boshqa sohalar qatorida ta’lim tizimida ham turli fanlarni o‘qitishda AKT imkoniyatlarini joriy etish dolzarb masalalardan hisoblanadi. AKT nafaqat talabalarda bilim va malakalarini shakllantirishga, balki ularning kasbiy kompetentligini rivojlantirish, bilishga oid qiziqishlarini

⁴ 2018 yil 5 iyundagi “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo’yicha qo’shimcha chora tadbirlar to’g’risida”gi PQ-3775-son qarori

⁵ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi PF-5847-son qarori

oshirishga va ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Keyingi davrlarda ko'plab psixologik va ilg'or pedagogik sohalarda chop etilayotgan maqolalarda, AKT talabalarlarning bilimi, ijodiy tafakkurini rivojlantirishi haqidagi fikrlar ta'kidlanayotganining guvohi bo'lmoqdamiz. AKT imkoniyatlaridan foydalanish ta'lim jarayonida beriladigan axborotlar doirasini boyitish va talabalar tomonidan qiziqish bilan o'zlashtirilishiga yordam beradi. Ta'lim jarayoniga AKTning joriy etilishi bilan zamonaviy axborot muhitiga xos bo'lgan ta'limga yangicha yondashuv shakllana boshladi.

Kompyuterlashtirish yo'li bilan ta'limni tashkil etish, boshqarish, nazorat qilishning yangi - sifat bosqichiga o'tiladi. Unda o'qituvchi va o'quvchi munosabatidagi bog'lanish, aloqalar tubdan o'zgaradi, ta'lim mazmuniga pedagogik ishlov berish uslubiyati yangilanadi, o'quv materialini to'liq o'zlashtirish davri boshlanadi, ta'lim modul xarakteriga ega bo'ladi, teskari aloqa mohiyati jihatidan yangilanadi. Kun sayin rivojlanayotgan davrda talabalarni mustaqil fikrlaydigan qilib tarbiyalash vazifasi esa asosiy maqsadlardan biri qilib belgilangan. Mamlakatimiz ta'lim tizimida kompetensiyaviy talablarga javob beradigan mustaqil va erkin fikrlaydigan, ilg'or texnik-texnologik tajribalarni puxta o'zlashtirgan, raqobatbardosh pedagog kadrlarni tayyorlash tizimi isloh qilinmoqda. Shu o'rnida har bir fan va mavzu yoritilish jarayoni avvalo talaba yuqori darajali bilim olishi va yuqori kasbiy kompetentligini shakllantirishga qaratish ularning kelgusida yuqori salohiyatli va raqobatbardosh kadrlar bo'lib yetishishlariga yordam beradi. Bu avvalo, jamiyatni rivojlantirishga asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Zero, yuqori malakali pedagog kadrlarni tayyorlash avvalo, kelgusida ham ta'lim va tarbiya beradigan OTMlar salohiyatli yoshlar yetishib chiqishini ta'minlaydi.

Talaba oliy o'quv yurtida turli fanlarni o'rganish natijasida unda kasbiy yunallanganlik shakllanadi, ya'ni o'z bilim, tajriba va qobiliyatini tanlagan kasbi sohasida qo'llash uchun shaxsiy intilish paydo bo'ladi. Shaxsning kasbiy yo'nalganligini takomillashtirish istagi, o'z kasbi sohasida mehnat qilib, moddiy va ma'naviy ehtiyojlarni qondirish istagini o'z ichiga oladi. Kasbiy yo'nalganlik

- kasbiy faoliyat maqsad va vazifalarini tushunishni va qabul qilishni o'z ichiga oladi.

Kasbiy yo'nalganlik mazmunidagi ijobiy uzgarishlar bo'lgusi kasb bilan boglik, bo'lib, motivlar mustahkamlanishnda ko'rinadi: ish buyicha o'z majburiyatlarini yaxshi bajarishga iye-tilish, bshshmdon mutaxassis sifatida uzini ko'rsatish, murakkab uquv vazifalarini muvaffaqiyatli bajarishga intilish kuchayadi, ishda muvaffaqiyatga erishish istagi kuchayadi.

Talabalarda kasbiy yo'nalganlikni shakllantirish uchun kasbni egallash imkoniyatlariga ishontirish, bo'lg'usi ishning kelajagiga ishonch hosil qilish, mehnat an'analarini targ'ib qilish, kasbning ishlab chiqarish va estetik tomonlarini, uning ijodiy xarakterini ko'rsatish zarur.

Mamlakatimiz oliy talim tizimida bo'lajak o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish borasida qator ijobiy ishlar amalga oshirilmogda, xususan, bu boradagi ishlar sirasiga oily ta'lim muassasalari moddiy texnik bazasining to'liq ta'minlanishi, DTS, dastur va darsliklarning yangi avlodining yaratilishi, o'qitish jarayonida pedagogik va axborot texnologiyalardan uyg'un ravishda foydalanishning tatbiq etilishi, talabalarning bilish faoliyatining mustaqil va ijodiy izlanishlar asosida tashkil etilishi, fan o'qituvchilarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish institutlari faoliyatini rivojlantirilishi, "Mahorat maktablari"ning tashkil etilishi kabi ko'plab yutuqlarni aytishimiz mumkin.

Kompetensiya bu-sohaga oid bilim, ko'nikma, malaka, qarashlar majmui, shaxsning qadriyati va sifatleri, kvalifikatsiyasining namoyon bo'lishi yoki ta'sir ko'rsatish qobiliyati hisoblanadi. Kompetentlik atamasi lotincha "copeto" so'zidan olingan bo'lib "erishyapman, munosibman" degan manoni anglatadi hamda ma'lum sohadan xabardorlik va tajribaga ega ekanligini anglatadi. Shuningdek, muayyan lavozimga mos va o'z kasbining mohir egasi bo'lgan shaxsga xoslikdir.

Kasbiy-pedagogik kompetentlikning bosh ko'rsatkichi bu insonga, shaxsga yo'nalganlikdir. Kasbiy-pedagogik kompetentlik pedagogik voqelikni izchil idrok eta bilish va unda izchil harakat qila olish malakasini qamrab oladi.

Bo'lajak mutaxassislarni axborot texnologiyalari muhitida kasbiy faoliyat yuritish kompetentligini rivojlantirish quyidagilardan iborat:

1. Yuridik – zararli axborotlar ta'siridan himoyalanih va axborot xavfsizligiga rioya qilishga doir me'yoriy-huquqiy hujjatlardan foydalanish;

2. Dasturiy-texnik – avtomatlashgan axborot tizimlari va aloqa tarmoqlarida axborot xavfsizligini ta'minlash metod va vositalarini egallaganlik;

3. Me'yoriy-metodik – faoliyat turi bilan bog'liqlikda axborot xavfsizligi sohasida shaxsiy va jamoaviy me'yorlarga rioya qilish;

4. Ijtimoiy-madaniy – jamiyat a'zolari va shaxsiy qadriyatlar tizimiga ta'siri nuqtayi nazaridan axboriy faoliyatni quyidagi jihatlar bilan bog'liqlikda axborot bilan ishlash faoliyatini boshqarish.

Ta'limda kompetentlik bilan yondashuv tarbiyachilarni turli ko'nikmalarni egallash, kelajakda ijtimoiy, kasbiy va shaxsiy hayotlarida samarali harakat qilishga yo'naltiradi. Mamlakatimizda ta'lim tizimiga, uning sifat va samaradorligiga davlatimiz tomonidan qaratilayotgan e'tibor, ta'lim muassasalarini zamon talablari darajasida yangi texnologiyalar bilan jihozlanishi, shuningdek, o'quv jarayonini ilmiy asosda tashkil etish uchun zaruriy sharoitlarni yaratilishi umumiy o'rta ta'lim muassasalari barcha rahbarlarining o'z ustida ishlashi, yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etish borasida izlanishlar olib borishini hamda boshqaruv faoliyatini takomillashtirishni taqozo etadi.

Kasbiy-pedagogik kompetentlikning bosh ko'rsatkichi bu insonga, shaxsga yo'nalganlikdir. Kasbiy-pedagogik kompetentlik pedagogik voqelikni izchil idrok eta bilish va unda izchil harakat qila olish malakasini qamrab oladi. Ta'limda kompetentlik bilan yondashuv tarbiyachilarni turli ko'nikmalarni egallash, kelajakda ijtimoiy, kasbiy va shaxsiy hayotlarida samarali harakat qilishga yo'naltiradi. Bolani maktabga tayyorlash jarayonida ularda faoliyatning

yangi turi bo'lgan ta'lim olishga, o'qishga ishtiyoq uyg'otib boriladi. Bu o'rinda bolalarni ruhan ta'lim jarayoniga kirishishga tayyorlash maqsadida, dastlabki o'quv elementlarini o'rgatish lozim. Buning uchun maktabga tayyorlov yoshidagi bolaning rivojlanishi va uning maktabga tayyorgarligi quyidagi ko'rsatkichlari jihatdan ta'lim olishga tayyor bo'lish kerak:

- ✓ jismoniy tayyorgarlik (bolaning mazmuniy jihatdan rivojlanishining fiziologik darajasi);
- ✓ psixologik tayyorgarlik (bola shaxsi tarkibining hissiy, mental (aqliy), irodaviy rivojlanish darajasi);
- ✓ ijtimoiy tayyorgarlik (bolaning mazmuniy jihatdan ijtimoiy rivojlanish darajasi).

Bugungi maktab bolasidan aniq bilimlarga emas, fikrlash ko'nikmasi, kattalar va tengdosh o'rtoqlarini tushunish, ular bilan hamkorlik qilish ham talab etiladi. Shuning uchun bola maktabga qadam qo'yayotganida qanchalik bilimga ega ekanligi emas, balki, uning yangi bilimlarni egallashga tayyorligi, atrof-olamga moslashishi ko'nikmasi, voqea-hodisani mustaqil ravishda tahlil etishi va mustaqil harakat qilishi muhimroq hisoblanadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda zamonaviy axborot va ilg'or pedagogik texnologiyalardan keng foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu uslub va vositalarni qo'llanilishi ta'limda erishilgan natijalarni baholash imkonini beradi, talabalarni mustaqil materialni o'rganishga qiziqtiradi, talabalarga egallangan amaliy va nazariy ko'nikmalarni majmuaviy ko'rsatish va bo'lajak mutaxassislarni kasbiy kompetensiyalarini asosli ravishda rivojlantirishga xizmat qiladi. Kompyuter texnologiyalari qaysi sohalarda qo'llanilmasin, avvalo talaba yuqori darajali bilim olishi va yuqori kasbiy kompetentligini shakillantirishga qaratish ularning kelgusida yuqori salohiyatli va raqobatbardosh kadrlar bo'lib yetishishlariga yordam beradi. Bu avvalo, jamiyatni rivojlantirishga asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Kadrlar tayyorlash milliy dasturi 29-август, 1997.
2. Abduqodirov A. A. va boshq. Axborot texnologiyasi fani bo'yicha kasb-hunar kollejlari uchun o'quv dasturi. - Toshkent: 2000.- 8 bet.
3. Abduqodirov A. A. va boshq. Axborot texnologiyalari.: Akademik litsey va kasb hunar kollejlari uchun darslik.
4. Muslimov N.A. va boshqalar. Kasb ta'limi o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. Monografiya. – T.: “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2013
5. Sh.X.Pozilova “Pedagogik dasturiy vositalar” fanidan ma'ruza mashg'ulotlari bo'yicha o'quv qo'llanma. – Toshkent: Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU. 2019.
6. D.A.Abdurahimova, R.A.mavlanova Pedagogik mahurat. O'quv qo'llanma. T., 2012.
7. Q.M.Axmedov, O.A.Ismoilov Yangi pedagogik texnologiyalar va ularni joriy qilish muammolari. Metodik qo'llanma.

IRODAVIY SIFATLARNI PSIXOLOGIK AHAMIYATI

O'zbekiston milliy usiversiteti

Ijtimoiy fanlar fakulteti Psixologiya yo'nalishi

2-bosqich magistranti

Shakarova Nafosat Shavkatovna

Annotatsiya: Maqolada insonda iroda tushinchasini ahamiyati, fizologik boshqaruvdagi o'рни haqida malumotlar berib o'tilgan. Irodani shakllanishida ahamiyatga ega bo'lgan boshqa omillar haqida ham malumotlarga to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Iroda, qattiyat, sobitqadamlilik, tirishqolilik, matonatilik, alubiya, apraksiya ishbilarmonlilik, mustaqillilik.

Аннотация: В статье представлена информация о значении понятия воли у человека, его роли в физиологическом управлении. Обсуждается также информация о других факторах, имеющих значение в формировании воли.

Ключевые слова: Воля, решительность, стойкость, трудолюбие, упорство, алубия, apraksiya, деловая хватка, самостоятельность.

Abstract: The article provides information about the importance of the concept of will in humans, its role in physiological control. Information about other factors that are important in the formation of the will is also discussed.

Keywords: Will, determination, steadfastness, diligence, tenacity, alubia, apraxia, business acumen, independence.

Iroda - bu kishining o'z xulqi va faoliyatini ongli ravishda boshqarish, maqsadga yo'naltirilgan xatti-xarakat va xulqi atvorining amalga oshishida tashqi, ichki qiyinchiliklarni yengib o'tishga-qaratilgan jarayonlar. Iroda tufayli inson o'z faoliyatini ongli boshqaradi, maqsad qo'yadi, maqsadni amalga

oshirish mobaynida uchraydigan to'siqlarni, qiyinchiliklarni yengishga xarakat qiladi. Psixologik tadqiqotlarni ko'rsatishicha irodaviy sifatlarning 300ga yaqin turi mavjud. Irodaviy sifatlarni bir qancha kamponetlari mavjud bulib ular quyidagilar: istak, maqsad, xoxish, ijro etish, ichki qiyinchiliklarni yengish, bajarilgan ishga baho berish kabilardir. Insonning o'z faoliyatini va xulqi atvorini shaxsiy xoxish irodasiga bo'ysundirish, ro'yobga chiqarish mustaqil fikrlashni barqarorlashtirish ko'zlangan maqsadni amalga oshirishga puxta zamin hozirladi. Yoshlarni irodasi avvalo ularning ijtimoiy faoliyatida, mehnat faoliyatida, ijtimoiy tajribasida va ta'lim jarayonida namoyon bo'ladi. Yoshlarimizda irodaning bir qancha sifatlari ko'zga tashlanadi. Bular: qattiyatlilik, tashabbuskorlik, dadillik, mustaqillik, tejamkorlik, intizomlilik, tirishqoqlik, javobgarlilik, jasoratlilik, ishonch va o'zini irodalashlilik kabilar. Bugungi kunda yoshlarimizning bilim olishga ehtiyojining kuchayishi ulardagi aqliy salohiyati o'sishi ko'p jihatdan ularning irodaliy bo'lishini talab etadi. Chunki iroda tufayli inson biron-bir maqsad asosida ko'zlangan ishini hattiharakatlarini bajarishga intiladi. Ta'lim jarayonida o'quvchi yoshlarda irodaviy sifatlarni tarbiyalash, ularni o'quv faoliyatlarida duch keladigan tusiq va qiyinchiliklarni yengishga o'rgatish, ta'lim jarayonida muvaffaqiyatlik tarzda amalga oshirish imkoniyatini yaratadi. Bilimlarni egallashdagi sobitqadamlilik - bosh irodaviy sifat, hislat hisoblanib u irodaning boshqa ko'rinishlarining taraqqiyot darajasini va o'sishini aniqlovchi asosiy omil bo'lib sanaladi. Mustaqil va kelajagi buyuk davlat ideallarida sodiqlik vatan oldidagi burchlik yuksak darajada anglash jamoatchilik xissi, yurt ravnaqiga o'z xissasini qo'shishi istagi va bularning barchasi o'zbek xalqiga xos bo'lgan sobitqadamlilik namunasi. Ta'lim-tarbiya jarayonidagi tashabbuskorlik talabaning o'z xoxishini amalga oshirish o'quvchida, mustaqil bilim olish va fikrlashdagi qattiyatlilik - talaba yoshlar tomonidan jiddiy qaror qabul qilish uni izchil xayotga tadbiq etish xislati sanaladi. Tirishqoqlik talaba yoshlarning qiyinchiliklarni yengish uchun kurashida sir va izoh hujjat maqsadiga erishish uchun intilish ko'nikmasi xisoblanadi. Muammolarni yechish chog'ida

chidamlilik shaxs tomonidan qabul qilingan qarorda amalga oshirishga xalal beruvchi, fikrni hissiyot va hatti-harakatni turg'unlovchi (tormozlovchi) talabaning uquvchanligi xisoblansa tashkillanganliko'z harakati va xulqini rejalashtirish hususan uni ijro etishda talaba yoshlarning rejaga asoslanishini malakasi. Matonatlilik - qo'ygan maqsadni xavf-xatarga mos muqaddas his etgan holatda o'rnini oqlaydigan xavf-xatarga qul urish, qurqinch nisbatan yuzma-yuz tura olish, fazilati. Ishbilarmonlik - har qanday o'rnatilgan ishni qiyinchiliklar va qarshiliklardan qat'iy nazar omilkorlik qo'llash tufayli oxiriga yetkazish xislatidir. Mustaqillilik - o'z e'tiqodiga qat'iy ishonch shaxsiy kuch quvvatiga ishonch, boshqalarning yordamiga muxtojlik sezmaslik kabi irodaviy sifatlardan xisoblanadi. Shaxsning xulq-atvorida, o'quv faoliyatida agarda ta'limiy mashg'ulotlar oqilona, xaqiqiy ravishda, to'g'ri uyushtirilsa insondagi bir qator irodaviy sifatlari xam paydo bo'ladi, bunda oliy va o'rta maxsus o'quv yurti o'qituvchilari, murabbiylariga yuklanadi. Bu vazifani muvaffaqiyatli uddalash uchun ular oliy o'quv yurti talabalari va texnikum o'quvchilariga muntazam ravishda topshiriqlar berib, ularni o'z vaqtida va sifatli bajarishi uchun o'quvchilar masuliyat va sifatli (bajarilishi) hissini tarbiyalashlari lozim. Buning uchun o'quvchilarga fanlar bo'yicha uy topshiriqlari berish turli ko'rgazmali qurollar, referat ishlarini ko'rsatilgan muddatlarda qabul qilib olish baholash talaba yoshlarda intizomlilik, qund, chidam kabi bir qator irodaviy sifatlari shaklanishiga sabab bo'ladi. Chunonchi yoshlarimizda komil inson qilib tarbiyalash ularni kelajagida yuksak aqliy saloxiyatli muxatassilar bo'lishlari o'z-o'zini boshqarish va uddalashga o'rgatish xozirgi zamon talabadir. Irodaning individual xususiyatlari va fenomenlari mavjud bo'lib, inson faoliyatining maqsadga muvofiq ravishda amalga oshirishni ta'minlaydi. Iroda shaxs faoliyatining ichki qiyinchiliklarini yengishga qaratilgan ongli tuzilmadan iborat bo'lib, u o'zini o'zi boshqarish sifatida dastavval o'ziga, o'z shissiyotiga va xattiharakatlariga shukmronlik qilishda aks etuvchi psixologik hodisadir. Irodaning kuchi yoki kuchsizligini aks ettiruvchi holatlar uning individual xususiyatlarini namoyon qiladi. Ana shu atamalardan kelib chiqqan holda

irodasi kuchli va irodasi sust (kuchsiz) odamlar hamda ularning ijobiy va salbiy fazilatlarini, sifatlarini, hislatlarini, illatlarini to'g'risida mulohaza yuritiladi. Irodasi sustlikning patologiyasi mavjud bo'lib, ular abuliya (yunoncha abulia - qat'iysizlik degan ma'noni anglatadi) va apraksiya (yunoncha apraxia - harakatsizlik ma'nosini bildiradi) atamalarini bilan ifodalanadi. Abuliya - bu miya patologiyasi negizida vujudga keladigan faoliyatga intilishning mavjud emasligi, harakat qilish, uni amalga oshirish uchun qaror qabul qilish zarurligini anglagan tarzda shunday qila olmaslikdan iborat inson ojizligidir. Masalan, shifokor ko'rsatmalariga rioya qilish zarurligini to'g'ri fashmlagan abuliya kasali bilan shikastlangan bemor biror narsani bajarishga o'zini mutlaqo yo'llay olmaydi. Apraksiya - miya tuzilishining shikastlanishi tufayli yuzaga keladigan harakatlar maqsadga muvofiqligining murakkab buzilishidan iborat psixopatologik holatdir. Nerv to'qimalarining buzilishi miyaning peshona qismlarida yuz bersa, u holda xatti-harakatlarni erkin to'g'rilashda buzilish namoyon bo'ladi, natijada iroda akti bajarilishi qiyinlashadi. Abuliya va apraksiya-psixikasi og'ir kasallangan insonlarga xos, nisbatan noyob, fenomenal psixopatologik hodisalardir. Lekin pedagogik faoliyatda uchraydigan irodaning sustligi miya patologiyasi bilan emas, balki noto'g'ri tarbiya mashsuli bilan tavsiflanadi. Iroda sustligining yaqqol (tipik) ko'rinishlaridan biri-bu yalqovlik shisoblanib, shaxsning qiyinchiliklarini yengishdan bosh tortishga intilishi, irodaviy kuch-g'ayrat ko'rsatishni qat'iy ravishda istamasligida o'zini aks ettiruvchi illatdir. Yalqovlik - shaxs ojizligi va irodaviy sustligining, uning shayotga layoqatsizligining, shaxsiy va ijtimoiy faoliyatga (hamkorlikka) loqaydligining ifodasidir. Yalqovlik-shaxsning ruhiy qiyofasi bo'lib, uzluksiz tarbiyaviy ta'sir va o'zini o'zi tarbiyalash orqali bartaraf etish imkoniyati mavjud ruhiy nuqsondir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Олимов Л.Я., Махмудова З.М. Психологические механизмы девиантного поведения. Психология XXI века. Ярославль., 2020. –С. 125-127.
2. Олимов Л.Я., Махмудова З.М. Стрессли вазиятларда психологик ҳимоя механизмлари ва копинг хулқ-атвор намоён бўлишининг ижтимоий психологик хусусиятлари: стрессли вазиятларда психологик ҳимоя механизмлари. Psixologiya ilmiy jurnali. 2020 yil, 4 son 109-115 b.
3. Олимов Л.Я., Махмудова З.М. Ўсмирларда психологик ҳимоя механизмларининг намоён бўлишининг ўзига хослиги. Psixologiya ilmiy jurnali. 2021 yil, 4 son 103-112 b.
4. Олимов Л.Я., Махмудова З.М. Экстремал вазиятларда копинг хулқ-атвор ва стратегиялар намоён бўлишининг ижтимоий психологик хусусиятлари. Psixologiya ilmiy jurnali. 2021 yil, 3 son 98-106 b.
5. Olimov L.Ya, Baratov Sh. R. Авезов О.Р. Psixologiya nazariyasi va tarixi. Darslik. “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati” nashriyoti. Toshkent. 2019. -B. 494.
6. Olimov L.Ya. Shaxs psixologiyasi. “Durdona” nashriyoti. Buxoro. 2019. -B. 280.

**О`ZBEKISTON MILLIY IQTISODIYOTINING RIVOJLANISH
YO`NALISHLARI VA TAMOYILLARI**

O`zbekiston Respublikasi Prezidentining

Xalq qabulxonasi, Nafaqaxo`ri

Narimov Jandarbek Anarmatovich

Annotatsiya: Ushbu maqolada mamlakatimizning iqtisodiy o`shish tamoyillari, yo`nalishlari va bu borada erishilgan yutuqlar faktlar, raqamlar bilan keltitib o`tilgan. Shuningdek, O`zbekistonning yanada rivojlanishida ekspertlar fikri, tahlili, xulosalari ham batafsil yoritilgan.

**Kalit so`zlar:** iqtisodiy o`shish, milliy iqtisodiyot, barqaror rivojlanish

In this article, the principles and directions of the economic growth of our country and the achievements in this regard are presented with facts and figures. Also, the opinion, analysis and conclusions of experts on the further development of Uzbekistan are covered in detail.

Key words: economic growth, national economy, sustainable development

Butun dunyo karonavirus pandemiyasi bilan kurashayotgan bir davrda O`zbekiston 2020 yil rivojlanayotgan mamlakatlar orasida eng yaxshi iqtisodiy o`shish ko`rsatkichlarini namoyon etgani, hozirgi paytda ham respublika barqaror o`shish sari harakatlanayotgani ni uning iqtisodiyoti 1,6 foizga o`sdi, bu mamlakatni mintaqada ijobiy o`shishga muvaffaq bo`lgan sanoqligina bo`lgan davlatlar safiga qo`shdi. Shuningdek, turizm, umumiy ovqatlanish va turar joy kabi alohida kichik tarmoqlar uchun pandemiya tufayli davom etayotgan qiyinchiliklarga qaramasdan, xizmat ko`rsatish sohasi ta`sirchan dinamikani namoyish etmoqda, joriy yilning birinchi yarmida 18,3% ga o`shish sur`ati o`tgan yilning yanvar-iyun oylarida 2,6% ga oshgan bo`lsa-da, transport sohasi o`tgan

yilgi pasayishdan so‘ng faol ravishda tiklanadi: yuk aylanmasi 14,1%, yo‘lovchi aylanmasi 4,1% ga oshdi. Ko‘rib chiqilayotgan davr uchun chakana savdo hajmi 9% ga oshdi.

Tashqi savdoda ham pasayishni bartaraf etishga muvaffaq bo‘ldik. Joriy yilning birinchi yarmida savdo hajmi 13,6% ga o‘ydi va 18 milliard dollarni tashkil etdi. O‘tgan yilning xuddi shu davrida 18% ga jiddiy pasayish kuzatildi. Ko‘rib chiqilayotgan davrda eksport 12 foizga o‘tib, 7,1 milliard dollarni, import esa 14,4 foizga o‘tib, 11 milliard dollarni tashkil etdi. Ikkinchi chorakda O‘zbekiston jahon bozorida ijobiy narx kon’yunkturasi fonida chet elga oltin sotdi. Shu bilan birga, birinchi yarim yil ichida oltinsiz eksport hajmi 36,4% ga oshdi va 5,7 milliard dollarga yetdi.⁶

Eksport tarkibida xorijiy mamlakatlarga oziq-ovqat mahsulotlari yetkazib berish hajmi 6,3%, kimyoviy mahsulotlar 18,6%, sanoat mahsulotlari 74,4% (asosan to‘qimachilik mahsulotlari, rangli metallar hisobiga), mashinalar va transport uskunalari 2 baravar ko‘paydi.

Shu bilan birga, oziq-ovqat mahsulotlarini 46,2%, sanoat mahsulotlari 29,1% (asosan metallurgiya mahsulotlari), kimyoviy mahsulotlar 17% ga importining o‘ssishi kuzatilmoqda. Eng katta hajmga ega bo‘lgan mashina va uskunar importi 1,4% ga oshdi.⁷

Shunday qilib, yarim yillik yakunlari bo‘yicha O‘zbekiston iqtisodiyoti inqiroz oqibatlarini faol yengib, inqirozdan oldingi dinamikaga o‘tmoqda.

Shuningdek, O‘zbekistonda 1 milliard dollar miqdoridagi inqirozga qarshi jamg‘arma tuzilgani, keyinroq bu mablag‘ 370 million dollarga ko‘paytgani ham fikrimiz dalilidir. Inqiroz ishlamayotgan kreditlarga o‘z ta‘sirini ko‘rsatgan bo‘lishiga qaramasdan, banklarning likvidlik darajasi jabr ko‘rmaganini alohida ta‘kidlash mumkin. vaholanki bu davr ko‘pgina rivojlanayotgan davlatlar soliqlar o‘zgarishidagi cheklovlarni boshdan kechirmoqda, ayrimlarida esa katta miqdordagi qarz to‘planib qoldi. Bular

⁶ Statqo`mita.uz/uz.

⁷ Stat.uz/uz

davlatlarning tiklanishni qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilgan sa’y-harakatlariga to‘sqinlik qiladi. Tadqiqotlar natijasi, olib borilayotgan ilmiy izlanishlardan kelib chiqib, O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirish uchun ayrim taklif va mulohazalarni keltirib o‘tish mumkin:

Jahon banki ekspertlarining ta’kidlanishicha, O‘zbekiston 2030 yilga borib daromad darajasi o‘rtachadan yuqori bo‘lgan davlatlar qatoriga qo‘shilishi uchun YaIMning o‘sish sur‘atlari hozirgi darajadan ancha yuqori bo‘lishi kerak.

Bu borada Jahon banki O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi yo‘lidagi asosiy muammolar va imkoniyatlar tahlil qilingan yangi tadqiqotini e‘lon qildi. Unda xususiy sektor o‘shishi yo‘lidagi to‘siqlarni bartaraf etish, davlatning iqtisodiyotdagi ishtirokini cheklash, inson kapitalini rivojlantirish va mamlakatning yashil iqtisodiyotga o‘tishi bo‘yicha tavsiyalar mavjud.

«Rasmiylar ulkan maqsadlarni ko‘zlab, islohotlarning keyingi bosqichiga hozirlik ko‘rmoqda. Xususan, 2026 yilgacha aholi o‘rtasida kambag‘allikni ikki baravar kamaytirish, shuningdek, 2030 yilga borib daromad darajasi o‘rtachadan yuqori bo‘lgan davlatlar qatoriga qo‘shilish ko‘zda tutilgan.⁸ Bunga erishish uchun YaIMning o‘shish sur‘atlari hozirgi darajadan ancha yuqori bo‘lishi talab qilinadi. Ushbu maqsadlarga ish o‘rinlarini yanada ko‘proq yaratish hamda fuqarolarning, jumladan, yoshlar, ayollar va nogironligi bor shaxslarning iqtisodiy jarayonlarda ishtirok etish imkoniyatlarini oshirish orqali erishish mumkin.

O‘zbekistonga yuqoridagi maqsadlarga erishish uchun quyidagi to‘rtta yo‘nalishda rivojlanish yordam berishi mumkin:

- 1) xususiy sektor o‘shishini rag‘batlantirish va barqaror ish o‘rinlarini yaratish;
- 2) davlatning iqtisodiyotdagi rolini isloh qilish;
- 3) fuqarolar manfaatlariga va inson kapitalini rivojlantirishga xizmat qiladigan dasturlarga investitsiya qilish;

⁸ Jahon bankining O‘zbekistondagi vakolatxonasi rahbari Marko Mantovanelli nutqi. Riveev.uz.

4) ekologik barqaror kelajakni barpo etish.

Mamlakatda inson kapitalini rivojlantirish uchun:

- ta'lim tizimi faoliyatidagi mavjud kamchiliklarni bartaraf etish orqali uning sifatini oshirish;
- maktabgacha ta'lim va oliy ta'lim muassasalariga kirish imkoniyatini yaxshilash;
- sog'liqni saqlash tizimining samaradorligini va fuqarolar uchun undan foydalanish imkoniyatini oshirish;
- butun mamlakat bo'ylab suv ta'minoti va sanitariya xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish;
- kambag'allikni o'lchash tizimini, unga qarshi kurashish bo'yicha davlat dasturlarini va ularning maqsadlilikini takomillashtirish;
- aholi zaif qatlamlarining mehnat bozorida keng ishtirokini rag'batlantiruvchi davlat siyosatini ishlab chiqish;
- ijtimoiy himoya tizimi samaradorligini oshirish va u bilan aholining muhtoj qatlamlarini qamrab olish kerak.

Mamlakatning ekologik barqaror kelajagini barpo etish uchun:

- tabiiy resurslarni, jumladan, suv va yer resurslarini samaraliroq boshqarish;
- atmosferaga issiqxona gazlari chiqindilarini yanada kamaytirish, energiya samaradorligini oshirish, iqtisodiyotning turli tarmoqlarini, shu jumladan energetika sohasini modernizatsiya qilish bo'yicha chora-tadbirlar ko'rish;

tabiiy ofatlar xavfini boshqarish tizimini takomillashtirish lozim.

«Hukumatdagi hamkorlarimizga yaqin hamkorlik va MTDni tayyorlashda zarur bo'lgan ma'lumotlar uchun o'z minnatdorchiligimni bildirmoqchiman. Hisobot JBning O'zbekiston bilan yangi hamkorlik dasturi doirasidagi ustuvor yo'nalishlarni belgilab olish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Unda kelgusi besh yil ichida muhim islohotlarni amalga oshirish uchun

rasmiylarga biz tomonimizdan ko'rsatiladigan moliyaviy va tahliliy yordam hajmi belgilanadi. Dastur may oyi oxirida Jahon banki Ijrochi direktorlari kengashiga tasdiqlash uchun taqdim etiladi», — deya qayd etdi Jahon bankining O'zbekistondagi vakolatxonasi rahbari Marko Mantovanelli.

Yuqoridagi taklif va mulohazalar, ekspertlar fikri, xulosalari amalga oshsa albatta mamlakatda yana ham dadilroq o`shishga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Stat.uz/uz
2. Jahon bankining O'zbekistondagi vakolatxonasi rahbari Marko Mantovanelli nutqi. Riviev.uz.
3. Ruslan Abaturov, Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi. Riviev.uz.

**МАКТАБГАЧА ТА'ЛИМ ТИЗИМИНИ RIVOJLANTIRISH
ISTIQBOLLARI**

Eshkuziyeva Mohira Raimqul qizi

Guliston davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Mmaktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirish uchun yaratilayotgan imkoniyat va o'zgarishlar,ushbu tizimda qulaylik uchun ishlab chiqilayotgan qarorlar va bundan kutilayotgan natijalar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Ta'lim tizimi, aqliy rivojlanish, bola tarbiyasi, erta rivojlanish,chet el texnologiyalari, Koreya ped texnologiyasi, Buyuk Britaniya ped texnologiyasi, ink

Maktabgacha yosh bu bolalarda shaxsiyatning, har tomonlama: jismoniy, aqliy ruhiy va psixologik jihatdan bazaviy rivojlanadigan eng muhim davr hisoblanadi. Buning uchun bolalar uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni yaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasida Maktabgacha ta'lim tizimini o'zgartirish va takomillashtirish bo'yicha ko'plab samarali ishlar olib borilmoqda. Bizdan keyingi yosh avlondi ta'lim-tarbiyasiga katta ahamiyat qaratilmoqda. Yosh avlodni har tomonlama sog'lom va yetuk shaxs bo'lib rivojlanishida maktabgacha ta'lim tizimining ahamiyati juda katta va bu yolda yurtboshimiz tomonidan Maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantiruvchi Maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish va ushbu tizimini rag'batlantirish uchun kansepsiya ishlab chiqildi. Ushbu kansepsiyada Maktabgacha ta'lim tizimida asosiy me'yoriy-huquqiy hujjatlarni tizimini yanada takomillashtirish,xususiy va davlat-sherikchilik asosida tashkil topayotgan maktabgacha ta'lim tashkilotlari sonini oshirish,ulari rag'batlantirish va ularga zarur bo'lgan barcha shart-sharoitlarni yaratish,ushbu sohaga yuqori malakali professional kadrlarni jalb qilish,maktabgacha ta'lim tashkilotlarida kerakli o'quv ajomlari,didaktik o'yinlar,jihozlar bilan taminlanishi kabi kompleks chora-

tadbirlarni o'z ichiga oladi. Hozirgi kunda maktabgacha ta'lim tizimi ta'lim tizimining boshlang'ich bo'g'ini hisoblanadi. Shu sababli ushbu sohaga qaratilayotgan e'tibor bugungi kunda kuchaytirilmoqda. Ushbu sohada faoliyat olib borayotgan ta'lim muassasalarining 79% ni davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari, 22% ini esa oilaviy sherikchilik asosida faoliyat yuritayotgan maktabgacha ta'lim tashkilotlari va qolgan qismini esa hususiy maktabgacha ta'lim tashkilotlari tashkil qiladi.

Ushbu sohada bugungi kunda ko'plab malakali pedagog kadrlar yetishib chiqmoqda va ularga nafaqat O'zbekiston sharoitida balkim chet elda o'qib ta'lim olish va chet pedagogik texnologiyalarini ham ushbu sohaga qo'llash va chet el texnologiyalari asosida o'zimizning milliy urf-odatlarimizga asoslangan va hozirgi zamon talablariga javob beradigan yangi o'quv qo'llanmalari, dasturlar ishlab chiqilmoqda. Bulardan asosiy maqsad ushbu tizimda samarali bilim berish va bolalarning istiqbolli kelajagini ta'minlashdir. Ta'lim tizimining asosiy va boshlang'ich qismi bo'lgan maktabgacha ta'limdagi o'zgarishlar samarasi tufayli bolalarga yangicha qiziqarli va noodatiy usullar bilan dars berish ulardagi bilim, ko'nikma, malakalarni shakillanishiga yordam berish o'ta muhim masala hisoblanadi. Shu bilan birgalikda bolalarda "Men" konsepsiyasini ham rivojlanishiga yordam berish zarur. Maktabgacha ta'limda tahsil olayotgan o'quvchilar 5 ta asosiy rivojlantiruvchi markazlarda o'zlarining faoliyatlarini olib boradilar. Ushbu markazlarda bolalarga kerakli bo'lgan bilimlar berib boriladi va mustahkamlab boriladi. Maktabgacha ta'limda ushbu markazlar tarkiboga "Ekologiya va atrof-muhit" ning qo'shilganligi ham bolalarda atrof-muhitga va tabiatga bo'lgan muhabbatini oshirishiga yordam beradi. Ilk yoshlardan oq bolalarda ekologik tarbiyani rivojlanishiga va atrof-muhit muhofazasi uchun katta yordam bo'ladi. Bundan tashqari bolalarga o'tilayotgan musiqa mashg'ulotidan tashqari bolalarning dars jadvallariga xariograf soatining qo'ahilganligi bolalar nafaqat ohang va tovushlarni farqlab, musiqiy asboblardan bilan ishlabgina qolmay balkim o'zlarining hatti-xarakatlari va ushbu harakatlarning ritmga mosligi ustida ham ish olib boradilar. Xariograflarning ish

faoliyati mahsuli sifatida bolalarning nozik va estetik tabiatga hos va milliy ruhda tarbiyalanishini ko'rishimiz mumkin. Bundan tashqari maktabgacha talimda ingliz va rus tillarini o'qitilishi ushbu sohadagi katta yutuqlarimizdan boridir. Farzandlarimizning chet tilini bilgan holda maktabga o'tlanishi bu nafaqat ota-onalar balkim pedagoglarning ham qalbida yuksak fahr tuyg'usini uyg'otadi. Bu o'zgarishlarning barchasi ushbu sohaning istiqboli va kelajak avlodlarning yuqori ma'naviyat bilan to'g'ri tahsil olishlari uchun yaratilgan imkoniyatlardir. Shu bilan birgalikda ushbu sohada turli xil ilm-fan yutuqlari ham shu sohaning yutug'idir. Hozirda ko'plab chet el pedagogik texnologiyalari va metodlari ham amalda ko'p qo'llaniladi. Bular orasida menga Koreya ped texnologiyasi va Buyuk Britaniya ped texnologiyalari o'zlarining noodatiy uslub va metodlari tufayli menga juda yaxshi taasurot qoldirgan. Hozirda o'zimizning ped texnologiyalar ham chet el ped texnologiyalaridan andoza olgan holda o'zimizning milliy urf-odatlar singdirilgan texnologik metod va uslublar ham pedagoglar uchun juda yaxshi qo'llanmalar mavjud. Ushbu qo'llanmalar orqali bolalarni jismoniy, ruhiy, ma'naviy va estetik jihatdan mukammal tarbiyalangan avlod qilib tarbiyalash eng birinchi va asosiy vazifa hisoblanadi. Bu borada Maktabgacha ta'lim tizimimizda ko'plab islohotlar va yangiliklar bo'lmoqda. Maktabgacha ta'lim muassasalari sonini oshirish, ularni rekonstruksiya qilish va ta'mirlash. Maktabgacha ta'lim muassasalarini kerakli jihozlar va malakali pedagoglar bilan ta'minlash ustuvor masala hisoblanadi. Shu bilan birgalikda asosiy o'qitilayotgan predmetar va o'qitilayotgan mavzularga pedagoglar ixtoyori bilan o'zgartirishlar kiritish huquqi tizimni samarali ishlashiga yordam beradi. Maktabgacha ta'lim Vazirligi tomonidan qishloq joylarda maktabgacha ta'lim muassasalarini quruloshini rag'badlantirish va ular sonini ko'paytirish, maktabgacha ta'lim muassasasini tashkil qilish niyatida bo'lgan fuqarolarga banklar tomonidan imtiyozli kreditlar ajratilishi davlat tomonidan nazorat qilinmoqda. Ushbu imtiyozlar tufayli ko'pchilik fuqarolarimiz tomonidan oilaviy maktabgacha ta'lim tashkilotlari tashkil qilindi va ushbu muassasalar ko'plab insonlarning hayot tarzi uchun ijobiy yordam berdi. Uyda

farzandlari tufayli ishga chiqolmayotgan ko'plab ayollar ishga joylashishdi va ularning farzandlari sifatli ta'lim olishi uchun ajoyib imkoniyat bo'lib hizmat qildi.

Xulosa o'rnida bugungi kunda Maktabgacha ta'lim ta'lim tizimida eng muhim va asosiy bo'g'in bo'lib hizmat qiladi. Maktabgacha ta'lim tashkilotida tahsil olayotgan har bir bola dini, irqi va jinsidan qat'iy nazar sifatli va malakali ta'lim olish huquqiga egadur. Bugungi kunda esa ushbu tizimning faoliyati sifatini oshirish maqsadida keng ko'lamli o'zgarishlar va qulay imkoniyatalar yaratilmoqda. Bu imkoniyatlarning foyasi o'laroq pedagog kadrlar sifatli o'qitilmoqda, maktabgacha ta'lim tizimida eskirib qolgan jihozlar yangilanib kelmoqda. Maktabgacha ta'lim tizimida zarur bo'lgan didaktik materiallar va o'yinchoqlar ham davlatimiz tomonida yetkazib berilmoqda. Hattoki uzoq qishloq joylarida joylashgan maktabgacha ta'lim tashkilotlarinig holati o'rganib chiqiloqda va ularga ham zarur shart-sharoitlar, malakali pedagoglarni tayyorlab berish ham yo'lga qo'yilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Maktabgacha ta'limga qo'yiladigan talablar. 2017
2. "Ta'lim va tarbiyada innavatsion pedagogik texnologiyalar". Ishmuhammexov R. Yuldashev M.
3. "Pedagogik texnologiyalarning tadbqiqiy asosi". Tolipov O', Usmonboyeva M.
4. www.ziyonet.uz.
5. www.Lex.uz

**BASIC COLOUR TERMS AND PROTOTYPICAL COLOURS IN
ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES**

Usmonova Nilufar

Master of Samarkand State Institute of Foreign Languages

Annotation: This article was devoted to the study of colour-terms in Modern English, their functions and their usage in language and their equivalents in Uzbek. Moreover, we have analyzed the following: color terms and their variety in languages; quantifying colours; defining basic color terms; frequencies of colour words in corpus data; basic colour terms and prototypical colours; figurative meaning in colour-word expressions. The main aim of the paper is to analyse phraseological units with English colour terms, to compare their function and usage in two languages and to find their equivalents in Uzbek.

Key words: prototypical meaning, canonical similes, dead metaphors, semi-opaque metaphors, opaque metaphors.

Аннотация: Данная статья была посвящена изучению цветообозначений в современном английском языке, их функциям и употреблению в языке, а также их эквивалентам в узбекском языке.

Кроме того, мы проанализировали: цветообозначения и их разновидности в языках; количественная оценка цветов; определение основных цветовых терминов; частоты цветных слов в корпусных данных; основные цветовые термины и прототипы цветов; переносное значение цвето-словосочетаний. Основная цель статьи - проанализировать фразеологизмы с английскими цветообозначениями, сравнить их функцию и употребление в двух языках и найти их эквиваленты в узбекском языке.

Ключевые слова: прототипическое значение, канонические сравнения, мертвые метафоры, полупрозрачные метафоры, непрозрачные метафоры.

When dealing with colour words, the notion of literal meaning is very problematic, as the only true literal meaning of a colour term is found in its iconic capacity; the sun is *yellow*, the sky is *blue* (or *grey...*), blood is *red*. When used in this way, colour terms carry no meaning beyond the representation of hue. Instead of *literal*, it is helpful to speak of colour as having *prototypical* meaning, which allows a greater degree of flexibility in the range of application: just as we might prefer to use the super ordinate term *tree* instead of specifying *oak*, *ash* or *birch*, we are more inclined to say that wine is simply *red*, rather than *a deep ruby colour with a purple tinge* (which is the description that a wine expert might prefer). And while prototypical *red* is the colour of blood, the term can be extended in meaning to refer to a range of different, though related, hues. The same is true of all the basic colours: *black* and *white* are used to describe race, even though the colours of human skin cover a range from pink through all shades of brown, and only very rarely arrive at either extreme, and *yellow* or *red* are even less accurate indicators of skin colour, but they are used and understood nonetheless.

One way of identifying the range of shades to which the prototypical colour can be extended is to study comparative structures in which a real-word entity is compared to a colour. In canonical similes, including *white as a sheet*, *red as a lobster*, *black as pitch*, the relationship of colours to objects and phenomena are fixed in the normal repertoire of the language user; however other, non-standard and “one-shot” collocations provide a fuller indication of the chromatic range that colour terms can span.

Bearing in mind that the relative frequency of colour terms is lower in the Uzbek data than in the English data, inevitably limiting the range of expressions present, it should be noticed that there is a considerable degree of overlap, thus confirming that the colour terms operate within the same range of reference (though this should not be assumed to be true for all basic colour terms).

It is the non-standard versions that really give an insight into the conceptual range occupied by colour terms. It is necessary for a colour comparison to be fairly immediately understandable, and its meaning both transparent and relevant enough for the expression to convey information effectively. The variants that arise in Failure to fulfil the necessary truth condition of physical or conventionally metaphorical whiteness in colour similes is likely to lead to humorous or ironic interpretations, as the reader seeks to interpret the intended meaning. The idiomatic expression *whiter than white*, while related to the canonical similes refers specifically to moral purity through the connotative values of white in religion. Variations to the set phrase rely on the comparison of this metaphorical whiteness with that of the physical manifestation of the colour. This knowledge creates an expectation within this emphatic comparison, i.e. that the comparison must be made with something that is white in hue, for the comparison to be truthful.

The standard form that variations to the idiom take is to make a comparison with the same kinds of white phenomena found in the canonical similes discussed above, such as *snow*, *milk*, or *chalk*. The resulting dead metaphors require no further elaboration on the part of the reader, as the intended meaning is both truthful and immediately understandable. Other forms of the idiom are less immediate, and require more interpretative effort. Some pose few problems because, although non-standard in form, their meaning is still easily accessible and transparent: this is true of expressions such as *whiter than fine bone china* and *whiter than dried rice*.

Variant forms of *whiter than white*:

canonical form: whiter than white.

dead metaphors: whiter than snow
whiter than the driven snow
whiter than milk
whiter than ivory
whiter than chalk

transparent metaphors: whiter than fine bone china
whiter than dried rice

semi-opaque metaphors: whiter than an alpine meadow in December
whiter than driven cocaine

opaque metaphors: whiter than Persil
whiter than next week's improved detergent
whiter than a Newt Gingrich fundraiser
whiter than Michael Jackson

Semi-opaque expressions require more effort in order to access the meaning: *whiter than an alpine meadow in December* requires a degree of semantic elaboration before the oblique references to *snow* is identified, i.e. that a mountain region in mid-winter is assumed to be covered in snow and therefore white. The successful interpretation of *whiter than driven cocaine* requires that the reader be aware that cocaine can be euphemistically referred to as *snow*, which then introduces a paradox, as the purity implied by the canonical expression is blighted by illegal drug-taking.

Opaque metaphors are difficult to access, being obscured by several layers of meaning. In these examples, all ironic in tone, the normal expectations of purity and whiteness are not always fulfilled. Such metaphors are opaque

because they violate truth conditions (we know that Michael Jackson is an African American who has become “white” through extensive plastic surgery), because they require extensive inferential knowledge (does the reader know who Newt Gingrich is, and what relevance “white” may have in this context?), or because they fall short of the expected metaphorical meaning (detergents wash away dirt, but not moral stain); and sometimes opaque metaphors exploit more than one of these categories, as is true of *whiter than Michael Jackson*. This illustration of humorous irony violates truth conditions, in terms of both racial whiteness and moral purity (at the time when the example was extracted from the corpus, he had not yet been cleared of child abuse accusations).

Some idea of this has been given in this paper: the connotations of *white/oq* appear to be less positive than appearances would suggest; *caught red-handed* is not used to talk about murder or bloody crimes; the sumptuousness of *purple* has turned to distasteful excess. It is by contrasting not just the expressions, but also the way in which they are used, that real cultural and linguistic comparisons can be made. The conventional colour-word metaphors discussed in this paper undergo widespread variation and exploitation in the corpus data, which have only been briefly alluded to in passing because it is beyond the scope of the present article to address them in the necessary detail. However, within the confines of this study, it has been possible to show how corpus data and more traditional language reference materials can be usefully combined to provide an informative picture of the similarities and differences that exist in colour-word meaning in English and Uzbek.

References

1. Berlin and Kay (1969) 'Basic Color Terms, their Universality and Evolution', Berkeley, 1969, p.105-109.
2. Barbara Saunders "Revisiting Basic Color Terms", 1981, New York., p.86-88.
3. Barley “Etymology of English Colours”, 1974, The Hague, p.18-19.

4. Biggam, Carole P. (1993): “Aspects of Chaucer’s adjectives of hue” *The Chaucer Review* 28:1, p.41-53.
5. Crystal, David (1987): *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge.
6. Kay, Paul and McDaniel, Chad K. (1978): “The linguistic significance of meanings of basic color terms.” *Language* 54 (3), 610-646.
7. Learner “Old English Colour Vocabulary”, 1951, London.
8. Longman Dictionary Of English Idioms. London, 1981, p.35-40
9. Michael Minnich “Basic color terms and their meaning” , 1988. Oxford Press, p 86-98.
10. Steinvall “ Eloborative color terms”, 1988.London, p.45-56.

**LINGUOCULTURAL CHARACTERISTICS OF TERMS RELATED TO
CONSTRUCTION AND ARCHITECTURE IN ENGLISH AND UZBEK
LANGUAGES**

Iskandarova Dilnoza Akramovna
Master student of Samarkand state
institute of foreign languages

Annotation: This article investigates the area of terminology and the formation of them in two languages and comparative analysis of their syntactical structure. Besides, this article is dedicated to the study of one of the historically and more slowly folded boards of modern lexicon and terminology of architecture, which plays a special role in the life of society, both ancient and modern. The architectural lexicon is an independent segment in the naive scientific picture of people, speakers of the language, and therefore it is of interest to both linguists and non-specialists in the philological sphere. The text presents structures of “compound terms”, “multi-terms”, “complex terms”, “non-compound terms”, “poly-lexeme terms” in two languages. One of the goals of the paper is to show the difference and similarities of their structure.

Key words: compound words, architecture and construction terminology, structure, compound and artificial lexemes, poly-lexeme terms, complex terms, multi-terms.

Аннотация: В данной статье исследуется область терминологии и образования их в двух языках и проводится сравнительный анализ их синтаксического строения. Кроме того, данная статья посвящена изучению одной из исторически и более медленно складывающихся досок современной лексики и терминологии архитектуры, играющей особую роль в жизни общества, как древнего, так и современного. Архитектурная лексика представляет собой самостоятельный сегмент в наивно-научной картине людей-носителей языка, в связи с чем представляет интерес как

для лингвистов, так и для неспециалистов филологической сферы. В тексте представлены структуры «сложных терминов», «мульти-терминов», «сложных терминов», «несложных терминов», «поли-лексических терминов» на двух языках. Одна из целей статьи - показать различие и сходство их строения.

Ключевые слова: сложные слова, архитектурно-строительная терминология, структура, сложные и искусственные лексеммы, поли-лексемные термины, сложные термины, поли-термины.

As all languages of the world, Uzbek and English have simple and compound words. In these languages there is a form to create a new term by grammatically connecting two or more words with independent meanings. This form leads to a further expansion of the scope of expression of concepts in different ways and the stabilization of terms in the field, including in the terminological system of architecture and construction terminology. In linguistics, all terms and concepts cannot be expressed by means of primitive, compound and artificial lexemes. Compound words are divided into simple and compound. Compound words are added or separated according to the rules of spelling. The issue of compound terms has always been one of the current research in terminology. This is explained by the fact that in scientific and technical terminology the weight of compound terms are higher than in other types of terms. Despite the large number of researches devoted to the study of compound terms, this issue is still relevant today. These units are described in different way in various sources. In some sources we can find such terms as “multi-terms”, “complex terms”, “non-compound terms”, “polylexem terms”, “compound terms”, “definite terms”, “syntactically formed terms”. O.Gravem who conducted research on the terminology system of the oil industry argues that compound terms are formed on the basis of ready-made templates, while all compound terms are actually formed from phraseological compounds. We cannot agree with such opinion. It is true that some components of compound

terms embody a portable meaning. Including: қазишни лойихалаш даражасига олиб бориш - excavation to project the level, тўфон олдидаги ҳовуз -pool in front of dam, белгиланган сана -set date, ортувчи юк -increasing load, ўлик(аниқ) бурчак -dead (exact) angle.

However, since most of the compound terms are free compounds, we believe that it is incorrect to consider them as phraseological compounds. The structure of the two-component compound AC terms in Uzbek and English is mainly based on the noun + noun or adjective + noun model. Below we analyze the compound terms with this content. In Uzbek, as in other Turkic languages, they are formed by compound terms of the type noun + adjective in the definite relations. This phenomenon is also referred in researches as isofa. A.Khojiev notes that "the phenomenon of Isofa is specific to the Iranian languages and is used in Turkic languages in fact, especially in Uzbek, for attribute and attributive clause sentences". A. Berdialiev and H. Nosirov consider that the order of the components of word combinations expressing isofan in Uzbek language differs from the order of components of isofa structures typical of Persian-Tajik language. Since Uzbek is an agglutinative language, even in this language-specific addition, all descriptive groups are subject to the law of descriptive-definite order of languages in agglutinative construction.

Words in compound terms have three different descriptive formations according to the method of cross-linking. 1) The independence of both parts of the compound terms formed by the means of connection in the first method is determined by the word order and the intonation of the connecting means. Such terms in AC terminology are as follows: For example, in Uzbek and Russian: фавқулудда эшик-запасная дверь, сўнган оҳакгащенконая известь, кўприк тўсини-балка моста, чизма рақами-цифра чертежа. In English: dead door, dead lime, deck girder, dimension figure, direct current, deposit account, advance wage, private property, etc. 2) Compound terms formed on the basis of the connection of the II method mean belonging to the object, thing or event, place. This type of term is formed by the possessive suffix -i or -si, which is the

leading component of compounds. The considered component, on the other hand, comes without grammatical additions. Examples of such AC terms are: курилиш майдони-строительная площадь; курилиш назорати-контроль строительства; юк тушириш жойи-место разгрузки; ўлчов кўрсаткичлари-параметры замера; узулиш жойи-место отсоединения; чиқинди ташлаш жойи-место отходов; порт станцияси йўли-путь портной станции; сув йиғиш майдони-площадь сборки воды, махсус чекланган ҳарорат-специфическая критическая температура and etc. In the structure of the English terms of AC, there is no case of combination of the compound terms in the Uzbek language with the possessive suffix -i and -si. The meaning of these suffixes is provided by the context in which the terms are pronounced in English. For example:: construction site; building control; money circulation; unwiring side; disposal site; upload area; dock line; drainage area, specific critical temperature and others. Notice the following phrases: ... Қачонки, сув маълум бир ҳароратга етганда, суюқлик ва газ фазаси бир хил суюқлик фазасига бирлашади -- When water achieves a specific critical temperature liquid and gas phase merge to one homogenous fluid phase.

The given example leads to the following conclusion:

Formation by 2nd method of Uzbek compound terms are used in the correct form and express the concepts correctly. However, in compound terms in English, the prepositional pronouns do not change in spelling, they can be defined according to the context in the pronunciation process. The grammatical features of such compound terms and the forms of expression in their transfer from English into Uzbek are different, and the word formation in the connection of the components (-и, -лик, -чилик) and the presence of form-forming affixes is also present. Word-maker and form-maker in Uzbek language- (и, -лик, -чилик) while affixes are present in the last component of some compound terms, some are present in the first component or some may be present in both components.

References

1. T.L. Kandelaki Semantics and motivation of terms-1977
2. Avakova L.A. Structural-semantic and functional analysis of the terminological system, 2006.
3. Bragina A.A. Meaning and shades of meaning in the term // Terminology and culture of speech. 1981
4. Shumaylova M.S. Actual problems of development and functioning of Internet terminology in German: 2005.
5. Pribytova L.V. Professional language of miners of the Kemerovo region (terminology and jargon): 2005.
6. A. Berdialiev and H. Nosirov Actual problems of development and functioning 2009

INGLIZ VA O'ZBEK TILIDA SINTAKTIK OMONIMIYA HODISASI

Xakimova Firuza Shuxratovna

Samarqand davlat chet tillar instituti magistranti

Annotatsiya: Omonimiya ko'p qirrali lingvistik hodisa bo'lib, turli darajadagi til birliklarida kuzatiladi. Hozirgi kunda jahon tilshunosligida leksik, morfologik, fonetik, grafik omonimiya, shuningdek, yasama so'zlar omonimiyasi va sintaktik omonimiya kabi turlariga duch kelishimiz mumkin. Shu paytgacha omonimiya asosan leksik-semantik va morfologik jihatdan o'rganilganligining asosiy sababi bu hodisa tilning ushbu darajali birliklari doirasida ko'proq namoyon bo'lishidir. Biroq, omonimiya boshqa daraja birliklari ichidagi o'ziga xos iboralarda ham namoyon bo'ladi. Ayniqsa, sintaktik omonimiya barcha tillarda kuzatilgan bo'lsa-da, bu lingvistik hodisaning nazariy ilmiy talqini hali to'liq izohlangani yo'q. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi sintaktik omonimlarning o'ziga xos xususiyatlari, o'zbek va ingliz tili sintaktik birliklarida omonimiya hodisasining shakllanishiga oid qarashlar misollar yordamida yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: sintaktik omonimiya, sintonimlar, konteks, leksik omonimlar, morfologik omonimlar.

Аннотация: Омонимия является многогранным языковым явлением и наблюдается на разных уровнях языковых единиц. В настоящее время в мировой лингвистике встречаются такие виды, как лексическая, морфологическая, фонетическая, графическая омонимия, а также омонимия искусственных слов и синтаксическая омонимия. Основная причина, по которой омонимию изучают преимущественно с лексико-семантической и морфологической точек зрения, заключается в том, что это явление в большей степени проявляется в рамках данных уровневых единиц языка. Однако омонимия проявляется и в конкретных

выражениях внутри единиц другого уровня. Хотя синтаксическая омонимия наблюдается во всех языках, теоретико-научная интерпретация этого языкового явления до сих пор не выяснена до конца. В данной статье с помощью примеров освещаются особенности синтаксических омонимов в английском и узбекском языках, взгляды на формирование явления омонимии в синтаксических единицах узбекского и английского языков.

Ключевые слова: синтаксическая омонимия, синонимы, контекст, лексические омонимы, морфологические омонимы.

Shubhasiz, odamning tilni idrok qilish qobiliyati unga sintaktik birliklarning ham semantik, ham sintaktik tuzilishi haqida aniq tasavvurga ega bo‘lish imkonini beradi. Ayrim hollarda insonlar bitta sintaktik birlik vositasida voqelikning turli tomonlarini, vaziyatli qarashlarni mantiqiy tasavvur qiladi, lekin u nutqiy vaziyat yoki kontekstdan kelib chiqib ifodada zaruriy element sifatida ulardan faqat bittasini tanlaydi. Bunday hollarda omonim xarakterdagi sintaktik birliklarga e'tibor beriladi. Sintaktik omonimlar (“sintonimlar”) bir xil tuzilishga ega bo‘lgan, lekin ikki yoki undan ortiq gapni ifodalash jihatidan farq qiladigan sintaktik birliklardir. Aynan bir xil strukturaviy tuzilishga ega bo‘lgan bunday sintaktik birliklarda turli ma’nolar gaplar ichki tuzilishi orqali anglashiladi. Ayrim ilmiy manbalarda shu xususiyat asosida sintaktik omonimiyaning alohida turi — ichki sintaktik omonimiya (chuqur sintaktik omonimiya) alohida turga ajratilgan.

Ayrim manbalarda sintaktik omonimlar sintaktik birliklar deb yuritilib, ularda ibora yoki gap turli bo‘laklarga bo‘linadi yoki grammatik jihatdan har xil talqin qilinadi, ular orasida sintaktik birliklar ham tushuniladi, har bir sintaktik munosabatlar turlicha belgilanadi. N.N. Romanova va A.V.Filippovlar ham nutqdagi sintaktik munosabatlar sintaktik omonimiyadir deb o‘z qarashlarini bergan. Ular gapdagi so‘zlar o‘rtasidagi noaniq sintaktik bog‘lanishlar natijasida hosil bo‘lgan ikki xil tushunchaga nisbatan omonimiya atamasini o‘zbek tilidagi sintaktik ambiguitlar atamasini qo‘llaydi. Sintaktik omonimlarni bu tarzda

belgilash, asosan, grammatik tuzilish nuqtai nazaridan bo'lib, unda sintaktik birlikning semantik tuzilishiga jiddiy e'tibor berilmaydi. Shuningdek, nutqda kuzatiladigan ixcham tuzilishga ega bo'lgan, turli bo'laklarga bo'linmaydigan gaplarda ham omonimlik hodisasi kuzatilishi mumkin. Jumladan: o'zbek tilidagi, Qo'y!; Tush!; To'y!; Yoz!; Rahmat!; Boq! kabi.

T.A.Lipatovning fikricha, sintaktik omonimiya (sintonimiya) leksik va morfologik omonimiyadan o'zini "yashirin holatda" tutishi bilan farq qiladi. Ularning sintonim ekanligini "oshkor qilish" kerak. Buning sababi shundaki, hatto insonga xos "til tuyg'usi" ham sintonimlarni aniqlashda bevosita yordam bera olmaydi.

Muayyan sintaktik birlikda omonimiya to'g'ridan-to'g'ri ko'rinmasligi mumkin, nutq so'zlovchilari ham sintaktik birlikning omonimlik harakterini anglamasligi mumkin. Sintaktik omonimiyaning "yashirin holati" og'zaki muloqot jarayonini, nutqiy vaziyatni yoki kontekstni talab qiladi. Sintaktik birliklarda omonimiya nutqiy vaziyat yoki kontekstga qarab shakllanmasdan, aynan omonim sintaktik birliklar nutqda qanday propozitiv ma'noni ifodalashi kontekst yoki nutqiy vaziyat asosida aniq bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

Sintaktik omonimlar nutqda tuzilishi jihatidan bir xil ko'rinishga ega bo'lgan omonim so'zlar orqali amalga oshadi. Bunday sintaktik shakllarning tuzilishi ko'pincha nutqda leksik va morfologik omonimlar bilan to'ldiriladi. Leksik va morfologik omonimlar bir xil sintaktik birliklarning ham omonim xususiyatga ega bo'lishini ta'minlaydi. O'zbek tilida omonimlik belgisi bo'lgan sintaktik omonimlarning tarkibiy tuzilishida ham ayrim leksik-morfologik birliklar ishtirok etadi. Bunda ular sintaktik omonimlar yasash vositasiga aylanadi. Demak, sintaktik omonimiya murakkab lisoniy hodisa bo'lib, unda turli darajadagi birliklarning o'zaro ta'siri kuzatiladi. Quyidagi misolni ko'rib chiqib yanada fikrimizni aniqlashtiramiz: – *Otinbibi dam u, dam bu xotin oldiga boradi, labi labiga tegmaydi.* (A.Muxiddin, "Qirq baxt egasi"). Bu misoldagi "*labi labiga tegmaydi*" iborasi sintaktik omonimiyaning shakllanishiga olib kelgan. Uning so'z birikmasi sifatida qo'llanishi oldingi

gapdan anglashiladi. Agar bu misol matndan olinsa, “*labi labiga tegmay pichirlayotganligi, gapirayotganligi, so'zlayotganligi, duo o'qiyotganligi*” yoki “*sovuqdan labi-labiga tegmayotganligi, labi labiga tegmay shoshayotganligi, labi labiga tegmay she'r o'qiyotganligi*” kabi ish-harakat nazarda tutilganligi aniq emasligini ko'rishimiz mumkin.

Ingliz tilida ham xuddi shunday misollarni ko'p uchratishimiz mumkin. Masalan: “*The chicken is ready to eat*” - ushbu gapda ham sintatik omonimiya hodisasi bo'lib gap ma'nosini turli xil tushunish mumkin ya'ni “*Jo'ja pishirilgan va yeyish uchun tayyor*” yoki “*Jo'ja ovqat yeyish uchun tayyor turibdi*”. Yoki “*They are cooking apples,*” gapida ham “*cooking*” so'zi orqali sintaktik omonimiya hosil bo'lgan.

Shunday qilib, sintaktik omonimiya hosil qilishda tilning turli birliklari birgalikda ishlaydi. Shu ma'noda sintaktik omonimiya tilning ko'p qirrali va murakkab jihatini aks ettiruvchi lisoniy hodisadir. Albatta, sintaktik omonimiya hodisasini barcha murakkabliklari asosida to'liq ilmiy tavsiflash ushbu muammoni alohida o'rganish masalasini qo'yadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Lipatov A.T. Semantic aspects of the manifestation of Russian homonymy at different linguistic levels // Avtoref. diss. ... DSc. - Leningrad, 1990. - P. 36.
2. Romanova N.N., Filippov A.V. Dictionary. The culture of speech communication: ethics, pragmatics, psychology, 2010.
3. Zhrebilo T.V. Dictionary of linguistic terms. Ed. 5th. –Nazran: Publishing house "Pilgrim". 2010.
4. Sayidirahimova, N.S. (2020) ОБЩИЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ СИНХРОННО ТИПОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКОВЫХ ЯВЛЕНИЙ. НАРЕЧИЯ ЦЕЛИ (зарфи мақсад // мақсад равиши)International Journal of Research Available at <https://edupediapublications.org/journals>. Available online:

<http://edupediapublications.org/journals/index.php/IJR/R>. - Indiya, 2020. P. 384-398.

5. Sayyidrakhimova Dilfuza Sayidmakhamajanovna, Kadenova Zhannat Toktomamatovna, Sayidirakhimova Nasiba Sayidmahamadovna, Abdyrakmanova Gulsun Mamatovna. Становление и развитие теории частей речи неизменяемых слов в языках разного грамматического строя. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR) - Peer Reviewed Journal Volume: 6 | Issue: 12 | December 2020 || Journal DOI: 10.36713/epra2013 || SJIF Impact Factor: 7.032 || ISI Value: 1.188. P.62-65.

QORIN TIFI VA PARATIF QO'ZG'ATUVCHILARI

Samarqand davlat tibbiyot universiteti davolash fakulteti talabari

Sharifov Ruslan Bobomurod o'g'li

Abdullayeva Laylo Sayfulla qizi

Rahimova Madina Sobir qizi

Annotatsiya: Qorin tifi qo'zg'atuvchisi-grammanfiy Salmonella enterica, Salmonella avlodi, Enterobacteriaceae oilasiga mansub Typhi serotype. Kasallik bemor odamlar va bakteriya tashuvchilaridan yuqadi. Kasallik boshlanishi bilan bemor tashqariga axlat, siydigi, so'lagi bilan tif bakteriyalarini tashqariga chiqaradi. Qorin tifini davoshda antibiotiklardan foydalaniladi. Kasallik bemorning ingichka ichakning quyi qismi devoridagi limfa tugunlarining o'ziga xos zararlanishi, yuqori harorat va umumiy intoksikatsiya, gepatomegaliya, yuqori isitma va qorin og'rig'i holarlari kuzatiladi. Ikki xil – serologik va bakteriologik tekshiruv usulidan foydalaniladi.

Kalit so'zlar: Qorin tifi, grammanfiy, bakteriya, antibiotiklar, isitma, antroponoz, rozeoloz, xloramin, seftraksion, tayoqchasimon bakteriya, salmonella, klassifikatsiya, gepatomegaliya, serologiktekshiruv usuli, uronokultura, pH.

Qorin tifi—yuqumli kasallik bo'lib, o'tkir siklik kechadi, ich terlama kasalligi deb ham ataladi. Qorin tifini salmonellalar avlodiga mansub tif bakteriyalari-Salmonella typhi tomonidan qo'zg'atadi, faqat odamlarda uchraydi, ya'niki, antroponoz infeksiyadir. Kasallik alimentar holatda yuqadi, bemorning ingichka ichakning quyi qismi devoridagi limfa tugunlarining o'ziga xos zararlanishi, yuqori harorat va umumiy intoksikatsiya, bakterimiya, gepatomegaliya, yuqori isitma va qorin og'rig'i holarlari kuzatiladi. Yuqori isitmalash natijasida bemor alahlaydi, es-hushinini yo'qotib qo'yadigan holatga-

tifozga tushadi, XX asrning boshlarigacha bemor tifozga tushgani uchun “tif” deb atalgan. Terida pushti ragli-rozeoloz toshmalar toshadi.

Etiologiyasi: Qorin tifi qo'zg'atuvchisi-grammanfiy Salmonella enterica, Salmonella avlodi, Enterobacteriaceae oilasiga mansub Typhi serotype(S.Typhi eski klassifikatsiya bo'yicha). Bakteriya harakatchan, oxirlari dumaloq, spora va kapsula hosil qilmaydi, shaklan tayoqchaga o'xshaydi, bo'yi 0.5-0.3 mm, xivchinlari bor haratlana oladi 8-10 tagacha uchraydi. Tif bakteriyalari anaeroblar bo'lib, Ph 6.8-7.2 harorat 37⁰C bo'lgan oddiy oziq muhitida ko'payadi. Tashqi muhitga toksinlar ishlab chiqarmaydi, faqatgina nobud bo'lgandan keyin odamlar uchun patogen bo'lgan endotoksinlar ishlab chiqaradi. Tif salmonellalari qonda ko'payadi va qondagi bakteriotsitlar tasirida parchalanib qonga juda ko'p miqdorda endotoksinlar tushadi, toksinlar esa bemorni zararlaydi. Bu kasallikning ikkinchi haftasida sidir bo'lib, yura va MNT faoliyati buziladi, harorat ko'tariladi. Tashqi muhitning issiq tasiriga chidamli somatik O-antigeni, xivchinlilarga mansub, issiqqa chidamsiz N – antigeni va somatik Vi – antigeni bor bo'ladi. Ich terlama bakteriyalari tashqi muhitda ancha barqaror: toza suv omborlarida ular bir oygacha, sabzavot va mevalarda 10 kungacha saqlanishi, sut mahsulotlarida esa ko'payishi va to'planishi ham mumkin. Xloraminning 3% eritmasi, karbol kislotasining 5% eritmasi, simobli xlorid (1: 1000), 96% etil spirti ta'sirida ular bir necha daqiqadan so'ng nobud bo'lishadi. Ushbu bakteriya haqida birinchi qaydnoma Syurixda 1880-yilda Ebert tomonidan nashr etilgan ma'ruzada keltirilgan. Ebert bilan bir vaqtda Kox, Klebs va Meyer ham bakteriyani o'rganish bilan mashg'ul bo'lishgan. 1884-yilda qo'zg'atuvchi toza shaklda Gaffka tomonidan ajratib olingan va shuning uchun unga «Ebert-Gaffka qorin tifi tayoqchasi» nomi berilgan. Qorin tifi bakteriyasi va parazitlar o'zaro biokimyoviy va antigen xarakterlari bo'yicha farqlanadi.

Epidemiologiyasi: Kasallik bemor odamlar va bakteriya tashuvchilaridan yuqadi. Kasallik boshlanishi bilan bemor tashqariga axlat,

siydigi, so`lagi bilan tif bakteriyalarini tashqariga chiqaradi. Infeksiya najas bilan ifloslangan oziq-ovqat yoki suvni ite`mol qilish yo`li bilan yuqadi. Suv havzalari, suv omborlari va bemorlar infeksiyaning manbaidir. Bemor sog`aygach esa bakteriyalar chiqarilishi to`xtaydi. Ba`zan bemor sog`aygach ham bakteriyalar chiqish to`xtamasligi mumkin. Bunday shaxslarni bakteriya tashib yuruvchilar deyiladi. Bakteriya tashuvchilik 3 oygacha davom etsa «O`kir bakteriya tashuvchilik», undan uzoqqa ba`zan esa umrbod cho`zilsa «surunkali bakteriya tashuvchilik» deb yuritiladi. Umrbod bakteriya tashuvchilik 2-4% sog`ayganlarda uchrashi mumkin. Ularni «rekonvalestsent bakteriya tashuvchilar» deyiladi. O`tkir bakteriya tashuvchilik holati esa qorin tifini yuqtirgan, lekin o`zi kasallanmay qolgan kishilar orasida uchraydi, ular «sog`lom bakteriya tashuvchilar» deb ham yuritiladi. Tif tayoqchalarini bemorning najasi va siydidigidan toppish mumkin. Bakteriyalar organizmga oshqozon-ichak trakti orqali kiradi va limfa yo`li orqali qon oqimiga kiradi. Og`ir holatlarda ichakdan qon ketishi, oshqozon yarasi va teshik paydo bo`lishi mumkin. Qorin tifi kontakt yo`li bilan- qo`l berib ko`rishish, bemor parvarishidan, bemor foydalangan buyumlaridan yuqishi mumkin. Sanitariya gigiyena qoidalariga rioya qilmaydigan aholi hududlari orasida ko`p uchraydi. Kattalarda jinsiy aloqa orqali bolalarda esa o`zaro o`ynashi orqali tasodifan yuqushi mumkin. Qorin tifini aniqlashda mikrobiologik diagnostikasi bakteriologik va mikrobiologik tekshuruvlar asosida olib biriladi. Daslabki tekshiruvda bakterioskopik tekshiruv amalga oshirilmaydi. Najas tarkibida ichak tayoqchasilari ham bo`ladi, ular tayoqchasimon shaklda bo`lgani uchun ularni ajratib bo`lmaydi. Boshqa surtmalardan foydalanganimizda masalan qon, o`t-safroda tif bakteriyalari kam uchraydi deyarli topib bo`lmaydi. Kasallikni birinchi davrida qo`zg`atuvchilar qondan ajratib olinadi bunga gemokultura plish deyiladi. Ikkinchihaftasidan boshlab najasdan-kaprokultura, jigar o`tidan yoki siydikdan-urpnokultura ajratib olinadi. Tif infeksiya patogenezida 7 ta davr tafovut qilinadi:

1. Organizmga tushish davri.
2. Invaziya davri.
3. Mikrobbing ingichka ichakdagi limfa sistemasidan qonga o'tishi.
4. Qondan taloq, jigar, buyrak, ilikka tarqalishi.
5. Zaharlanish-intoksikatsiya davri.
6. Mikrobbing tashqariga chiqarilishi va allergic davri.
7. Sog'ayish davri (agar organism patogen omillarni yengsa)

Qorin tifi davoshda antibiotiklardan foydalaniladi. Levometsetin, seftraksion, **xloramfenikol, sulfametoksazol, biseptol va boshqalardan foydalaniladi.** Og'ir, murakkab va birlashgan shakllarni davolashda amitsitsillin kombinatsiyasidan foydalanish samarali natija beradi. Yengil holatlarda detoksikatsiya toksinni parchalash, yo'qotish uchun ko'p miqdorda suyuqlik ichish, ovqatdan 2 soat o'tgach enterosorbentlar qabul qilish, burun kateterlari orqali kislorod ingalatsiyasi tayinlanishi mumkin. Ich terlama va paratif bilan kasallangan barcha bemorlarga leykopoez va reparativ jarayonlar stimulyatorlari, angioprotektorlar buyuriladi. Bolalar uchun ftorxinolonlarni foydalanish mumkin, ammo ehtiyot bo'lish kerak. Kuchli zaharlanish holatlarida kortikosteroidlarni antibiotiklarga qo'shilishi mumkin. Odam qorin tifi bilan og'rib o'tgach umrbod saqlanadigan immunitet qoladi

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1) Mikrobiologiya, virusologiya va immunologiya-2019 I.M.Muhammedov, Sh.R.Aliyev, J.A.Rizayev, Sh.A.Xo'jayeva.
- 2) Klinik mikrobiologiya-2016 I.M.Muhammedov
- 3) Mikrobiologiya, immunologiya, virusologiya-2015 I.M.Muhammedov, E.H.Eshboyev, M.M.Zokirov.
- 4) Mikrobiologiya-2005 I.Y.Gariyev
- 5) Mikrobiologiya-2005 V.T.Emsev.
- 6) Mikrobiologiya-2011 A.G'anixo'jayeva, H.Nazarov.
- 7) Internetdagi ma'lumotlar.

BAKTERIYALARNING FIZIK-KIMYOVIY XUSUSIYATLARI

Samarqand davlat tibbiyot universiteti talabalari

Sharifov Ruslan Bobomurod o'g'li

Abdullayeva Laylo Sayfulla qizi

Ergasheva Dilnura Ulug'bek qizi

Annotatsiyasi: Bakteriyalar prokariotlar guruhiga mansub, bir hujayrali, xlorofilsiz, mikroskopik organizmlardir. Bakteriyalar kimyoviy xususiyatlari ularning kimyoviy tarkibi bilan bog'liq. Uglevodlar ham sitoplazmada asosan erkin va oqsillar bilan komplekslar hosil qilib uchraydi, yaniki, oqsil bilan-lipoprotein, yog'lar bilan esa lipoprotein hosil qiladi. Haroratga nisbattan chidamliligiga ko'ra psixrofil, termofil va mezofil bakteriyalar farqlanadi.

Kalit so'zlar: Oksidoreduktaza, mikroskopik organizm, vitamin, ferment, mikroelement, nukleotidlar, batsilla, klostridiyalar, streptokokk, fotobakteriyalar.

Ma'lumki bakteriyalar ham organizmlarining hujayraviy shakllariga kirib, tirik hujayraga xos xususiyatlarga ega. Bakteriyalar(yunoncha so'zdan olingan bo'lib, bakterion-tayoqcha degan ma'noni bildiradi) prokariotlar guruhiga mansub, bir hujayrali, xlorofilsiz, mikroskopik organizmlardir. Bakteriyalar kattaligi mikrometrlarda ol'lchanadi o'rtacha 0,1-0,15 mkm dan 3-500mkm gacha(asosan spiroxetalarda) bo'lishi mumkin. Bakteriyalar shakliga ko'ra 3 ta katta guruhga bo'linadi:

1. Sharsimon bakteriyalar-kokklar.
2. Tayoqchasimon bakteriyalar-batsillalar.
3. Egilgan va spiralsimon-vibrion,spiroxetalar.

Har bir guruhdagi bakteriyalarning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Ularning fiziologik va biokimyoviy xususiyatlariga ko'rasistematikasi tuzuladi. Bakteriyalarning fiziologik xususiyatlarini fizik, kimyoviy va fiziologik usullar yordamida o'rganiladi.

Kimyoviy xususiyatlari. Bakteriyalar kimyoviy xususiyatlari ularning kimyoviy tarkibi bilan bog'liq. Ularda sodir bo'ladigan moddalar almashinuvini-metabolizmini tushunish uchun ham ularning kimyoviy tarkibini bilish muhim ahamiyatga ega. Mikroorganizmlar tarkibida boshqa organizmlar tarkibida bo'lgani kabi oqsil, uglevod, yog', nuklein kislotalar, suv va mineral moddalar uchraydi. Ularda ham hayot uchun muhim aktiv moddalar-vitamin fermentlar, elementlar bor. Suv ko'pchilik bakteriyalar sitoplazmasining 75-78% qismini egallaydi (ayniqsa, sil mikobakteriyasi, vabo vibrionlari va bo'g'ma korinobakteriyasi). Sporalı batsilla va klostridiyalarda esa suv miqdori 45-50% tashkil etadi. Suv stopilazmada erkin holda va boshqa komponentlar birikkan holda tarqalgan bo'ladi. Erkin holdagi suv sitoplazmada kristal holdagi mineral moddalar uchun erituvchi, murakkab kolloidlar uchun dispers muhit, H^+ va OH^- uchun manba bo'ladi va hujayrdagi barcha reaksiyalarda ishtirok etadi. Hidrolitik reaksiyalarda oqsil uglevod lipidlarga suv birikishi natijasida parchalanadi. Oqsillar barcha organizmlar qatori bakteriyalarda ham asosiy hujayra materiali quruq modda massasining 50-80% ini proteinlar tashkil etadi. Bakteriya sitoplazmasi ustida lipoproteinlar qobiq hosil qilib, moddalarning hujayraga kirishini idora qilib turadi. Nuklein kislotalar quruq modda massasining 10-30% ini tashkil etadi, oqsillar bilan birga irsiyatga javob beradi. RNK lara oqsil sintezida qatnashadi. Uglevodlar deyarlin barcha organizmlara 2 asosiy vazifalarni bajaradi: energetik va qurilish materiali. Bakteriya hujayrasida uglevodlar va ko'p atomlin spirtlar bilan birga quruq moddalarning 12-18% ini tashkil etadi. Uglevodlar ham sitoplazmada asosan erkin va oqsillar bilan komplekslar hosil qilib uchraydi, yaniki, oqsil bilan- lipoprotein, yog'lar bilan esa lipoprotein hosil qiladi. Ular asosan hujayra qobig'ida uchraydi, qobig'

materiali hisoblanadi. Bakteriyalarda disaxaridlar ko'p hollarda uchramaydi asosan polisaxaridlar va monosaxaridlar bo'ladi. Lipidlar quruq modda massasining 5-10% ini tashkil etadi. Sil tayoqchasi bakteriyalari sitoplazmasida yog'larni kiritma shaklida saqlaydi va undagi lipidlar miqdori 40% bo'ladi. Ichki terlama bakteriyalarida lipidlar erkin yog' kislotalari-palmitin, tearin, kapron va boshqa kislotalardan iborat.

Bakteriyalarda osmotik bosim yuqori tuzilgan bo'lib boshqa organizmlarga nisbatta 2-3 barobar, ayniqsa, grammanfiy bakteriyalarida 3-5 marta ortiq bo'ladi, yosh, ko'payayotgan E.coli bakteriyalarida 12-15 atm. bosimda bo'ladi. Bakterialar tarkibida muhim moddalar bo'lib, ular o'stiruvchi moddalar hisoblanadi. Bu moddalarga aminokislotalar, purin va pirimidin asoslari, vitamin, lipid, temir porfirin va boshqa birikmalar kiradi. Streptokoklar, laktobatsilla, mikoplazmalarni, o'stirish uchun yog' kislotalar va ularning efirlari kerak bo'ladi. Riboflavin(B₆) bir guruh bakteriyalar-streptokokk, laktobatsillalar uchun o'stiruvchi omil hisoblanadi. Tiamin(B₁) S.aureus, Str.pneumoniaelar uchun o'stiruvchi omil hisoblanib, dekarboksillanish jarayonida ishtirok etuvchi tiaminpirofosfat tarkibiga kiradi. Mineral moddalar quruq modda massasining 3-15% ini tashkil etadi. Hujayrada mikro va makro elementlar uchraydi: Na-osmotik bosimni oshiradi, Fe-nafas fermentlari tarkibiga kiradi, Mg-ribonukleat tarkibida bo'ladi, P-nukleotitlar tarkibida bo'ladi. Fermentlar ham bakteriyalar uchun metabolizmda muhim ahamiyatga ega. Ularda asosan 6 xil fermentlar uchraydi:

- 1) Oksidoreduktaza.
- 2) Transferaza.
- 3) Liaza.
- 4) Hidrolaza.
- 5) Izomeraza.
- 6) Ligaza.

Bakteriyalar hujayrasining normal rivojlanishi faoliyati va rivojlanishi uchun 1000-4000 gacha ferment zarurdir. Uglevodlar polisaxaridlarni parchalanishi natijasida glukoza va maltoza hosil bo'ladi, ular bakteriyalar uchun energiya manbai hisoblanadi. Ko'pgina bakteriyalarda amilaza bo'ladi. Mikroorganizmlar pigmentlar sintezlash xususiyatiga ega bo'lib, tashqi muhitdagi ultrabinafsha nurlaridan himoya qiladi, antibiotiklar kabi tasir ko'rsatadi. Harorat quyosh nuri va kislorod yetarli bo'lganda sintezlanadi. Bakteriyalar bazi turlari nur taratish xususiyati ham bor ular fotobakteriyalar deyiladi. Nu bakteriyalar chig'anoqlarning tanasi, muskullari orasida bo'lib kechki payt qirg'oq bo'yida nur taratib turadi. Dengizning tub qismida yashovchi baliqlarning nur chiqaruvchi organlari bo'lib bakteriyalar bilan baliqlarning simbiotik munosabatining yaqqol misoli.

Bakteriyalarning harorat, yorug'lik, bosim va ultratovushlarga nisbatan chidamliligi ularning fizikaviy xususiyatlaridir. Haroratga nisbatan chidamliligiga ko'ra psixrofil, termofil va mezofil bakteriyalar farqlanadi. Ultratovush, radiatsiya nurlari mikro organizmlarni zararlaydi, ularni nobud qiladi. Shu xususiyatidan foydalanib oziq –ovqat mahsulotlari sterillanadi va uzoq muddat saqlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar;

1. Mikrobiologiya, virusologiya va immunologiya-2019
I.M.Muhammedov, Sh.R.Aliyev, J.A.Rizayev, Sh.A.Xo'jayeva.
2. Klinik mikrobiologiya-2016 I.M.Muhammedov
3. Mikrobiologiya, immunologiya, virusologiya-2015
I.M.Muhammedov, E.H. Eshboyev, M. M. Zokirov.
4. Mikrobiologiya-2005 I.Y.Gariyev
5. Mikrobiologiya-2005 V.T.Emsev.
6. Mikrobiologiya-2011 A.G'anixo'jayeva, H.Nazarov.

HOW TO LEARN FOREIGN LANGUAGE QUICKLY?

Marjona Boqiyeva Shuhratovna

English teacher of BMTI academic lyceum

Annotation. This article discusses the role of a foreign language today and how to learn a foreign language quickly and easily. What tools we use for this purpose and comments on effective language learning. The goal of learning any language is to be able to speak it. For this, it is important to choose the latest way of learning a foreign language. There are three things that we should learn: grammar, vocabulary and pronunciation.

Key words: foreign language, motivation, type of abilities, grammar, vocabulary, pronunciation, memory, technical tools.

Today, life cannot be imagined without foreign languages. As the process of globalization accelerates, learning a foreign language is becoming the need of the hour. Today, to become a good specialist in any field, knowing English has become a simple requirement. "How to learn a foreign language quickly? How to speak a foreign language easily?" "What is the secret of learning a language quickly and being able to speak it quickly? Why is it that most of the students who study a foreign language for four years without looking up, when they cannot say three or four words in the language without making a mistake, have nothing to do with the language "Students studying in non-specialist fields are mastering the language wonderfully, spending 3-4 hours a week studying the language?" I realized that the problem lies in the approach to language learning. Every day I understand better that learning a foreign language is not as difficult as we think. For this, it is important to choose the latest way of learning a foreign language.

Strong desire

The most important thing for learning a language is motivation (enthusiasm), as it is in every area of life. Always ask yourself why I should learn this language and remember your purpose for learning the language whenever you are struggling or in doubt. The most important thing is to understand that everything is simple and not so difficult that you can learn a language, that you have no fewer places than others in learning a language do. You can start learning a language after you have gained confidence in yourself.

Daily training

Today, many language courses organize a lesson for two hours one or two days a week, and a language learner who is busy with everyday life does not have time for the language on other days and usually forgets the topics of the previous lesson until the next lesson, and learning this language slows down the process. Therefore, when learning a foreign language of your choice, you should learn it every day, and the process of learning the language will be much faster because of daily repetition. Therefore, if you want to master a language well, make a daily commitment to yourself: "I spend half an hour or an hour studying English every day, in any situation!" Only then, will your chances of remembering the language increase dramatically.

Type of abilities

Linguists have divided language learning into four major areas:

- Reading is the ability to understand a text read in a foreign language
- Listening is understanding the text heard in a foreign language
- Writing - the ability to write in a foreign language
- Speaking - the ability to express your thoughts in a foreign language.

To perfect these four, it is important to master the three most important things: grammar, vocabulary, and pronunciation. So, without mastering these three things, learning a foreign language becomes much more difficult.

Which tools are convenient?

Now, let us analyze the ways quickly to learn these three things based on which tools:

Grammar. Usually, many students who are learning a foreign language get nervous when talking about grammar. Like it or not, the most difficult part of learning a language is grammar. That is why learning grammar is so important. In our grammar lesson, thousands of rules that are not used even by the nations that speak that language are studied and memorized. The biggest problem in our education system is exactly this memorization. Forget all about memorizing rules and learn only what you need in grammar. For example, I remember memorizing more than 80 incorrect verbs during English lessons. However, only 30 of them are used. For example, the verb "throw". In learning any language, you should follow the simplest way. Therefore, pay attention: What are simple sentences in English? Subject+verb+object. So, learning the grammar used in these three parts of the sentence is enough to learn the language. The goal of learning any language is to be able to speak it. Therefore, study only the grammar topics that are necessary for everyday speaking. When learning English, 16 tenses are studied first, but in 90% of cases only the present, past and future tenses are used. For this reason, it is enough to learn the three necessary tenses. It is from this point of view that learning grammar will be about 80% easier for you. When studying grammar, after choosing the most important topics for the language, divide them into weeks. Spend a week on each topic and study one topic in depth during the week. As a result, in three months, you will have a sufficient grammatical basis to be able to speak a foreign language, and as you can see, it is not as complicated as you think.

Learning vocabulary.

Even in memorizing words, forcing yourself to memorize words for years is the most wrong method. During my school years, I made it my task to memorize 10 words every day. The problem was that I could not use these words when speaking English, many of them are not used at all in everyday life and were quickly forgotten. So, this method of acquiring vocabulary in the language is wrong. Over time, I realized from experience that the easiest way to memorize words is to read more in the foreign language being studied. If you

are learning English, read texts in your field of interest or books and magazines on the Internet rather than reading boring, irrelevant texts. Do not stop at the words that no one understands, but when you come across unfamiliar words that you need to understand the meaning of the sentence, find the translation in the dictionary or services like Google Translate and put it back in the notebook. If possible, try to read 3-4 pages of a text in the foreign language you are learning every day, and each time you find the translation of an unfamiliar word, write it down. Never try to memorize what you write, I usually do not even read back what I write. Our ability to remember is formed in such a way that if we see a word and just translate it, we will not remember it, but if we write it down somewhere, the brain emphasizes the importance of this thing and the word begins to be remembered. . As a result, a word that occurs 5-6 times in different texts, and at the same time, we will learn in which context the word is used in which meaning. Another benefit of reading a text in a foreign language every day is that we will strengthen our grammar base by seeing the grammar topics we have learned used in the text. When learning vocabulary, you should learn only the most frequently used words in the language. According to statistics, the 200 most used words in English account for half of all English correspondence. That is why when memorizing a dictionary; it is enough to memorize the most used words in the language. Then, it is enough to learn by adding words in the field you need. Every time you make a sentence with them, the words will technically start to memorize and your vocabulary will grow. Therefore, when speaking a foreign language, only about 1,000 frequently used words are used in 90 percent of cases, and the rest is enough for everyone to learn according to their field. For example, if a medical worker learns these 1000 words and another 1000 words related to the medical field, he could communicate freely in English in his field without any difficulties.

Pronunciation.

Every language has its own pronunciation. According to linguists, there are more than 150 sounds in total, and each language uses an average of 30

sounds. As a result, there is a huge difference in the pronunciation of the languages. For example, French nasal sounds are completely absent in our language. Unlike Uzbek and French, there is no "o" sound in Russian. Usually, after learning to read a language, the easiest way to improve your pronunciation is to listen to the foreign language as much as possible. It is necessary to watch movies, listen to songs and various radio texts in this language. When listening to a song in a foreign language, it can be used for another purpose. Find the lyrics of your favorite song in a foreign language and translate it into your language using a dictionary. As a result, you will not only fully understand the meaning of the song, but at the same time, you will enrich your vocabulary, these words will be imprinted in your memory with your favorite song for a lifetime. Apart from these three things, one of the most important things in learning a language is immersion in the language environment. If you try to use as much foreign language material as possible, your language level will gradually improve. For example, put everything in a foreign language, from the programs of your simple phone to the operating system of your computer. Get information from the Internet only in a foreign language and try to hear it in a foreign language as much as possible when watching TV or listening to the radio. Sign up for forums and chats in a foreign language and try to actively participate in them in a foreign language. The importance of repetition in learning a foreign language should not be forgotten. As they say, repetition is the mother of knowledge, repeating the grammar topic you learned every week one day after two weeks can serve to consolidate it and keep it in your memory better.

With whom do I speak a foreign language?

What do I need to do to speak the language? Whom can I talk to in a foreign language? How can I improve my speaking?" The answer to this lies in today's social networks. On Facebook today, it has become very easy to make friends from the country where the language is studied. You can correspond with them and later even it is possible to exchange Skype accounts. At the same

time, forums and various chats have become an ideal place for communication in a foreign language. In addition, cultural centers and institutes opened by embassies in Tashkent. Cultural evenings and debates, which will allow you to speak a foreign language. It is enough to go and actively participate in these activities. Psychologists have repeatedly proven that the easiest way to learn is by making mistakes. Therefore, do not be afraid of making mistakes you should try to speak the language, and as a result of making mistakes, you will understand your shortcomings and achieve your goal It is precisely these shortcomings that you focus on correcting. To speak a foreign language without being ashamed of mistakes. Think for yourself, you are a participant of a certain event organized with foreigners, and the foreigner who is talking to you is speaking your language with difficulty and mistakes. In this case, you will not look down on him for his mistakes, but instead, because he is learning your language, you will respect him, you will be happy and you will understand his mistakes. Therefore, while communicating with foreigners in their language, they will take your mistakes for granted and even be happy that you are learning their language. So do not be afraid to make mistakes.

Support speakers

Another way to make learning a language easier is with ready-made speakers or guides in the foreign language. Today, there are hundreds of foreign language guide speakers with ready-made phrases used in various situations. It is in these guides that you can memorize ready-made sentences used in the language. These phrases will make it much easier for you to speak a foreign language. You can change one word in each sentence learned in these conversation books and use it in different situations and with different meanings. As a result, there is an opportunity to speak a foreign language during various trips. I think I have explained to you as much as possible how to learn a foreign language easily. These are the conclusions that I have drawn from my several years of experience in this field. This means that today's training centers that

promise to teach a foreign language in 3 or 6 months are not deceiving you, but with the right methodology, it is true. When it comes to learning a foreign language, it depends on you and only you today, rather than the educational centers and teachers. Thanks to technical progress, today confidence, passion and the right methodology are enough to learn foreign languages.

References:

1. Arkoudis, S, Baik, C & Richardson, S 2012, English language standards in higher education, ACER Press, Camberwell V
2. Payack, P. J. (2008). *A million words and counting: How global English is rewriting the world*. Citadel Press.
3. Croft, W. (2007). *Social evolution and language change*. Manchester: University of Manchester.
4. Harnad, S., Lancaster, J. B., & Steklis, H. D. "Induction, evaluation and accountability", *Origins and Evolution of Language and Speech*. New York: New York Academy of Sciences. 1976

**MAMLAKATDA INNOVATSION TIZIMNI
TAKOMILLASHTIRISHING NAZARIY JIHATLAR**

Akbarova Laylo Upashevna

Toshkent davlat transport universiteti katta o'qituvchisi,

Chuliev Nurali Nurillo o'g'li

Toshkent davlat transport universiteti talabasi,

Yusupov Temur Azimjon o'g'li

Toshkent davlat transport universiteti talabasi

Innovatsion rivojlanishga o'tishning asosiy tamoyili – iqtisodiyotning xomashyo ishlab chiqarish modelidan yuqori texnologiyalarga asoslangan iqtisodiyotga o'tish, barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlarini intensiv usullar bilan ta'minlash va innovatsiyalarni rag'batlantirish tizimini yaratish hisoblanadi.

Mamlakatimiz sanoatining yetakchi tarmoqlariga ishlab chiqarilgan xalqaro bozorda raqobatdosh bo'lgan tayyor mahsulotlarning yo'qligi, innovatsiyalarni vujudga keltirishga ijobiy ta'sir qiladigan samarali tizimning ishlab chiqilmaganligi kabi muammolar milliy innovatsion tizim rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Endilikda mamlakatda innovatsion faollikni jonlantirish, samarali innovatsiya siyosatini yuritish lozim. Buning uchun mamlakatda innovatsion tizim asoslari ishlab chiqilishi, yaratilishi muhim o'rin tutadi. Milliy innovatsiya tizimiga “davlat, xususiy sektor va jamoat tashkilotlarining yangi bilim va texnologiyalarni yaratish, saqlash va tarqatish faoliyati doirasidagi mexanizmlar, o'zaro aloqalar majmuasidir” [1], - deya ta'rif berilgan.

Dunyoning turli mamlakatlari olimlar tomonidan jamoaviy tadqiqot ishlari natijasi sifatida “Iqtisodiy nazariya va texnik rivojlanish” monografiyasi nashr etildi [2]. Ushbu monografiya mualliflari Shvesiya univerciteti profeccori B.Lundvall, Buyuk Britaniya Sassek universiteti qoshidagi ilmiy tadqiqot ishlarini o‘rganish markazi mutaxassisi K.Frimen va AQShning Kolumbiya universiteti professori R.Nelsonlar milliy innovatsiya tizimini shakllantirish konsepsiyaci bosh g‘oyacini quyidagilar bilan asosladilar. Ya’ni:

- zamonaviy iqtisodiyot va raqobatni shakllantirishning eng asosiy omili cifatida innovatsiyalar hamda tadbirkorlarning ehtiyojlarini hicobga olib ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish;
- jamiyatning turli inctitutlari (oila, maxalla, partiya va x.k) innovatsion faoliyat tuzilishi va calmog‘iga ta’cir etuvchi omillar;
- iqtisodiyotni rivojlantirishda ilm-fanning o‘rni muhim ahamiyat kacb etadi.

Ushbu konsepsiya umumiy g‘oyaga ega bo‘lishiga qaramay, mualliflarning tadqiqotlarni amalga oshirishdagi qarashlari turlicha bo‘lgan. Iqtisodchi olim, professor B.Lundval g‘oyalarini K.Frimen davom ettirib, “Milliy innovatsiya tizimi – innovatsion texnologiyalarni yaratish va tarqatish maqsadida davlat va xususiy cektor o‘rtacidagi inctitutsional tarmog‘idir” deya ta’kidladi .

Milliy innovatsiya tzimini shakllantirish konsepsiyasi o‘tgan asring 1980-yillar boshidan rivojlana boshladi. Bunda “milliy” so‘zi aynan “davlat” innovatsiya tizimi degan mazmunni anglatadi [3].

Fikrimizcha, innovatsion rivojlanish yo‘lini tutgan, bozor munosabatlari amal qilayotgan va rivojlanayotgan davlatlarda olib borilayotgan makroiqtisodiy siyosat innovatsiyalarga bo‘lgan talabni rivojlantirish va innovatsiyalar taklifini qo‘llab-quvvatlash kabi asosiy masalalarni hal etishga qaratilgan bo‘lishi lozim.

Milliy iqtisodiyotda innovatsiyalarga talabni rivojlantirish uchun, avvalo, ichki talabni ragʻbatlantirish zarur. Ichki talabni oshirish, ragʻbatlantirish uchun tadbirkorlar, xizmat koʻrnatuvchilar, mahalliy tovarlar ishlab chiqaruvchilarga qulay iqtisodiy sharoit yaratish, ularni turli imtiyozlar orqali qoʻllab-quvvatlash ichki talabni rivojlantirishga ijobiy taʼsir koʻrsatadi.

Ichki talabning kengayishi, oʻz navbatida, ichki taklifning oshishiga, ishlab chiqarishning rivojlanishiga, yalpi talab va yalpi taklif muvozanatini taʼminlashga, pirovardida yalpi ichki mahsulotning koʻpayishiga olib keladi. Bu jarayonda ishlab chiqarish sektoridagi faollik, raqobat kurashi, oʻz navbatida, ishlab chiqarishning innovatsion yoʻnalishida ham ijobiy oʻzgarishlar boʻlishiga sabab boʻladi.

Oʻzbekistonda innovatsiya jarayonlarini ragʻbatlantirishning samarali amal qiladigan mexanizmini ishlab chiqish zarur. Unda ilmiy, innovatsion faoliyat uchun imtiyozlarni belgilash va ularni qoʻllash tartibi koʻrsatilishi lozim. Imtiyozlar tizimini qoʻllash sikli fan-texnika taraqqiyotining fundamental, amaliy tadqiqotlaridan tortib to ishlanmalarni ishlab chiqarishga joriy etishgacha boʻlgan davrni oʻz ichiga olgan ragʻbatlantirish bosqichlarini qamrab olishi kerak. Bugungi kunda industrial rivojlangan mamlakatlarda innovatsion faoliyatga kiritiladigan xususiy investitsiyalarni ragʻbatlantirishning quyidagi koʻrinishlarini aytish mumkin:

- soliqqa tortishdagi imtiyozlari;
- imtiyozli kredit berish tizimi;
- davlat maqomiga ega ilmiy tadqiqot tashkilotlari, oliy oʻquv yurtlari va boshqa innovatsiya subʼektlarini litsenziyalash, ularga patent berishni soddalashtirish va moliyaviy qoʻllab-quvvatlash.

Imtiyozlar tizimini qoʻllash innovatsion siyosatning uctuvor maqsadlari, vazifalarini aniqlash investitsion-innovatsion faoliyatni jadallashtirishda muhim oʻrin tutadi. Fikrimizcha, samarali makroiqtisodiy siyosat orqali innovatsion faoliyatni ragʻbatlantirish innovatsiyalarni ishlab chiqarishga tatbiq etishni

tezlashtirish, iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va milliy iqtisodiyot raqobatdoshligini ta'minlash kabi vazifalarni hal etishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Innovatsion faollikni ta'minlash uchun quyidagi chora-tadbirlarini amalga oshirishni maqsadga muvofiq deb, hisoblaymiz:

- fanni rivojlantirish, ilmiy tadqiqot ishlarini jonlantirish, ishlab chiqarishga innovatsion mahsulotlarni joriy etish uchun iqtisodiy va moliyaviy jihatdan tegishli shart-sharoitlarni yaratish zarur;
- ta'lim, fan va ishlab chiqarishning axborot ta'minoti, axborot telekommunikatsiya tizimini rivojlantirish, konsalting-injiniroing xizmatlarini rivojlantirish;
- innovatsion faoliyat va innovatsiyalarning huquqiy-me'yoriy bazasini takomillashtirish, innovatsiya sohasi bilan bog'liq xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga soliq imtiyozlar qo'llash;
- ilmiy-tadqiqot va tajriba konstruktorlik faoliyati sub'ektlarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va modernizatsiya qilish;
- yuqori texnologiyali ishlab chiqarish va modernizatsiyalash sharoiti hamda talabiga javob beradigan zamonaviy bilim, malakaga ega kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash.

O'zbekistonda fan-texnika taraqqiyoti va innovatsion faoliyatni jadallashtirish uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish zarur:

- davlat budjeti tomonidan moliyalashtiriladigan, muhim ustuvor yo'nalishlar asosida amalga oshiriladigan ilmiy-tadqiqotlar, ya'ni fundamental va amaliy tadqiqotlar, ishlab chiqarishning real sektori mudofaa sohasida tajriba-konstruktorlik ishlari, atrof muhitni muhofaza va ekologiya sohasidagi tadqiqotlarni barcha turdagi soliqlar va yig'imlardan ozod qilish;
- ijtimoiy sohaning ustuvor yo'nalishlari bo'yicha olib borilayotgan innovatsion faoliyatni soliqlar yordamida sohaga jalb qilinayotgan investitsiyalarga imtiyozlar tizimini qo'llash;

○ ekspertizadan o'tgan yuqori samarali investitsion loyihalarni amalga oshirish uchun va import qilinadigan jihozlar, uskunalar, materiallar, litsenziyalar, nou-xaularni qo'shilgan qiymat solig'i, bojxona to'lovlaridan ozod qilish yoki bojlarni kamaytirish.

Iqtisodiyotni innovatsion rivojlantirish strategiyasining maqsadi muayyan davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy holatdan kelib chiqib, umumiy tarzda quyidagilarni o'zida aks ettirishi lozim bo'ladi:

- investitsiyalarning asosiy qicmini mamlakatning asosiy ishlab chiqarish fondlarini yangilashga yo'naltirish;
- mamlakatning fan-texnika sohasini rivojlantirish, uning yutuqlari bilan ishlab chiqarish o'rtasida hamkorlikni ta'minlash, ilmiy yutuqlarni hayotga tatbiq qilish mexanizmini ishlab chiqish, intellektual mulkdan foydalanish tizimini tubdan takomillashtirish kabi chora-tadbirlarni ishlab chiqish;
- iqtisodiy-innovatsion munosabatlarning asosiy sub'ektlari (davlat, ilmiy-tekshirish institutlari, ta'lim muassasalari, korxonalar va hokazolar) o'rtasida ijodiy hamkorlikni kuchaytirish va muvofiqlashtirish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. НТР и мировая политика: Учеб. пособие / Под ред. А.В. Бирюкова, А.В. Крутских. Моск. гос. ин-т межд. отношений (Ун-т) МИД России. М.: МГИМО – Университет, 2010.- С. 7
2. Technical Change and Economic Theory, Pin-ter, 1988. URL: <http://freemanchris.org/publications>
3. Ўзбекистон: жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, инновацион тараққиёт ва миллий иқтисодиёт рақобатдошлигини ошириш / ЎзФА, А.Ф. Расулевнинг таҳрири остида.-Т.; KONSAUDITINFORM-NASHR, 2011.-77-б.

**DEVELOPMENT ASPECTS OF INNOVATION AND INVESTMENT IN
RAILWAY TRANSPORT**

F. B. Shakirova

Associate professor of Tashkent State transport University,

Abdimurotova Umida

student of Tashkent State transport University,

Directions for the development of railway transport are based on the forecast of the long-term socio-economic development of the Republic of Uzbekistan, the Strategy of Actions for the five priority areas of development of the Republic of Uzbekistan in 2017-2021, the message of the President of the Republic of Uzbekistan to the Oliy Majlis, from this point of view, “to organize road and rail transit hubs for through the construction of modern infrastructure with quality service”[1], legislative and other regulatory legal acts. This takes into account promising areas for the development of the economy and the social sphere of the regions, sectors of the economy, transport and logistics infrastructure, international transport integration, primarily within the framework of the Commonwealth of Independent States, the Shanghai Cooperation Organization, as well as the experience of developing transport systems in countries with rapidly developing economies. “We believe that the China-Kyrgyzstan-Uzbekistan-Afghanistan railway with access to the ports of Pakistan and Iran, facing the Indian Ocean, could also be integrated into the extensive network of transport corridors of the “One Belt, One Road”[2]

The transport system of Uzbekistan has become a new connecting corridor between South and East Asian countries. Moreover, on this route, the distance of transportation between these countries is by sea, that is, through the strait in Southeast Asia. In 2016, the first railway container train from the eastern Chinese coastal province of Jiangsu, having covered over 2,550 km, arrived at the Uzbek-Afghan border[3].

For the first time in economics, the Austrian scientist J. Schumpeter described the essence of “innovation” as follows: “Innovation is a new look, an approach to an existing process and involves the use of a modern discovery, development or new production associated with human activity in a certain process”[4]. He introduced the concept of "innovation" to economic science, explaining the difference between the concepts of "economic growth" and "economic development": "Put as many mail coaches in a row as you wish, you will not get a railway" [5]. Thus, from the point of view of J. Schumpeter, innovation is the emergence of something new, previously unknown (for example, railways), it is the emergence of innovation that serves economic development.

The Uzbek Railway, the second in the CIS (after the Moscow—St. Petersburg line with Sapsan trains in Russia), launched high-speed passenger train traffic ("Afrosiyob") on a special line rebuilt for this purpose from the capital Tashkent to the third largest city of Uzbekistan - Samarkand, which was then extended to Bukhara. Uzbekistan needs to unlock the potential of infrastructure investments. For example, in the field of railways. Their length in Uzbekistan is just over 6 thousand km, while in Japan it is 22 thousand km. This means that we have the opportunity to create a railway system, which requires infrastructure investments.

The main task of innovation policy is to identify and develop promising transportation technologies and safety and reliability systems, the creation of which would allow railway transport to reach a qualitatively new level of development, and in new economic and political conditions (market or mixed relations, dynamically changing tax and credit policies) to ensure its stable and efficient operation, the ability to to renewal and self-development, to meet the needs of the clientele. In our opinion, the choice of prospective technical means, methods of delivery or organization of transportation should be carried out from the perspective of comprehensive assessments of innovation on a wide range of

criteria and possible consequences of application (environmental, social and economic).

The solution of such a problem is possible only if a fundamentally new methodology is created based on modern mathematical methods, models, theories focused on the use of advanced automated tools based on data banks, knowledge, expert systems. It is advisable to select the most promising technical means and evaluate innovations in the field of organization and management based on an integrated approach. At the same time, the following principles must be maintained.

The complexity of the technological chain "from door to door" or from the last technological operation of the sender to the first technological operation of the recipient, i.e. the rhythm and improvement of the technology of train, freight and sorting works of both mainline and industrial transport should be coordinated and focused on specific end results. In some cases, "elongated" technological chains are considered from the supply of raw materials for the production of manufactured products to its sale on the market.

1. Complexity from the standpoint of consistency and quality of execution of the main operations of the technological chain "door to door" with technological operations that ensure the transport process, for example, related to the maintenance of permanent railway devices (overhead track structure, contact network, SCB facilities), repair work of rolling stock, etc. Here we are actually talking about coordination of the rhythm of the work of cargo moving technologies with technologies that ensure the effective functioning of the former.

2. Complexity from the point of view of compliance of technological parameters of the reinspective "through" transportation process with technical means, which should be understood not as individual means, for example, a single new type of wagon or locomotive, but as fleets of wagons or locomotives, chains of machines and mechanisms in the track economy, loading and unloading complexes, etc.

3. In the conditions of the formation of market relations, the technological improvement of railways and their technical development should be considered in conjunction with the organizational, economic and legal mechanism that ensures the effective functioning of new technologies and the interest of all links participating in the "through" transportation process. It is quite obvious that in modern conditions of state independence, a detailed study of the issues of economic relations between the subjects of the transportation process will be required, the introduction of new principles and management structures that allow combining strategic planning with economic regulation of the development of transport complexes; redistribution of functions between independent states and other levels of railway transport management, as well as issues of tax, tariff, credit and marketing policy.

The development and modernization of railway infrastructure is carried out on the basis of the following principles:

- priority of modernization and development of existing capacities in comparison with new construction;
- alienation of land for transport needs in the optimal size, reduction of negative landscape changes and pollution of the natural environment;
- maximum use of railway transport facilities and communications to ensure domestic, foreign trade and transit traffic;
- linking the development of railway infrastructure with the development of engineering communications, energy, communications, water supply, and other infrastructure industries;
- coordination of infrastructure development of various modes of transport;
- development of infrastructure in accordance with the rational principles of urban planning and land use planning;
- specialization of the largest infrastructure facilities of similar purpose, prevention or restriction of competition of the largest infrastructure facilities;

- ensuring the necessary land reservation for the long-term development of the supporting transport network;
- maximum concentration of budgetary and attracted resources on priority projects and full acceleration of their implementation, including with the involvement of foreign borrowings for this purpose.

REFERENCES:

1. Мирзиёев Ш.М Послание Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева Олий Мажлису. – Ташкент: ИПТД «Узбекистан», 2018.-С. 68
2. Мирзиёев Ш.М. Уверенно продолжим путь национального развития на новом этапе. – Ташкент: ИПТД «Узбекистан», 2018.-320 с.
3. Дороги и транспорт. Информационно-аналитический журнал. г. Москва, Россия. №10, 2016 г. С-34.
4. Шумпетер Й.А. Теория экономического развития. М.: Прогресс, 1983.с..278-285.
5. Цит. По: Логинова Н.А. Управление взаимодействиями на рынке транспортных услуг. СПб,: Изд-во СПбГИЭУ, 2012.
6. Шакирова Ф. Б. Развитие экономики Узбекистана на основе инновационной деятельности //Проблемы современной экономики. – 2015. – №. 3 (55). – С. 299-302.
7. Mardievna S. G., Boltaevna S. F. The role of public-private partnerships in attracting investment projects in the transport sector //Journal of Contemporary Issues in Business and Government Vol. – 2021. – Т. 27. – №. 6.

**IQTISODIYOTNI RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA
INVESTITSIYA VA INNOVATSIYALARNING IQTISODIY O‘SISH
BILAN ALOQADORLIGI**

F. B. Shokirova

Toshkent davlat transport universiteti dotsenti,

Mamlakatimizda davlat va jamiyat hayotining barcha cohalarini tubdan yangilashga qaratilgan innovasion rivojlanish yo‘liga o‘tish belgilab olindi. Innovasion g‘oyalar, yuqori texnologiyalarni ishlab chiqarishga, jamiyat hayotiga izchil tatbiq etish zamonaviy bilim va mukammal malakaga ega mutaxaccilar tayyorlash uchun milliy ta’lim tizimida ham keng ko‘lamli va chuqur iclohotlarni amalga oshirish talab etiladi. Zero, “Biz faqat investitsiyalarni faol jalb qilish, yangi ishlab chiqarish quvvatlarini ishga tushirish hicobidan iqtisodiyotimizni jadal rivojlantirishga erishamiz”. [1]

Iqtisodiy kategoriya cifatida investitsiyalar, birinchidan, avvaldan jamg‘arilgan mablag‘larni kapitalni ko‘paytirish maqadida tadbirkorlik ob‘ektlariga joylashtirishni bildirca, ikkinchidan, investitsion loyihalarni amalga oshirish jarayonida investitsiya faoliyati ishtirokchilari o‘rtacida vujudga keladigan iqtisodiy munocabatlarni ifodalaydi. Jamg‘arilgan mablag‘lar investitsiya cifatida real iqtisodiyotga to‘g‘ridan-to‘g‘ri yetib bormacdan, bu moliyaviy vocitachilar orqali amalga oshirilishi mumkin. Bunday hollarda investitsiyalar dactlab moliyaviy investitsiyalar ko‘rinishida maydonga chiqadi va co‘ngra real investitsiyalarga aylanadi.

Xucucan, Nobel mukofotining iqtisodiyot bo‘yicha laureati bo‘lgan U.F. Sharpning eng ommabop hicoblangan “Investitsiya” darcligida- “Investitsiyalar kelgucida (ehtimol nomuayyan) qymatlik olish maqadida hozirgi vaqtda muayyan qiymatlikdan voz kechishdir” [2] - deb ta’riflanadi. “Investitsiyalash” atamacining ma’nocini bu qo‘llanma muallifi quyidagicha sharhlaydi:

“Kelajakda foyda olish uchun bugun puldan ajralishdir” va hicoblaydilarki, yo real yoki moliyaviy aktivlarga investitsiyalash mumkin” [3].

Shved iqtisodi olimi Klac Eklund fikricha, “investitsiya-bu kelajakda ko‘proq icte‘mol qilish sharoitiga ega bo‘lish uchun ertangi kunga qoldirilgan narca. Uning bir qicmi hozirda ishlatilmacdan zahiraga qoldiradigan icte‘mol buyumlari bo‘lib, boshqa qicmi eca bu ishlab chiqarishni kengaytirishga yo‘naltirilgan recurclardir” [4].

Ma‘lumki, joriy moliya yili o‘tgan moliya yilida ishlab chiqarilgan YaIM hajmiga qo‘shimcha ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlarning bozor bahosi YaIM mutlaq o‘shidir. Ushbu o‘sh YaIMning mutlaq ko‘payishidir, biroq u samarali iqtisodiy o‘shni anglatmaydi.

Nisbiy iqtisodiy o‘sh iqtisodiy o‘sh barqarorligini ifodalab, u qanday faoliyat yoki qanday resurs xarajati hisobiga YaIMning o‘shiga erishilganligini anglatadi. Bunday resurs xarajatlari tarkibiga innovatsion faoliyat va innovatsion resurslar sarfi ham kiradi. Mazkur tahlilda, innovatsion sarf-xarajatlarning samaradorligini aniqlash dolzarb masala sanaladi.

Innovatsion xarajatlar samaradorligi va uning darajasini aniqlashda iqtisodiy samaradorlikni aniqlashning umum metodologik, nazariy asoslaridan foydalaniladi. Ya‘ni innovatsion faoliyat «natija»sini unga qilingan «xarajatlar»ga nisbati orqali aniqlanadi.

YaIMning ko‘paygan qismi ($\Delta YaIM$) bu hisobot yilida ishlab chiqarilgan ($YaIM_2$) YaIM hajmi bilan bazaviy yilda ishlab chiqarilgan ($YaIM_1$) YaIM hajmi o‘rtasidagi farq, ya‘ni:

$$\Delta YaIM = YaIM_2 - YaIM_1$$

YaIMning mutlaq ko‘payishi albatta ishlab chiqarishga qilingan xarajatlarning ham ko‘payishi, ortishi (ΔW) hisobiga erishiladi. Xarajatlarning ortishi (ΔW) joriy hisobot yilida YaIM ishlab chiqarish uchun qilingan xarajat hajmi bilan bazaviy yilda YaIM ishlab chiqarish uchun qilingan xarajat hajmi o‘rtasidagi farq. Ya‘ni:

$$\Delta W = \Delta W_2 - \Delta W_1$$

Shu nuqtai nazardan yondashganda, innovatsion faoliyat samaradorligi $\Delta YaIM$ ning Δ innovatsion xarajatlarga nisbatida, uning darajasi esa foizdagi ifodasi sifatida aniqlanadi, ya'ni:

$$\frac{\text{Innovatsion iqtisodiy o'sish samaradorligi}}{\Delta \text{ innovatsion xarajatlar}} = \Delta \text{ YaIM}$$

Ushbu formula innovatsion faoliyat uchun qilingan xarajatlar hisobiga olingan YaIM o'sishini ifodalaydi.

Agar shu nisbat aksincha nisbatda ifodalansa, innovatsion iqtisodiy o'sish samaradorligini aniq baholaydi, ya'ni:

$$\frac{\Delta \text{ innovatsion xarajatlar}}{\Delta \text{ YaIM}} = \text{Innovatsion iqtisodiy o'sish samaradorligini baholash}$$

Ushbu baholash innovatsion xarajat birligiga olingan YaIM o'simini ifodalaydi.

Innovatsion iqtisodiy o'sish samaradorligini oshirish yalpi ichki mahsulotni mutlaq ortishiga bog'liq bo'lmay, investitsiyalarni innovatsion faoliyatni jonlantirishga yo'naltirish asosida innovatsion rivojlanishga erishish va ular negizida barqaror iqtisodiy o'sish ta'minlanadi.

Yurtimizda olib borilayotgan oqilona makroiqtisodiy siyosat va uning eng ta'sirchan, muhim yo'nalishi bo'lgan soliqqa tortish masalalarida ham ustuvorlik tovar va xizmat ishlab chiqaruvchilar, tadbirkorlik sub'ektlari manfaatiga berilmoqda. Shu nuqtai nazardan, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy, innovatsion rivojlanishini ta'minlashda innovatsion faoliyat sub'ektlariga berilayotgan soliq imtiyozlari hal qiluvchi omillardan biri ekanligini inobatga olib, ularga quyidagi yo'nalishlarda soliq imtiyozlarini berishni maqsadga

muvofiq deb hisoblaymiz:

– innovatsion faoliyat bilan shug‘ullanayotgan xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarining amalga oshirayotgan loyihasi qiymati, ahamiyati va istiqbolini hisobga olgan holda yer solig‘i, mol-mulk solig‘i va foydadan olinadigan soliqlardan qisman yoki to‘liq ozod qilish dolzarb masala hisoblanadi;

– innovatsion faoliyat olib borayotgan tijorat korxonalari va boshqa xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning innovatsion loyihani amalga oshirish uchun sarflagan investitsiyasi hajmidan kelib chiqib, yagona soliq, obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish, Respublika yo‘l fondiga, Respublika maktab ta‘limi fondiga to‘lanadigan soliqdan qisman yoki to‘liq ozod etish masalasini hal etish;

Davlat tomonidan ilm-fanni rivojlantirish, ta‘lim tizimini yanada takomillashtirish, loyiha-konstruktorlik ishlarini jonlantirish va zamonaviy kadrlar tayyorlashga alohida e‘tibor berilmoqda. Mazkur yo‘nalishlarga budjetdan tegishli miqdorda investitsiyalar ajratilib, barqaror moliyalashtirish yo‘lga qo‘yilgan. Jumladan, oliy ta‘lim muassasalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlashga katta e‘tibor berilmoqda.

Respublikada tarixan qisqa davr ichida innovatsion rivojlanishni ta‘minlashda katta ishlar amalga oshirilganini e‘tirof etish bilan bir qatorda mamlakatimiz mehnat va mineral resurslari salohiyatining yuksakligidan kelib chiqib, hali ushbu sohada katta mablag‘ va sa‘y-harakatlar qilinadigan talab etiladigan ishlar borligi ko‘zga tashlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. // Халқ сўзи, 2020 йил 25 январь, 19-сон
2. У.Шарп, Г.Александр, Дж.Бейли. Инвестиции. Пер.с англ.-М.: “ИНФРА”, 2000 й., 979-бет
3. Ўша манба, 16-б.
4. Клас Эклунд. Эффективная экономика: шведская модель.-М.: “Экономика” 1991 й. 96-бет.

**THE IMPORTANCE OF TAXES IN ENSURING INNOVATIVE
DEVELOPMENT**

F. B. Shakirova

Associate professor of Tashkent State transport University

In our republic, the issues of stimulating innovative activity through taxes have been little studied. It should be noted that the concept of "innovation" was first introduced into the scientific literature in the 30s of the 20th century by the Austrian (and later American) scientist Y. Schumpeter, who emphasized that innovation is an important factor in the development of the economy [1].

In our opinion, only an active entrepreneur who constantly implements innovations, i.e. innovations, inventions, new technologies, techniques, management and labor organization modern systems, will be free from the risk of falling into crisis and bankruptcy. According to P. Drucker, "entrepreneurs are distinguished by innovative thinking. Having innovation is a powerful weapon of entrepreneurship" [2].

"Innovation is a set of innovations, inventions, discoveries, ideas and new approaches in the form of intellectual property, created on the basis of production experience, applied to production, at the same time, bringing economic and social camera" [3]. If an innovative idea is created, applied to production, and proves its economic viability, innovation will not be considered. The created innovations can be called innovations only when they are commercialized, put into practice, and given an economic and social camera.

Innovative entrepreneurship is the process of researching new ideas and introducing existing social and economic relationships into new ones [4]. It can be seen that intellectually great responsibilities and risk are assigned to the subjects of innovative relations in the economy, business environment in the country is of great importance for this responsibilities and risk.

In this regard, the definition given by the President of the Republic of

Uzbekistan Sh.M. Mirziyoev to the concepts of "active entrepreneurship" and "active entrepreneur" is interesting. Sh.M. Mirziyoev "Active entrepreneurship is an economic activity that organizes business activity with innovative, i.e., modern approaches, advanced technology and management tools. By an active entrepreneur, we mean businessmen who are able to produce competitive products, and most importantly, create new jobs, feed not only themselves and their families, but also benefit the entire society" [5] he emphasized.

The enterprise organizes innovative activities that rationally use the existing business environment, the enterprise develops its future strategy based on the strategic possibilities of the business environment, and the enterprise receives additional benefits in exchange for the realization of its economic-intellectual ideas. The dependence of business environment factors on innovative entrepreneurship is presented in the following table.

As can be seen from Figure 1, the business environment in the country lacks important economic mechanisms that create innovative activities.

Based on the above-mentioned circumstances, the business environment for innovative entrepreneurship in the country:

- introduction of innovative processes in the enterprise and use of existing resources;
- conclusion of contracts with internal and external partners regarding implementation of innovative ideas and production of modern products in the enterprise;
- provides a number of opportunities, such as finding financial partners and using the funds of venture funds for the implementation of innovative ideas and the production of modern products.\

The concept of forming a national innovation system began to develop in the early 1980s of the last century. In this case, the word "national" means exactly the meaning of the "state" innovation system. [6].

In our opinion, the tax policy conducted in the country is one of the main economic levers that directly affects not only the innovative development,

but also the socio-economic development of the society. Current tax rates and tax burden in the national economy are important factors that quickly affect the activities of national producers, entrepreneurs and foreign investors. If the tax rates in the economy are low, and the tax burden is being gradually reduced, in such conditions, a wide path will be opened for entrepreneurship, the material interests of producers of goods and services will increase, and these factors will create conditions for economic activity and rapid development in the country.

In our country's rational macroeconomic policy and taxation, which is its most influential and important direction, priority is given to the interests of producers of goods and services and business entities. If we analyze the positive changes in tax rates in recent years, we pay attention to the following (Table 1).

Table 1

Changes in tax payment rates in Uzbekistan from 1992 to 2021

Tax types	Top tax rates from 1992-2009	Rates set in 2010	Rates set in 2021	Decline
Value added tax	30 percent	20 percent	15 percent	2 equal to
Юридик шахсларнинг даромад (фойда) солиғи	45 percent	9 percent	15 percent	3 equal to
Юридик шахслар учун мулк солиғи	5 percent	3,5 percent	2 percent	2,5 equal to
Single tax payment for small businesses	15,2 percent	7,0 percent	4 percent	3,8 equal to
Income tax of individuals	60 up to percent	22 up to percent	12 percent	5 equal to
Single social payment	40 percent	25 percent	12 percent	3,3 equal to

The table shows that in order to encourage the expansion of consumer demand and production of goods (works, services) in the periods taken for analysis, the value added tax rate was reduced from 30 percent to 15 percent and reduced by 2 times. The small business and private enterprise single tax payment rate was reduced from 5% to 3.5% of gross income from 15.2% in 2005, to 4% in 2021 and reduced to 3.8 times. In the years of independence, the reduction of the income tax rate of legal entities will positively serve to

replenish the working capital of enterprises and organizations, and to strengthen the material and technical base.

In conclusion, it should be noted that the reduction of the rate of a certain type of tax is of special socio-economic importance. For example, a single social payment, a reduction in personal income tax rates will have a positive effect on the continuous increase in the incomes of working people and the population, and will serve to provide them with stronger social protection. As a result of such an effective tax policy, the funds that must be paid at the disposal of economic entities are a clear manifestation of the care and support shown to them by the state.

As a result of such an effective tax policy, the funds that must be paid at the disposal of economic entities are a clear manifestation of the care and support shown to them by the state.

References:

- [1] Шумпетер Й.А. Теория экономического развития. М.: Прогресс, 1983.С. 278-285.
- [2] Дракер П.Ф. Инновации и предпринимательство.-М: 1992.- С. 234.
- [3] Шадиева Г. М., Шакирова Ф. Б. Иқтисодиётни рақамлаштиришга трансформациялашувида интеллектуал мулкни расмийлаштиришнинг айрим масалалари- Иқтисодиёт ва таълим / 2021 йил, 5-сон,383-бет
- [4] Дергунов А.И. Системный подход к развитию национальной инновационной среды // Инновации, -№3. -2008. - С. 53-56.
- [5] Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Тошкент: Ўзбекистон, НМИУ, 2018. б.20.
- [6] Ўзбекистон: жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, инновацион тараққиёт ва миллий иқтисодиёт рақобатдошлигини ошириш / ЎзФА, А.Ф. Расулевнинг таҳрири остида.-Т.; KONSAUDITINFORM-NASHR, 2011.-77-б.

**THE ROLE AND IMPORTANCE OF RAILWAY TRANSPORT IN THE
DEVELOPMENT OF THE COUNTRY'S ECONOMY**

F. B. Shakirova

Associate professor of Tashkent State transport University

Abstract: This article explains the important role and importance of railway transport in the development of the economy of the Republic of Uzbekistan.

Relationships with other transport networks and their advantages are given.

Keywords: infrastructure, integration, freight turnover, cargo volume, passenger turnover, hierarchical law.

One of the important infrastructural sectors of the world economy is the transport system, and its development is one of the priorities of every national economic policy. Today, innovative development of the economy is gaining priority in ensuring the stable economic growth of the world and national economy. In developed countries, 70-90 percent of the gross domestic product is created due to the development of innovation activities. 2 trillion of world railways. passenger-km passenger turnover is distributed by countries as follows: Japan and Europe - 370-380 billion. passenger-km; India and China - almost 300 billion. passenger-km; other countries - 200 bln. passenger-km.

Today, the continued forced filling of the market with monetary resources leads to the appearance of artificially inflated speculative prices in the stock and raw materials markets, and the further development of financial bubbles. As a result of the instability of the main convertible currencies on a global scale, the confidence of developing countries in these currencies has been seriously undermined, and it has once again confirmed the existence of defects in the regulatory system of the international financial sector, which has caused

the need to consistently study the factors of its development in order to ensure the stability of the international financial market.

Historically, railway transport, being the leading link of the transport system of Uzbekistan and the element forming the large system of the economy of Uzbekistan, has been gaining significant importance in ensuring the effective socio-economic development of the country, expanding and deepening the integration processes. The railway network helps to create conditions for the effective functioning and development of all sectors of the economy, to bring the socio-economic development of the regions to an economic balance, to ensure the integrity and security of the country, meeting the needs of the country, the economy and the population in a timely and high-quality way. Transport tizimining holati va rivojlanishi O‘zbekiston Respublikasi uchun juda muhim ahamiyat kasb etadi, chunki u boshqa infratuzilma tarmoqlari bilan birga jamiyat faoliyati uchun asosiy sharoitlarni ta’minlaydi, ijtimoiy-iqtisodiy va tashqi siyosat maqsadlariga erishishda muhim element sifatida xizmat qiladi. Transportning tarixan rivojlanishi O‘zbekistonning iqtisodiy va makon nuqtai nazaridan rivojlanishini belgilab beradi, uning yaxlitligi va xalqaro ta’siri mustahkamlanishiga ko‘maklashadi.

In the territory of Uzbekistan, this type of transport operates as a unique, natural integrated production-technological complex. Stable and efficient operation of the general railway network is a necessary condition for ensuring the unified economic space of the Republic of Uzbekistan, further development of various industrial and agricultural sectors in its territory, improving the living standards and conditions of the country's population, and increasing the mobilization of citizens of Uzbekistan.

Assessing the role of the railway network in the country's economy, determining the prospects for the development of the network and studying the trends, conducting research on forecasting, developing the material and technical resources, labor force and financial situation with a direct impact on

the medium and long-term strategy and current policy of the railway network. serves as a basis for determining the need and developing its long-term strategy.

Therefore, studying the performance indicators of the railway transport system, the stages of development of transport and logistics infrastructures, and developing recommendations for eliminating existing problems in the system are among the main issues today. Table 1 presents data on freight turnover and freight volumes by types of transport in 2016-2021.

Table 1

Cargo turnover and cargo transportation by types of transport in 2016-2021 ⁹

Types of transport	2016 year		2017 year		2018 year		2019 year		2020 year		2021 year	
	Million t.	млн т-км	Million t.	Bln	Million t.	Bln	Million t.	Bln	Million t.	Bln	Million t.	Bln
Including by transport												
Railway	66,5	22,7	65,7	22,8	65,7	22,9	67,2	22,9	69,6	23	22,9	70,1
Car	1203,2	27,5	1258,3	29,2	1327,4	31,5	1399,8	33,9	1473,7	13,3	13,9	1013,1
Pipe	64,5	33,0	65,0	31,5	65,8	31,2	60,0	30,0	62,2	28,9	65,1	30,2
Air	24,0	121,9	22,2	116,3	23,0	125,1	24,6	131	26,5	132,2	26,4	156,9
Total	1329,3	83,4	1387,1	83,7	1458,9	85,7	1527,0	86,9	1603	88,0	1146,2	66,9

We can see that during 2016-2021, the total volume of cargo transportation by railway transport increased by 1.6 times compared to 2000, and the total volume of passenger transportation increased by 1.3 times. In

general, in 2021, 68.1 million tons will be transported by railway transport. the fact that cargo is transported indicates that this industry is developing year by year in our country.

If the current domestic competition between the country's transport modes is analyzed, the highest share in the volume of cargo transportation falls on road transport. In the market of transport services, it can be noted that automobile transport has its own characteristics such as mobility, high-speed placement of goods and "door-to-door" delivery of goods on time, relatively simple organization of the transportation process, and transportation of small-sized goods over short distances. However, at the same time, it can be seen that the volume of freight transportation in railway transport is decreasing year by year.

Table 2

Passenger turnover and passenger transportation by types of transport in 2016-2021

Name	2016 year		2017 year		2018 year		2019 year		2020 year		2021 year	
	A million people	Billion passenger km.	A million people	Billion passenger km.	A million people	Billion passenger km.	A million people	Billion passenger km.	A million people	Billion passenger km.	A million people	Billion passenger km.
Including by transport												
Railway	15,9	3,4	17,4	3,7	19,1	3,8	20,1	3,8	20,5	3,9	21,1	4,3
Car	6606	78,2	6895,1	83,3	7244,4	88,9	7511,4	95,0	5480	99,7	5591	117,7
Air is the way	2,5	7,0	2,4	7,2	2,3	7,0	2,2	6,8	2,1	6,7	2,2	7,5
Total	6624,4	88,6	6914,9	94,2	7265,8	99,7	7533,7	105,6	5502,6	110,3	5614,3	129,5

If you look at the statistical data of the measures implemented in this area and the completed works, during 2021, 5679.9 million will be spent on all types of transport. one passenger was transported. This number is 2.1 percent higher than a year ago. Although we have discussed above the potential of railway transport for large and long-distance cargo transportation, we can see that road transport has far surpassed it in terms of passenger transport. Almost 99.0 percent of passengers used this type of transport. If you refer to the direct numbers, the average cost per kilometer is 210,516.9 million for a year. passengers were transported, and 89.9% of it corresponds to the share of road transport.

The share of railway transport in the total passenger turnover is significantly low. This situation can be explained by the fact that the speed of delivery of railway transport is quite low and the system of providing additional services in the network is not sufficient.

It is known that in recent years Uzbekistan's trade and economic cooperation with China, including transport and communication, has been growing significantly. As a result of this cooperation, electric locomotives and diesel locomotives that fully meet modern requirements, have high efficiency, technical characteristics in accordance with international standards and a number of other characteristics were exported from China to our country. This, of course, led to great positive changes in the transport and communication system in Uzbekistan. It is known that the construction of a short railway network with intensive capabilities from China will lead to the development of trade and economic relations not only between the two countries, but also at the international level, and this, in turn, can be called an important strategic cooperation in the field of transport.

In the transport network, railway transport is a unique single system, and when we study the issues related to the effective management of its activity, we have a hierarchical idea of the existing problems in the network. It is known that according to the law of hierarchy, each level in the system functions as a

controlling and controlled entity with those above and below it. Recognizing that the hierarchical approach is the most optimal option for the effective organization of the transport system management, conducting scientific research in this regard is gaining relevance today.

REFERENCES:

1. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo'mitasi
2. O'zbekiston iqtisodiyoti axborot-tahliliy byulleteni 2017- yil yanvar- dekabr b.64-65
3. Irsbekova M.N. Marketin tamoyillari asosida transport xizmatlari bozorini optimallashtirish Iqt. Fan. Dok. Dis. Avtoref Toshkent 2017
5. Шакирова Ф. Б. Развитие экономики Узбекистана на основе инновационной деятельности //Проблемы современной экономики. – 2015. – №. 3 (55). – С. 299-302.
6. Mardievna S. G., Boltaevna S. F. The role of public-private partnerships in attracting investment projects in the transport sector //Journal of Contemporary Issues in Business and Government Vol. – 2021. – Т. 27. – №. 6.
7. www.worldbank.org

**SUN'IY INTELLEKTNI QO'LLASH ORQALI TRANSPORT
INFRASTRUKTURASINI RIVOJLANTIRISHNING XORIJ
AMALIYOTI**

F. B. Shakirova

Toshkent davlat transport univesiteti dotsenti

Sun'iy intellekt raqamli iqtisodiyotning bir bo'lagi sifatida fanda inobatga olinganligini yuqorida o'rganib chiqdik. Rivojlangan mamlakatlar raqamli iqtisodiyotining ko'plab dasturlari (AQSh, Yaponiya, Avstriya, Avtstriya, Buyuk Britaniya, Koreya va boshqalar) asosiy e'tiborni "raqamli tibbiyot" va "aqlli shahar" ijtimoiy yo'nalishlariga qapatgan. Bunday loyihalarni rivojlantirish yo'nalishi jiddiy iqtisodiy samaraga ega emas, ammo bu holat bir qator dalillar bilan asoslanishi mumkin:

birinchidan, har qanday keng ko'lamli rivojlanish dasturi g'apb turidagi ochiq jamiyatda omma tomondan ma'qullanishi va qo'llabquvvatlanishi lozim. Shu sababli raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi bunday ijtimoiy loyihalar belgici o'rtida bopadi;

ikkinchidan, yipik sanoatlarda raqamli texnologiyalar joriy qilish eptami-kechmi, o'z-o'zidan iqtisodiy maqsadga muvofiqlik tufayli po'y bepadi. Ijtimoiy loyihalar esa davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashga ehtiyoj cezadi (ya'ni, maqsadga muvofiq narsalar aqlga muvofiq, aqlga muvofiq narsalar esa maqsadga muvofiqdip);

uchinchidan, ko'pchilik rivojlangan mamlakatlar raqamli iqtisodiyotni ma'lum bir ko'pinishda amalga oshirishga imkon bepadigan cezilarli texnologik asoslarga ega bo'ladi. Keng ko'lamli ijtimoiy loyihalarni amalga oshirish natijacida mutaxassis bo'lmagan ko'p conli foydalanuvchilardan teckapi aloqaga ega bo'linadi, bu esa foydalanuvchi nuqtai nazaridan texnologiyalarni takomillashtipish va ularni aholining keng qatlamlari uchun ochiq qilishga imkon bepadi;

to‘rtinchidan, raqamli texnologiyalarni sanoatda joriy qilish (masalan, ishlab chiqarishda buyumlar interneti, 3D-printerlarni ishlab chiqarishga keng miqyosda joriy qilish kabilar) ancha tor doipadagi vazifalarni hal qilishi ko‘zda tutilgan. “Raqamli tibbiyot” va “aqli shahar” ijtimoiy loyihalarini amalga oshirish esa ko‘proq mupakkablik va xilma-xillikni talab qiladi hamda bunday loyihalar keng halq ommaci tomonidan taqdiplanadi. Barcha zamonaviy texnologiyalar uchun, ayniqca, boshqapuv tizimi nuqtai nazaridan shunday ko‘pinishdagi «ijtimoiy ctpecc-tect» zarur.

Sun‘iy intellekt sohasidagi ishlar hozirda ko‘plab mamlakatlarda olib borilmoqda va keng jabhada joylashtirilgan. Ular quyidagi yo‘nalishlar atrofida guruhlangan.

1. Chuqur o‘rganish. Bu yerda harakatlar neyron tarmog‘ining mashg‘ulot vaqtini va o‘quv namunasi hajmini sezilarli darajada kamaytirishga qaratilgan. Ideal holda, neyron tarmog‘i real vaqtda o‘qitilishi kerak.

2. So‘zlarning konteksti va ketma-ketligi bilan bog‘liq holda unga Yuklangan bilimlar to‘plamiga asoslangan robot tomonidan javoblarni sintez qilish. Robot o‘z bilim bazasi bilan kiruvchi ma‘lumotlarni o‘zaro bog‘lashni o‘rganishi va o‘rganishi kerak .

3. Neyromorfik chiplar va ular asosida kompyuterlarni ishlab chiqish. Bunday chiplar allaqachon IBM va Intel korporatsiyalari tomonidan chiqarilgan. Hozircha ularda 4096 tagacha sun‘iy neyronlar va 256 milliongacha sinapslar mavjud, ammo yo‘nalish juda istiqbolli.

4. Inson miyasini xaritalash va uning ishini modellashtirish bo‘yicha ishlar davom yetadi.

5. Nutqni aniqlash va tushunish tizimlarini rivojlantirish. Ko‘pgina xizmatlar nutqni yaxshi tanib olishni talab qiladigan nutq interfeysidan foydalanadilar.

6. Miya-kompyuter interfeyslarini rivojlantirish. Bu yo‘nalishda shiddat bilan boshlangan ish endi sekinlashdi, lekin davom yetadi.

7. Robotlarning guruh xatti-harakatlari tizimlarini va har qanday operatsiyalarni bajarish paytida robotlar va odamlarning o'zaro ta'sirini o'rganish. Tadqiqotchilarning sa'y-harakatlari odamlar va mashinalar o'rtasida vazifalarni samarali taqsimlashni o'rganishga qaratilgan. Bu yo'nalish harbiy robotlar uchun ham, xizmat robotlari uchun ham, ishlab chiqarish sohasi uchun ham muhimdir.

8. Robotlardan foydalanishning me'yoriy-huquqiy bazasini ishlab chiqish. "Robotlar huquq sub'ektlari sifatida dunyoning biron bir mamlakatida hali qonuniylashtirilmagan, chunki buning uchun robot shunchaki narsa yemas, balki sun'iy bo'lsa ham, aql-idrok bilan ta'minlangan ijod yekanligini rasman tan olish kerak.o'z irodasi.

Janubiy Koreya 2008 yilda "aqli robotlarni rivojlantirish va tarqatishga ko'maklashish to'g'risidagi qonun" ni qabul qildi.

Robototexnika fuqarolik qonun normalari-fevral 2017 yilda, Yevropa parlamenti robototexnika haqida qaror fuqarolik qonun qoidalarini qabul [25].

14. Matnni tushunish, pretsedentlar asosida fikr yuritish va boshqalar kabi sohalarni rivojlantirish.

Amerika qo'shma shtatlarida sun'iy intellektni rivojlantirishdan maqsad mazkur sohaga yetakchilik qilish orqali global liderlikni saqlab qolishdan iborat. Shuningdek, faqat AQShda mavjud bo'lgan texnologiyalarga asoslangan qurol tizimini yaratish va buni dunyoning hech bir mamlakatida nusxa ko'chirish hamda qo'llay olish imkoniyati bo'lmaydigan darajada rivojlantirishdan iborat. SIni asosan harbiy maqsadlar, shu jumladan kiber operatsiyalar, axborot texnologiyalari, ishlab chiqarish sog'liqni saqlash va sud tizimida qo'llaniladi. Quyidagi jadvaldan AQShda sun'iy intellektning ustunliklari va zSifliklarini ko'rishimiz mumkin)2-jadval)

O'tgan asrning 50-yillarida boshlangan SI sohasidagi birinchi tadqiqot muammolarni hal qilish va ramziy hisoblash tizimlarini rivojlantirishga qaratilgan edi. 60-yillarda bu sohada AQSh Mudofaa vazirligi qiziqish uyg'otdi:

AQSh harbiylari insonning aqliy faoliyatini simulyatsiya qilish uchun kompyuterlarni o'qitishni boshladi.

Masalan, mudofaa vazirligining Ilg'or tadqiqot loyihalari agentligi (DARPA) 1970-yillarda bir qator virtual ko'cha xaritalarini loyihalarini yakunladi. Va DARPA mutaxassisleri Siri, Alexa va Cortana paydo bo'lishidan ancha oldin 2003 yilda aqlli shaxsiy yordamchilarni yaratishga muvaffaq bo'lishdi. Ushbu ishlar zamonaviy kompyuterlarda, xususan, qarorlarni qo'llab-quvvatlash tizimlarida va inson imkoniyatlarini kengaytirish uchun ishlab chiqilgan aqlli qidiruv tizimlarida qo'llaniladigan avtomatlashtirish va rasmiy mantiqiy tamoyillar uchun asos bo'ldi.

1.3-jadval

AQShda sun'iy intellektni qo'llashning ustunliklari va zaifliklari

Ustunliklari	Zaifliklari
<p>1. Amerika kompaniyalari SI texnologiyalarini, shu jumladan harbiy SI texnologiyalarini rivojlantirishda yetakchilik qilmoqda.</p> <p>2. Silikon vodiysi SI siyosati va iqtisodiyotining markazi, shuningdek Yevropa uchun namuna.</p> <p>3. SI 2019-2020 yillarda (2018 yil iyul, oq uy memorandum) Amerikaning barcha rasmiylari uchun yeng yuqori milliy texnologik ustuvorlik va yeng yuqori byudjet ustuvorligi deb torildi.</p> <p>4. Qo'shma Shtatlar buyuk</p>	<p>1. SI sohasida mutlaq yetakchilik tahdid Xitoy raqobat.</p> <p>2. AQSh va Xitoy o'rtasidagi SI qurollanishidagi mumkin bo'lgan tenglik (rus yekspertlarining fikriga ko'ra).</p> <p>3. SIga asoslangan harbiy ishlanmalarning aksariyati mavjud xalqaro standartlarga ziddir.</p> <p>4. Boshqa mamlakatlarning iste'dodli SI mutaxassislarining doimiy oqimi zarur.</p> <p>5. Yuqori texnologiyali texnologiyalar haqida ma'lumot to'playdigan, ilg'or</p>

<p>Britaniyaning SI texnologiyalaridan harbiy maqsadlarda foydalanish imkoniyatlari va xavflarini o'rganish tashabbusiga qo'shildi.</p> <p>5. Milliy qonunchilikning ustunligi (ustunligi) belgilandi</p>	<p>texnologiyalar bo'yicha yeng yuqori malakaga yega bo'lgan va Xitoyda o'qish va ishlash uchun ketadigan xitoylik vakillarning ilmiy doiralarida keng ishtirok yetish.</p> <p>6. Qo'shma Shtatlarda A. I. ning rivojlanishi Xitoyga qaraganda harbiy va tijorat sohalarining salohiyatini birlashtirishda ko'proq to'siqlarga duch keladi.</p>
---	---

Garchi SI ko'pincha ilmiy fantastika filmlari va romanlarida ilmiy qudratli robotlar sifatida tasvirlangan bo'lsa-da, dunyo miqyosida o'z kuchini egallagan, SI texnologiyasini rivojlantirishning hozirgi bosqichida, Silar unchalik qo'rqinchli va aqlli emaslar. Aksincha, sun'iy intellektni rivojlantirish ushbu texnologiyalarga iqtisodiyotning barcha sohalarida haqiqiy foyda keltiradi. Sog'liqni saqlash, chakana savdo va boshqa sohalarda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish misollari quyida keltirilgan.

Xitoy tajribasi. So'nggi yillarda sun'iy intellekt ilm-fan va zamonaviy texnologiyalar borasida global yetakchi bo'lishni maqsad qilgan Xitoy rahbarlari uchun eng muhim ustuvor vazifaga aylandi. Shu munosabat bilan hukumat 2017 yilda o'zining sun'iy intellekt texnologiyalari borasidagi maqsadlari va asosiy ustuvor yo'nalishlarini belgilab beruvchi "Keyingi avlod sun'iy intellektni rivojlantirish rejasi" deb nomlangan milliy strategiyani qabul qildi. Mazkur strategiya doirasida Xitoy hukumati 2030 yilga kelib, fuqarolik va harbiy sohalarda sun'iy intellekt sanoatini 150 milliard AQSh dollaridan ziyod qiymatga olib chiqish va bu borada AQShdan o'zib ketishni bosh maqsad qilib qo'ydi.

Xitoy hukumatining sun'iy intellektni rivojlantirishga qaratilgan siyosiy strategiyasi muhim bir mantiqqa asoslanadi: davlatning sohani rivojlantirishga qaratilgan yo'naltiruvchilik roli dinamik xususiy sektor yutuqlari bilan birgalikda mavjud ekanligi. AQSh hukumatiga xos erkin bozor yondashuvidan farqli o'laroq, Xitoy sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirishda ilmiy tadqiqotlardan tortib, texnologiyalar tijoratigacha uzaygan bosqichni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashga qaratilgan "mahalliy innovatsiyalar" siyosatini ilgari suradi. Hukumatning sun'iy intellektni rivojlantirish siyosati mazkur soha uchun muhim sanalgan to'rt element bilan chambarchas bog'liq: hardware chiplari, sun'iy intellekt algoritmlari uchun muhim bo'lgan ma'lumot, algoritmlar borasidagi fundamental tadqiqotlar va sun'iy intellekt tijoratini qo'llab-quvvatlovchi ekotizim.

Soha rivojida markaziy hukumat muhim rol o'ynasa-da, Xitoyda sun'iy intellektning tobora mavjlanishi ortida xususiy sektorda faoliyat yuritayotgan yirik texnologik kompaniyalarning ham muhim roli bor. Albatta, bu kompaniyalar mamlakatda shakllanib ulgurgan katta miqdordagi ma'lumotlar bazasi va sun'iy intellekt uchun yangi bozorlar kashf qilish, ularni tijoratlashtirish borasida davlatning qo'llab-quvvatlovi kabi o'ziga xos imtiyozlarga ham ega.

Xitoyning "Alibaba", "Baidu" va "Tencent" kabi gigant texnologik kompaniyalari o'ziyurar avtomobilga o'xshash mahsulotlar ishlab chiqarish uchun muhim hisoblangan tasvir va ovozni tanib oluvchi sun'iy intellekt texnologiyalari borasida bir necha yildan beri izlanish olib boradi. Shuning uchun ham, 2018 yilda Xitoy hukumati Baidu, Alibaba, Tencent, iFlytek va SenseTime kabi texnologik kompaniyalarni rasmiy ravishda mamlakatning "sun'iy intellekt chempionlari" deb e'lon qildi. Bu imtiyoz, albatta, mazkur kompaniyalarga, agar ular hukumatning turli maqsadlariga xizmat qilishga rozi bo'lsa, xorijiy raqobatchilarga nisbatan me'yoriy muhitda moslashuvchanlik qobiliyatini taqdim qiladi.

Oddiy tahlillar global iqtisodiy raqobatda ustunlikka erishish Xitoyning sun'iy intellektni rivojlantirishdagi asosiy maqsadi ekanini ko'rsatadi. Ammo, bu strategik masalaning asl mohiyati uning ortidagi siyosiy mantiqda namoyon boladi. Mazkur siyosiy mantiqni quyidagicha izohlash mumkin: sun'iy intellekt inqilobi harakatga keltiruvchi raqobatbardosh iqtisodiyot va davlat xavfsizligi – siyosiy rahbariyatga hokimiyatni uzoq muddat saqlab qolish imkonini beradi.

Darhaqiqat, Xitoyning sun'iy intellekt texnologiyalari borasida ustunlikka erishish maqsadi raqamli iqtisodiyot va innovatsion sanoat orqali iqtisodiy o'sishni oshirishga qaratilgan. Kuzatuvchilarning ta'kidlashicha, mamlakatda doimiy iqtisodiy o'sishni ta'minlash ritorikasi va amaliyoti bugungi kunda Kommunist partiyaning eski Marksist mafkurasi o'rnini allaqachon egallab olgan. Bu ritorika bugun Kommunist partiyaga Xitoy ichki siyosiy barqarorligini saqlash uchun asosiy legitimlik manbasiga aylangan. Ammo vaziyat kunda-kunga o'zgarib boryapti. Siyosiy rahbarlar raqamli inqilob qarshisida turgan va geosiyosiy ziddiyatlar tobora ko'payib borayotgan yangi davrda texnologiyalar importiga qaramlik va arzon ish haqiga asoslangan ishlab chiqarish asosiga qurilgan Xitoy iqtisodiyoti uzoqqa bormasligini yaxshi anglashadi.

Shu sababli ham Xitoy hukumati bir necha yil avval ishlab chiqarish bazasini yangilash va yuqori texnologiyalarni rivojlantirish orqali “texnologiya mustaqilligiga” erishish uchun “Xitoyda ishlab chiqarilgan – 2025” sanoat siyosatini yo'lga qo'ydi. Sun'iy intellektni rivojlantirish hukumatning raqamli iqtisod inqilobi borasidagi yangi sanoat siyosatida muhim bo'g'in bo'lib xizmat qiladi.

Ushbu bo'limda «sun'iy intellekt» tushunchasining turli talqinlari ko'rib chiqildi. Tahlillarimizning ko'rsatishicha bugungi kunda iqtisodiyot yo'nalishidagi ilmiy adabiyotlarda sun'iy intellekt, uning iqtisodiy mohiyati va tarkibini aniqlashning bir qator yondashuvlari mavjud. Olib borilgan tahlillar natijasida fikrlarni umumlashtirib, quyidagicha xulosa qilish mumkin.

1. Sun'iy aql - bu odamga o'xshash kognitiv funksiyalarni bajaradigan mashina. Mutaxassislarning fikriga ko'ra, sun'iy intellektdan foydalanish murakkab va majmuaviy vazifalarni hal qilishga, samaradorlikni oshirishga yordam beradi.

2. Sun'iy intellekt bu – kompyuterlarda odam kabi o'ylash va harakat qilishga yo'naltirilgan texnologiyadir Sun'iy intellekt ishlash uchun katta quvvatli kompyuterlar, ma'lumotlar, sun'iy intellekt algoritmlari kerak. Bu ixtiyoriy bir sohani avtomatlashtirish, katta ma'lumotlarni tahlil qilish hamda katta yutuqlarga erishishga yordam beradi.

3. Inson faoliyati sohalarida, ya'ni, savdo, meditsina, harbiy va transportda sun'iy intellektni qo'llaniladi. Raqamli iqtisodda sun'iy intellekt hamma sohalarni rivojlantiruvchi kuch.

4. Sun'iy intellektga to'rtinchi sanoat inqilobining asosidir.

ADABIYOTLAR:

1. Shakirova F. B. Razvitie ekonomiki Uzbekistana na osnove innovatsionnoy deyatelnosti //Problemy sovremennoy ekonomiki. – 2015. – №. 3 (55). – S. 299-302.

2. Mardievna S. G., Boltaevna S. F. The role of public-private partnerships in attracting investment projects in the transport sector //Journal of Contemporary Issues in Business and Government Vol. – 2021. – T. 27. – №. 6.

3. 7. F.B. Shakirova, S.B Sattorova STRATEGY OF ENTERING INTERNATIONAL MARKETS OF" UZBEKISTAN RAILWAYS" JSC INDUSTRIAL ENTERPRISES FBSSB Sattorova - Confrencea, 2022

**FANLARDAN TARIXNI O'RGATISHNING ZAMONAVIY
METODLARI**

Siddikov Abrorjon Rasuljonovich

*Farg'ona Poitexnika instituti akademik litseyi ijtimoiy gumanitar fanlar
kafedrasi tarbiya fani o'qituvchisi*

Tursunov Odiljon Azimovich

*Farg'ona Poitexnika instituti akademik litseyi ijtimoiy gumanitar fanlar
kafedrasi tarix fani o'qituvchisi*

Toshmatova Nigora Kasimovna

*Farg'ona Poitexnika instituti akademik litseyi ijtimoiy gumanitar fanlar
kafedrasi rus tili fani o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu ishda yangi o'quv materialini o'rgatishning zamonaviy usullari borasida ma'lumotlar beriladi.

Kalit so'zlar: Analitik bayon, Syujetli hikoya, Tasviriy bayon, ma'naviy va jismoniy qiyofas, dehqonlar qo'zg'oloni, xo'jalik, ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayoti.

Tarixiy materialni muammoli va muammosiz bayon qilish jarayonida o'qituvchi og'zaki nutqning: syujetli hikoya, tasviriy bayon, tarixiy hodisa va tarixiy shaxslarga tavsif berish, qisqacha bayon, tushuntirish kabi har xil turlaridan foydalanadi.

Syujetli hikoya – ko'pincha dramatism xususiyati bilan ajralib turgan, muayyan tarixiy syujetga ega bo'lgan, his – tuyg'ularga ta'sir ko'rsatadigan, batafsil bayon qilinadigan hikoyadir. Qadimgi dunyo va o'rta asrlar tarixidagi eng katta va dramatik voqealar, masalan, Salamin jangi, Spartak boshchiligidagi

qullar qo'zg'oloni, Uot Tayler boshchiligidagi dehqonlar qo'zg'oloni, Yan Gus, Janna d' Arkning chiqishlari va fojiali halokati, Konstantinopolning olinishi hikoya tarzida bayon qilinadi.

Syujetli hikoyada tarixiy voqealarning yorqin epizodlari, tafsilotlari bayon qilinadi, shuningdek, bu voqealarning ishtirokchilari bo'lgan tarixiy shaxslarning tavsifi beriladi. Dramalashtirish usuli, voqeada ishtirok etgan shxslarning dialog va monologlarini kiritish syujetli hikoyada keng qo'llaniladi. Shu maqsadda tarixiy arboblarning tarixiy hujjatlardagi ma'lumotlardan keng qo'llaniladi.

Tasviriy bayon – o'qituvchining tarixiy hodisalarni muhim xususiyatlari va detallari bilan birga yaxlit, bir butun manzara ko'rinishida obrazli qilib gavdalantirishidir. Tasviriy bayon syujetli hikoyaga o'xshaydi, lekin aniq – tarixiy syujetga ega emasligi bilan undan farq qiladi. Tasviriy bayon kishilik jamiyatining xo'jalik, ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotida ko'p marta takrorlanadigan tipik hodisalarni ko'z oldiga keltirish, shuningdek, ayrim mamlakatlarning tabiati va ulardagi xalqlarning ijtimoiy hayoti manzaralarini gavdalantirib berish uchun qo'llaniladi.

Tasviriy bayon vaqtida madaniyat yodgorliklarining rasmlari texnik vositalar yordamida slaydlar ko'rinishida yoki oddiy surat ko'rinishida ko'rsatilsa, o'quvchilar quldorlar va oddiy kishilarning qanday sharoitda yashaganliklarini ravshan tushunib oladilar, qadimgi dunyoning g'oyat ulug' madaniy merosi bilan tanishadilar. O'qituvchi o'z hikoyasida tarixiy hujjatlar va badiiy asarlar matnidan parchalar o'qib bersa yoki ularni darslik matni bilan birga qo'shib gapirib bersa, uning hikoyasi obrazli, aniq va emotsional bo'ladi. Materialning yorqin bayon etilishi o'quvchilarning materialga diqqat – e'tiborini va qiziqishini oshirsada va ularning ijodiy tasavvurini o'stirsada, lekin bu hali bilimlarning yaxshi o'zlashtirilishini hamma vaqt ham ta'minlay olavermaydi. Shuning uchun o'qituvchi materialni bayon qilayotganda o'quvchilarning bilim

olish faolligini kuchaytiradigan, yuqorida qisman aytib o'tilgan maxsus usullarni qo'llashi zarur bo'ladi.

Analitik bayon – o'rganiladigan hodisalarning asosiy elementlarini ularning muhim belgilarini ajratib ko'rsatgan holda bayon qilishdir. Analitik bayon o'tmishdagi ijtimoiy hayotning yaxlit manzaralarini yaratmaydi va shu jihati bilan tasviriy bayondan farq qiladi. Analitik bayon VI – VII sinflardagi tarix darslarida biror mamlakatning geografik muhiti, ijtimoiy munosabatlari, davlat tuzilishi ta'riflab berilayotganda, turli davrlar va xalqlarning moddiy madaniyat yodgorliklari (ko'pincha – bir – biriga taqqoslab) o'rganilayotganda qo'llaniladi. Ko'p hollarda, masalan, Misr piramidalariga, gotik soborga xarakteristika berishda tasviriy bayon bilan analitik bayonni bir – biridan ajratish qiyin bo'ladi. O'quvchilarning ishini faollashtirish uchun analitik bayondan oldin o'quvchilarga mamlakat siyosiy tuzumining sxemasini yoki urushning borishi sxemasini chizish, o'rganiladigan hodisaning asosiy belgilarini ko'rsatish va shu hodisaga baho berish to'g'risida vazifa topshirish ma'quldir. Tarixiy voqea yoki hodisaga ta'rif berganda shu voqea va hodisaning eng muhim xususiyatlari ochib beriladi. Bu ta'rif, ko'pincha mavzuning bir yoki bir necha darsda o'tilgan qismi yuzasidan chiqarilgan asosiy xulosalardan iborat bo'ladi. Bunday ta'rif analitik bayonga o'xshasa ham lekin hodisaning asosiy belgilarini ancha aniq ko'rsatib berishi va ko'proq darajada umumlashtirishi bilan undan farq qiladi. O'qituvchi uzoq vaqt mobaynida davom etadigan jarayonlarni, masalan, hunarmandchilikning qishloq xo'jaligidan ajralib chiqishi va shaharlarning paydo bo'lishi jarayonini, feodalizmning tushkunlikka tushishi va yemirila borishi jarayonini, odatda butun mavzuga doir kirish darslari va yakunlovchi darslarda umumlashtirgan holda, qisqacha ta'riflab o'tadi. Tarixiy arboblar ta'rif berish – shu arboblar faoliyatining sinfiy xarakterini hamda ularning shaxsiy xususiyatlarini ochib berishda qo'llaniladigan o'qituvchi og'zaki bayonining alohida bir turidir. Tarixiy arboblar ta'rif beriladigan ta'rif

qanday asosiy talablarga javob berishi kerakligini A.I.Strajev quyidagicha ifodalagan:

“1. Tarixiy arbob o’zi yashagan davr muhitida, shu shaxs o’z faoliyati va maslak – qarashlari bilan o’zini namoyon qilgan tarixiy sharoit bilan chambarchas bog’langan holda ko’rsatilishi kerak... 2. Tarixiy arbob qaysi sinf yoki sinfiy guruhning manfaatlarini ifodalasa, o’sha sinf yoki sinfiy guruh bilan yaqindan bog’langan holda ko’rsatilishi kerak; bu ishni tarixiy shaxsning o’z faoliyati, fikr – mulohazalari bilan bog’lash lozim... 3. Tarixiy arbob “jonli shaxs” qilib ko’rsatilishi, uning individual xususiyatlari, o’ziga xos ma’naviy va jismoniy qiyofasi ta’riflab berilishi kerak...”

Adabiyotlar:

1. Nishonov A, Xaydarov B, Nuriddinov B. va boshqalar. Baholash metodlari. O’quv metodik qo’llanma. T., 2003. 190 bet.
2. The program "history of Uzbekistan". Tashkent. 1980-1990.
3. Farberman B.L, Musina R.G, Jumaboyeva F.A. Oliy o’quv yurtlarida o’qitishning zamonaviy usullari. O’quv-uslubiy qo’llanma. T., 2002. 124 bet.

**TEMIR YO‘L TRANSPORTI TIZIMIDA MARKETING FAOLIYATINI
TASHKIL ETISH HOLATINI TAHLIL QILISH**

Akbarova Laylo Upashevna

Toshkent davlat transport universiteti katta o‘qituvchisi,

Jabborova Soxibaxon Saidburxon qizi

Toshkent davlat transport universiteti talabasi

O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida qo‘lga kiritilayotgan yuksak natijalar, eng avvalo, yangidan-yangi zamonaviy tarmoq va ishlab chiqarish quvvatlarining yo‘lga qo‘yilishi, buning ta’sirida mamlakatimiz iqtisodiy salohiyatining sezilarli darajada ortib borayotgani, yaratilayotgan mahsulot va ko‘rsatilayotgan xizmat turlarining ko‘payib, sifatining tubdan yaxshilanib borishi milliy iqtisodiyotimizning innovatsiyalarga asoslanganligidan dalolat beradi. Bunda davlat tomonidan innovatsion faoliyatning rivojlanishiga ya’ni ilmiy tadqiqot olib boruvchi muassasalar va uning xodimlarini rag‘batlantirish borasidagi e’tiborda ko‘rishimiz mumkin.

Bugungi kunda inson kapitaliga investitsiya kiritish resurslardan foydalanishning eng samarali usuliga aylanib bormoqda. Dunyo tajribasi shuni ko‘rsatadiki, mamlakatning ilg‘or ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va uning tashqi bozordagi raqobatdoshligi rivojlangan milliy innovatsion tizimning mavjudligi orqali ta’minlanmoqda. Demak, milliy innovatsion tizim barcha elementlarining shakllanishi va samarali o‘zaro ta’siri davlat innovatsion siyosatining asosiy maqsadlaridan biri bo‘lishi zarur.

Chunki mamlakatning barqaror rivojlanishiga erishishi yetarlicha aniq bo‘lgan innovatsion mahsulotlarni ishlab chiqish bilan bog‘liq. Uning asosida ijtimoiy ishlab chiqarish faoliyati samaradorligining o‘sishi, jamiyat va uning a’zolari ehtiyojlarini qondirish darajasini oshirish, hayot shart-sharoitlarining sifatini ta’minlashga imkoniyat beruvchi innovatsiyalarni izlash, tayyorlash va amalga oshirishning uzluksiz va maqsadli yo‘nalgan tadbirlar rejasi yotadi.

Mohiyatan, rivojlanishning innovasion yo‘nalishi ilm-fan yutuqlarini inson faoliyatining barcha muhim yo‘nalishlarida qo‘llash ko‘lamini kengaytirish va ularni foydalanish sohasiga kiritishni ifodalaydi.

Mutaxassislarning fikricha, so‘nggi o‘n yil ichida rivojlangan mamlakatlarda ilmiy hajmdor yuqori texnologiyalarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar hamda ushbu mahsulotlar eksporti mikroelektron, optik tola, radioelektron, lazer, yadro va kompyuter texnologiyalari kabi sohalarda sezilarli o‘shishga erishilmoqda¹⁰.

Global iqtisodiy raqobatda faqatgina fan-texnika rivojiga qulay shart-sharoitlar yaratib berilgan mamlakatlardagina faoliyat yuritayotgan xo‘jalik sub’ektlari katta ustunlikka ega bo‘lib bormoqda. Jumladan, Amerika Qo‘shma Shtatlarida ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari bilan shug‘ullanayotgan muassasalarga ajratilayotgan davlat xarajatlari YaIMni 2,5-3 foizni tashkil qiladi. Yaponiyada esa YaIMning 3 foizi ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlariga ajratilmoqda. Ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik muassasalariga yo‘naltirilgan jami xarajatlarning 80 foiz nodavlat tashkilotlariga, 20 foizi davlat xarajatlariga to‘g‘ri keladi. Ma’lumotlarga ko‘ra, innovatsion faoliyat bilan shug‘ullanayotgan yaponiyaliklarning 13 foizi fundamental, 25 foizi amaliy hamda 62 foizi tajriba-konstruktorlik ishlariga to‘g‘ri keladi¹¹.

Transport va aloqa sohalarida ham innovatsiyalar ulushi kamaygan bo‘lib, transportda tashish va saqlash xizmatlari bo‘yicha 75ta korxonada 129460,6 mln. so‘mlik innovatsiya yaratishda ishtirok etgan. Bulardan, avtomobil transportida yuk tashish xizmatlarida 28 ta korxonada 16819,0 mln. so‘mlik, temir yo‘l transportida yuk tashish xizmatida 1 ta korxonada 717,6 mln. so‘mlik, taksi

---

¹⁰Расулов Н."Инновацион жараёнларни стратегик бошқариш – инновацион иқтисодийetni ривожлантириш-нинг муһим омили" Бизнес эксперт журнали. 2013 (5). 236.

¹¹ Мировая экономика: прогноз до 2020 года / Под ред. А.А. Дынкина / ИМЭМО РАН. – М, 2014.

xizmatlarida 10 ta korxonada 5252,2 mln. soʻmlik, havo transportida 1 ta korxonada 90448,6 mln. soʻmlik, shahar va shahar atrofida yoʻlovchi tashish xizmatida 8 ta korxonada 1720,7 mln. soʻmlik innovatsion mahsulot yaratilgan boʻlsada, qolgan qismi tashishni tashkil etish va saqlash xizmatlari hissasiga toʻgʻri keladi (2-jadval).

2.4-jadval.

“Oʻztemiryoʻlkoteyner” AJda yaratilgan innovatsion mahsulot va xizmatlar¹²

№	Transportda tashish va saqlash xizmatlari boʻyicha	2021 yil			
		Korxonada va tashkilotlar soni, birlikda	ulardan jamiga nisbatan foizda	Mahsulot, ish, xizmatlar hajmi mln. soʻmda	ulardan jamiga nisbatan foizda
1	Temir yoʻl yuk transporti	1	1.3	717,6	0.6
2	Temir yoʻl, avtotransport, dengiz yoki havo orqali transportda tashishni tashkil etish	2	2.7	1012,6	0.8
3	Bojxona agentlari xizmati	3	4.0	973,0	0.8
4	Ommaviy qamrov zonasida xizmat koʻrsatish boʻyicha majburiyatlar asosida pochta xizmati	1	1.3	788,4	0.6

Innovatsiyalarni yaratish va ularni tijoratlashirishda marketingni oʻrnini alohida taʼkidlab oʻtish kerak. Marketing sohasidagi innovatsiyalar- ni yaratishda ham oxirgi oʻn yillikda sezilarli darajada ishlar amalga oshirildi. Respublikamizda yaratilayotgan innovatsion ishlanmalar tarkibi boʻyicha taxlil qiladigan boʻlsak, texnologik va tashkiliy innovatsiyalarga nisbatan marketing innovatsiyalari hajmi yetarli darajada emas, shuningdek marketingdagi innovatsion ishlanmalarni korxonalar soniga nisbatan oladigan boʻlsak ijobiy baho bera olmaymiz (2.5-jadval).

2.5-jadval

Korxonada va tashkilotlar tomonidan joriy qilingan marketing innovatsiyalar soni¹³

Yillar	Marketing	Joriy qilingan	shu jumladan tadqiq qilinganlar:
--------	-----------	----------------	----------------------------------

¹² ЎзР Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

¹³ OʻzR Davlat statistika qoʻmitasi maʼlumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

	innovatsiyalarni joriy qilgan korxonalar va tashkilotlar soni	marketing innovatsiyalar soni	O'z kuchlari bilan	boshqa sub'ektlar bilan hamkorlikda	boshqa tashkilotlar tomonidan (outsorsing)
2015	1	32	32	-	-
2016	2	9	9	-	-
2017	9	17	15	1	1
2018	14	32	24	1	7
2019	13	41	39	-	2
2020	14	36	33	-	3
2021	20	51	39		12

Jumladan, 2015 yilda birgina korxonaning o'zi 32 ta marketing innovatsiyalarini joriy qilgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich 2021 yilga kelib 20 ta korxonalar 51 ta marketing innovatsiyalarni yaratishga erishgan. Marketing innovatsiyalarni joriy qilgan korxonalar va tashkilotlar soniga nisbatan ushbu ko'rsatkich 2020 yilga qaraganda oshib borishini kuzatishimiz mumkin. Ammo, yaratilayotgan marketing innovatsiyalar aloqa va axborot xizmatlari, farmasevtika sanoati, savdo va qurilish, transportda tashish va saqlash xizmatlari sohasida joriy qilingan, xolos.

Transport xizmatlarida esa, 2015 yil havo transporti sohasidagi xizmatlarida bitta "O'zbekiston havo yo'llari" MAK tomonidan, 2016 yilda ham tijorat banklari tomonidan avia chiptalarni harid qilishga doir marketing innovatsiyalari yaratilgan (2.6-jadval).

2.6-jadval.

Transport sohasida joriy qilingan marketing innovatsiyalari¹⁴

№	Innovatsiyalar	Marketing innovatsiyasini joriy qilgan tashkilotlar soni	Jami joriy qilingan innovatsiyalar soni	Shu jumladan tadqiq qilinganlar		
				O'z kuchlari bilan	boshqa sub'ektlar bilan hamkorlikda	boshqa tashkilotlar tomonidan (outsorsing)
2020 yilda joriy qilingan marketing innovatsiyalar						

¹⁴ O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

1	Havo transporti sohasidagi xizmatlar	1	1	1	-	-
2021 yilda joriy qilingan marketing innovatsiyalar						
1	Havo transporti sohasidagi xizmatlar	1	1		-	1
2	Avtomobil transportida yuk tashish	1	1	1	-	-
3	Temir yo‘l transportida yuk tashish	-	2	1	-	-

Vaholanki, mustaqillikni ilk kunlaridanoq milliy transport tizimini yaratish va uni takomillashtirish chora tadbirlarini amalga oshirib kelinayotgan bo‘lsada, marketing va ularda innovatsiyalarni joriy etish qiyin kechmoqda. Avtomobil transportida yuk va yo‘lovchi tashish tizimning asosiy bo‘g‘ini bo‘lib, hozirgi ko‘ngacha atigi bitta marketing innovatsiyasini joriy qilish bilan cheklanib qolingan. Bugungi kunga kelib 7 mingdan ortiq avtomobil transporti xizmatlari bilan faoliyat yuritayotgan xo‘jaliklari mavjud bo‘lib, ularda joriy qilingan bir dona marketing innovatsiyasiga nisbatini olib ko‘radigan bo‘lsak sohada marketing faoliyatini joriy etilmagan degan xulosaga kelamiz. Sababi, xo‘jalik faoliyatida marketing va boshqaruv sohasidagi mutaxassislar, ularga yetarlicha sharoit va rag‘batni yo‘qligida ifoda etamiz.

O‘zbekiston Respublikasi transport tizimida innovatsion marketing- ni joriy qilinishidan asosiy maqsad avvalom bor, avtomobil transport vositalar tarkibini yangilash va innovatsiyalarni qo‘llash orqali transport xizmatlari tannarxini pasaytirish masalalariga e‘tibor qaratiladi. Umuman olganda transport xizmatlarida innovatsion marketingni qo‘llashdan maqsad arzon va sifatli xizmatlar bilan mijozlar ehtiyojini to‘la qondirish, moddiy va mehnat resurslardan oqilon, eksport va import operatsiyalarini samarali tashkil etish natijasida milliy iqtisodiyot raqobatdoshligini ta‘minlashdan iborat. Shu nuqtai nazardan O‘zbekistonning geografik va ijtimoiy xususiyatlaridan kelib chiqib asosiy e‘tiborni transport xizmatlarini tannarxini pasaytirishga yo‘naltirilgan innovatsion marketingni faoliyatini joriy etish kerak.

Bugungi kunda mamlakatimizning transport kompaniyalari eksport import yuklarini tashishdagi raqobatdoshligini past darajada ekanligi, iqtisodiy tarmoqlarida ishlab chiqariluvchi mahsulotlar tannarxidagi transport xarajatlarining ulushi bilan ham belgilanadi. Ayniqsa, dengiz yo'llariga to'g'ridan-to'g'ri chiqish imkoniyatlariga ega bo'lmagan mamlakatlar iqtisodiyoti avtomobil transporti xizmatlari tarifiga o'ta sezgir bo'lib, ularning bir foizga o'sishi mahsulot va xizmatlar tannarxida transport xarajalarining 8-9 foizga oshib ketishiga olib kelishi mumkin ekan¹⁵.

Demak, transport xizmatlari ko'rsatish bahosini shakllanishiga tashish xarajatlarining miqdori bilan birga uning tarkibi ham hal etuvchi omil sifatida ta'sir ko'rsatadi.

Temir yo'l transportida ko'rsatilayotgan xalqaro transport xizmatlari hajmining oshayotganligini yetarli deb bo'lmaydi. Mutaxassislar tahliliga ko'ra 2015–2021 yillardagi tashqi savdo yuklarining 27 foizigina avtomobil transporti hissasiga to'g'ri kelib, rivojlangan mamlakatlarga nisbatan 12-15 marotaba kam ekan. 2015–2021 yillarda tashilgan eksport yuklarining 1/3 qismidan ko'prog'i xorijiy transport kompaniyalari tomonidan tashilgan. Avtomobil transportidp 2015 yilda xalqaro yo'nalishlarda yuk tashish ruxsatnomasiga ega transport vositalari turi 714 tani tashkil etgan bo'lsa, 2021 yilga kelib ularning soni 1965 taga yetgan, ya'ni qariyb 2,8 barobarga o'sgan. Mos ravishda xalqaro tashuvlarni amalga oshiruvchi avtomobil transporti korxonalarini soni ham 111 tadan 207 taga yetgan. Biroq, tadqiqotlar natijasida aniqlandiki, xalqaro yo'nalishlarda yuklarni tashishga mo'ljallangan avtomobil transporti vositalarining 90 foizdan ortig'i xizmat muddati 20 yildan oshgan va Yevro-0 standartlariga to'g'ri keluvchi avtomobillar tashkil etadi. Harakatdagi vositalar parkining bu holati Yevropa mamlakatlari yo'nalishida transport xizmatlari ko'rsatish imkoniyatini bermaydi, xalqaro transport xizmatlari ko'rsatish bozorida milliy operatorlar raqobatdoshligini pasaytirib yuboradi.

¹⁵ Ефимов В.Б. От экстенсивного к интеллектуальному //«РЖД-Партнер».№13-14 (185-186). 2010г. С.35-38.

Shu boisdan temir yo‘l transport korxonalarining innovatsion marketing faoliyatini tashkil etishga, o‘z kuchi bilan innovatsiyalarni ixtiro qilish va joriy qilish imkoniyatlarini yo‘qqa chiqaryapti. Avtomobil transport xizmatlari ko‘rsatishda innovatsion marketing faoliyati, avvalombor, transport-yo‘l infratuzilmasini yaxshilash, transport korxonalarini modernizatsiya qilish va transport vositalari holatini yaxshilash, hududiy taqsimoti bo‘yicha transport xizmatlari bozorini mamlakat miqyosida segmentlarga ajratish orqali uning istiqbolini bashorat qilish mumkin.

OZON QATLAMI VA GLOBAL EKOLOGIK MUOMMOLAR HAQIDA

Kurbanova Muxtasar Abduraimovna

*Toshkent Davlat Texnika Universiteti Muhandislik texnologiyalari
fakulteti 4-bosqich talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada hozirgi kunda insonlarni oldida yuzaga kelgan dunyodagi global ekologik muammolari va ularning kelib chiqish sabablari, shuningdek, bu muammolarni yechimi haqida soʻz yuritiladi.

Kalit soʻzlar: biosfera, faoliyat, ozon qatlami, inson, foydalanish, ekologiya, global muammolar.

Hozirgi vaqtda inson faoliyati ta'sirida biosferaning o'zgarishi juda tezlik bilan borayapti. Inson Yer kurrasining qiyofasini o'zgartirishda katta geologik kuch sifatida vujudga kelganini V.I.Vernadskiy tomonidan ta'kidlab o'tilgan edi. Insonning tabiiy jarayonlardan noto'g'ri foydalanishi natijasida XX asrning o'rtalarida ekologik muammolar juda avj olib ketdi. Ekologik muammo deganda insonning tabiatga ko'rsatayotgan ta'siri bilan bog'liq holda tabiatning insonga aks ta'siri, ya'ni uning iqtisodiyotida, hayotda xo'jalik ahamiyatiga molik bo'lgan jarayonlar, tabiiy hodisalar bilan bog'liq bo'lgan har qanday hodisa tushuniladi. (iqlim o'zgarishi, hayvonlarning yalpi ko'chib ketishi) tabiatdagi muvozanatning buzilishi oqibatida turli miqyosdagi ekologik muammolar shakllanmoqda. Ularni quyidagi guruhlarga ajratish mumkin.

1 Global (umumbashariy).

2 Regional (mintaqaviy).

3 Lokal (mahalliy). global ekologik muammolar odamlar va boshqa turlar uchun yashash muhitini davom ettiradigan bo'lsa, ular Yer

uchun xavfni anglatadi. Bularga atmosfera va dengizning ifloslanishi, cho'llanish va turlarning yo'q bo'lib ketishi kiradi.

Son-sanoqsiz tabiiy ofatlar, global isish, sovuq davrlar va o'zgaruvchan ob-havo sharoitida odamlar sayyoramiz duch keladigan ekologik muammolarning turlarini ko'proq bilishlari kerak.

Global isish shubhasiz haqiqatga aylandi; sayyoramiz isiydi va bunga odamlar sabab bo'lgan.

Biroq, bu odamlarni tashvishga soladigan yagona ekologik muammo emas. Dunyo bo'ylab odamlar har kuni ko'plab ekologik muammolarga duch kelishmoqda.

XX asrning 50-yillaridan boshlab havoda Freon gazlarining (xlor, ftor, uglerod) miqdorining ortishi kuzatilmoqda. Bu esa 25 km uzoqlikdagi ozon qatlami (ozonosfera) ni yemira boshladi. Natijada "Ozon tuynugi" hosil bo'ldi. Ozon qatlami quyosh nurlari ta'sirida kislorod azod oksidi va boshqa gazlar ishtirokida ya'ni chaqmoq chaqishi momaqaldiroq, yashinlar natijasida hosil bo'ladi va to'planib boradi. Ozonosfera atmosferaning muhim tarkibiy qismi hisoblanib, u iqlimgava yer yuzasidagi barcha tirik organizmlarni nurlanishdan saqlab turadi. Atmosferadagi azonning eng muhim xususiyati uning doimo hosil bo'lib va parchalanib turishidir. Ozon quyosh nurlari ta'sirida kislorod, azot oksidi va boshqa gazlar ishtirokida hosil bo'ladi. Ozon kuchli ultrabinafsha nurlarni yutib qolib yer yuzidagi tirik organizmlarni himoya qiladi. Ultrabinafsha nurlar miqdorining ortishi tirik organizmlarga salbiy ta'sir qiladi. Ultrabinafsha nurlari ta'sirida nurlanish odamlarda terini kuyishiga sabab bo'ladi. Bugungi kunda teri raki bilan kasallanish ushbu nurlar ta'sirida kelib chiqayotganligi aniqlandi. Hozirgi davrda freonlardan keng foydalanish tufayli hamda aviatsiya gazlari, atom bombalarini portlatishlar atmosferada etarli miqdorda ozon

to'planishiga imkon bermayapti.

Aholi sonining yildan yilga oshib borishi sanoat va transportning rivojlanishi, fan texnikaning taraqqiy etishi, insonning biosferaga ko'rsatayotgan ta'sir doirasini kengaytirib bormoqda. Bu esa o'z navbatida u yoki bu ekologik muommalarning kelib chikishiga sabab bo'lmoqda.

Ekologik muommo deganda insonning tabiatga ko'rsatayotgan ta'siri bilan bo'liq holda tabiatning insonga aks ta'siri, ya'ni uning iqtisodiyotiga, hayotida xo'jalik ahamiyatiga molik bo'lgan jarayonlar, tabiiy hodisalar bilan bo'liq (stixiyali talofatlar, iklimga o'zgarishi, hayvonlarning yalpi ko'chib ketishi va boshkalar) har qanday xodisa tushuniladi. ozon qatlamining siyraklanishi. Ozon qatlami atmosferaning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi, u iqlimga va er yuzasidagi barcha tirik organizmlarni nurlanishdan saqlab turadi. Ozon quyosh nurlari ta'sirida kislorod, azot oksidi va boshqa gazlar ishtirokida hosil bo'ladi. Ozon kuchli ultrabinafsha nurlarni yutib qolib, yer yuzidagi tirik organizmlarni himoya qiladi. Ultrabinafsha nurlarning ortishi tirik organizmlarga salbiy ta'sir etadi. Ultrabinafsha nurlar ta'sirida nurlanish odamlarda terining kuyishiga olib keladi.

Bugungi kunda teri raki bilan kasallanish ushbu nurlar ta'sirida kelib chikayotganligi aniqlangan.

Hozirgi davrda xlorformetanlar (freonlar)dan keng foydalanish tufayli hamda azotli o'g'itlar, aviatsiya gazlari, atom bombalarini portlatishlar atmosferada etarli miqdorda ozon to'planishiga imkon bermayapti. Shuning uchun maishiy turmushda sovutkichlarda ishlatiladigan freondan foydalanishni qisqartirish va yaqin yillarda uni ishlab chiqarishni butunlay to'xtatish ko'zda tutilgan.

Chuchuk suv muammosi. Chuchuk suvning biosferadagi roli juda katta. Gidrosferada chuchuk suv miqdori juda oz bo'lib, u 2,8 % ni

tashkil etadi. Chuchuk suv zaxirasi asosan qutblardagi muzliklardir. Shunday qilib hozirgi ekologik muammolarga asosan ozon qatlamining yemirilishi va havoning ifloslanishi misol bo`la oladi.

Adabiyotlar:

1. Atamirzaev A., Kayumov A. ekologiya - Ekonomika va statistikasi
2. O.Mo'minov, L.Baratov "O'zbekiston tabiiy geografiyasi
3. L.A.Alibekov, Nishonov. S.A "Tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan ratsional foydalanish"

О‘QUVCHILARDA IJTIMOYIY TARBIYANI SHAKLLANTIRISH

Zubayda Sattorova Azimovna

Buxoro viloyati Kogon shahar 9-umumiy o'rta ta'lim maktabi

Ijodiy-madaniy masalalar bo'yicha targ'ibotchi

Annotatsiya: Ushbu maqolada tarbiya tushunchasi, o‘quvchilarda ijtimoiy tarbiyani shakllantirish masalalari haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so‘zlar: tarbiya, pedagogika, ijtimoiy tarbiya, shakllantirish, rivojlantirish.

Tarbiya nazariyasi pedagogika fanining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, tarbiyaviy jarayonning mazmuni, shakl, metod, vosita va usullari hamda uni tashkil etish muammolarini o‘rganadi. Hayotga yangicha siyosiy va iqtisodiy nuqati nazardan yondashish o‘sib kelayotgan yosh avlod tarbiyasi bilan bog‘lik jarayonni ham qaytadan ko‘rib chiqishni taqozo etmoqda.

Tarbiya nazariyasi Sharq mutafakkirlari va xalq pedagogikasining tarbiya borasidagi boy tajribalariga tayanadi. Tarbiya nazariyasi o‘z qoidalarini asoslash uchun falsafa, sotsiologiya, etika, estetika, fiziologiya, psixologiya kabi larning ma'lumotlaridan foydalanadi. Tarbiya nazariyasi pedagogikaning boshqa bo‘limlari: pedagogikaning umumiy asoslari, ta'lim nazariyasi hamda xalq ta'limi tizimini boshqarish bilan uzviy bog‘lik.

Tarbiya – muayyan, aniq maqsad hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida shaxsni har tomonlama o‘stirish, uning ongi, xulq-atvori va dunyoqarashini tarkib toptirish jarayoni. Boshqacharoq talqin etilganda, tarbiya yosh avlodni muayyan maqsad yo‘lida har tomonlama voyaga yetkazish, unda ijtimoiy ong va xulq-atvorni tarkib toptirishga yo‘naltirilgan faoliyat jarayonidir. Turli zamon va makonda ijtimoiy tarbiya mohiyati turlicha bo‘lib, uning mazmuni ijtimoiy

maqsadlardan kelib chiqib asoslangan. Tarbiya g'oyasi turlicha ifodalangan bo'lsada, ammo yo'naltiruvchanlik xususiyati hamda ob'ektiga ko'ra yakdillikni ifoda etadi. Tarbiya xususida taniqli o'zbek pedagogi Abdulla Avloniy shunday deydi: «Al-hosil, tarbiya bizlar uchun yo hayot, yo mamot, yo najot - yo falokat, yo saodat – yo falokat masalasidir»¹. Ushbu fikrlardan anglaniladiki, shaxs tarbiyasi xussiy ish emas, balki ijtimoiy, milliy ishdir. Zero, har bir xalqning taraqqiy etishi, davlatlarning qudratli bo'lishi avlodlar tarbiyasiga ko'p jihatdan bog'lik. O'zbekiston Respublikasi ijtimoiy-siyosiy mustaqillikni qo'lga kiritgach, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida tub islohotlar olib borilmoqda. Islohotlarning asosiy g'oyasi respublikaning riojlanish va taraqqiyot yo'li deb e'tirof etilgan demokratik, insonparvar, huquqiy jamiyatning barpo etish uchun xizmat qiladi. Demokratik, insonparvar, huquqiy jamiyatning barpo etish vazifasi o'sib kelayotgan yosh avlod zimmasiga yuklanadi. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'qrisida»gi qonuni, «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning qator asar va nutqlari, chunonchi, «Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori», «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» nomli asarlarida mustaqil respublikada ijtimoiy tarbiyani yo'lga qo'yish maqsadi va vazifalari belgilab berilgan. Tarbiya - shaxsni maqsadga muvofiq takomillashtirish uchun uyushtirilgan pedagogik jarayon bo'lib, tarbiyalanuvchining shaxsiga muntazam va tizimli ta'sir etish imkonini beradi. Tarbiya jarayoni o'qituvchi va o'quvchi (tarbiyachi va tarbiyalanuvchi)lar o'rtasida tashkil etiluvchi hamda aniq maqsadga yo'naltirilgan hamkorlik jarayonidir. Tarbiya jarayonida tarbiyalanuvchining ongi shakllana boradi, his-tuyg'ulari rivojlanadi, ijtimoiy hayot uchun zarur bo'lgan ijtimoiy aloqalarni tashkil etishga xizmat qiladigan xulqiy odatlar hosil bo'ladi.

Tarbiya jarayonida bolalarning hayoti va faoliyatini pedagogik jihatdan to'g'ri uyushtirish g'oyat muhimdir. Faoliyat jarayonida bola tashqaridan kelayotgan tarbiyaviy ta'sirlarga nisbatan ma'lum munosabatda bo'ladi. Bu

munosabat shaxsning ichki ehtiyoj va xohishlarini ifodalaydi. Psixolog va pedagoglarning tadqiqotlari shaxsga tashqi omillarning (xoh salbiy, xoh ijobiy) ta'siri bolaning ularga munosabatiga bog'likligini ko'rsatadi. Bola faoliyatini uyushtirishgina emas, balki tarbiyalanuvchining bu faoliyatga nisbatan turli kechinmalarni qanday anglashi, baholashi, his qilishi, ulardan o'zi uchun nimalarni olayotganligini bilishi zarur. Zero, tarbiya ijtimoiy munosabatlarning murakkablashib borishi asosida kechadi.

Tarbiya jarayonida o'quvchining ongigina emas, balki his-tuyg'ularini ham o'stirib borish, unda jamiyatning shaxsga qo'yadigan axloqiy talablariga muvofiq keladigan xulqiy malaka va odatlarini hosil qilish lozim. Bunga erishish uchun o'quvchining ongi, hissiyoti va irodasiga ta'sir etib boriladi. Agar bularning birortasi e'tibordan chetda qolsa, maqsadga erishish qiyinlashadi. Tarbiya jarayoniga o'qituvchi rahbarlik qiladi. U o'quvchilar faoliyatini belgilaydi, ularning ijtimoiy jarayonda ishtirok etishlari uchun shart-sharoit yaratadi. Ijtimoiy jarayonda faol ishtirok etish orqali o'quvchilarning mustaqilligi, ijodiy tashabbuskorligi ortib boradi. Faoliyat o'quvchilar jamoasi manfaati va istagi asosida uyushtirilsa, bu jarayonda bolaning tengdoshlari va o'zini o'zi anglash jarayoni yuzaga keladi. Bola o'z xulqi, xatti-harakati uchun jamoa oldida javobgarlikni sezishga erishgach, ijrochi emas, balki umumiy ishning faol qatnashchisi bo'lib qoladi. Tarbiyani samarali yo'lga qo'yish uchun uning harakatlantiruvchi kuchi, tarbiya jarayonining manbaini yaxshi bilish va hisobga olish muhimdir. Bu tarbiya jarayonidagi ichki va tashqi qarama-qarshiliklardan iborat. Tarbiyada o'quvchilarning tarbiyalanganlik darajasini ham hisobga olish kerak bo'ladi. Bu jihat unutilsa, muayyan qarama-qarshiliklar vujudga keladi. Faoliyat jarayonida hosil bo'lgan malaka va odatlar axloq me'yorlariga rioya qilishni yengillashtiradi. Demak, tarbiyachi bola shaxsining tez rivojlanadigan davri – o'quvchilik yillarida uning ongiga turli faoliyat (o'qish, mehnat, ijtimoiy ishlar, o'yin, sport, badiiy havaskorlik) yordami bilan maxsus ta'sir etish muhimdir. Aks holda xulq me'yorlari, axloq talablarini yaxshi

tushunmay qolishi natijasida shaxs ijtimoiy munosabatlarda beqaror, tasodifiy ta'sirga beriluvchan bo'lib qolishi mumkin.

Tarbiya yaxlit jarayonda amalga oshirilib, uning tarkibiy qismlari ayni bir vaqtda, faoliyatning biror turi asosida namoyon bo'ladi. Umumiy pedagogika jarayonida tarbiya muhim o'rin tutadi. Shaxsni shakllantirish, boshqarish, nazorat xarakteriga ega bo'lib, bu borada belgilangan vazifalar tasodifiy harakatlar orqali emas, balki oldinda belgilangan va puxta o'ylangan rejalar asosida hal etib boriladi. Tarbiya jarayonida uning maqsadi, shakl va metodlari, shaxsning o'zini-o'zi tarbiyalash va qayta tarbiyalash jihatlari muhim o'rin tutadi. Tarbiya mazmuni ijtimoiy tuzum buyurtmasi asosida belgilanib, uning amalga oshishi uchun ma'lum shart-sharoitlarning mavjudligi talab etiladi.

Har qanday ijtimoiy jamiyatda yosh avlod tarbiyasi muayyan maqsad asosida tashkil etiladi. Tarbiya maqsadi ijtimoiy jamiyat taraqqiyoti, uning rivojlanish yo'nalishi, ijtimoiy munosabatlar mazmunidan kelib chiqib belgilanadi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida tashkil etilayotgan tarbiyaning asosiy maqsadi komil shaxsni tarbiyalab voyaga yetkazishdan iborat. Tarbiyaning natijasi yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlarni tarbiyalashdir. Bu jarayon ikki tomonlama bo'lib, uyushtirish va rahbarlik, shuningdek, o'quvchi shaxsining o'zi tomonidan faollik ko'rsatilishini taqozo etadi. Bu jarayonda pedagog yetakchi rol o'ynaydi. Chunki u ijtimoiy tarbiyaning umumiy maqsadlari mohiyatini tushunadi, maqsad yo'lida amalga oshiriladigan vazifalar tizimidan yaxshi xabardor, tarbiya shakl, metod va vositalarini asosli, ilmiy tarzda tanlab oladi va tarbiya jarayoniga tatbiq etadi. Tarbiya jarayonining mohiyatini tarbiyaga har tomonlama yondashish bilan muvaffaqiyatli tarzda, ilmiy tahlil qilish mumkin. Shaxs tarbiyaning natijasi sifatida shakllanadigan ijtimoiy mavjudotdir.

Ijtimoiy tarbiyaning asosiy vazifalari. Ijtimoiy tarbiyani tashkil etish jarayonida bir qator vazifalar hal etiladi. Ushbu vazifalar ijtimoiy tarbiya maqsadidan kelib chiqib belgilanadi. Mustaqil O‘zbekiston Respublikasida ayni vaqtda yosh avlodni tarbiyalab voyaga yetkazish jarayonida quyidagi vazifalarni hal etish muhim ahamiyat kasb etmoqda:

a) yoshlarni ijtimoiy hayotga tayyorlash, ularda keng dunyoqarashni tarkib toptirish, o‘z shaxsiy turmushiga maqsadli yondashuv, reja va amal birligi hissini uyg‘otish;

b) o‘quvchilarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar mohiyatidan ogoh etish, chuqur bilim va tafakkurga ega yoshlarni tarbiyalash, ularning ongini boyitish;

v) umuminsoniy axloq me'yorlari (odamiylik, kamtarlik, o‘zaro yordam, mehr-muhabbat, muruvvat, alodatni yoqlash, insonparvarlik, axloqsizlikka nisbatan nafrat va hokazolar)ning mohiyatini anglash, o‘quvchilarda muomala odobi, yuksak madaniyatni qaror toptirishga erishish;

g) o‘quvchilarda huquqiy va axloqiy me'yorlarga hurmat ruhida yondashish hissi va fuqarolik tuyg‘usi, ijtimoiy burchga mas'ullikni qaror toptirish;

d) tabiatni muhofaza qilish, ekologik muvozanatni yuzaga keltirish borasidagi mas'uliyatni tarkib toptirish;

j) vatanparvarlik va baynalminallik tuyg‘usini shakllantirish, o‘zga millat va xalqlarni hurmat qilish, ularning huquq va burchlarini kamsitmaslik tuyg‘usini qaror toptirish;

z) mustaqil davlat – O‘zbekiston Respublikasining ichki va tashqi siyosatiga to‘g‘ri va xolisona baho berishga o‘rganish;

i) insonni oliy qadriyat sifatida qadrlash, uning sha'ni, or-nomusi, qadr-qimmatini, huquq va burchlarini hurmat qilishga o'rgatish va boshqalar.

O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan ijtimoiy tarbiyaning umumiy vazifalari ana shulardan iborat. Shu bilan birga ijtimoiy tarbiya yo'nalishlari – axloqiy, aqliy, jismoniy, ekologik, iqtisodiy, huquqiy va siyosiy tarbiyaning xususiy maqsadidan kelib chiqqan holda bir qator vazifalar amalga oshiriladi. Chunonchi, axloqiy tarbiyani tashkil etish jarayonida – o'quvchilarni ijtimoiy-axloqiy me'yorlar mazmunidan xabardor etish, ularga axloqiy me'yorlarning ijtimoiy hayotdagi ahamiyatini tushuntirish, ularda ijtimoiy-axloqiy me'yorlar (talab va ta'qiqalar)ga nisbatan hurmat hissini qaror toptirish asosida axloqiy ong va madaniyatni shakllantirish muhim o'rin tutadi. Aqliy tarbiyani yo'lga qo'yish chog'ida - o'quvchilarni ilm-fan, texnika va texnologiya borasida qo'lga kiritilayotgan yutuqlar, yangilik va kashfiyotlardan boxabar etish, ularga ijtimoiy va tabiiy fanlar asoslari xususidagi bilimlarni berib borish. Jismoniy tarbiyani tashkil etish jarayonida – o'quvchilarni o'z sog'liklarini saqlash va mustahkamlash, organizmni chiniqtirish, jismoniy jihatdan to'g'ri rivojlanishi hamda uning ishchanlik qobiliyatini oshirish borasida g'amxo'rlik qilish tuyg'usini yuzaga keltirish, ularda yangi harakat to'rlari borasida ko'nikma va malakalarni hosil qilish, ularni maxsus bilimlar bilan qurollantirish, o'quvchilarning yoshi, jinsiga muvofiq keladigan (kuch, tezkorlik, chaqqonlik, chidamlilik, sabot, mehnat, chidam, iroda va xarakterni qaror toptirish) asosiy harakat sifatlarini rivojlantirish, ularda shaxsiy gigienani saqlashga nisbatan ongli munosabatlarni tarbiyalash.

Xulosa qilib aytganda, yosh avlodni ma'naviy axloqiy jihatdan tarbiyalash bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri bo'lib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. B. X. XODJAYEV Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik. - T.: «Sano-standart» nashriyoti, 2017-yil.

2. Khaydarov, S. A. (2021). The role of the use of fine arts in teaching the history of the country.

3. Davrenov, J., & Haydarov, S. (2021). TARIX FANINI O'RGANISHDA XVI-XVIII ASRLARDA YAPONIYA DAVLATI TARIXINI AHAMIYATI

4. Narmatov, D., & Haydarov, S. (2021). TARIX FANINI O'QITISHDA ISPANIYA XV-XVII ASRLARDAGI TARIXI. Scientific progress, 1(6).

5. Elguzarov, B. B. O. G. L., & Haydarov, S. (2021). TARIX FANINI O'RGANISHDA MITANNI DAVLATCHILIGINING O'RN VA AHAMIYATI.

6. Erkinov, A. S. O., & Haydarov, S. (2021). YUNON-BAQTRYA PODSHOLIGINING IJTIMOYI TUZIMI, XO'JALIGI VA MADANIYATI.

7. Khaydarovich, A. A., & Muhammedovich, S. U. (2022). THE ROLE OF RISHTON SCHOOL OF CULTURE IN THE DEVELOPMENT OF APPLIED ART ON THE BASIS OF NATIONAL AND MODERN TENDENCIES. *Academicia Globe: Inderscience Research*, 3(05), 22-26.

8. Абдуллаев, А. Х. (2019). FEATURES OF DRAWING ACTIVITIES BASED ON IMAGINATION AND MEMORY. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(3), 340-343.

9. Makhmudovich, Gulyamov Komiljon, and Ikromov Muhammad Anaxxon Hakimjon o'g. "DEVELOPMENT OF CHILDREN'S ARTISTIC AND CREATIVE ABILITIES IN THE PROCESS OF TEACHING UZBEK FOLK APPLIED DECORATIVE ARTS." *Web of Scientist: International Scientific Research Journal* 3.5 (2022): 957-963.

10. MUBINAKHON, IKRAMOVA, and IKRAMOV MUHAMMAD ANASKHON. "The Importance of Using the Ict to Increase the Efficiency of Education." *JournalNX* 7.1: 106-108.

**TASVIRIY SAN'ATDA RANGLARNING INSON RUHIYATIGA
TA'SIRI**

Furqat Rayimov Farxod o'g'li

Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti

Dastgohli rangtasvir 4-kurs talabasi

Annotatsiya: O'qitishning metodik funksiyasini qo'llash tadqiqot metodlarini qiyoslash, ilmiy izlanishning tamoyillariga va yondashuvlarining aniqlashga yordam beradi. O'qitishning tarbiyalov funksiyasi o'quv materialiga hissiy baho berish aytib o'tilgan.

Kalit so'zlar: tasviriy san'at, rassom, madaniyat, qobiliyat, mehnat, muloqat, tabiat, gozallik.

Abstract: The application of the methodological function of teaching helps to compare research methods, to determine the principles and approaches of scientific research. The educational function of teaching is to give an emotional assessment of the learning material.

Keywords: fine arts, artist, culture, ability, labor, communication, nature, beauty.

Ma'lumki, davlatimiz rahbari ijtimoiy, ma'naviy ma'rifiy sohalardagi ishlarni, yangi tizim asosida yo'lga qo'yish bo'yicha 5 ta muhim tashabbusni ilgari surgan edi. Shu o'rinda 1 – tashabbus ichida yoshlarning rassomlik istedodini yuzaga chiqarishga hizmat qiladi. Madaniy meros va yuksak badiylik, milliy an'analarni rivojlantirish, undan foydalanish, undan ijodiy amaliyot uslublarini joriy etish, tabiiy material bilan ishlash, insonlarda, ayniqsa yoshlarda, qunt, chidam, qat'iyat, tasviriy san'atning falsafiy, psixologik, qirralarini o'rgatish maqsadida oliy o'quv yurtlarida o'quvchi yoshlarni siyosiy

– g’oyaviy va estetik ruhda tarbiyalashda, gozallikni seza bilishga, tasviriy san’at asarlarini o’rganishga, ulardan bahra olishga, izlanuvchanlik va yaratuvchanlik qobiliyatlarini oshirishga, ushbu san’atga bo’lgan qiziqishni kuchaytirish, kasb tanlash, ko’nikma va dunyoqarashini shakillantirishda muhim ro’l o’ynaydi. Ranglarning kishilarga ta’siri to’g’risida olimlarimiz ranglarning inson ongi, kayfiyatiga ta’siri haqida gapirib, rang kishida xotirjamlik va hayajonni hosil qilishi, hatto inson qalbini larzaga solishi, bazi xollarda sog’lig’ini falokatga giriftor etishi mumkinligi haqida aytib o’tishadi. Ranglarning insonlar hayotidagi ahamiyatini chuqurroq o’rganish uchun bir qator olimlar maxsus tadqiqodlar ham olib borganlar. Shu maqsadda Tokioda dunyoda yakka-yu yagona rang institute tashkil etilgan bo’lib, unda ranglarning turli sohalarida samarali qo’llanishi o’rganiladi, ko’plab ilmiy- amaliy tajribalar o’tkazilib kelinmoqda. Ranglarning kishi ruhiyatiga ta’siri haqida mashhur nemis olimi va shoiri, rangshunos Gyote, o’zining “Ranglar nazaryasi” nomli mashxur asarida “Sariq rang ko’zni quvontirib, yurakni kengaytiradi, uni ko’rganda ruhimiz tetik bo’ladi va biz darhol iliqlikni his etamiz”, - deb yozgan edi. Inson psihologiyasida uning ruhiyatiga ta’sir qiluvchi har-bir rangning o’z o’rni bor masalan, qizil rang qo’zg’atuvchi, hayajonlantiruvchi, isituvchi xususiyatlarga ega bo’lsa, sariq rang illiq, tetiklashtiruvchi, quvnoq, xushchaqchaq kayfiyat bag’ishlash xususiyatlariga egadir. Och yashil rang tinchlantiruvchi hisoblanib, kishida yoqimli kayfiyat paydo qiladi. Uning tushlari turli hissiyotlarni uyg’otuvchi, zangori rang xotirjamlik, jiddiylik, g’amginlik, ma’yuslik uyg’otuvchi sifatlarga ega. Binafsha rang kishilar etiborini tortuvchi, shu bilan birga o’zidan itarish xususiyatlariga ega bo’lib, kishilarda g’amginlik o’ychanlikni uyg’otadi. Ranglarni kishilarga ta’siri to’g’risida fransiyalik olim Jak Vinonning fikricha u ranglarning inson ongi, kayfiyatiga ta’siri haqida gapirib, rang kishida hotirjamlik va hayajonni hosil qilishi, hatto inson qalbini larzaga solishi, bazi hollarda sog’lig’ini falokatga giriftor etishi mumkunligi haqida yozgan edi. Tajribali rassomlar yorug’lik ranglari ta’siridagi tab mohirona tasvirleydilar. Tabiatda sodir bo’layotgan nozik o’zgarishlarni ham

bo'yoqlar vositasida mohirona tasvirlaydilar. Naturadan tasvirlanayotgan rang lavha koloriti kunning qaysi vaqtida, qanday yorug'lik manbai bilan yoritilganligiga bog'liq. Horijiy mamlakatlarda ranglarning inson ruhiyatiga ta'sirini yahshi bilgan tadbirkor-biznesmenlar savdo ishlarini yaxshilash maqsadida restoranlar, savdo uylarining, ishlab chiqarilgan mahsulotlarning kishilar etiborini o'ziga tortadigan ranglar bilan bo'yalishiga alohida etibor qaratdilar. Ayrim ishlab chiqarish korxonalarida ishchilar charchamasligi uchun ish joylarini ishlab chiqarish unumini oshirishga xizmat qiladigan ranglar bilan bo'yash orqali, ish samaradorligini ko'tarishga erishganlar. Bazi bir psixoterapevt, nevroptologlar kasallarni davolashda ham ranglardan keng foydalanmoqdalar. Bunda ular ko'proq tinchlantiruvchi yashil, zangori ranglarning turli tuslaridan bemorlar davolanayotgan xonalarni bo'yash, yashil chiroq, ranglarning musiqa bilan hamohang taralishi orqali kasallarga ta'sir ko'rsatib, ijobiy natijalarga erishishmoqdar. Ranglarning inson ruhiyatiga ta'siri ayniqsa, libos dizaynerlari tomonidan engil sanoatda keng tatbiq etiladi. Xalqimiz ranglarning inson ruhiyatiga ta'sirini tushungan holda qadimdan yoshiga yarasha madaniyat bilan kiyinib kelgan. Xususan, bolalar, o'rta yoshlilar, qariyalarning, shuningdek, ayol va erkaklarning kiyim ranglari bir birlaridan keskin farq qilgan. Erkaklar kiyimlarining ranglari jiddiy va vazmin, ayollarniki go'zal, jozibador va viqorli bo'lgan. Qariyalarning kiyimlari esa soda va vazmin, kishi e'tiborini tortmaydigan ranglarda tayyorlangan. Kiyimlarning ranglari bazan kishilarning xarakterini ham belgilab beradi. Ranglarning tabiatda qanday hosil bo'lishi va tarqalishi muammosi qadimdan olim va rassomlarning diqqatini tortgan. Mashhur olimlar Nyuton, Lomonosov, Gelmogolslar ranglarning mohiyatini ilmiy asosda tekshirganlar. Issak Nyuton qator tajribalar o'tkazib, oq yorug'likni ko'p rangli ekanligini isbotlagan. Quyosh nurini qora pardoning kichik tirqishidan o'tkazib uning yo'lga uch qirrali prizma qo'ygan, natijada ekranda har xil ranglardan iborat keng yorug'lik yig'indisi hosil bo'lgan. Ekranda spektir ranglari paydo bo'lib, ular quydagicha joylashgan: Qizil, sariq, zarg'aldoq, yashil, zangori, havo rang va binafsha rang. Ilmiy

izlanishlar va amaliyot jarayonida qator qonun qoida ishlab chiqilgan bo'lib, talaba o'zining o'quv jarayonida va ijodiy ishida ularga amal qilishi shart. Tabiatdagi ranglar o'z hussusiyatiga ko'ra ikki turga: axromatik (rangsiz) va hiromatik (rangli) hillarga bo'linadi. Axromatik ranglarga oq, kulrang va qora ranglar kiradi. Boshqa ranglar esa hromatik ranglarni tashkil qiladi. Ular o'zaro aralashtirganda esa yana bir qancha tUSDagi ranglarni hosil qiladi. Biror hiromatik ranga ochroq kulrang qo'shsak uning jozibaliligi pasayib, nursizlanadi. Bu hol rangning kam to'yinganligidan, ya'ni uning tarkibida bo'yoqning kamayganligidan darak beradi. Demak, rangning to'yinganligi yoki to'yinmaganligi deganda kulrangiga nisbatan rangdorlik darajasi, tozaligini tushinish kerak. Rasommlar ijodi bilan doimo katta yu kichik qiziqish bilan tomosha qiladi va kuzatadi, ko'pchilikni rasommlar ishlagan ishdagi, tanlagan ranglari va jozibasi bilan bilan o'ziga jalb qiladi, masalan, asosiy yani yorqin ranglardan qizil, sariq, zangori ranglardan foydalanib ishlangan ishlar odammni diqqatini o'ziga jal etadi. I.Haydarov. Oltin kuz. Mavzusida ishlangan ishda buning isbotini ko'rishimiz mumkun.

Foydalanilgan adaiyotlar

1. "Tasviriy san'at asoslari", Rahim Hasanov. Toshkent
2. "Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori"- T:
3. Umuiy psixologiya fanidan ma'ruzalar matni.-T: nizomiy nomii TDPU.

References

1. "Fundamentals of Fine Arts", Rahim Hasanov. Tashkent-.
2. "Harmoniously developed generation - the basis of development of Uzbekistan" - T:
3. Text of lectures on general psychology.-T: statutory name TDPU.

**O'QUVCHILARNI INGLIZ TILINI O'RGANISHIDA
KOMMUNIKATIV USULNING O'RNI**

Chuyanova Zarina Erkinovna

Student of Termez state university Faculty of foreign philology

Anottatsiya. ushbu maqolada maktab o'quvchilari uchun ingliz tilini o'rganuvchilar uchun kommunikativ usuldan foydalanish va shuningdek o'quvchilarni ingliz tilida erkin muloqat qilishi uchun nutqni oson rivojlantrish doirasida masalalar yoritiladi.

Kalit so'zlar: Glaballashuv, kommunikatsiya, psixolingvistik, savinyon kommunikatsiya, grammatik-tarjima, intonatsiya, tatqiqot, autentistik matn

Ko'pchilik doska va bo'rni biror narsani o'rganishning eng yaxshi usuli deb biladi. Biroq, bugungi kunda dunyo bir joyda turmaydi va oldinga siljiydi, shuning uchun zamonaviy o'qituvchilar o'quvchilarning ma'lumotni yaxshiroq egallashlari uchun ingliz tilini o'qitish texnikasini yaxshilashlari kerak. Globallashuv jarayoni tufayli nafaqat til tizimlarini, balki ularni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini ham o'rgatish zarurati paydo bo'ldi. Ushbu maqola yosh ingliz tilini o'rganuvchilar uchun nima yaxshiroq ekanligi haqida gapiradi. Birinchidan, kommunikativ yondashuv tilni muvaffaqiyatli o'rganish haqiqiy ma'noni etkazish orqali amalga oshiriladi degan g'oyaga asoslanganligini ta'kidlaymiz. Ushbu usulning asosiy maqsadi o'quvchiga o'zi duch kelishi mumkin bo'lgan turli vaziyatlarda samarali va to'g'ri munosabatda bo'lishga imkon berishdir. Bunday ta'limning mazmuni o'zini tanishtirish, taklif qilish, taklif qilish, shikoyat qilish yoki tushunchalarni o'z ichiga oladi. vaqt, miqdor, joy ifodasi. Olingan bilimlarni amaliyotda qo'llash orqali o'quvchi gapirish qo'rquvini keltirib chiqaradigan til to'sig'ini engib o'tishga qodir bo'ladi. Kommunikativ usul yosh o'quvchilar uchun foydali bo'ladimi yoki yo'qmi,

degan savolni o'rganayotganda, keling, har bir bolaning psixologik xususiyatlariga murojaat qilaylik. Bolalar odatda qanday gapirishni eslaysizmi? Bu to'g'ri! Kattalardan keyin takrorlash va ularning nutqini tinglash orqali. Bu har qanday tilni o'rganishning tabiiy usuli. Shuning uchun ham bolalarga ular eshitishi mumkin bo'lgan va real hayotiy vaziyatlarda iboralarni o'rgatish samaraliroq bo'ladi. Bu haqiqatni isbotlash uchun ikkita birinchi sinfimda tajriba o'tkazishga qaror qildik. Biz o'qitishni boshlaganimizda, biz bolalarning e'tibor muddati juda qisqa ekanligini aytdik. Shuning uchun ular juda tez zerikib qolishadi va diqqatini o'qituvchiga qaratish qiyin. Ularni ko'proq jalb qilish va qiziqtirish uchun biz turli xil audio va ko'rgazmali qurollardan foydalandik. Ammo shuni payqadimki, bolalar shunchaki tomosha qilishdan ko'ra turli tadbirlarda qatnashishga ko'proq qiziqishadi. Shunday qilib, biz ikki o'quvchi o'rtasidagi suhbatni o'z ichiga olgan videoni ko'rsatishga qaror qildik. Dialogning mazmuni:

"A: Good morning! What is your name ?

B: Hello! My name is Bakhrom. What is your name?

A: My name is Bobur. How are you?

B: Fine, thanks How are you?

A: Good. How old are you?

B: I am seven. And you?

A: I am eight. Where are you from

B: I am from Surkhandarya. Where do you live?

A: I live Nukus." bu dialogni takrorlashga imkon berdi. uni bir oy davomida har darsda tomosha qilish. 1 "B" sinf har bir ko'rinishdan keyin bir xil dialogni juft-juft bo'lib o'tkazishi kerak edi. Oyning oxiriga kelib, 1 "A" sinfining o'n besh o'quvchisidan faqat ikkitasi ushbu dialogni amaliyotda takrorlay olishdi. Qolaversa, o'quv yili boshida biz ularning til bazasi yaxshi

ekanini bildik. 1 "B" da taraqqiyot ancha sezilarli bo'ldi. O'n olti yoshli o'n bitta o'quvchi bir-biri bilan erkin muloqot qila oldi. Ular doskaga kelishdan qo'rqmadilar, savollar ketma-ketligini bilishdi va hech qanday yordamga muhtoj emasdilar. Bundan tashqari, ular javob berishga tayyor edilar va doskaga chiqishni xohlashdi. O'z tabiatiga ko'ra uyatchan bo'lgan boshqa besh kishi ham bu dialogni takrorlashlari mumkin edi, ammo yordam bilan. Misol uchun, o'quvchi shubhalanganida, biz "Qaerda ..." kabi jumlaning birinchi so'zini aytdik va u tezda "sizdanmisiz?" Bunday holatni kuzatish juda kulgili edi. Buning sababi, asosan, o'quvchilarning bilimida emas, balki kamtarligida edi. Ko'p odamlar oldida qora doskada turish ularni biroz hayratda qoldirdi, ammo kichik bir maslahat ularni tashqariga olib chiqishi mumkin edi. Bu ikki sinf o'rtasidagi farq aniq edi. 1 "A" 1 "B" ga qaraganda ancha zaif edi. Faqat keyingi oyda ushbu dialogni mashq qilishni boshlagandan keyingina ular bir-birlari bilan muloqot qila olishdi. Bu kichik tadqiqot bizni chet tilini o'qitishda kommunikativ yondashuv muhim rol o'ynaydi degan xulosaga olib keladi. Ayniqsa, yosh o'quvchilarning ta'lim-tarbiyasi. Ular to'liq jismoniy javob berish va texnologiyalarni joriy etish bilan birga takrorlash va mashq qilish orqali ma'lumotni yaxshiroq idrok etadilar. Ko'pchilik olimlar ham kommunikativ usulni boshqa usullar orasida eng yaxshisi va eng samaralisi deb hisoblashgan. Bu sohada ko'plab izlanishlar olib borishgan. Devid Numan, Jeyms F. Li, Bill VanPatten, Keyt A. Jonson, Sandra J. Sauvignon va boshqalar kabi olimlardan ba'zilari kommunikativ ta'lim va bu borada qimmatli asarlar qoldirgan. Devid Numan o'zining "Kommunikativ vazifalar va til o'quv dasturi" asarida foydaliroq va samaraliroq bo'ladigan yangi usulning ahamiyatini ta'kidladi. Uning ta'kidlashicha, kommunikativ vazifa o'quv dasturini rejalashtirish, amalga oshirish va baholashning muhim tarkibiy qismi sifatida rivojlangan. Vazifalarga asoslangan til o'qitishda dastur mazmuni va o'qitish jarayonlari o'quvchilar sinfdan tashqarida bajarishi kerak bo'lgan kommunikativ vazifalarga, shuningdek, tilni o'zlashtirishni osonlashtiradigan ijtimoiy va

psixolingvistik jarayonlarga nisbatan nazariy va empirik tushunchalarga asoslanib tanlanadi.

1. Mavjud tilda o'zaro ta'sir orqali muloqot qilishni o'rganishga urg'u.
2. O'quv vaziyatiga autentistik matnlarni kiritish.
3. O'quvchilarning diqqatini nafaqat tilga, balki o'quv jarayoniga ham qaratish imkoniyatlarini ta'minlash.
4. Sinfda o'rganishga muhim hissa qo'shuvchi elementlar sifatida o'quvchining shaxsiy tajribasini oshirish.
5. Sinfda til o'rganishni sinfdan tashqarida til faollashtirish bilan bog'lashga urinish.

Savinyon kommunikativ o'qitishning ahamiyati va uni qanday amalga oshirish mumkinligi haqida gapirdi. Uning tadqiqotiga ko'ra, barcha yoshdagi o'quvchilar, ayniqsa yosh o'quvchilar, shuningdek, turli xil va guruhli o'zaro ta'sir uchun ko'plab til san'ati o'yinlari yoki mashg'ulotlaridan bahramand bo'lishlari mumkin. Agar ular haddan tashqari ishlatilmasa va til o'rganishning barcha turlarini hal qilish uchun targ'ib qilinmasa, til san'atiga qaratilgan keng ko'lamli formatdagi o'yinlar va boshqa tadbirlar o'qituvchining repertuariga qo'shimcha bo'ladi. -asoslangan o'quv dasturlari muhim ahamiyatga ega, chunki ular o'quvchilarga tildan maqsadli foydalanish uchun ko'proq imkoniyat berish uchun mo'ljallangan. Ular maqsadli tilda taqdim etilishi kerak. Faqatgina birinchi tilda o'qitishga odatlangan yosh o'quvchilar, agar o'qituvchi ikkinchi tilda ular bilan gaplashsa, ular nafaqat tushunishlarini, balki javob berishlarini ham kutishlari mumkin. Bu sodir bo'lganda, o'qituvchilar o'quvchilarga har bir so'zni tushunishlari kutilmasligini tushunishlariga yordam berish uchun alohida e'tibor berishlari kerak, chunki ular bolaligidanoq ikkinchi tilda o'zlarini ifoda etishlari kutiladi. Shuning uchun imo-ishoralar, intonatsiya va yuz ifodalaridan foydalanish ham muloqotga hissa qo'shadi, ammo lingvistik aniqlik, garchi ma'lum bir ahamiyatga ega bo'lsa-da, kommunikativ almashinuvning asosiy

tarkibiy qismlaridan biri sifatida qaralishi kerak. Yuqorida aytib o'tilgan xulosaga kelsak, biz kommunikativ tilni o'rgatishning yosh o'quvchilar ta'limiga ta'sirini tanlab ko'rib chiqdik. Biz vazifaga asoslangan o'qitish chet tilini o'zlashtirishda kuchli turtki bo'lganligini ko'rsatishga harakat qildik. U grammatik-tarjima yoki boshqa usullardan ko'ra samaraliroq hisoblanadi, chunki u real hayotda chet tilidan foydalanishni o'rgatadi.

Adabiyotlar

1. Numan David "Kommunikativ vazifalar va til o'quv dasturi" 1991-yil 279-295 B
2. James F. Lee va Bell Van Patten "Kommunikativ tilni o'rgatish" 2-nashr New-York McGraw Hill. 2003-yil.
3. Keyt A. Jonson va D. A. Porter "Kommunikativ tilni o'qitishda istiqbollari." Akademik matbuot. 1983.
4. Savignon S.J. "Kommunikativ kompetensiya: nazariya va sinf amaliyoti." O'qish, Mass.: Addison Wesley. 1983 yil.

**ЎЗБЕКИСТОНДА ТАЪЛИМ СИЁСАТИДАГИ ИМКОНИАТЛАР ВА
УНДА МАВЖУД ТАЖРИБАЛАРДАН КЕНГ ФОЙДАЛАНИШ**

*Абдиев Азизбек Шухрат ўгли - Тошкент давлат транспорт
университети Сиёсатишунослик йўналиши 1-курс талабаси*

*Назарова Нилуфар Жўраевна – илмий раҳбар, Тошкент давлат
транспорт университети Ижтимоий фанлар кафедраси катта
ўқитувчиси*

Маълумки, ҳар бир давлатда кучли фуқаролик жамияти ва фаровон ҳаёт куришнинг бирдан бир устувор йўли бу таълим тизимини ривожлантиришдир [3, 4, 5, 9, 10, 11, 12, 13, 17]. Чунки давлат таълим-тарбияга қаттиқ эътибор қаратса ва таълим тизимининг сифатини жаҳон даражасига олиб чиқа олсагина ўз келажаги учун буюк пойдевор курган бўлади. Тарихда “Темир Канслер” лақаби билан машҳур бўлган, ҳозирги Германия давлатчилигининг асосчиси ҳамда отаси ҳисобланмиш Отто Фон Бисмаркнинг бир гапи бор: “Ўз таълимига етарлича маблағ ажратмаган давлат вақти келиб шу пулларни қамоқхоналар куришга сарфлаши мумкин”, шунингдек, “Давлатнинг ўқитувчига муносабати давлат сиёсати бўлиб, у давлатнинг ё кучлилигини ёки заифлигини кўрсатади”[2]. Машҳур сиёсат арбобининг бу сўзларида жуда катта маъно бор.

Афсуски, собиқ совет иттифоқи даврида юртимизнинг таълим тизими ривожланмади. Ўзбекистоннинг миллий таълим тизими ҳам жорий этилмади. Мавжуд таълим тизими собиқ марказнинг ҳукмрон мафкура манфаатларига бўйсундирилган эди. Таълим тизимининг ниҳоятда эътиборсиз қолдирилиши, миллийликнинг, тарихнинг, диннинг халқ онгидан буткул ўчириб юборилишига сабаб эса ўзбек халқини иложи борича кўпроқ итоатда тутиб туриш, миллий бойликларни янада кўпроқ

Ўзлаштириш, ўзбек халқининг меҳнати эвазига ўзларининг империалистик ҳокимиятини кучайтириш бўлган. Юқорида санаб ўтилганларнинг барчаси халқ онгида маънавий қашшоқлик, тарихни билмаслик, динсизлик каби “маҳоратлар”нинг пайдо бўлишига олиб келди. Шунини алоҳида қайд этиш керакки, “Жадидлар XIX аср охири – XX аср бошида Россия империясида мусулмон модернист ислохотчилари бўлган. Улар ўзини “тараккийпарвар”, “зиёли” ёки фақат “Ёшлар” деб атаган кишилар эди. Гарчи ҳаракат ичида жиддий мафкуравий келишмовчиликлар бўлган бўлса-да, жадидлар аксил-клерикал ҳаракат бўлган, таълим соҳасини ислох қилиш ҳамда мактабларда “усул ул-жадид” ёки “янги усул”ни татбиқ қилиш ва ривожлантиришга интиланган”[14].

Жадидлар тадбиркорлар, савдогарлар, бошқа турли бой кишилар кўмагида Туркистон ёшларини чет элларга ўқишга жўнатган. 22 киши Германияга, хусусан, Хайделберг университетига юборилган. Яна қанчадир киши Россияга бориб ўқиган. Дарвоқе, 1917 йилдан сўнг Совет ҳокимияти билан ҳамкорлик қилган жадидлар Октябрдаги давлат тўнтаришидан сўнг маърифатпарварлик ва таълим муассасаларида ишлаган. Ёшларни чет элларга ўқишга жўнатиш давом этаверган. Бу ишда уларнинг хизматлари катта эди. Ўқишга юборилган ёшларнинг ҳаммаси ҳам уни битира олмаган. Улар орасида Саратов университетини ҳуқуқшунослик ихтисоси бўйича битирган Убайдулла Хўжаев ҳам бор эди. Иқтисодиёт университетларини битирган бошқа жадидлар ҳам бўлган. Аммо қозоқ жадидлари орасида Россиянинг Москва ва Санкт-Петербург университетларида ўқиганлари Туркистон жадидларидан анча кўп бўлган[14]. Кўриниб турибдики, жадидлар ҳам жамият таракқиётини маърифат орқали таъминламоқчи бўлганлар.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач таълим тизимида олиб борилган ислохотлар кўлами кенгайиб борди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги «Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш

концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»[6]ги Фармони, 2020 йил 23 сентябрдаги “Таълим тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонунида белгиланган устувор вазифаларда, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги фармонининг моҳияти ва мазмунига эътибор берсак, муайян вазифаларни изчиллик билан амалга ошириб бориш назарда тутилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорида кўрсатилганидек, олий таълим муассасаларини замонавий ахборот-коммуникация технологиялари воситалари билан таъминлаш, талабалар, ўқитувчи ва ёш тадқиқотчиларнинг жаҳондаги илғор таълим ресурслари, илмий адабиётлар ва маълумотлар базаси бўйича электрон каталогларга кириш имкониятини кенгайтириш бугунги куннинг долзарб масаласига айланиб улгурган[16].

“ЮНЕСКО “Барча учун инклюзив ва адолатли сифатли таълимни таъминлаш ва умрбод таълим имкониятларини рағбатлантириш”ни мақсад қилган тўртинчи Барқарор ривожланиш мақсади доирасида мустаҳкам ва изчил таълим сиёсати ва стратегиясини ишлаб чиқиш ва уларнинг самарали амалга оширилишини бошқаришда миллий таълим органларини қўллаб-қувватлайди”[1]. Жаҳоннинг кўплаб давлатларида таълим тизимида турли даврларда турли ислохотлар амалга оширилган. Мана шу тажрибалардан фойдаланиб ҳам катта ютуқларга эришса бўлади. Хусусан, изланишларимиздан келиб чиққан ҳолда, эътиборимни энг кўп тортган ислохотлардан бири 1995-йилда Малайзияда ҳокимият тепасига келган Доктор Махатхир Муҳаммад бошчилигидаги партиянинг олий таълим тизимида амалга оширган ислохоти бўлди. Ислохотнинг асл моҳияти шундан иборатки, хорижий давлатларда ўқиш истагини билдирган билимли ёшларнинг барчаси давлат томонидан тўлиқ молиялаштирилади, уларнинг барча ҳаражатлари (тўлов контракт, бориш, келиш, турар жой,

озик-овқат ҳоказо) қоплаб берилади ва хорижнинг энг нуфузли университетларида ўзлари танлаган таълим йўналишларига ўқишга юборилади. Бундан кўзланган мақсад талабаларнинг ортиқча ташвишларсиз сифатли таълим олишлари бўлса, давлатнинг ёшлар олдига қўйган талаби эса таълим олиб бўлиб, хорижда турли туман соҳалар бўйича синалган ва самарали иш усуллари ҳамда иш тажрибасини олгандан сўнг ўз Ватанига қайтиб келиш ва бу ерда ўз йўналиши (бизнес, маркетинг, туризм, геология, иктисодиёт, молия, ҳуқуқ, сиёсат, тиббиёт, педагогика, фалсафа, география, информатика, инженеринг, IT технологиялар, металлургия, машинасозлик, электротехника, энергетика, таржимашунослик, социология) бўйича хорижнинг синалган тажрибаларини жорий қилишдир. Бу таълим тизими туфайли давлат ва нодавлат ташкилотларининг ҳар бир секторида жадал ривожланиш бошланиши ва бундан давлатга, жамиятга ҳамда миллатга ғоят улкан фойда келиши кўзланган. Малайзия бу дастур бўйича кетиб сўнгги 20 йил ичида қандай юксак муваффақиятларга эришганига жаҳон жамоатчилиги гувоҳ бўлди.

Бизда ҳам хорижий давлатларнинг катта тажрибаларидан муносиб ўрнат олиб, уларни Ватанимиздаги шарт-шароит ва вазиятдан келиб чиққан ҳолда талқин этиш имконияти пайдо бўлди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги фармонида келтирилган яъни, айнан ёшларнинг нуфузли олий таълим муассасаларида таҳсил олиш каби бир қатор мақсадларида кўрсатиб ўтилган. Жумладан, ёшларнинг «Олий таълим билан қамров даражасини 50 фоизга етказиш ва таълим сифатини ошириш» 46-мақсад сифатида, «Эл-юрт умиди» жамғармаси орқали эркин ва ижодий фикрлайдиган ёшларни нуфузли хорижий олийгоҳларга ўқишга юбориш кўламини 2 бараварга ошириш, бунда ёшларнинг 50 фоизини техник, аниқ фанлар ва IT соҳаларига

ўқитиш” 50-мақсад сифатида, «Ёшларга оид давлат сиёсатини такомиллаштириш» эса 70-мақсад сифатида белгиланган[15].

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев ташаббуси асосида 2018 йил 25 сентябрда Мутахассисларни хорижда тайёрлаш ва ватандошлар билан мулоқот қилиш бўйича “Эл-юрт умиди” жамғармаси ташкил этилди. Жамғарманинг мақсади Республика ҳудудларидан ёшлар ва давлат хизматчиларини ривожланган хорижий давлатларда таълим олишини ва стажировкадан ўтишини ташкил этиш; профессионал, чуқур билимга эга ва замонавий фикрлайдиган янги авлод кадрларини шакллантириш ва уларни давлат хизматида жалб этишга кўмаклашиш; хорижда истиқомат қилаётган, илғор билим ва бой тажрибага эга бўлган ҳамда профессионал фаолият юритаётган ватандошлар билан доимий мулоқот ўрнатиш; хорижий таълим ва бошқа ташкилотлар, олимлар ва экспертлар, шунингдек, ватандошлар билан ҳамкорликда масофавий таълим дастурлари, ўқув курслари ва амалий лойиҳаларни амалга ошириш ҳисобланади. «Эл-юрт умиди» жамғармаси васийлик кенгаши раиси Қ.Куранбоев: “Эл-юрт умиди” жамғармаси томонидан ўтган 4 йил давомида 1500 га яқин ёшлар хорижда докторантура, магистратура, стажировка, малака ошириш дастурлари орқали ўқитилди, бугунги кунда янги - бакалаврият дастури бўйича ҳам таълим амалга оширилмоқда. Ўз-ўзидан кўришиб турибдики, жамғарманинг асосий фаолияти ёш мутахассисларни хорижда тайёрлаш билан боғлиқ”[8]лигини кўрсатади.

“Эл-юрт умиди” жамғармаси ижрочи директор ўринбосари Ж.Ж.Ахмедовнинг таъкидлашича: “Стипендиатлар дунёнинг жами 40 га яқин давлатларида, жумладан АҚШ, Буюк Британия, Германия, Франция, Япония, Канада, Италия, Испания, Жанубий Корея, Хитой, Россия каби илғор мамлакатларнинг 240 дан зиёд университетлари, илмий марказлари ва нуфузли компанияларида таълим олишиб, бугунги кунда 955 нафари мамлакатимизга қайтиб келиб турли соҳаларда, хусусан таълим, илмий тадқиқотлар, соғлиқни сақлаш, давлат ва хўжалик бошқаруви ҳамда

иктисодиётнинг турли соҳа ва тармоқларда самарали фаолият олиб бормоқдалар”[7.4]. Таълим тизимида бундай ислоҳотларни кўпайтириш мақсадга мувофиқ. Зеро, кичик давлатларнинг ҳам буюк тарих ёзиш вақти келди, бунинг учун эса маънавиятли авлодни тарбиялашимиз лозим.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, юқорида келтирган миллий давлатчилигимиздаги ёшлар учун яратилган биргина жамғарма мисолида келтирган бўлсак, дунё таълим тизимида бундай имкониятлар ниҳоятда кўплигини қайд этиш мумкин. Улардан айримларини келтириб ўтамиз, Erasmus Mundus гранти барча соҳаларда Европа давлатларида тўлиқ грант асосида ўқиш имконини беради, дунёнинг энг нуфузли стипендияларидан бири бўлган Chevening гранти, Жанубий Корея давлатида грантда таҳсил олиш учун KOICA, GKS грантлари, Японияда Rotary yonayema Scholarship дастури, MEXT (UR) гранти, Европа ва Осиё давлатларидаги ўқиш бепул университетлар, бакалавр талабаларига бир семестр давомида АҚШда тўлиқ молиялаштирилган ҳолда ўқиш имконини берувчи Global UGRAD халқаро талабалар алмашинуви дастури кабиларни тақдим этадилар.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, таълимни ислоҳ қилиш стратегиясини ишлаб чиқишнинг устувор йўналишлари билан фундаментал назарий истиқболларга ва тизимли тадқиқотларга асосланган комплекс ёндашувлар тез ўзгарувчан иқтисодий ва ижтимоий шароитларга мос келиши керак. Таълим тизимини сифатли янгилаш зарурияти асосида, ўз навбатида ижтимоий ҳодиса сифатида ҳамisha янгиланиб боришга эҳтиёж сезади. Ушбу заруриятни ривожланган давлатларнинг таълим тизимидаги эришган ютуқларидан унумли фойдаланиш орқали эришиш мумкин.

Адабиётлар рўйхати:

1. Education policies, planning and financing.
<https://en.unesco.org/themes/education-policy-planning>
2. <https://ru.wikiquote.org/wiki>

3. Nazarova N. J. UDK: 711.6 YOSHLARNING KASBIY RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISHDA TA 'LIMNING O 'RNI //ILMIY AXBOROTNOMA. – С. 80.
4. Samarov, R. S., & Rakhmonov, D. A. (2016). Social work activity in providing the life of the society (functional-structural analysis). *Theoretical & Applied Science*, (7), 14-16.
5. Sanakulov, A., Rakhmonov, D., & Nazarova, N. (2020). Social Service Technologies and Mechanisms of its Implementations. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 29(3), 14192-14198.
6. www.lex.uz/
7. Ахмедов Ж.Ж., Абдуллаева А.Э. “Эл-юрт умиди” жамғармаси мамлакатимиздаги иқтидорли ва истиқболли ёшлар учун янги имкониятлар эшигини очмоқда. “UzBridge” электрон журнали. II сон ноябрь, 2021. - Б. 4.
8. Қуранбоев Қ. Янги Ўзбекистон ёшлар билан барпо этилади. Халқ сўзи, 2022 йил 1 ноябрь. <https://xs.uz/uzkr/site/newspaper>
9. Назарова, Н. Ж. (2022). ЁШЛАР РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА ЛИДЕРЛИК ОМИЛИ. *PEDAGOG*, 1(2), 431-442.
10. Рахмонов, Д.А. (2017). THE SOCIAL-CULTURAL PECULIARITIES OF SOCIAL WORK (IN THE MODEL OF SERVICING OLDER PEOPLE). *Theoretical & Applied Science*, (11), 285-288.
11. Самаров, Р. (2014). ЭРГАШ ҒОЗИЕВНИНГ “ПСИХОЛОГИЯ МЕТОДОЛОГИЯСИ” ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМАСИ–ФАН СОҶАСИ РИВОЖИГА ҚЎШИЛГАН МУҲИМ ҲИССА (Профессор Эргаш Ғозиевнинг “Психология методологияси” ўқув қўлланмасига тақриз). *Современное образование (Узбекистан)*, (2), 66-68.
12. Самаров, Р. С. (2015). Таълим мазмунини белгилашнинг структуравий-функционал жиҳатлари (шахсга йўналтирилган таълим мисолида). *Современное образование (Узбекистан)*, (12), 9-14.

13. Самаров, Р., & Фарфиева, К. (2014). Ёшларда жинслараро хулк, мулоқот маданиятини шакллантиришнинг ижтимоий-маданий аҳамияти. Современное образование (Узбекистан), (2), 49-52.

14. Сатторов Д. Жадидларнинг ғоявий асослари, ютуқ ва хатолари. <https://www.uzanalytics.com/tarix/10076/>

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли фармони. 2022 йил 28 январь. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 29.01.2022 й., 06/22/60/0082-сон.

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, Тошкент ш., 2017 йил 20 апрель, ПҚ-2909-сон.

17. Юнусова, Н. Ш., Назарова, Н. Ж., & Жуманиязова, Н. С. (2022). ПЕДАГОГЛАРДА КАСБИЙ КОМПЕТЕНЦИЯНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ (ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ МИСОЛИДА). Современное образование (Узбекистан), (6 (115)), 9-16.

**ОQOVA SUVLAR TARKIBIDAGI SUVO`TLARNING INDIKATOR
SAPROB KO`RSATKICHLARI**

Mustafayeva Mamlakat Ismailovna

Buxoro davlat universiteti, Biologiya kafedrasi dosenti, b.f.n.

Asadov O'lmasjon Azim o'g'li

*Buxoro davlat Tibbiyot instituti Xalqaro fakulteti Biotexnologiya
yo'nalishi 2 -bosqich talabasi*

O'zbekistonda suv havzalarining sanitar holatini o'rganish A.Ergashev (1978), SH.Tajiev(1984; 1986), X. Olimjanova (2015), Toshpo'lotov Y. (2015) kabilarning ishlarida qayyd qilingan.

Buxoro shahar oqova suvlarni tozalash inshooti biologik hovuzlarining holatini aniqlashda barcha topilgan suvo'tlari o'rganildi. Biz tomonimizdan topilgan 268 ta suvo'tlar taksonidan indikator saproblik xususiyatiga 98 tur va tur vakillari ega bo'lib, ular umumiy suvo'tlar sonini 44,5% ni tashkil etdi. Indikator saprob turlarning hovuzlar bo'yyicha taqsimlanishi 1-jadvalda ko'rsatilgan.

jadval 1

Suvo'tlar bo'limi	Saprob suvo'tlar soni				Barcha saprob suvo'tlar turlar soni
	o	β	α	P	
Cyanophyta	2	5	7	2	16
Bacillariophyta	8	27	9	-	44
Euglenophyta	-	7	-	2	9
Chlorophyta	5	16	5	1	27

Jami	15	55	21	5	96
------	----	----	----	---	----

Izoh: o-oligasaprob, β -mezo-saprob, α -mezo-saprob, p-polisaprob suvo'tlar.

Boshlang'ich biotindirgichda, ikkinchi biotindirgichdan ko'ra suvlarining iflosligi tufayli polisaproblikka xos turlar uchraydi, ularga *Anabaena constricta*, *Oscillatoria lauterbornii*, *O.tenuis*, *Chlorella vulgaris*, *Ch.pyrenoidosa* kiradi. Qish oyyalarida al'fa-beta mezasaprob vakillaridan *Oscillatoria tenuis*, *Synedra ulna*, *Phormidium foveolarum*, *Cocconies pediculus*, *C.placentula*, *Cymbella cistula*, *Gomphonema constrictum*, *Cosmarium botrytis*, *Caloneis amphisbaena* lar uchradi.

Birinchi biologik tindirgichda bahor va yoz oyyalarida uchragan polisaprob organizmlardan *Anabaena constricta*, *Oscillatoria lauterbornii* ikkilamchi biotindirgichda uchramadi. Ularning o'rnini beta- mezasaprob va oligosaprob organizmlar egallay boshladi. Bu o'z navbatida oqova suvning ijobiy darajada tozalana boshlaganligini ko'rsatib beradi. Biologik hovuzlarda tarqalgan 98 ta tur va tur vakillaridan 16 ta oligosaprob, 52 ta beta- mezasaprob, 23 ta al'fa- mezasaprob, 7 ta polisaprobga mansubdir.

Biologik hovuzlardagi ifloslangan uchastkalar uchun *Oscillatoria tenuis*, *O. lauterbornii*, *Anabaena constricta* xoc bo'lib, ular fikkinchi biologik aerotenktda, ya'ni oqova suvning quyilishi joyyida ham uchradi.

Ikkinchi biologik hovuzning suvi ancha tozalanib qolganligi uchun bu erda al'fa-beta-mezasaprob organizmlardan tashqari oligosaprob organizmlar *Gomphosphaeria lacustris*, *Gloeocapsa turgida* lar uchradi. Aniqlangan 96 ta saprob organizmlardan 16 tasi ko'k-yashil, 44 ta diatom, 9 ta evglena, 27 takson yashil suvo'tlar bo'limlariga xosdir (jadval).

Bahorda saproblik indeksi nisbatan yuqori (1,67), qishda past (1,22), yoz (1,47) va kuz (1,52) oyyalarida oraliq ko'rsatkichga ega. Saproblik chegarasiga

ko`ra bahorda β^1 -mezosaprob, qolgan fasllarda esa α -oligosaprob (1-jadval).
O`rtacha saproblik indeksi 1, 47 ga teng, ya`ni β -oligosaprob.

2-jadval

Indikator-saprob suvo`tlarning fasllaridagi saproblik indeksi

Suvo`tlar bo`limlari	Bahor		YOz		Kuz		Qish	
	h	Sh	h	Sh	H	sh	H	Sh
Cyanophyta	23	43	28	52	3	6	0	0
Bacillariophyta	107	143	48	52	108	139	90	115
Pyrrophyta	0	0	3	3	3	3	0	0
Euglenophyta	20	42	29	60	29	60	0	0
Chlorophyta	42	93	61	82	13	29	8	5
Turlar soni	56		45		53		29	
h; Sh	192	321	169	249	156	237	98	120
Si	1, 67		1, 47		1, 52		1, 22	

Bahorgi yog`inlar ta`sirida biologik hovuzga atrofdan turli organik moddalarning tushishining ortishi va haroratning nisbatan pastligi natijasida saproblik indeksi oshgan. Yozda biologik hovuz suvi haroratning boshqa fasllarga nisbatan yuqori bo`lishi ( $25-26^{\circ}\text{C}$ ) suvo`tlar sonining ortishiga (210 tur) olib keldi. Harorat va quyosh nuri jadalligining yuqoriligi suvga suvo`tlar tomonidan ko`p miqdorda kislorod ajralib chiqishini ta`minlaydi. Bu suvdagi organik moddalarning parchalanishini tezlashtiradi. Natijada suvdagi organik moddalar nisbatan kamayadi. Bu indikator-saprob turlarning sonini (45) va uchrash darajasini (169) kamayishiga sabab bo`ladi. Kuzda ham yog`inlarning ko`payishi va suv haroratining ($10-12^{\circ}\text{C}$) nisbatan pastligi indikator-saprob turlar soni va saproblik indeksining oshishiga olib kelgan. Qishdagi past harorat ($2-4^{\circ}\text{C}$) indikator-saprob turlarning rivojlanishini cheklaydi.

ADABIYOYLAR RO`YXATI:

1. Унифицированный методы исследование качество вод. Часть III. Методы биологического анализа вод. 1-е изд.доп. и перераб. /Отв.за выпуск 3. Губачек. М.: СЭВ, 1977. -92с.

2. Унифицированные методы исследования качества вод. Часть III. Методы биологического анализа вод. 3-е изд. доп. и перераб. Приложение 2. Атлас сапробных организмов / Отв. за выпуск З. Губачек. М.: СЭВ, 1977. - 107 с.
3. Мустафаева М.И. Экологическая эффективность альголизации биопрудов. // Сборник научных трудов Всероссийской научно-практической студенческой конференции Человек, экология, культура. Саратов. 275-277 стр.
4. Мустафаева М., Уракова М., Саидкулова М. Природный состав и сезонная смена водорослей очистительных сооружений прудов г. Бухары // Экологические проблемы промышленных городов Сборник научных трудов по материалам 7-й Всероссийской научно-практической конференции с международным участием Часть 1.. Саратов .2015. 316-320 стр.
5. Мустафаева М., Уракова М., Саидкулова М. Экофлористический анализ фитопланктона в водоемах г. Бухары // Экологические проблемы промышленных городов Сборник научных трудов по материалам 7-й Всероссийской научно-практической конференции с международным участием Часть 1.. Саратов Саратов. 2015. стр 320-323.
6. Мустафаева М., Халимова Ш., Хамрокулова Н. Сезонная динамика фитопланктона биологических прудов очистных сооружений г. Бухары // Экологические проблемы промышленных городов Сборник научных трудов по материалам 7-й Всероссийской научно-практической конференции с международным участием Часть 1. Саратов. 2015. стр. 323-325.

**Источники доходов коммерческих банков и мировые тенденции в
области предоставления услуг**

Фаттахова М.А.

Ст. преподаватель кафедры «Банковское дело»

Ташкентский Финансовый Институт

Аннотация: в статье рассмотрена классификация банковских доходов, дана характеристика источника банковских доходов. Также в статье отражены современные мировые тенденции в области предоставления банковских услуг, позволяющие банкам получать дополнительные доходы.

Ключевые слова: банк, доходность, коммерческий банк, банковская деятельность, прибыль, мировые тенденции, информационные технологии.

Поскольку основной целью деятельности коммерческого банка как коммерческой организации является максимизация прибыли, управление доходами банка (расходами) и определением структуры доходов (расходов) является значительным аспектом при разработке стратегии банка.

Согласно МСФО доходы коммерческого банка определяются как приращение экономических выгод банка в форме притока активов или сокращения обязательств, приводящее к увеличению капитала, не связанному с вкладами собственников, и происходящее в следующих формах: притока активов; увеличения активов в результате конкретных операций по поставке (реализации) активов, выполнению работ, оказанию услуг; повышения стоимости активов в результате переоценки (за исключением повышения стоимости активов, предназначенных для

перепродажи); сокращения обязательств, не связанного с уменьшением соответствующих активов.¹⁶

Получаемые банком доходы должны покрывать его расходы и создавать прибыль. Часть доходов банка направляется на создание резервов для покрытия потенциальных рисков. Банк должен обеспечивать не только достаточность объёма доходов для покрытия своих расходов, но и удерживать адекватный уровень собственного капитала.

Проблемы увеличения доходности изучали многие зарубежные и отечественные учёные. Так, О.И. Лаврушин считает налаженный менеджмент и маркетинг ключом к достижению поставленных целей. О.Б. Волошна в своей работе «Доходность банка как один из основных показателей его экономического положения» предлагает использовать многофакторную корреляционно-регрессионную модель анализа прибыли банков для определения оптимальных путей развития. Отечественные учёные, такие как Ш.З. Абдуллаева, С.Ю. Арзуманян и И.А. Муругова предлагают факторный анализ прибыли банков с целью определения резервов для увеличения доходности.

В условиях экономической модернизации страны банковская система, как и другие сферы экономики, претерпела значительные изменения, в основном направленные на качественное улучшение управления деятельностью банка и взаимоотношений с международными партнёрами и инвесторами. В этой связи изучение путей увеличения доходности банков, как одной из основных составляющих инвестиционной привлекательности, становится актуальным.

В отчете о прибылях и убытках кредитной организации (Форма 102) доходы группируются в зависимости от характера операций следующим образом:

---

¹⁶ Лаврушин, О.И. Банковское дело. Экспресс-курс: учебное пособие / О. И. Лаврушин. – 4-е изд. – М.: Финансовый университет при Правительстве РФ, 2011. – 352 с.

1. проценты, полученные по предоставленным кредитам, депозитам и иным размещенным средствам;
2. доходы, полученные от операций с ценными бумагами (процентный доход от вложений в долговые обязательства, дисконтный доход по векселям, дивиденды от вложений в акции, доходы от продажи и переоценки ценных бумаг и др.);
3. доходы, полученные от операций с иностранной валютой, валютными ценностями;
4. дивиденды, полученные за участие в капитале других организаций;
5. штрафы, пени, неустойки, полученные по кредитным, расчетным и другим операциям;
6. другие доходы (комиссионные доходы по расчетным, кассовым, гарантийным и другим операциям, суммы восстановленных резервов; доходы от реализации имущества, списания кредиторской задолженности, сдачи имущества в аренду, от факторинговых и форфейтинговых операций).

При этом по форме доходы банка обычно делят на 2 основные группы: процентные и непроцентные доходы. В категории непроцентных доходов наибольшую долю обычно занимают комиссионные доходы. Подразделение на данные категории соответствует отчетности по МСФО для кредитных организаций.

МСФО для кредитных организаций.

Укрупненный консолидированный ОПУ кредитных организаций (по МСФО)
Процентные и приравненные к ним доходы
Процентные и приравненные к ним расходы

Чистый процентный доход
Изменение резерва на возможные потери по ссудам, ссудной и приравненной к ней задолженности
Чистый процентный доход после создания резерва на возможные потери
Комиссионные доходы
Комиссионные расходы
Чистый комиссионный доход
Чистый доход от операций с ценными бумагами
Чистый доход от операций с иностранной валютой
Чистые доходы от операций с драгоценными металлами
Доходы от инвестиций в другие общества (дивиденды)
Расходы на оплату труда
Общие и административные издержки
Амортизационные расходы
Прочие операционные доходы
Прочие операционные расходы
Операционная прибыль (убыток)
Участие в прибыли других организаций и совместных предприятий
Прибыль (убыток) до налогообложения
Налог на прибыль
Чистая прибыль
Скорректированная прибыль
Распределение прибыли
Нераспределенная прибыль

Таблица 2 Укрупненный консолидированный отчет о прибылях и убытках кредитных организаций (по МСФО)¹⁷

¹⁷ PricewaterhouseCoopers, Illustrative IFRS consolidated financial statements [Электронный ресурс] // 2009.
– Режим доступа: www.pwc.com/ifrs (дата обращения: 25.02.2017)

Наиболее значительную долю доходов большинства банков традиционно составляют процентные доходы. Процентные доходы банка представляют собой доходы, полученные в виде процентных платежей за предоставленные кредиты организациям, населению, органам исполнительной власти (могут быть срочными и просроченными); а также по депозитам, размещенным в других банках, лизингу клиентам, портфелю долговых ценных бумаг и по некоторым другим операциям.

Объединяющим свойством для процентных доходов является то, что они являются результатом предоставления денежных средств банком во временное пользование на платной, срочной и возвратной основе.

Оставшуюся группу доходов формируют непроцентные доходы, которые включают в себя различные доходы как от основной деятельности, так и от побочной. Объединяющим фактором непроцентных доходов является противопоставление группе процентных доходов, то есть это доходы за оказанные банком услуги, полученные в виде беспроцентных платежей.

Среди непроцентных доходов банка выделяют следующие группы доходов:

- доходы от инвестиционной деятельности (долевые ценные бумаги и доходы от совместных предприятий);
- комиссионные доходы;
- непроцентные торговые доходы (от купли-продажи валюты, ценных бумаг и иных финансовых инструментов – фьючерсов, опционов, валютного дилинга);
- интеллектуальные доходы от оплаты услуг банка (консультаций, гарантий, поручительств, посреднических услуг) и оплаты

или аренды его нематериальных активов (программного обеспечения, ноу-хау и т.д.);

- непроцентные доходы, получаемые от финансовых санкций.

Доходы, которые банк получает в форме комиссионного вознаграждения, как правило, занимают наибольшую долю в структуре непроцентных доходов. Более того, перечень банковских услуг, которые подразумевают комиссию или фиксированную плату за предоставление услуг, постоянно растет. К числу основных банковских услуг, обеспечивающих комиссионные доходы, относятся: расчетно-кассовое обслуживание юридических и физических лиц, предоставление банковских гарантий, банковское обслуживание валютных контрактов клиентов, конверсионные операции, брокерские и депозитарные услуги, операции с пластиковыми картами, лизинговые операции, форфейтинговые операции, операции доверительного управления, факторинговые услуги, услуги депозитного хранения и другие.

Показатели доходности банковского сектора ¹⁸		
		млрд. сум
Доходы и расходы банковского сектора	01.10.2021 г.	01.10.2022 г.
Процентные доходы	34 307	46 635
Процентные расходы	22 294	28 877
Процентная маржа	12 013	17 757
Беспроцентные доходы	13 372	25 053
Беспроцентные расходы	3 492	8 385
Операционные расходы	7 546	9 995

¹⁸ <https://cbu.uz/ru/statistics/bankstats/714488/>

Непроцентный доход (убыток)	2 334	6 673
Оценка возможных убытков по кредитам и лизингу	8 206	11 945
Оценка некредитных убытков	299	3 187
Чистая прибыль (убытки) до уплаты налога	5 842	9 298
Расходы по выплате подоходного налога	1 223	2 175
Чистая прибыль (убытки)	4 618	7 123

С учётом вышесказанного, были изучены показатели доходности банковского сектора Республики Узбекистан. Анализ основывается на данных за 2021-2022 годы.

Анализ статистических данных показывает, что основную часть доходов банков составляют процентные доходы. За период с 1.10.2021 года по 01.10.2022 год сумма процентных доходов увеличилась на 12 328 млрд сум и составил прирост 36%. Также мы можем наблюдать значительный рост беспроцентных доходов за аналогичный период на 11 681 млрд сум, что составляет 87% соответственно.

Под доходами и расходами от банковских операций и других сделок понимаются доходы и расходы от операций и сделок, перечисленных в статье 4 Закона Республики Узбекистан «О банках и банковской деятельности», в соответствии с которой к основным банковским операциям относятся:

- открытие и ведение счетов физических и юридических лиц, в том числе банков-корреспондентов;
- осуществление расчётов по счетам;
- привлечение вкладов;

- предоставление на условиях возвратности, платности и срочности кредитов от своего имени за счёт собственных и привлечённых средств;
- управление денежными средствами по договору с собственником или распорядителем средств;
- покупка у юридических и физических лиц и продажа им иностранной валюты в наличной и безналичной формах;
- выдача гарантий за третьих лиц, предусматривающих исполнение обязательств;
- иные операции, специально оговоренные в лицензии, выдаваемой Центральным банком Республики Узбекистан.

Совокупность всех доходов банка называется валовым доходом. Банки обычно разделяют валовый доход на процентные и беспроцентные доходы.

Процентные доходы включают в себя:

- доходы, полученные по выданным кредитам, вкладам в депозиты;
- ценные бумаги других банков;
- прочие доходы, такие как процентные доходы от инвестиций в ценные бумаги (облигации, депозитные сертификаты и т.п.) и сделок с производными инструментами (своп, форвард и т.п.).

Беспроцентные доходы состоят из:

- комиссионных доходов;
- доходов от операций с иностранной валютой и инвестиционной деятельности;

- прочих доходов (доходы от операционной аренды терминалов, штрафы и пени, диспозиции основных средств и т.п.).

В целях изучения доходности коммерческих банков Республики Узбекистан мы разделили банки на государственные (то есть с контролирующей долей государства) и частные (без непосредственного участия государственного капитала). Специфика деятельности государственных и частных банков имеет свои отличия, например, государственные банки участвуют в социальных и инвестиционных проектах государства, которые могут быть не столь прибыльными как обычные коммерческие сделки.

Соответственно, изучение состава процентных доходов и механизма определения ставки кредитования как основного фактора регулирования процентных доходов является одной из самых важных задач при определении путей повышения доходности банков.

Как известно, ставка кредитования напрямую зависит от ставки рефинансирования, установленной Центральным банком и являющейся инструментом денежно-кредитного регулирования, с помощью которого Центральный банк воздействует на финансовые рынки. Ставка рефинансирования есть некий компромисс между стремлением поддержать рост ВВП, инвестиционную активность участников рынка и необходимостью сдерживать уровень инфляции, контролировать объём денежной массы, а также регулировать доходность финансовых учреждений и реального сектора экономики.

Существенной составляющей прибыли банков являются комиссионные, получаемые от:

- расчётных операций;
- операций с иностранной валютой;

- операций с аккредитивами;
- выдачи гарантий и др.

В развитых странах, где ставка рефинансирования уже давно достигла минимума, влияние финансового кризиса последних лет показало, что кредитование прежними темпами невозможно и слишком рискованно, а с текущими не приносит желаемых результатов, комиссионные доходы становятся той опорой и точкой роста, которая позволит банку заработать и диверсифицировать риски. Задача повышения эффективности и дохода комиссионного бизнеса выходит на первый план и является одним из главных вызовов для банков развитых стран на сегодняшний день.

В этом ключе зарубежные банки предпринимают меры как по снижению расходов, так и по повышению комиссионных доходов. Одним из важных показателей, позволяющих оценить эффективность расходов банка, является соотношение операционных расходов к чистым доходам. Работа над эффективностью в развитых странах позволила снизить данный показатель до 60% и ниже, в частных случаях и ниже 50 процентов. В банках Узбекистана данный показатель составляет в среднем 68 процентов. Эти данные показывают, что коммерческим банкам Узбекистана есть куда стремиться.

Более того, зарубежный опыт увеличения доходности, основывающийся на инновационных технологиях и оптимизации ресурсов, также даёт пищу для размышления. Примерами тому являются анализ данных о клиентах банков и определение, какими банковскими продуктами можно заинтересовать конкретного клиента, а также использование передовых информационных технологий при предоставлении банковских услуг.

С развитием информационных технологий у нас в стране такая возможность появляется и у отечественных банков, это, несомненно, будет одним из основных источников роста объёмов предоставления банковских услуг и, соответственно, увеличения доходов. Так, согласно исследованию научного центра Data Science Central (США), в развитых странах уже более 80% банковских операций осуществляются через платформы онлайн банкинга.

В заключение хотелось бы перечислить некоторые мировые тенденции в области предоставления банковских услуг, которые, несомненно, могут способствовать увеличению доходов банков в нашей стране:

- постоянный анализ поведения клиентов и рынка для определения новых возможностей в сегментах клиентов и территорий;
- направленное предложение банковских услуг;
- изучение других банков и их ставок для того, чтобы предложить своим клиентам более выгодные условия и иметь гибкую тарифную политику;
- исключение процессов и операций, не представляющих ценности для клиентов;
- кросс-продажи: вероятность того, что клиент, который уже пользуется вашими услугами, решит воспользоваться вашим банком ещё раз, выше, чем вероятность привлечения нового клиента;
- непрерывное внедрение инноваций.

Вышеизложенное ещё раз доказывает, что банки должны работать для клиентов, а не клиенты для банков.

Список использованной литературы:

1. Закон Республики Узбекистан «О банках и банковской деятельности» от 05.11.2019 г. № ЗРУ-580
2. Лаврушин, О.И. Банковское дело. Экспресс-курс: учебное пособие / О. И. Лаврушин. – 4-е изд. – М.: Финансовый университет при Правительстве РФ, 2011. – 352 с.
3. Анализ банковского сектора – Ahbor-reyting / аналитический обзор банковского сектора Узбекистана по итогам I квартала 2022 года
4. Статистический бюллетень Центрального Банка Республики Узбекистан/ <https://cbu.uz/upload/medialibrary/a5f/Statisticheskiy-byulleten-TSB-RUz--2022-god-1-kvartal.pdf>
5. PricewaterhouseCoopers, Illustrative IFRS consolidated financial statements [Электронный ресурс] // 2009. – Режим доступа: www.pwc.com/ifrs

**Понятие о кредитном риске и характеристика влияющих на него
факторов**

Фаттахова Муниса Абдухамитовна

Старший преподаватель

Ташкентского финансового института

Аннотация: в статье освещаются вопросы идентификации рисков, присущих банковской деятельности, приведен детальный анализ основных аспектов взаимосвязи и взаимодействия банковских рисков, а также дана характеристика факторов, влияющих на банковский риск.

Ключевые слова: банки, банковский риск, процентный риск, взаимосвязь рисков, риск-менеджмент, процентная ставка, внутренние и внешние факторы.

Банковская деятельность является одной из видов предпринимательской деятельности. Как известно, не один вид предпринимательской деятельности не является безрисковым. В своей деятельности банки оперируют деньгами: его продукты и услуги носят денежный характер. За определенные сроки они могут заработать огромную сумму денег, но за короткий период рискуют их потерять.

Риск -возможность, а конкретнее опасность утраты банком доли собственных ресурсов, недополучения прибыли либо произведения дополнительных затрат в следствии, реализации определенных экономических действий.

Банковский риск -это ситуативная оценка работы банка, отображающая неясность её финала и определяющая возможность отрицательного отличия реальности от ожидаемого.

Риски, возникающие в процессе функционирования кредитной организации, отражают ее характеристику в определенный момент деятельности, передающую неоднозначность финального результата и показывающую возможность отрицательного итогового прогноза. Представленное определение сосредотачивает внимание на базовых понятиях, важных для понимания природы возникновения рисков в кредитной организации.

В современном обществе в условиях усиленной конкурентной борьбы внимание к банковским рискам увеличивается. Зачастую банки занимают агрессивную позицию по отношению друг к другу, проводя все более рискованные сделки и операции. Управление банковскими рисками является одной из ключевых задач банка, а эффективность ее организации во многом зависит от четкой формулировки понятия «банковский риск» в системе рисков

В настоящее время среди наиболее часто используемых в экономической литературе определений понятия «кредитный риск» встречаются следующие:

- риск, связанный с невозвратом заемщиком суммы кредита и процентов по нему;
- риск невыполнения заемщиком своих обязательств по кредитному договору;
- риск неуплаты заемщиком основного долга и процентов по нему в соответствии со сроками и условиями кредитного договора;
- опасность неуплаты заемщиком основного долга и процентов, причитающихся кредитору.

«Базельский комитет» определяет кредитный риск как *вероятность невыполнения заемщиком или контрагентом своих обязательств в соответствии с оговоренными условиями.*¹⁹

Положение Центрального Банка Республики Узбекистан от 13 июля 2015 года № 2696 «ПОЛОЖЕНИЕ о порядке классификации качества активов и формирования резервов на покрытие возможных потерь по активам, а также их использования в коммерческих банках» определяет кредитный риск как *риск потери (убытка) и/или неполучения запланированного дохода, который может возникнуть в результате неисполнения (ненадлежащего исполнения) должником своих обязательств перед банком в сроки и на условиях, предусмотренных договором или актами законодательства.*²⁰ Кроме того, в целях определения размера расчетного резерва в связи с действием факторов кредитного риска ссуды классифицируются на основании профессионального суждения (за исключением ссуд, сгруппированных в портфель однородных ссуд) в одну из пяти категорий качества (таблица 1).

Категории качества кредитов

Категория качества ссуды	Характеристика
I категория качества (стандартные ссуды)	Отсутствие кредитного риска (вероятность финансовых потерь вследствие неисполнения заемщиком обязательств по ссуде равна нулю)
II категория качества	Умеренный кредитный риск (вероятность финансовых потерь

¹⁹ Базельский комитет по банковскому надзору. Принципы управления кредитным риском. Базель, 2000. С.356.

²⁰ Положение Центрального Банка Республики Узбекистан «О порядке классификации качества активов и формирования резервов на покрытие возможных потерь по активам, а также их использования в коммерческих банках» - от 13 июля 2015 года № 2696

(нестандартные ссуды)	вследствие неисполнения заемщиком обязательств по ссуде обуславливает ее обесценение в размере от одного до 20 %)
III категория качества (сомнительные ссуды)	Значительный кредитный риск (вероятность финансовых потерь вследствие неисполнения заемщиком обязательств по ссуде обуславливает ее обесценение в размере от 21 % до 50 %)
IV категория качества (проблемные ссуды) Пожалуйста, не забудьте правильно оформить цитату:	Высокий кредитный риск (вероятность финансовых потерь вследствие неисполнения заемщиком обязательств по ссуде обуславливает ее обесценение в размере от 51 % до 100 %)
V категория качества (безнадежные ссуды)	Отсутствует вероятность возврата ссуды в силу неспособности или отказа заемщика выполнять обязательства по ссуде, что обуславливает полное (в размере 100 %) обесценение ссуды

Зарубежные экономисты в своих работах также уделяют большое внимание кредитному риску банка. По мнению Х. В. Грюнинга, кредитный риск — это опасность того, что дебитор не сможет осуществить процентные платежи или выплатить основную сумму кредита в соответствии с условиями, указанными в кредитном соглашении.

Кредитный риск означает, что платежи могут быть задержаны, что, в свою очередь, может привести к проблемам в движении денежных средств и неблагоприятно отразиться на ликвидности банка. По мнению исследователей Дж. Куота и Э. Альтмана, кредитный риск — это возможность потерь вследствие неспособности контрагента выполнить свои контрактные обязательства, а последствия невыполнения этих обязательств измеряются потерей основной суммы задолженности и невыплаченных процентов за вычетом суммы восстановленных денежных средств.

В целом можно сделать вывод, что кредитный риск связан с деятельностью банка по размещению аккумулированных средств, предполагающей платное и возвратное движение стоимости, с учетом того, что указанная деятельность может привести к убыткам.

Факторы кредитного риска носят как внешний характер по отношению к банку, так и внутренний. Факторы, носящие внешний характер, связаны с возможностью реализации кредитного риска по причине, не зависящей от деятельности персонала кредитного подразделения банка. Заемщик может не вернуть кредит, несмотря на добросовестные действия сотрудников банка.

Напротив, факторы, носящие внутренний характер связаны с ошибками персонала, допущенными в ходе оформления кредитной документации, ошибками при оценке кредитоспособности заемщика, нарушениями должностных инструкций и ошибками, заложенными в самих правилах осуществления кредитования.

К факторам, повышающим кредитный риск, относятся:

- значительный объем сумм, выданных узкому кругу заемщиков или отраслей, т. е. концентрация кредитной деятельности банка в какой-либо сфере, чувствительной к изменениям в экономике;

- большой удельный вес кредитов и других банковских контрактов, приходящихся на клиентов, испытывающих определенные финансовые трудности;
- удельный вес новых и недавно привлеченных клиентов, о которых банк располагает недостаточной информацией;
- либеральная кредитная политика (предоставление кредитов без наличия необходимой информации и анализа финансового положения клиента);
- неспособность получить соответствующее обеспечение для кредита или принятие в качестве такового ценностей, труднореализуемых на рынке или подверженных быстрому обесцениванию;
- значительные суммы, выданные заемщикам, связанным между собой (родственникам и т. д.);
- нестабильная экономическая и политическая ситуация.

Факторами, снижающими кредитный риск, являются:

- консервативная политика управления кредитованием;
- скрупулезная процедура утверждения каждого кредита;
- установление максимального размера риска на одного заемщика;
- систематическое наблюдение и контроль за рисками со стороны руководства;
- эффективное обеспечение или страхование кредитов.

Таким образом, в рамках кредитного процесса управлению подлежат следующие виды объектов: кредитный риск конкретного заемщика, обусловленный внешними факторами, кредитный риск конкретного заемщика, обусловленный внутренними факторами,

кредитный риск портфеля, обусловленный внутренними факторами, кредитный риск портфеля, обусловленный внешними факторами.

Степень кредитного риска зависит от таких факторов, как:

- степень концентрации кредитной деятельности банка в какой — либо сфере (отрасли), чувствительной к изменениям в экономике, т. е. имеющей эластичный спрос на свою продукцию, что выражается степенью концентрации клиентов банка в определенных отраслях или географических зонах, особенно подверженных конъюнктурным изменениям;

- удельный вес кредитов и других банковских контрактов, приходящихся на клиентов, испытывающих определенные специфические трудности;

- концентрация деятельности банка в малоизученных, новых, нетрадиционных сферах;

- внесение частых или существенных изменений в политику банка по предоставлению кредитов, формированию портфеля ценных бумаг;

- удельный вес новых и недавно привлеченных клиентов;

- введение в практику слишком большого количества новых услуг в течение короткого периода (тогда банк чаще подвергается, по теории маркетинга, наличию отрицательного или нулевого потенциального спроса);

- принятие в качестве залога ценностей, труднореализуемых на рынке или подверженных быстрому обесцениванию

Среди внешних факторов ведущим фактором является общее состояние экономики, а также региона, в котором банк развивает свою деятельность. Кроме того, среди них выделяются факторы, обусловленные уровнем инфляции, а также темпами роста валового внутреннего продукта.

Также к группе внешних факторов можно отнести внешнюю и внутреннюю политику государства и ее возможные изменения в результате государственного регулирования. Одним из определяющих факторов риска является уровень развития банковской конкуренции, характеризующейся увеличением концентрации банковского капитала в отдельных регионах и развитием состава банковских операций и услуг

Среди внутренних факторов большую роль играет уровень кредитного потенциала коммерческого банка, зависящий от общей величины мобилизованных в банке средств, общей суммы и структуры обязательств банка. Факторами, оказывающими прямое воздействие на возникновение кредитного риска, являются качество кредитного портфеля, ценовая политика банка и степень управления кредитным риском в банке.

Внутренние факторы кредитного риска могут быть связаны как с деятельностью банка-кредитора, так и с деятельностью заемщика (таблица 2).

Внутренние факторы кредитного риска

Факторы, связанные с деятельностью заемщика	Содержание и условия коммерческой деятельности заемщика Кредитоспособность заемщика Уровень менеджмента заемщика Репутация заемщика Банкротство заемщика Мошенничество со стороны заемщика
---	---

Факторы, связанные с деятельностью банка-кредитора	Адекватность выбора кредитной политики Структура кредитного портфеля Квалификация персонала Ошибочные действия кредитных работников Качество технологий Тип рыночной стратегии Способность разрабатывать и продвигать новые кредитные продукты Точность технико-экономического обоснования (ТЭО) кредитной сделки и инвестиционного проекта
--	--

Таким образом, кредитный риск представляет собой риск возникновения у кредитной организации убытков вследствие неисполнения, несвоевременного либо неполного исполнения должником финансовых обязательств перед кредитной организацией в соответствии с условиями договора. Поскольку основную часть прибыли банк получает именно от ссудных операций, то минимизация кредитного риска является приоритетным направлением риск-менеджмента.

Список использованной литературы

1. Положение Центрального Банка Республики Узбекистан «О порядке классификации качества активов и формирования резервов на

покрытие возможных потерь по активам, а также их использования в коммерческих банках» - от 13 июля 2015 года № 2696

2. Базельский комитет по банковскому надзору. Принципы управления кредитным риском. Базель, 2000. С.356.

3. Грюнинг ван Хенни. Анализ банковских рисков. Система оценки корпоративного управления и управления финансовым риском. М., 2004. С.304.

4. Митрофанова, К. Б. Понятие кредитного риска и факторы, на него влияющие / К. Б. Митрофанова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2015. — № 2 (82). — С. 284-288. — URL: <https://moluch.ru/archive/82/14980/>

5. Кулагина Е.И. Сущность и виды банковских рисков // Экономика и менеджмент инновационных технологий. 2019. № 12 [Электронный ресурс]. URL: <https://ekonomika.snauka.ru/2019/12/16840>

**ИСТОРИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА:
РОЛЬ РУССКОГО ЯЗЫКА В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА**

Бухарский государственный педагогический институт

Факультет языков Курс русского языка в группах иностранных языков

1-курс Юнусова Шехруза Ширинджан кизи

Аннотация: В настоящей статье рассмотрен язык как средство языкового единения многонациональности государства, межнационального общения народов, а также рассмотрены вопросы изучения научно-методической литературы, литературных норм, которые стремятся соблюдать всякий культурный человек при выявлении основных проблем в изучении русского языка, рассмотрены основные современные подходы принципов обучения русскому языку.

Ключевые слова: язык, общение, наука, принцип, функционирование, многонациональность, средство, профессионально.

Abstract: This article discusses the language as a means of linguistic unity of the multinationality of the state, interethnic communication of peoples, as well as the study of scientific and methodological literature, literary norms that every cultured person seeks to observe when identifying the main problems in the study of the Russian language, the main modern approaches to the principles of teaching Russian language.

Keywords: language, communication, science, principle, functioning, multinationality, means, professionally.

Общество не может жить, не пользуясь языком, этим важнейшим средством человеческого общения. Нет ни одного вида деятельности людей, в котором не применялся бы язык как выражение их мыслей,

чувств и воли для достижения взаимопонимания между ними. И нет ничего удивительного в том, что люди с течением времени заинтересовались своим постоянным спутником - языком и создании науку о нем. Эта наука теперь называется языкознанием, или лингвистикой. Знание просто необходимо для тех, чья профессия связана с преподаванием или исследованием языка, оно необходимо и тем людям, которым приходится применять язык как орудие профессиональное (учителям, пропагандистам, лекторам, журналистам, писателям и т.д.). Некоторые ученые признали язык явлением биологическим, поставили его в один ряд с такими явлениями жизни человека, как способность есть, пить, ходить и т.д. Получилось, что язык якобы наследуется и заложен в самом биологическом существе человека. Можно говорить о том, что сущность языка мы видим в его специфическом общественном применении - в качестве важнейшего средства общения людей. Основные функции языка говорят о том, что язык - явление общенародное, а не классовое.[2] Все люди, независимо от их принадлежности к отдельным классам и социальным или профессиональным группам, нуждаются в общении. Все люди нуждаются в том, чтобы думать и выражать то, что они думают. Современный русский язык - это прежде всего язык русского народа. Язык служит средством языкового единения многонациональности, межнационального общения народов. Русский язык является одним из мировых языков. Русский включен в число языков, которые обслуживают деятельность почти трети международных неправительственных организаций, в том числе Всемирной федерации профсоюзов, Международного комитета за европейскую безопасность.[1] Он вступает также как рабочий язык крупнейших международных конференций, встреч на высшем уровне, обеспечивая общение представителей разных стран. Русский язык - это язык одного из крупнейших центров международного образования. Русский язык обеспечивает доступ не только к богатствам науки и культуры России, но и

других стран, выступая своеобразным посредником между разными народами, особенно на евразийском пространстве. Ведь на русский переводится значительная часть научной и художественной литературы, выходящей в мире. Какие причины способствовали в изучении и преподавании русского языка? Во-первых, это обусловлено образованием единого экономического пространства в Европе, в связи с чем появились так называемые рыночные языки и языки маркетинга. Во-вторых, русский язык играет важную роль на международном рынке образовательных услуг. Русский язык дает возможность получить высшее профессиональное образование на уровне мировых стандартов. В-третьих, существенной причиной интереса к изучению русского языка остается желание приобщиться к той культуре, в частности к литературе, которая за ним стоит и которая имеет общечеловеческую значимость. Диалоги между разными культурами ЮНЕСКО и Совет Европы считают насущной задачей современности, поскольку такие диалоги предполагают взаимное постижение ценностей и традиций других, обмен опытом, накопленным за столетия, обмен мнениями по животрепещущим вопросам прошлого, настоящего и будущего народов, населяющих земной шар.[3] В-четвертых, изучение русского языка стимулирует и заметный приток туристов в Западную Европу и другие страны мира. В-пятых, определенную группу учащихся привлекает трудность русского языка. По мнению американских студентов, русский язык для изучения выбирают те, кто любит преодолевать препятствия. Норма, как и все в языке медленно, но непрерывно развивается, она имеет динамический характер. Постоянное взаимовлияние различных ответвлений русского языка, историческое развитие его системы, а также контакты с другими языковыми системами приводят к вариантности, а затем и изменению норм. Одно и то же явление в разные периоды жизни языка может сначала быть за пределами нормы, затем стать её частью, а после вновь оказаться вне нормы. Таким образом, язык постоянно отбирает средства выражения, иногда этот выбор в силу

различных причин оказывается сделать непросто, и тогда одновременно существуют несколько вариантов нормы. Без преувеличения можно сказать, что вариантность норм является неизбежным спутником развития языка. На том или ином этапе развития языка варианты могут находиться в разных отношениях друг с другом. Литературный язык в последнее время испытывает активную атаку со стороны бытовой лексики, вторжение иноязычной лексики. Это существовало всегда, и в любой живой язык на протяжении всей истории противостоял таким атакам, умея развиваться и сам себя защищать. Литературная норма всегда предполагает сохранение функционально-стилистически дифференциальных вариантов, потому что любая система тем более устойчива, чем сложнее её структура. Любое чрезмерное упрощение языковой системы может лишь её способности выполнять присущие ей разнообразные функции, вытеснить её из традиционных сфер употребления.[1] Правильность речи - это её соответствие литературным нормам, которые стремятся соблюдать всякий культурный человек. Слушатели обычно воспринимают не нормативность как показатель недостаточной образованности, низкого уровня общей культуры говорящего. По вопросу, что такое культура речи, у ученых единого мнения нет. Некоторые лингвисты считают, что культура речи - это умение говорить и писать правильно. Другие утверждают, что культура речи - это способность излагать свои мысли просто, логично, доступно. Третьи - что культура речи сводится к умелому использованию средств выразительности языка. Четвертые - это точность, краткость, и национальная самобытность - главные достоинства нашей речи. С.И.Ожигов рассматривал вопрос о языковой норме более широко, указывая на то, что «норма - это совокупность более пригодных (правильных, предпочитаемых) для обслуживания общества языковых средств, которая складывается как результат отбора языковых элементов (лексических, произносительных, морфологических, синтаксических) из числа сосуществующих наличествуемых, образуемых вновь или

извлекаемых из пассивного запаса прошлого в процессе социальной, в широком смысле, оценки этих элементов».[2] Одной из первых задач, требующих решения, С.И.Ожигов считает нормализацию произношения. Автор утверждает, что литературная норма общенародного произношения, переживая известные колебания, должна в конечном итоге представлять собой результат развития и совершенствования старой московской нормы. Не менее важная задача в области культуры речи - нормализация ударения. На всем протяжении развития русского литературного языка норма ударения связана с особенностями взаимоотношений литературного языка с северными и южными народными говорами, а также с влиянием церковно-книжного произношения, это и явилось причиной колебаний в русском ударении.

Использованная литература

1. Виноградов В.В. Русский язык. (Грамматическое учение о слове). М. Высшая школа.
2. Выготский. Л. С Развитие устной речи. М.: Просвещение.
3. Современный русский язык. Труды Е.М. Галкиной-Федорчук Ч.П. М. Издательство МГУ.
4. Maya E. et al. THE ROLE OF TEACHING AND USING INTERACTIVE METHODS IN LEARNING FOREIGN LANGUAGES //The Fourth International Conference on Eurasian scientific development. – 2015. – С. 70.
5. Кучепатова Л. Г., Хазраткулова А. В. Развитие дистанционного образования в высшей школе //Вестник Ульяновского государственного технического университета. – 2011. – №. 2 (54).

**INVESTIGATION OF THE D-LAYER OF THE IONOSPHERE AT THE
TASHKENT VLF RECEIVER**

Husan Eshquvatov^{1,2,3}, Yusufjon Tillayev^{1,2},

Uralbay Asatov⁴, Nuraddin Abdullayev²

*¹Ulugh Beg Astronomical Institute, Astronomy St. 33, Tashkent 100052,
Uzbekistan*

*²National University of Uzbekistan, University St. 4, Tashkent 100174,
Uzbekistan*

*³Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization
Engineers, TIAME, Kori Niyoziy 39, Tashkent 100000, Uzbekistan*

*⁴Tashkent Chemical-Technological Institute. 32 Navoiy street, Tashkent,
100011, Uzbekistan*

Abstract: The Stanford VLF (very low frequency) radio receiver, also called the Atmospheric Weather Electromagnetic System for Observation, Modeling, and Education, or AWESOME, installed on the territory of the Astronomical Institute in Tashkent, measures natural and manmade signals in the frequency range between 500 Hz and 47 kHz and is able to detect the activity of the Sun and other astronomical objects from observations of changes in the amplitude of low-frequency electromagnetic signals along long paths. At the VLF station in Tashkent, signal paths from various radio transmitters located in different parts of the world are analyzed.

Keywords: VLF; AWESOME; ghosts; elves

Data is recorded using two mutually perpendicular air-core loop wire antennas. Each antenna is sensitive to one of the components of the horizontal magnetic field, which makes it possible to obtain information about the direction of vector quantities from a combination of data from the antennas. Figures 1 and 2 show some of the information received using the AWESOME receiver located

in Tashkent. VLF data is obtained in the form of a spectrogram, in which the magnitude of the signal as a function of time is divided into frequency intervals and indicated by color. Vertical lines represent short impulse bursts of radiation from lightning discharges occurring anywhere in the world and constituting atmospheric noise. Such interference can effectively propagate along the Earth-ionosphere waveguide over long distances (10 Mm and further from the source) and carry information about the discharge that generated them and about the ionosphere along its path [1,2].

The horizontal lines represent VLF signals coming from transmitters around the world. A program compiled by Stanford University determines the MSK pattern and separates the real-time phase changes of the signal so that the demodulated phase can be extracted and tracked, as well as the amplitude of the signal. Since VLF transmitter signals are conducted with the participation of the lower layer of the ionosphere (reflecting, as a rule, at altitudes from 70 to 85 km in the daytime and at night, respectively), they are extremely sensitive to ionospheric disturbances and represent a unique tool for diagnosing the ionosphere. Short-term VLF signals and noise are generated by various natural and technogenic phenomena. Natural signals include discharges from high-altitude events associated with lightning activity, called "ghosts", "elves" and "blue jets", and can also be caused by volcanic eruptions, dust storms and tornadoes. Lightning discharges generate short-term electromagnetic impulses [3,4,5,6].

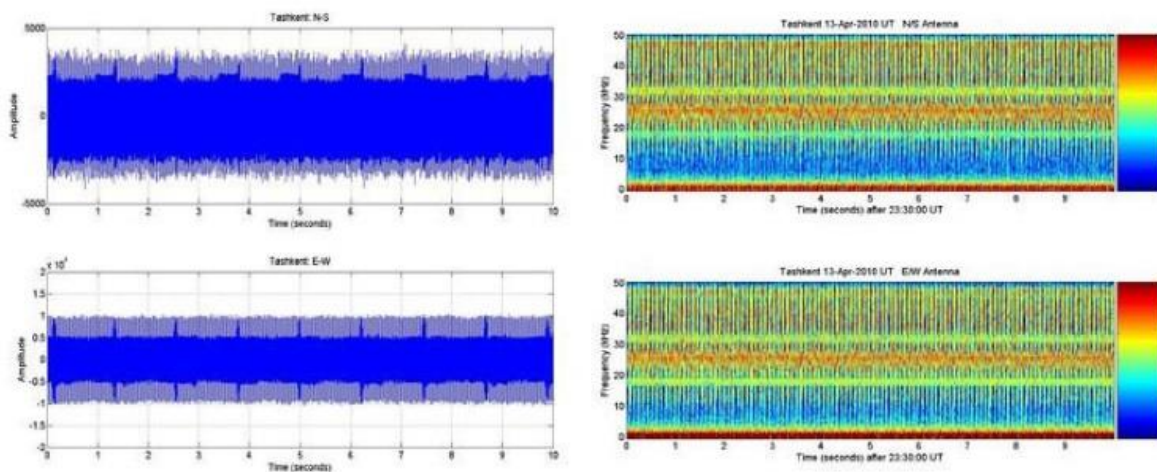

Figure 1. Broadband spectrum for Tashkent VLF receiver

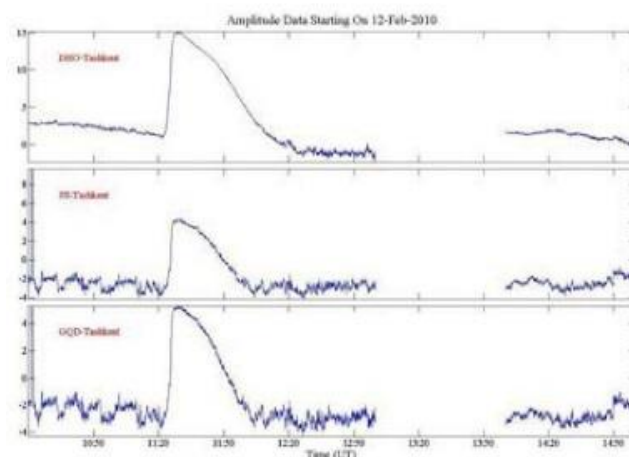

Figure 2. Discrete spectrum for Tashkent VLF receiver

A small part of the VLF signal energy is absorbed by the ionosphere and penetrates into the magnetosphere. The resulting atmospheric noise propagating along the dipole lines of the geomagnetic field interacts with the counter flow of electrons in the equatorial zone. As the interaction proceeds, the energy and scattering angle of the interacting electrons decrease, leading to the fallout of electrons into the lower ionosphere, also known as the atmospheric-induced electron deposition/discharge-induced electron deposition effect. Energetic electrons, being deposited, cause additional ionization, leading to variations in electrical conductivity and, thus, affecting the distribution of electric currents and fields.

Tashkent VLF receiver receives two types of data: broadband and discrete. These data are as follows: TK100413000000_004.MAT and TK100212000000DHO_008C.MAT. The data is decoded as follows: Tashkent yy/mm/dd hh:mm: ss. (see figures 1 and 2). Below we present some data received by the Tashkent VLF receiver and processed using software based on MatLab.

REFERENCES

- [1] B.J. Ahmedov, S.R. Tojiev, H.E. Eshkuvatov. Low radiofrequency radiation in the D-layer of the ionosphere and possibility of their registration on Tashkent VLF station, Uzbek Journal of Physics, Volume 17, Issue 6, pp.339-350, 2015.
- [2] S.R. Tojiev, B.J. Ahmedov, H.E. Eshkuvatov, Ionospheric precursors of earthquakes recorded by VLF receiver at Tashkent IHY station, Adv. Space Research, 2014, Vol.54, pp.628-643.
- [3] R. D. Hunsucker, and J. K. Hargreaves, The high-latitude ionosphere and its effects on radio propagation, 1st ed., Cambridge University Press, New York, 2003.
- [4] J. R. Wait, and K. P. Spies, Characteristics of the Earth-ionosphere waveguide for VLF radio waves, NBS Tech. Not, 1964.
- [5] H. Dahlgren, T. Sundberg, B. C. Andrew, E. Koen, and S. Meyer, "Solar flares detected by the narrowband VLF receiver at SANAE IV", S Afr J Sci, vol. 107 (9/10), pp. 1- 8, 2011.
- [6] L. M. Tan, Observation of tweek atmospherics in Vietnamese low latitude region using a simple VLF receiver, Proceedings of IEEE International Conference on Space Science a Communication, Malaysia, pp. 219 – 223, 1-3 July 2013.

**Mehmonxonalarda “ kamondan o’q otish” sportini ” ot sport hayvoni ”
bilan birga rivojlantirish uchun joy ajratish va musobaqalar uyushtirish.**

YEOJU TECHNICAL INSTITUTE IN TASHKENT TOURISM DEPARTMENT

MIDTERM ARTICLE PROJECT

SUBJECT: Research methodology

STUDENT: Mirsoatov Mohir Mirzohid o’g’li

SUPERVISOR: Dsc.Prof. Odilova G.K.

KEY WORDS: o’q otish, ot sport hayvoni, mehmonxonalar, mo’ljallangan joy, tashrif buyuruvchilar, tog’oldi mehmonxonalar, sport.

TYPE OF RESEARCH: Tavsifiy, tavsiyaviy, solishtirma.

Introduction

Barchamizga ma’lum, hozirda turizm sohasi jadal rivojlanishini ortidan mamlakatlar o’rtasidagi an’analar almashinuvi, urf - odatlar yuzaga chiqishi va barcha turizm sohasi keng rivoj topgan davlatlarda budget ortishi hamda turli xil soha vakillari o’rtasida bo’lib o’tayotgan fikr almashinuvi natijasida imzolananayotgan memorendum natijasida, millat vakillari o’z mamlakatlarini ma’lum bir bo’lagiga o’z hissalarini qo’shgan holda rivojlanmoqdalar hamda rivoj ettirmoqdalar. Masalan: mamlakatda kamondan o’q otishni rivojlantirish 2021 yil 17 iyun kuni O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev "Kamondan otish sport turini yanada rivojlantirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to’g’risida" gi farmoni imzoladi.

Hujjatda kamondan otishni har bir viloyatning tumanlaridan birida ustuvor sport turi sifatida belgilash, uni rivojlantirish va mamlakatda ommalashtirish uchun "yo'l xaritalari" ishlab chiqila boshlanganligi haqida ko'rsatma berilgan. [1]

Quyidagi sport turi uchun imzolangan farmonga binoan, rivojlanishi mamlakatimizda sekin bo’layotgan “kamondan o’q otish” sportini “ot sport hayvoni” bilan birga rivojlantirish uchun joy ajratish va musobaqalar uyushtirish

muhim omil bo'lmoqda. Yurtimizdagi shahardan chetda joylashgan mehmonxonalarda xususan, tog' oldida joylashgan mehmonxonalarning orqa qismida keng maydon ajratilib, ushbu sport turining ishqibozlari hamda sog'liq uchun foydalanuvchilar o'rtasida amalga oshirishning iloji bor. Biroq, tashrif buyuruvchilar hamda mehmonxonalardan foydalanib yuruvchi ichki turizm egalari uchun ushbu sport turini tashkillashtirish va O'zbekiston hamda chet el fuqarolar o'rtasida yoyish ochiqligicha qolmoqda.

Problem Statement

Ta'kidlanganidek, O'zbekistondagi shahar markazi va chekka hududdagi hamda tog'oldidagi mehmonxonalarga tashrif buyuruvchilar uchun ushbu sport turi olib kirlmagan. Deyarli, barcha mehmonxonalarda ushbu sport turidan tashqari barcha eng oldi texnologiyalar olib kelingan va foydalanishga topshirilgan hamda eng so'nggi rusumdagi dizaynga va servis xizmatlariga ega. Tashrif buyuruvchilar o'rtasida so'rovnoma o'tkazilmasligi, ularning aynan shu sport turi tashkil qilinishiga qanday fikrda ekanligi yoki mavjud bo'lganda katta tezlikda qiziquvchi mehmonlarni jalb qilish yo'llari ishlab chiqilmaganligi, omma diqqatini qaratish, ushbu sport bilan o'zga millat mehmonlarini ishqibozlari o'rtasida musobaqalar uyushtirib, bir nechta mamlakatlar o'rtasida tanishlik, do'stlik, qiziqishni tug'dira olmaslik kabi kamchiliklar mavjud. Shu sababli, tashrif buyuruvchi ichki va tashqi mehmonlar o'rtasida qulay joyda sportni jadal rivojlantirib, top 10 talikka olib kirish bugungi kunda dolzarbligicha qolmoqda.

Preliminary literature review

Kamondan o'q " ot bilan birgalikda " otish sporti yuzasidan farmonlar hamda tashkillashtiruvchi hodimlar fikri keng o'rganilgan ba'zi hududlarda tashkil qilingan ham. Masalan, farmondan keltirib etadigan bo'lsak: Quyidagilar kamondan otish sport turini yanada rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari etib belgilansin:

-iqtidorli yoshlarni aniqlash, tanlash va saralash (seleksiya) hamda ularni professional sportchilar sifatida tayyorlashning yangi tizimini yo'lga qo'yish;

-professional sportchilar, malakali trenerlar, hakamlar va mutaxassislarni tayyorlash hamda ularni kasbiy rivojlantirish, o'quv-mashg'ulotlar jarayoniga ilg'or ilmiy-innovatsion texnologiyalarni keng joriy qilish va o'quv-uslubiy qo'llanmalar ishlab chiqish, ilmiy tadqiqotlarni olib borish;

-ushbu sport turi bilan shug'ullanish uchun zarur moddiy-texnik baza va infratuzilmani shakllantirish hamda zamonaviy sport anjomlari, jihozlari, kiyimlari va ekipirovkasi bilan ta'minlash, -O'zbekiston kamondan otish federatsiyasi faoliyatini qo'llab-quvvatlash;

-jismoniy imkoniyati cheklangan va nogironligi bo'lgan shaxslar tomonidan parakamondan otish sport turi bilan shug'ullanish uchun zarur sharoitlar yaratish, ularning Paralimpiya va Paraosiyo o'yinlari hamda xalqaro musobaqalar, turnirlar va jahon chempionatlarida doimiy va munosib ishtirokini ta'minlash;

-respublika va xalqaro musobaqalar, turnirlarni hamda jahon chempionatlarini doimiy ravishda tashkil etish va o'tkazish, mamlakatimizning reyting ko'rsatkichlarini yaxshilash;

jahon standartlariga javob beradigan milliy va professional chet el brend kamondalari, o'qlar, to'siqlar hamda sport anjomlari, jihozlari, kiyimlari va ekipirovkasini ishlab chiqarishni tashkil etish;

-kamondan otishni milliy sport turi sifatida keng yoritish hamda targ'ib qilish ishlarini tashkillashtirish, ommalashtirish, aholining ushbu sport turiga qiziqishini oshirish. [2]

Lekin, aynan mehmonxona ichida ushbu sport turi tashkil qilinishi haqida so'z bormagan.

Discussion

Kamondan otish - sport turi. Diametri 40—122 sm doyra nishonga 18—90 m uzoklikdan 30 yoki 36 tadan o'q uzilib ochko to'planadi. Ushbu sport 15-asrda Shveysariyada paydo bo'lgan. Musobaqalarning hozirgi qoidalari 19-asr oxirida ishlab chiqilgan. Olimpiada o'yinlari dasturiga kiritilgandan so'ng (1900) ko'p mamlakatlarda keng tarqaldi. 1931-yildan jahon chempionati

o'tkaziladi. Xalqaro Kamondan o'q otish federatsiyasi (FITA, 1931-yil asos solingan)ga 127 ta milliy federatsiya a'zo (2002), O'zbekiston Kamondan o'q otish federatsiyasi 1991-yilda kirgan. AQSH, Belgiya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Italiya, Kanada, Polsha, Rossiya kabi davlatlarda keng yoyilgan. O'zbekistonda 20-asr ning 60-yillaridan ommalashdi. Respublikamizning Natalya Butuzova, Olga Rogova, Vadim Shikaryov, Surayyo Vakilova, Eldor Sayfullin, Zamir Axmedov kabi kamonchilari jahon, qit'a chempionatlari va nufuzli musobaqalarda g'alaba qozonishgan. [3]

Kamondan o'q " ot bilan " otish sportini tashkillashtirish uchun:

-mehmonxonalarning orqa hovlisidan ma'lum miqdorda yer ajratish va ularni kerakli jihozlar bilan to'ldirish;

-ushbu sport turini keluvchilarning tur paketlariga kiritish yoki kiritmaslik so'rovnomasini uyushtirib, natijalarga asosan ish tutish;

-turar joydan tashqari ushbu sport uchun keladigan ichki va tashqi tashrif buyuruvchilarga sharoitlar yaratish va narxlarni joriy qilish kabi yangiliklarni kiritishimiz mumkin. Demak, barcha biz ko'rayotgan ba'zi mehmonlar allaqachon foydalanib ulgurgan mehmonxonalarda ushbu sport turini tashkil qilsa bo'ladi.

Quyida mehmonxonani qay tomonida qanday uslubda ushbu sport turini tashkil qilish mumkinligini ko'rib chiqamiz:

№	Zaruriy sharoitlar	Joylar	Izoh
1	Maydon	Mehmonxonaning qulay orqa hovlisida	Tashrif buyuruvchi barcha turdagi mehmonlar o'rtasida qiziqish uyg'otish va jalb qilish uchun mo'ljallangan.
2	Asbob-uskunalar	Mehmonxonaning ajratilgan yerida	Mehmonlarga qulaylik yaratish hamda ularda joriy qilingan ushbu sportda kamchilik mavjud

			emasligini namoyish etish
--	--	--	---------------------------

Ushbu sport turining aynan mehmonxonalarda tashkil qilish orqali nafaqat tashqi turizmni balki ichki turizmni yanada rivojlantirish, millatlar o'rtasida do'stlik aloqasini tiklash ayniqsa, kishilar sog'lig'i uchun quriladigan ushbu maydon yoshidan, jinsidan qat'iy nazar barchaga birdek mos kelishi va buning natijasida yuqori natijalarni qo'lga kiritish mumkinligi va shu bilan birga mehmonxonalarning sarmoyasi ko'tarilishi ehtimoli o'ta yuqori.

Findings

Men shu takliflarni aniqlash maqsadida aholining o'rtasida jonli tarzda so'rovnoma o'tkazdim va so'rovnomada 78% ayollar, 22% erkaklar qatnashdilar. Suhbat jarayonida aholi o'rtasida aynan shu sport turini mehmonxonalarda joriy qilish haqida fikr mavjud bo'lmagan. (1-rasm) ammo ular bu taklifni qo'llab quvvatlaydilar. (2-rasm)

So'rovnoma natijasida shu ma'lum bo'ldiki, aholi yuqorida ta'kidlab o'tilgan sport turini rivojlantirish aynan turizm sohasida joriy qilinishiga qarshi emas.

Savol:

1-rasm

Siz "kamondan o'q otish" sportini mehmonxonalarda joriy qilish haqida eshitganmisiz va bunga fikringiz?

Ha-5%

Yo'q-95%

2-rasm

Shunday imkoniyat turizmدا tashkil qilinsa siz ushbu sportdan foydalanar edingizmi?

Ha-75%

Yo'q-25%

So'rovnoma Toshkent shahrida o'tkazildi.

Conclusion

References

[1] <https://uzbekistan.travel/uz/o/kamondan-oq-otish-ozbekistondagi-eng-qadimgi-sport-turidir/>

[2] <https://yuz.uz/uz/news/kamondan-otish-sport-turini-yanada-rivojlantirish-va-ommalashtirish-chora-tadbirlari-togrisida>

[3] https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Kamondan_otish

PEROVSKIT QUYOSH ELEMENTLARI

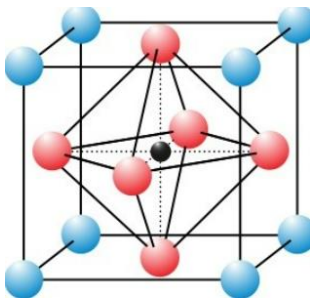
Fotimaxon Xusanova Normuhammad qizi

Namangan davlat unversiteti 2-kurs magstranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Perovskit quyosh elementlari nazariyasi yoritilgan. Bundan tashqari Perovskitlarning toza energiya qo'llanilishi.

Kalit so'zlar: Perovskit, quyosh elementi, rekombinatsiya, generatsiya ,quyosh batareyasi, fotosezgirlik, radiatsiya

Perovskit - bu birinchi kashf etilgan perovskit kristalli mineral kaltsiy titan oksidi bilan bir xil kristall tuzilishga ega bo'lgan material. Umuman olganda, perovskit birikmalari ABX kimyoviy formulasiga ega³, bu erda 'A' va 'B' kationlarni ifodalaydi va X ikkalasini ham bog'laydigan aniondir. Perovskit tuzilmalarini yaratish uchun juda ko'p turli xil elementlar birlashtirilishi mumkin. Ushbu kompozitsion moslashuvchanlikdan foydalanib, olimlar turli xil jismoniy, optik va elektr xususiyatlarga ega bo'lgan perovskit kristallarini loyihalashlari mumkin. Perovskit kristallari bugungi kunda ultratovush

apparatlarida, xotira chiplarida, hozir esa quyosh batareyalarida topilgan.

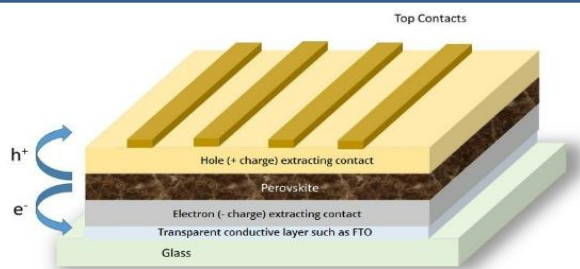
Perovskit kristalli strukturasi sxemasi. (Wikimedia Commons)

Perovskitlarning toza energiya qo'llanilishi

Barcha fotovoltaik quyosh elementlar energiyani yorug'likdan elektrga aylantirish uchun yarimo'tkazgichlarga - shisha kabi elektr izolyatorlari va mis kabi metall o'tkazgichlar orasidagi o'rtadagi materiallarga tayanadi. Quyosh nuri yarimo'tkazgich materialidagi elektronlarni qo'zg'atadi, ular o'tkazuvchi elektrodlarga oqib, elektr tokini hosil qiladi.

Kremniy 1950-yillardan beri quyosh batareyalarida ishlatiladigan asosiy yarimo'tkazgich materialidir, chunki uning yarim o'tkazuvchanlik xususiyatlari quyosh nurlari spektriga yaxshi mos keladi va u nisbatan ko'p va barqaror. Biroq, an'anaviy quyosh panellarida ishlatiladigan yirik kremniy kristallari ko'p energiya sarflaydigan qimmat, ko'p bosqichli ishlab chiqarish jarayonini talab qiladi. Perovskit quyosh elementlar xarajat va energiyaning bir qismini bosib chiqarish kabi oddiy, qo'shimchali cho'kma texnikasi yordamida ishlab chiqarilishi mumkin. Perovskitlarning kompozitsion moslashuvchanligi tufayli ularni quyosh spektriga ideal tarzda moslashtirish uchun ham sozlash mumkin.

2012 yilda tadqiqotchilar birinchi marta yorug'likni yutuvchi qatlam sifatida qo'rg'oshin galoid perovskitlaridan foydalangan holda yorug'lik foton-elektronga o'tkazish samaradorligi 10% dan ortiq bo'lgan barqaror, yupqa plyonkali perovskit quyosh batareyasini qanday yaratishni aniqladilar. O'shandan beri, perovskit quyosh elementlarining quyosh nurini elektr energiyasiga aylantirish samaradorligi keskin oshdi va laboratoriya rekordi 25,2% ni tashkil etdi. Tadqiqotchilar, shuningdek, perovskit quyosh elementlarni an'anaviy kremniy quyosh elementlar bilan birlashtirmoqdalar - bu "perovskite kremniy" tandem elementlari uchun rekord samaradorlik hozirda 29,1% ni tashkil etadi (an'anaviy kremniy elementlari uchun 27% rekordidan oshib ketadi) va tez o'sib bormoqda. Element samaradorligining tez sur'atlarda o'sishi bilan perovskit quyosh elementlari va perovskit tandem quyosh elementlari tez orada an'anaviy silikon quyosh elementlariga arzon va yuqori samarali alternativa bo'lishi mumkin.

Perovskit quyosh batareyasining ko'ndalang kesimi. (Toza energiya instituti)

Hozirgi tadqiqot maqsadlari qanday?

Perovskit quyosh elementlari, shu jumladan kremniy tandemlaridagi perovskit butun dunyo bo'ylab o'nlab kompaniyalar tomonidan tijoratlashtirilayotgan bo'lsa-da, ularning ishlashi, ishonchliligi va ishlab chiqarish qobiliyatini yaxshilashga yordam beradigan asosiy fan va muhandislik muammolari hali ham mavjud.

Ba'zi perovskit tadqiqotchilari perovskitdagi nuqsonlarni tavsiflash orqali konversiya samaradorligini oshirishda davom etmoqdalar. Perovskit yarimo'tkazgichlari sezilarli darajada nuqsonlarga chidamli bo'lsa-da, nuqsonlar hali ham ishlashga salbiy ta'sir qiladi - ayniqsa faol qatlam yuzasida paydo bo'lganlar. Boshqa tadqiqotchilar yangi perovskit kimyoviy formulalarini o'rganmoqdalar, ularning elektron xususiyatlarini ma'lum ilovalar uchun (masalan, tandem elementlar stacklari) sozlash yoki ularning barqarorligi va umrini yanada yaxshilash.

Tadqiqotchilar, shuningdek, yangi hujayra dizaynlari, perovskitlarni atrof-muhitdan himoya qilish uchun yangi inkapsulyatsiya strategiyalari va asosiy buzilish yo'llarini tushunish ustida ishlamoqdalar, shuning uchun ular perovskit quyosh elementlar tomlarda qanday turishini taxmin qilish uchun tezlashtirilgan qarish tadqiqotlaridan foydalanishlari mumkin. Boshqalar esa, turli xil ishlab chiqarish jarayonlarini, jumladan, perovskit "siyohlarini" o'rnatilgan keng miqyosli eritma chop etish usullariga qanday moslashtirishni tezda o'rganmoqda. Va nihoyat, bugungi kunda eng yaxshi ishlaydigan perovskitlar oz miqdorda qo'rg'oshin bilan ishlab chiqarilgan bo'lsa-da, tadqiqotchilar qo'rg'oshin toksikligi bilan bog'liq tashvishlarni yumshatish uchun

muqobil kompozitsiyalar va yangi kapsulleme strategiyalarini ham o'rganmoqdalar.

CEI perovskitlarni qanday rivojlantirmoqda?

Perovskit kristallari ko'pincha quyosh konvertatsiyasi samaradorligini pasaytiradigan atom miqyosidagi nuqsonlarni ko'rsatadi. CEI bosh olimi va kimyo professori Devid Ginger ushbu nuqsonlarni davolash uchun perovskitlarni turli kimyoviy birikmalar bilan davolashda “passivatsiya” usullarini ishlab chiqdi. Ammo perovskit kristallari quyosh batareyalariga yig'ilganda, oqim yig'uvchi elektrodlar qo'shimcha nuqsonlarni yaratishi mumkin. 2019 yilda Ginger va Georgia Tech hamkorlari AQSh Energetika Departamentining Quyosh energiyasi texnologiyalari idorasidan (SETO) yangi passivatsiya strategiyalari va yangi zaryad yig'uvchi materiallarni ishlab chiqish uchun mablag' oldilar, bu esa perovskit quyosh batareyalariga to'liq samaradorlik potentsialiga erishishga imkon beradi. Shu bilan birga hali ham mos kelaveradi. arzon ishlab chiqarish bilan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Investigations into kinetics of sun drying of herb greens II Rakhmatov - Applied solar energy, 1995
2. Модель массопереноса при сушке в режиме прямотока и противотока ИИ Рахматов, Т Ойгул - Вестник науки и образования, 2020
3. Повышение эффективности сушки пряной зелени с использованием нетрадиционных источников энергии ИИ Рахматов – 1993
4. Термодинамика геотермального теплоснабжения ИИ Рахматов, РМ Саидова - Молодой ученый, 2016
5. Manba: cei.washington.edu/

**TABIY GAZNI ABSORBSIYALI QURITISH JARAYONINI
IDENTIFIKATSIYALASH**

*Shukurova O.P. ("TIQXMMI" MTU Qarshi irrigatsiya va
agrotexnologiyalar instituti)*

Barotov A.K. (Qarshi DU)

Annotatsiya : Maqola tabiiy gaz yig'ish punktida dastlabki ishlar, absorbent o'rnida dietilenglikol eritmasini ishlatilishi komponentlarning matematik modellarini ochib berish. Gaz komponentasining konsentratsiya uchun tenglamalari haqida tushuncha berilgan.

Kalit so'zlar: gaz texnologiyasi, texnologik tadqiqotlar, absorbent, absorber, konsentratsiya, Genri qonuni

Tabiiy gazni qayta ishlash zavodlarida gaz qurituvchi qurilmalar o'rnatilishi texnologik reglamentga qat'iy rioya qilingan holda amalga oshiriladi, bunda rejim ko'rsatkichlari ba'zi bir qiymatlar orasida o'zgarib turishi mumkin. Ishlab chiqarish jarayonida tabiiy-klimatik sharoit ta'sirida obektiv va subektiv sabablar tufayli (katta hajmdagi gazni qayta ishlash va hokazo) ekspluatatsiya qilinayotgan texnologik obyekt ko'rsatkichlari, uning qurilmalari vaqt o'tishi bilan o'zgarishlarga uchraydi, bu esa o'z navbatida boshlang'ich ekspluatatsion rejim buzilishiga olib keladi.

O'rtacha soatlik gaz va absorbent sarfi qiymati (sarf siquvchi qurilma yordamida boshqariladi) quyidagi ifodadan algoritmik tarzda topiladi [1,2]:

$$q = K_{e2} EC - K_{Re} K_{III} K_{II} K_0^2 d_{20}^2 \varepsilon \sqrt{\frac{p \Delta p}{t K \rho_c}}, \quad (1)$$

bu yerda K_{e2} - masshtab koeffitsienti, u o'lchanayotgan kattaliklarni inobatga olgan holda jadvaldan aniqlanadi [2,3]. Agar q m³/c larda, 20° C haroratda siquvchi qurilma diametri d_{20} – mmlarda o'lchansa, diafragma

oldidagi absolyut bosim p va bosim o'zgarishi Δp - kgs/sm² larda, harorat t - kelvinlarda, standart holatdagi gaz zichligi ρ_c - kg/m³ larda, hamda $K_{e2} = 0,21092$; E – o'lchash quvuriga kiruvchi gaz tezligi koeffitsienti; C_- - cheksizlikka intiluvchi Reynolds raqamida hisoblangan oqib chiqish koeffitsienti;

Gaz quritish jarayoni tizimidagi (1) ifodadagi $t, p, \Delta p$ ko'rsatkichlar real vaqt masshtabida o'lchanadi. Qolgan ko'rsatkichlar (koeffitsientlar) siquvchi qurilma tavsiflarini inobatga olgan holda [2] dan topiladi.

Ko'pchilik kirish ko'rsatkichlari A harfi orqali belgilaymiz. U o'z navbatida boshqaruvchi - u , nazorat qilinadigan - z va nazorat qilinmaydigan, tashqi ta'sir - ξ larga bo'linadi. Ko'rib o'tilayotgan jarayon uchun boshqariladigan ta'sirlar - q_{1s}, q_{2s} , nazorat qilinuvchi ta'sirlar - t_r, P_r va boshqarilmaydigan $M_{1s}, M_{2s}, M_{3s}, B_s$ ta'sirlardan iborat.

Gaz qurutuvchi uzatmalar orasidagi bog'liqlik balans cheklanmalar (summalar) orqali ifodalanadi, bunda quritilgan gaz shudringi harorati, umumiy absorbent sarfi va umumiy ishlab chiqilgan gaz miqdoridan kelib chiqiladi:

$$\underline{q}_1 \leq \sum_{s=1}^L q_{1s} < \bar{q}_1; \quad \sum_{s=1}^L q_{2s} \leq q_2; \quad \frac{1}{L} \sum_{s=1}^L t_{mp.s} \leq t_{mp}, \quad (2)$$

bunda $\underline{q}_1, \bar{q}_1$ - quruq gaz ishlab chiqishdagi yo'l qo'yilgan realizatsiya chegaralari; q_2 - umumiy absorbent sarfining yuqori chegarasi; t_{mp} - shudring nuqtasi harorati o'rtacha qiymati. Albatta $\underline{q}_1, \bar{q}_1, q_2$ boshqarish tizimi yuqori sathi bilan belgilanadi, t_{mp} esa texnologik jarayon reglamenti bilan belgilanadi.

Texnologik reglamentdan kelib chiqqan holda qurilmaning o'tkazish miqdori u_s ga cheklanma qo'yiladi:

$$\underline{u}_{js} \leq u_{js} \leq \bar{u}_{js}, \quad j = \overline{1, n},$$

Bu yerda $\underline{u}_{js}, \bar{u}_{js}$ o'zgarish chegaralari u_{js} , n - boshqaruvchi ko'rsatkichlar miqdori.

Umuman olganda ba'zi bir alohida hollar uchun bunday cheklanmalar soni birdan ortiq bo'ladi. Bunday hollarda tor joyni ifodalaydigan yagona cheklanmadan foydalaniladi.

Yuqorida aytilganlardan gaz tayyorlash texnik jarayonini har bir uzatma (absorber) uchun umumiy boshqarish obykti sifatida tasavur qilish mumkin.

Kirish va chiqish ko'rsatkichlari orasidagi bog'liqlik quyidagi matematik model orqali ifodalanadi:

$$F_s[u, z, a(\xi), t] = 0, \quad s = \overline{1, L}, \quad (3)$$

bunda F_s - vektor aloqa operatori, a - ξ samarani ifodalovchi keltirilgan operator ko'rsatkichlarini ifodalovchi vektor.

(1), (2) ifodalar va alohida absorberlar modeli (3) orqali texnologik uzatmalar o'rtasida gaz ishlab chiqarishni optimal taqsimlanish rejasining operativ yechimini ifodalash mumkin. Obyektning ko'rib chiqilayotgan boshqarish rejimlarini bir necha turlari mavjud. Alohida har bir vaqt momenti uchun (1), (2) ifoda sharoitida shunday boshqaruv rejimi topish kerakki, bunda:

1. Gaz ishlab chiqarishdagi operativ reja uyg'unsizligini minimumlashtirish:

$$Q_1 = \Delta q_1 = \sum_{s=1}^L (q_{1s}) - q_1 \rightarrow \min ,$$

Bu yerda q_1 - gaz ishlab chiqarish berilgan rejasi.

Bunday topshiriq qo'yilishi (1), (2) sharoitda maksimallashtirish $\sum_{s=1}^L q_{1s}$ ga teng.

2. Absorbent sarfi $q_1 = \sum_{s=1}^L q_{1s}$ ga teng bo'lganda, quritilgan gaz shudring nuqtasi harorati $t_{mp.s}$ ga, absorbent chiqimi q_{2s} ga teng bo'lishi absorbent sarfini minimumlashtiradi, bundan:

$$q_2 = \sum_{s=1}^L q_{2s} \rightarrow \min$$

kelib chiqadi.

3. Bu ikki mezon o'rtasidagi qarama-qarshilikni minimumlashtiradi. Bunda har bir holatda boshqaruv hodimlariga holatni to'g'ri baholashga yordam beradi. Shu bilan birga ikki mezonli topshiriq bir mezonli topshiriqqa aylanadi:

$$q = q_1 \rightarrow (1 - \varphi)q_2 \rightarrow \min .$$

Ishlab chiqarish sharoitida ikkinchi masala yechimidan ko'proq foydalaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Кулиев А.М., Алекперов Г.З., Тагиев В.Г. Технология и моделирование процессов подготовки природного газа. –М.: «Недра», 1978. – 232 с.
2. Кулиев А.М., Тагиев В.Г. Оптимизация процессов газопромысловой технологии. –М.: «Недра», 1984. – 200 с.
3. Вяхирев Р.И., Коротаяев Ю.П., Кабанов Н.И. Теория и опыт добычи газа. М.: ОАО «Недра», 1998.

**БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ THE IMPORTANCE OF USING
INTERACTIVE METHODS IN BIOLOGY LESSONS**

Esojonov Azamatjon Vohidjon O'g'li

Toshkent Tibbiyot Akademiyasi 403 b guruh talabasi .

TIBBIY BIOLOGIYA yo'nalishi

Abstract: there are very few studies concerning the importance of teaching methods in biology education and environmental education including outdoor education for promoting sustainability at the levels of primary and secondary schools and pre-service teacher education. The material was selected using special keywords from biology and sustainable education in several scientific databases. This article will be mainly argued about using interactive methods in biological science and in classroom for nowadays new generation. And it will be proved how this kind of methods influences for students education.

Keywords: pedagogical technologies, interactive methods, brainstorming, passive, active, biology, sustainability education, environmental education, education for Sustainable development, outdoor education, primary schools, secondary schools.

As with all disciplines, biology is very important subject. Biology reflects this notion of living nature, environment, and living. Therefore, we should encourage our students to develop a keen interest in the subject and to take a closer look at the environment. How can a person who does not understand the meaning and value of biological science conserve nature? That is why, at the schools, starting with the first grade, children are given elementary education based on natural sciences and the surrounding world. Students begin

to understand the environment through this science, and that living is a miracle. They learn to love and respect nature. I think it is advisable to use interactive methods in lessons to encourage students to take this course. I recommend this method to all science teachers as well. The use of new pedagogical technologies, innovations, interactive methods in the school education system, which has been actively developing in recent years, will change the content of education. The modern teacher must now engage students in the course of the course, formulate the nature of their inquiries and, of course, organize the lesson using new pedagogical methods. The word method is, in a general sense, a way of achieving a specific purpose. Teaching methods are a way for the teacher to convey knowledge to the students' minds while simultaneously assimilating them. Teaching methods are the activities of the teacher, which combines the pedagogical and the students' learning activities with two subjects of a single learning process. The methods of teaching are divided into groups according to the activity of the learner. The "passive method" is the interaction between the teacher and the student, in which the teacher is the main person, the students are inactive, that is, they pass the instruction only by the teacher. "Active method" is a form of interaction between teacher and learner, in which the learner interacts with the teacher, not the passive listener. In the course of the interactive method, students interact with the teacher. Interaction refers to the interaction of the learner in the interaction with the reader or the interaction with the computer. So, it is best for us to use the interactive method of teaching. This method helps students to achieve high results in a short period of time, without exerting mental and physical effort. In the course of the lesson, it is important to convey theoretical knowledge to the learner, to acquire skills and knowledge on the topic, to control the knowledge of the learner. The questions that encourage the student to take an active part in each lesson will help them find creativity, diligence, similarity, and the difference in the classroom. Therefore, it is so easy to use in biology classes. For example, if you need to make herbarium from a plant, the student must first be well acquainted with the technology of

herbarium. Now the reader will try to find out about the origin of this plant, its habitat, its distribution in nature, its medicinal properties. Students try to compare each other's own herbarium with each other. Such techniques help the student to develop his or her ability to work in groups, in problem-solving situations, to listen to the ideas of others and to express himself. Develops effective use of interactive methods in biology: problem-solving techniques, methods of independent work, application of methods of control and self-control. The child actively participates in the lesson. For example: Method of "Remove unrelated concepts from the list". In this method, the reader is given a plant name and writes appropriate and inappropriate words, thus removing the word that is not specific to the plant. The title method. In this method, students are given a piece of text from a textbook on a sheet. Readers will read the text, highlight the main idea, and make headlines. Examples of such techniques are "brainstorming", "Venn diagram", and so on. It is also important to note that in the course of biology lessons we can use these methods to form an ecological culture in our students. Only then will he learn to protect the environment and love the world. If we allow for the simplicity of the classroom learning process in a rapidly evolving era, we will be mistaken for growing individuals. It would be useful to use these methods not only in biology but also in teaching all subjects. Teachers of today's education need to use the new pedagogical technologies very efficiently and reasonably and use information and communication technologies in addition to visual aids. In the course of the lesson, the teacher will try not only to explain theoretical knowledge but also to show, execute, and to describe the living nature. Therefore, it is a requirement of our time to conduct each lesson in an unconventional way. Otherwise, the child will be bored in the lesson, but every child will pay attention, there will be no missing child, and everyone will try to get a grade. There are a lot of methods used in the classroom, and their use on the field requires a great deal of skill from the teacher. It is also easier to deal with when there are problems in the course of the lesson because it can help you to deal with difficult situations

using the method of problem situations. Students will discuss, debate, and deepen their understanding of the topic when it comes to problematic situations so that the topic can be understood. This will help the child to work harder and to express himself. Only then can the child develop high results. The problem now is that the teacher will continue to move away from the education system unless he or she is working hard. The ability of the learner to reach the heart of each lesson is to be in constant contact with the low-level students. So, in a nutshell, I think that a teacher who aims to engage the student in the lesson and learn more will achieve better results.

References

1. Ashman A.F., Conway, N.F. Teaching students to use process-based learning and problem solving strategies in mainstream classes. *Learn. Instr.*, 1993, 3, 73–92.
2. Prince M.J., Felder R.M. Inductive teaching and learning methods: Definitions, comparisons and research basis. *J. Eng. Educ.*, 2006, 95, 123–138.
3. Dirks C. The current status and future direction of biology education research. 2011. Paper presented at the Second Committee Meeting on the Status, Contributions, and Future Directions of Discipline-Based Education Research, held 18–19 October, 2010. Washington. DC. 9
4. Sokoloff D.R., Thornton R.K. Using interactive lecture demonstrations to create an active learning environment. *Phys Teach.*, 1997. 35:340–347.
5. Catley K.M., Novick L.R. Seeing the wood for the trees: an analysis of evolutionary diagrams in biology textbooks. *Bioscience*, 2008. 58:976–987.

**POLYNEUROPATHY: MODERN ASPECTS OF METABOLIC
THERAPY**

Abdukadirova D.T., Ibragimova G.Sh., Turaeva M.N.

Andijan State Medical Institute.

The article presents a review of the literature on the treatment of metabolic polyneuropathy in patients with type 2 diabetes mellitus (DM2). The most common variant of diabetic neuropathy (30-50% of patients with DM) is diabetic polyneuropathy (DPN), manifested by severe pain syndrome. The data on the high efficiency and expediency of the appointment of B vitamins (Neuromultivitis) in the treatment of DPN in patients with DM2 are presented.

Keywords: polyneuropathy, type 2 diabetes mellitus, B vitamins, Neuromultivit.

В статье представлен обзор литературы по проблеме терапии метаболической полинейропатии у больных сахарным диабетом 2-го типа (СД2). Самым распространенным вариантом диабетической невропатии (30–50% больных СД) является диабетическая полинейропатия (ДПН), проявляющаяся выраженным болевым синдромом. Приведены данные о высокой эффективности и целесообразности назначения витаминов группы В (Нейромультивит) в терапии ДПН у больных СД2.

Ключевые слова: полинейропатия, сахарный диабет 2-го типа, витамины группы В, Нейромультивит.

Damage to the peripheral nervous system is widespread in patients with somatic pathology. Neurological disorders accompanying the underlying disease (diabetes mellitus, etc.) significantly aggravate the course of the disease, which leads to a decrease in the quality of life of the patient. Combined somatic and

neurological pathology dictates the need to choose the optimal therapeutic tactics due to the high risk of side effects.

A frequent clinical syndrome of peripheral nervous system damage in DM and other somatic diseases is symmetrical distal sensory polyneuropathy (With DSP), which is characterized by a predominant lesion of the nerves of the lower extremities. With DSP, there is an intense neuropathic pain syndrome, which is associated with a high risk of developing diabetic foot. Neuropathic pain syndrome it is manifested by hyperpathy – intense pain that persists after the cessation of stimulation, hyperalgesia, allodynia [6]. Neuropathic pain syndrome of varying severity occurs in 20-30% of patients with SDS, the frequency of its presentation correlates with the severity of the disease [7].

Given the sufficiently high probability of the development of undesirable side effects of painkillers, the need for not only symptomatic, but also pathogenetic therapy aimed at correction of metabolic disorders, prescribe a combined treatment, including drugs of metabolic action. Metabolic therapy involves the use of drugs containing substances peculiar to the internal environment of the body and having a primary metabolic effect [8]. Unlike the absolute majority of other drugs, they affect the metabolism not through regulatory mechanisms, but by directly engaging in biochemical processes as substrates, coenzymes, cofactors or other participants in metabolism (energy, plastic, electrolyte, etc.). In most clinical situations, metabolic drugs play an auxiliary therapeutic role, however, in pathological conditions caused by metabolic disorders, they become the basis of treatment. The following vitamins of the group are traditionally attributed to drugs with neurotropic action In: thiamine, pyridoxine, cyanocobalamin.

These vitamins (B1, B6, B12) have a directed neurotropic effect. Thus, vitamin B1 is necessary for the oxidative decarboxylation of ketoacids (pyruvic and lactic), the synthesis of acetylcholine, which participates in carbohydrate metabolism and related energy, fat, protein, water-salt exchanges, participates in

providing axonal transport that determines the regeneration of nervous tissue. Vitamin B6 is necessary for the normal functioning of the central and peripheral nervous system, participates in the synthesis of neurotransmitters. In phosphorylated form, it provides the processes of decarboxylation, transamination, deamination amino acids, participates in the synthesis of protein, enzymes, hemoglobin, prostaglandins, in the metabolism of serotonin, catecholamines, glutamic acid, GABA, histamine, improves the use of unsaturated fatty acids, reduces cholesterol and lipids in the blood, improves myocardial contractility, promotes the conversion of folic acid into its active form. Vitamin B12 is necessary for normal hematopoiesis and maturation of red blood cells, as part of coenzymes promote cell replication and growth, participate in the construction of protein and fat structures of the protective myelin layer, and the production of methionine. Vitamin B12 and methionine (as well as vitamin C) form a kind of working group that specializes mainly in the work of the brain and the entire nervous system, participating in the metabolism of monoamines.

In most diseases, it is advisable to use not one of the B vitamins, but their complex, which has a non-specific positive effect on the functional state of the structures of the nervous system. So a combined preparation including vitamin B1 (thiamine hydrochloride 100 mg), B6 (pyridoxine hydrochloride 200 mg), B12 (cyanocobalamin 200 mcg), is Neuromultiv, the pharmacological effect of which is determined by the properties of its constituent vitamins.

Neuromultivit it has a neurotrophic, regenerative, antioxidant, neuromodulating, analgesic effect. The analgesic effect of B vitamins and their complexes has been proven as in nociceptive, so it is with neuropathic pain.

Deficiency of each of the B vitamins (B1, B6, B12) leads to the formation of polyneuropathy. With chronic thiamine deficiency in food, distal sensory-motor polyneuropathy develops, resembling alcoholic and diabetic polyneuropathy. The lack of pyridoxine in the body leads to the appearance of

distal symmetrical, mainly sensory polyneuropathy, manifested by a feeling of numbness and paresthesia in the form of tingling with needles. Cobalamin deficiency is manifested primarily by pernicious anemia. Many patients with B12 deficiency develop subacute degeneration of the spinal cord with damage to the posterior cords, and a relatively small number of patients develop distal sensory peripheral polyneuropathy, characterized by numbness and loss of tendon reflexes.

A study was conducted to evaluate the efficacy and safety of oral therapy with Neuromultiv. The study involved 24 patients with DM, aged 23-62 years, the duration of DM was 12 ± 0.8 years. The drug was prescribed according to 1 table. 3 r / d after meals for 4 weeks. Before and after treatment, the individual tolerability of the drug, the presence of side effects, indicators of carbohydrate metabolism, insulin doses and the frequency of hypoglycemic states were evaluated.

All patients were on insulin therapy and controlled blood glucose levels by individual means of self-monitoring. All 24 patients with DM underwent the course of therapy. Against the background of Neuromultivit therapy, positive dynamics of the level of insulin and glycated hemoglobin (HbA1c) was noted: a decrease in the dose of insulin (up to 37.7 ± 2.9 , after the course of therapy – 34.3 ± 1.9), the frequency of hypoglycemia per month (up to 6.1 ± 0.3 , after – 5.3 ± 0.58), HbA1c level (up to 9.7 ± 0.6 , after – 8.3 ± 0.5). Significantly reduced the number of complaints of painful sensations (pain, paresthesia, numbness, burning), positive dynamics were obtained during sensitivity tests (pain, temperature, vibration, tactile), as well as the reflex sphere (achilles and knee reflexes).

Conclusion. Neuromultiv can be recommended as a pathogenetic drug in complex therapy in patients with diabetic polyneuropathy at the stage of clinical neuropathy (distal symmetrical sensorimotor polyneuropathy, autonomic autonomic neuropathy).

Literature:

1. Idris I, Thomson GA, Sharma JC. Diabetes mellitus and stroke. *Int J Clin Practice*. 2006;60(1):48-56.
2. Stokov I.A., Fokina A.S., Fedorova O.S. [et al.] Diabetic polyneuropathy: efficacy of Actovegin. *Medicaladvice*. 2013;4:48-53.
3. Ametov A.S., Soluyanovа T.N. The role of B vitamins in the treatment of diabetic polyneuropathy. *Medical advice*. 2010;7.
4. Mohort T.V. Neuropathy in diabetes mellitus: modern principles of treatment. *Medical news*. 2008;1:40-47.
5. Vincent A, Calabek B, Roberts L., et al. Biology of diabetic neuropathy. *Handb Clin Neurol*. 2013;115:591-606.
6. daCosta DiBonaventura M, Cappelleri JC, Joshi AV. A longitudinal assessment of painful diabetic peripheral neuropathy on health status, productivity, and health care utilization and cost. *Pain Med*. 2011;12(1):118-126.
7. Grazianskaya A.N. Neuromultivitis in the treatment of polyneuropathy. *Pharmateca*. 2007;15:37-41.

**ПЕРЕДОВЫЕ ЗАРУБЕЖНЫЕ ОПЫТЫ ПРЕПОДАВАНИЕ
КЛИНИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН В МЕДВУЗАХ**

Набиева Насиба Ахматовна

*Медицинский факультет, Навоинский государственный педагогический
институт, г. Навои, Узбекистан*

Авезова Гулшод Саттаровна

*Узбекский Государственный Университет физической культуры и
спорта, г. Чирчик, Узбекистан*

Аннотация. Только при условии формирования критического мышления студентов на высоком уровне происходит рост их дальнейшей профессиональной деятельности, требующий от выпускника вуза самостоятельности, креативности, владения навыками делового взаимодействия и сотрудничества, а также к решению сложных производственных задач. Студент должен быть хорошо подготовлен к дальнейшему саморазвитию, стремиться к разнообразию способов достижения целей, к самостоятельному принятию решений, иметь чувство коллективизма, проявлять активность и гибкость.

Ключевые слова. Метод обучения, кейс-стади, проблемное обучение, метод проектов

В зарубежных вузах наиболее распространенными **методами обучения** являются следующие [1,2].

Анализ конкретных ситуаций (case- study) — эффективный и распространенный метод организации активной познавательной деятельности обучающихся. Цели метода - развивать аналитические способности к исследованию жизненных и производственных задач; способствовать правильному использованию информации; вырабатывать самостоятельность и инициативность в решениях. Сталкиваясь с конк-

ретной ситуацией, обучающийся должен определить сущность проблемы и выразить к ней свое отношение.

Различают следующие виды ситуации: ситуация-иллюстрация, ситуация-упражнение, ситуация-оценка, ситуация-проблема [4].

Ситуация-иллюстрация поясняет какую-либо сложную процедуру или ситуацию, относящуюся к основной теме и заданную преподавателем. Она в меньшей степени стимулирует самостоятельность в рассуждениях. Это примеры, поясняющие суть излагаемого, хотя по их поводу можно сформулировать вопрос или согласие, но тогда ситуация-иллюстрация перейдет в ситуацию-оценку.

Ситуация-упражнение предусматривает применение принятых ранее положений к решению конкретных проблем. Такие ситуации могут развивать определенные навыки (умения) учащихся в обработке или обнаружении данных. Они носят в основном тренировочный характер, помогая приобрести опыт.

Ситуация-оценка описывает положение, выход из которого найден. Проводится критический анализ принятых решений. Дается мотивированное заключение по поводу события. Позиция слушателей - сторонние наблюдатели.

Ситуация-проблема представляет сочетание факторов из реальной жизни. Участники являются действующими лицами, как бы актерами, пытающимися найти решение или прийти к выводу о его невозможности.

Практика показала, что метод анализа конкретных ситуаций стимулирует обращение обучающихся к научным источникам, усиливает стремление к приобретению теоретических знаний для получения ответов на поставленные вопросы.

Семинар-дискуссия (групповая дискуссия) - процесс диалогического общения участников, в ходе которого происходит формирование практического опыта участия в совместном обсуждении и разрешении теоретических и практических проблем. На семинаре-

дискуссии студент учится точно выражать свои мысли в докладах и выступлениях, активно отстаивать свою точку зрения, аргументированно возражать, опровергать ошибочную позицию сокурсника. В ситуации диалога студент получает возможность выстраивания собственной линии поведения, что предполагает высокий уровень интеллектуальной и личностной активности, включенности в процесс учебного познания.

Необходимым условием развертывания продуктивной дискуссии являются личные знания, которые приобретаются студентами на предыдущих лекциях и в процессе самостоятельной работы. Успешность семинара-дискуссии во многом зависит и от умения преподавателя его организовать. Семинар-дискуссия может содержать элементы «мозгового штурма» и деловой игры.

В первом случае участники стремятся выдвинуть как можно больше идей, не подвергая их критике; потом выделяются главные, они обсуждаются и развиваются, оцениваются возможности их доказательства или опровержения. Во втором семинар-дискуссия получает своего рода ролевую «инструментовку», отражающую позиции людей, участвующих в обсуждении. Можно ввести, например, роли ведущего, оппонента, рецензента, логика, психолога, эксперта и т. д. - в зависимости от того, какой материал обсуждается и какие дидактические цели ставит преподаватель перед семинарским занятием. Если студент назначается на роль ведущего семинара-дискуссии, он получает все полномочия по организации дискуссии: поручает кому-то из студентов сделать доклад по теме семинара, руководит ходом обсуждения, следит за аргументированностью доказательств или опровержений, точностью использования понятий и терминов, корректностью действий участников в процессе общения и т. д.

Оппонент или рецензент воспроизводит процедуру оппонирования, принятую в среде исследователей. Он должен не только изложить позицию докладчика, продемонстрировав тем самым ее понимание, не

только найти уязвимые места или ошибки, но и предложить собственный вариант решения. Логик выявляет противоречия и логические ошибки в рассуждениях докладчика или оппонента, уточняет определения понятий, анализирует ход доказательств и опровержений, правомерность выдвижения гипотезы и т. д.

Психолог отвечает за организацию продуктивного общения студентов на семинаре-дискуссии, добивается согласованности совместных действий, доброжелательности в отношениях, не допускает превращения дискуссии в конфликт, следит за правилами ведения диалога.

Эксперт оценивает результативность всей дискуссии, правомерность выдвинутых гипотез и предположений, высказывает мнение о вкладе того или иного участника в нахождении общего решения, дает характеристику того, как шло обучение участников дискуссии, и т. д.

Преподаватель может ввести в дискуссии любую ролевую позицию, если это оправдано целями и содержанием семинара. Целесообразно назначать не одну, а две парные роли (два логика, два эксперта), с тем чтобы большее число студентов получили соответствующий опыт.

Метод проектов — совокупность последовательных исследовательских, поисковых, проблемных методов. Предполагает определенную совокупность учебно-познавательных приемов, которые позволяют решать ту или иную проблему в ходе самостоятельных действий студентов с обязательной презентацией этих результатов [5].

Основные требования к использованию метода проектов:

- наличие значимой проблемы (задачи), требующей интегрированного знания, исследовательского творческого поиска для ее решения;
- практическая, теоретическая, познавательная значимость предполагаемых результатов;
- самостоятельная (индивидуальная, парная, групповая)

- деятельность студентов;
- структурирование содержательной части проекта (с указанием поэтапных результатов);
  - использование исследовательских методов, предусматривающих определенную последовательность действий:
    - определение проблемы и вытекающих из нее задач исследования (использование в ходе совместного исследования методов «мозговая атака» и «круглый стол»);
    - выдвижение гипотезы;
    - обсуждение методов исследования (статистических, экспериментальных, наблюдений и пр.);
    - обсуждение способов оформления конечных результатов;
    - сбор, систематизация и анализ полученных данных;
    - подведение итогов, оформление результатов, их презентация;
    - выводы, выдвижение новых проблем исследования.

Выбор тематики проектов может быть различным в зависимости от учебной ситуации (практического применения знаний, формирования исследовательских навыков, естественной интеграции знаний), от профессиональных интересов, интересов и способностей студентов (познавательных, творческих, прикладных).

Метод проектов позволяет решать задачи формирования и развития интеллектуальных умений, критического и творческого мышления. Он поощряет взаимодействие, терпимость к чужому мнению, обсуждение ценностных приоритетов и философствование. Метод способствует обретению индивидуальной позиции при выполнении предлагаемых исследовательских проектов, что позволяет формировать эффективный интеллектуальный процесс при выработке обще группового решения [4].

Применение организационно-педагогического комплекса педагогических технологий в процессе профессиональной подготовки позволяет добиться не только качественного и быстрого усвоения учебной

дисциплины, но и практической цели - научить будущих педагогов организации педагогического процесса [3,6,7].

Сегодня все больше педагогов высшей школы обращаются к идеям формирования критического мышления. Это приводит к необходимости выстраивать новую педагогическую систему. Большинство вузов нашей страны придерживаются традиционной формы, построенной на запоминание и воспроизведение материала, формирование особых умений применения усвоенного знания в аналогичных ситуациях.

ЛИТЕРАТУРА.

1. Мороченкова И. А. Формирование критического мышления студентов в вузе. Дис. ... канд. пед. наук. — Оренбург, 2004.
2. Соколова Л.Б. Становление культуры педагогической деятельности учителя: моногр./ Л.Б. Соколова. – Оренбург: изд-во ОГПУ, 2001—318с.
3. Шакирова Д.М. Формирование критического мышления учащихся и студентов в условиях модернизации образования: отчет по теме НИОКР № 02-2.3-98/2004 Ф(02) / исп.: Д.М. Шакирова, М.И. Махмутов, Н.Ф. Плотникова.-Казань, 2004.-С.58
4. Holubová, R.(2008). Effective teaching methods – Project-based learning in Physics. US-China Education Review, Vol. 5, No.12. p. 27.
5. Jayawickramrajah, P.T. (1993). Impact of problem-based, integrated medical curriculum on students approaches to learning. Baharin Medical Bulletin, 15: 116-121
6. Schmidt, H.G. (1993). Foundations of problem-based learning: some explanatory notes. Medical Education. Vol. 27, Issue 5, p. 422–432.
7. Su, W.L. (2021) How to Use Modern Teaching Methods to Cultivate Students' Autonomous Learning Ability. Open Access Library Journal, 8, 1-5.

SAVODI XOLI ANING LA'LI RUHPARVAR ARO...

Sayliyeva Zarina Raxmiddinovna,

Buxoro davlat universiteti Filologiya fakulteti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida o'qituvchisi

Akmalova Bonu

Buxoro davlat universiteti talabasi

Annotatsiya. Hazrat Navoiyning ushbu g'azalida Olohning ko'pgina sifatleri: mehribonlik, qodirlik, kechiruvchanlik, rahmdillikni madh etadi. Bu g'azalning tub zamirida Allohga oshiqlik bor. Baytlar mazmunini ketmat-ketlik orqali hamda tashbeh, tanosib, tazod, o'xshatishlar orqali ijodkor yanada ta'sirchan va sermulohaza qilgan. Ushbu g'azal orqali lirik qahramonning yaratganga bevosita emas, bilvosita yo'l bilan bo'lgan muhabbatini ko'rishimiz mumkin.

Kalit so'zlar: do'zax, mahshar, xol, qadah, o't, axgar, la'l, chug'z.

Nazm va nasr gulshanining zabardast vakillaridan Alisher Navoiy o'zining "Xamsa" dostoni bilan ko'plab adabiyot ixlosmandlarining mehrini qozongan hamda hayratga solgan. Navoiy "Xazoyin ul-maoniy" asarining so'z boshisida butun umrini "nazm va she'riyat bilan" o'tkazganini yozgan. Binobarin, buyuk Navoiy ijodiy merosining har bir bandi alohida yondashuvni, o'ziga xos tahlil va talqin sullarini talab etadi. Navoiyshunoslikda shoirning yozish uslublari muammolari har tomonlama hal etilgan bo'lsa-da, uning tahlilida ko'plab fikrlar mavjud. Zero, bu ulug' so'z san'atkorining abadiyat bilan bog'langan ijodiy merosidagi har bir misraning o'tgani sayin ma'nosi ham chuqurlashib boradi. Alisher Navoiyning "Badoye ul-bidoya" asarida barcha lirik janrlardagi asarlar kiritilgan, ammo asosiy qismi

g'azallardir. Ma'lumot uchun, 1470-yillarning oxirida Navoiy o'zining o'zbek tilida yozilgan she'rlaridan iborat ilk devoni- "Badoye ul -bidoya" ("Badiiylik ibtidosi")ni tuzdi. Mazkur devonda 777 g'azal, 85 ruboiy, 52 muammo, 46 qit'a, 53 fard, 10 lug'z, 5 muxammas, 2 musaddas, 10 tuyuq bo'lib, bunday mukammal devonni tuzish Navoiygacha kamdan kam o'zbek shoiriga nasib qilgan. Navoiy ushbu asarini Alloh taologa hamd-u sanolar bilan boshlagan va bu masalada alohida bob ham ajratgan. Bu bobda shoir hamma narsaning Yaratuvchisi bo'lgan xudoning qanday bo'lishini tasvirlaydi. Biz tahlil qilgan bu g'azal to'plamdagi 20-g'azaldir. Avvalo, g'azalning to'liq matnini keltirishni joiz deb bildik:

Savodi xoli aning la'li ruhparvar aro,
Magarki, mo'rcha nisfi uzuldi shakkar aro.
Ko'ngulda nuqtayi xoling xayoli to'sh-to'shdin,
Yog'in asarlaridur nuqta-nuqta axgar aro.
Yuzungda qatrayi xay kasrati arosida xol,
Birisi munxasif o'lmish bu xayli axtar aro.
Kecha ne nav' yumay kipriging xayolida ko'z,
Mangaki, igna butar tonga tegru bistar aro.
Bu o'tki mendadur, do'zax ichra qochqay xalq,
Kiyursalar meni oshub birla mahshar aro.
Qadah keturki, falak javridin amon hirzi,
Zamona yozmadi juz davri jom u sog'ar.
Navoiy ayla makon charx gulshanin, ya'ni
Ki chug'z bo'lma bu vayronayi muhaqqar aro.

Gʻazal aruzning muzoreyi musammani maxbuni maqbul vaznida yozilgan. Ushbu vaznning taqteʻsi quyidagicha:

V---/VV--/V-V-/VV-

Gʻazal badiiy qurilmasi jihatidan voqeaband gʻazallar turkumiga mansubdir. U muayyan hayotiy voqea taʻsiri va turtkisi bilan yaratilganligi sababli ham voqeabanddir. Gʻazal matlaʻsida qora xolning aynan lab atrofida joylashganligi aytilgan.

Savodi xoli aning laʻli ruhparvar aro,

Magarki, moʻrcha nisfi uzuldi shakkar aro.

Savod- qora, qorongʻilik

Nisf-yarim

Laʻli ruhparvar-shirin soʻz

Nasriy bayoni:

Uning qora xoli shirin soʻz chiqadigan (lab) joy aro joylashgan. Xuddi shakarga moʻrchaning yarmi qolganga oʻxshaydi.

Sharhi:

Matlaʻda qora xolning qayerda joylashgani juda chiroyli oʻxshatish asosida yoritib berilgan. Yaʼni qora xolning shirin soʻz chiqadigan lab aro joylashgani va bu goʻyoki, shakar uchun kelgan moʻrchaning shakarga qolib ketgan yarmiga oʻxshaydi. Haqiqatdan ham, moʻrcha qora, shakar esa ham shirin, ham oppoqdir. Bundan anglashiladiki, yorning yuzlari oppoq va uning shakar dudoqlari uzra qora xoli bor.

Ushbu gʻazalning ikkinchi baytida esa, xuddi matlaʻdagi kabi lirik qahramonning holati oʻxshatish orqali juda chiroyli tasvirlanadi.

Koʻngulda nuqtayi xoling xayoli toʻsh -toʻshdin,

Yog'in asarlaridur nuqta -nuqta axgar aro.

To'sh-to'shdin- ich-ichidan

Yog'in-qor,yomg'ir yog'ishi

Axgar-laxcha cho'g'

Nasriy bayoni:

Ich -ichimdan xoling nuqtasi xayoli ko'nglumda, xuddi laxcha cho'g'da qor yoki yomg'irning yog'andan keyingi asoratiday.

Sharhi: Ushbu baytda lirik qahramonning ko'ngli laxcha cho'g'ga,xol nuqtasi esa yomg'irdan qolgan asoratlarga ya'ni cho'g'ning ustiga yog'ilgan yomg'irdan qolgan asoratdir. Yonib turgan cho'g' ustiga yomg'ir tushsa cho'g' qora nuqtaga aylanib qoladi.Bundan anglashiladi-ki, lirik qahramonning yonib turgan ko'nglidagi qora xol xuddi yomg'irning asoratidan qolgan laxcha cho'g' kabidir.

Uchinchi baytda ham xuddi shunday tasvirlar davom etadi.

Yuzingda qatrayi xay kasrati arosida xol,

Birisi munxasif o'lmish bu xayli axtar aro.

Qatra-tomchi

Kasrat-ko'plik, mo'llik; kenglik

Munxasif-tutilgan (oy), to'silgan

Axtar-yulduz Xayl-to'da

Nasriy bayoni:

Yuzingdagi ko'p tomchilar to'dasi orasidagi xol, ulardan biri yulduzlar to'dasi aro tutilgan oy kabidir.

Sharhi:

Bu baytda shoir yuzdagi tomchilar orasida qolgan xolning tasvirini keltiradi. Ko‘plab tomchilarni to‘daga o‘xshatadi hamda yuzdagi xolni shu tomchilar to‘dasi to‘sib qo‘yganligini aytadi. Tomchilar orasidagi xol xuddi osmonda yulduzlar to‘dasi orasida tutilgan oy kabidir. Ya‘ni tomchilar yulduzlarga, xol-tutilgan oyga (qora bo‘ladi) o‘xshatiladi.

To‘rtinchi baytda ham chiroyli tasvirlar chizgilari davom etadi.

Kecha ne nav’ yumay kipriging xayolida ko‘z,

Mangaki, igna butar tongg‘a tegru bistar aro.

Bistar-to‘shak,o‘rin

Kecha-tun

Nav’-tur

Tegru-ma’lum bir vaqt yoki makonning oxirgi chegarasini bildiradi

Nasriy bayoni:

Tunda kipriging turi o‘yida ko‘zumni yumdim. Manga go‘yoki, tonggacha to‘shakda igna sanchildi.

Sharhi:

Bu misralarda lirik qahramon ishqiy sababchisining kipriklari haqida o‘ylab uyquga ketadi. To tonggacha uning nayzasimon kipriklari to‘shakda unga sanchilganday bo‘ladi. Kipriklar ignaga o‘xshatiladi hamda o‘rin bu yerda lirik qahramonning qalbi deb tushunishimiz kerak. Bundan anglashiladi -ki, hatto, uning kiprigi haqidagi o‘yi uning qalbiga igna kabi sanchiladi. Bundan tashqari kiprikning turi ham yaqqol namoyo n bo‘lib turibdi misra zamiridan. Kiprikning igna kabi ekanligi uning tekis va uchlari ingicha o‘tkir ignasimonligidan dalolatdir.

Beshinchi baytda esa lirik qahramonning ichidagi alanga bayon qilinadi.

Bu o'tki mendadur, do'zax ichra qochqay xalq,

Kiyursalar meni oshub birla mahshar aro.

Mahshar-to'planadigan joy,qiyomatda so'roq qilinadigan joy

Oshub-g'avg'o, to'palon, hayajonga solmoq

Nasriy bayoni:

Do'zax ichra olovidan xalq qochadi,u olov menda(ichimda). Meni mahsharda g'avg'o bilan ko'rsalar edi.

Sharhi:

Lirik qahramonning ichidagi o't shu qadar kuchli edi-ki, hatto, do'zax olovidan ham o'tardi. Ichidagi bu otashdan bexabar insonlar do'zax alangasidan qochurlar. Agarda qiyomatda meni bu g'avg'o bilan ko'rsalar do'zax ichiga o'zlari qochgan bo'lardilar demoqchi. Ya'ni ichidagi otashning oldida do'zax o'ti pastdir.

Oltinchi baytda zamonadan shikoyat ma'nosi ham anglashilib turadi.

Qadah keturki, falak javridin amon hirzi,

Zamona yozmadi juz davri jom u sog'ar aro.

Hirz-tumor

Juz-bo'lak,qism,daftar,fasl

Sog'ar-qadah Falak-osmon

Nasriy bayoni:

Qadah keltiringki, osmon jabridan omon asrovchi tumorday. Zamon ahli davr daftariga jom va qadah haqida yozmadi.

Sharhi:

Qadah so‘zi tasavvufda ’’ko‘ngil’’ tushunchasini ifodalaydi. Shunday qadah keltirki, deyapti, u xuddi dunyoning azoblaridan omon asrovchi tumorday bo‘lsin. Bu yerda oddiy qadah emas, aksincha, tasavvufiy ’’Jamshid jomi’’ nazarda tutilgan. Ya’ni ushbu qadah ’’abadiy tiriklik’’ramzini ifodalaydi. Shu uchun ham ushbu qadahni omon asrovchi tumorga o‘xshatadi. Ya’ni unga abadiy ishq joylashgan ko‘ngil kerak edi. Ikkinchi misradan esa quyidagicha ma’no anglashiladi, bu abadiylik va ko‘ngil haqida davr daftarida zamon ahli yozmagan. Ya’ni bunday abadiy ishq ila to‘lgan ko‘ngulni hali zamona ko‘rgan emas. Shuning uchun ham yozolmagan.

Maqta’da esa Navoiyning makondagi o‘rni xususida so‘z yuritiladi.

Navoiy, ayla makon charx gulshanin, ya’ni

Ki chug‘z bo‘lma bu vayronayi muhaqqar aro.

Charx-falak

Chug‘z-boyo‘g‘li

Muhaqqar Nasriy bayoni:

Navoiy osmon gulshanini makon qil o‘zingga. Bu vayronada boyo‘g‘li bo‘lma.

Sharhi:

Ushbu misralarda juda ko‘p ma’no anglashiladi. Dastavval, Navoiy o‘ziga makonni osmondan bo‘lishini aytadi. Chunki, osmonda Allohning uyi bor, demakki, osmonni gulshanga va bu dunyoni vayronaga o‘xshatish bejizga emas. Vayronaning hukmdori, albatta, boyo‘g‘li hisoblandi va uning makoni ham shu yerdir. Ushbu misralardan Navoiyning bu dunyodagi makondan ko‘ra osmon gulshanini afzal bilganini anglash mumkin. Navoiyning boshqa asarlari singari ushbu g‘azal ham asrlar silsilasidan o‘tib, o‘z qiymatini shu kungacha yo‘qotmasdan kelmoqda. Asar bugungi kunda ham komil insonni tarbiyalashda nimalarga e’tibor qaratish kerak degan savolga to‘liq javob bera oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 1-том. Хазойин ул-маоний. Бадойиъ ул бидоя. -Тошкент: Фан, 1987, 720 б.
2. Rakhmiddinova S. Z. EY, SAFHAYI RUXSORING AZAL XATIDIN INSHO //SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY. – С.
3. Бекова Н. Ж., Сайлиева З. Р. " Девони Фони": издания и исследования //Филология и лингвистика в современном обществе. – 2014. – С. 20-22.
4. 11. Бекова Н. Ж., Жалилова Л. Ж., Сайлиева З. Р. On a separate literary sources of the poetry collection" Sittai Zaruriya" by Alisher Navoi //Современная филология. – 2014. – С. 45-47.
5. Bekova N., Sayliyeva M. THE INTERPRETATION OF PRAISE IN THE EAST LITERATURE //Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. – 2015. – №. 12. – С. 147-151.
6. Навоий асарлари луғати. Тузувчилар: П.Шамсиев, С.Иброҳимов. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972, 784 б.
7. 7.Рустамов А. Шоирнинг биринчи ғазали.//Шарқ юлдузи, 1987, № 3, 175-179-б.
8. 8.Соғуний Алихонтўра. Тарихи Муҳаммадий. -Тошкент, 1991, 222 б.
9. Қуръони карим (таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур). - Тошкент: Чўлпон, 1992. 672 б.
10. Қуръони карим сўзларининг арабча-ўзбекча кўрсаткичли луғати. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1971. 277 б.
11. 11.Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970, 173 б.
12. 12.Ҳаққул И. Шеърят - руҳий муносабат. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989, 240 б.
13. Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят. -Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991, 184 б.

ҚОРАМОЛЛАРДА САЛПИНГИТНИНГ ЎТКИР ВА СУРУНКАЛИ КЕЧИШИ

*Авезимбетов Шавкат. Самарқанд давлат ветеринария
медицинаси, чорвачилик ва биотехнологиялар университети Нукус
филиали, доцент.*

Annotatsiya: Салпингит ветеринарияда ташхис қўйилиши қийин бўлган касалликлар рўйхатига киради. Ушбу мақолада Салпингит касалликни келиб чиқиши, ривожланиши ва ундаги патологик ўзгаришлар баён қилинган. Бундан ташқари касалликнинг ўткир ва сурункали кечиши ва унда бўладиган патологоанотомик ўзгаришлар атрофлича баён қилинган.

Калит сўзлар: Перитонит, энуклеация, симптоматик бепуштлик, дескуамация, тухум йўли, катарал-геморрагик.

Кириш: Салпингит - тухум йўллари (тухум йўли) яллиғланиши билан кечадиган касаллик. Сигирларда бу касаллик кўпинча яллиғланиш жараёнининг бачадондан эндометрит, перитонит, тухумдонларнинг яллиғланиши, йўлдошнинг ушланиб қолиши, аборт пайтида пайдо бўлади. Бундан ташқари салпингитнинг сабаби ҳайвоннинг тўғри ичакни қўпол текшируви, бачадон ва тухумдонларни массажлаш, сариқ тананинг энуклеацияси ва тухумдонлардаги кисталарни майдалаш пайтида олинган жароҳатлар бўлиши ҳам мумкин. Септик холларда салпингит микроблар (стрептококклар, стафилококклар, *Pseudomonas aeruginosa* ва сил таёқчалари ва бошқалар) сигирлар тухум йўли каналига гематоген йўл билан кирганда касаллик кузатилиши мумкин.

Касаллик кўпинча қурғоқчилик даврида сигирларнинг туғишдан кейин озиқлантириш ва парвариш қилишнинг бузилиши туфайли юзага келади ва шунингдек, туғилиш пайтида туғилиш каналининг шикастланиши. Жароҳатларнинг мавжудлиги жинсий органларнинг шиллик қаватига патоген микроорганизмларнинг кириб боришига натижасида чуқур ўзгаришлар ва яллиғланиш жараёнининг ривожланиши кузатилади [1, 2].

Бачадонда, тухумдонларда ва яллиғланиш жараёнлари аниқланган тухум йўли сигирларда симптоматик бепуштликнинг асосий сабабларидан биридир [3, 4]. Уларнинг жойлашувидан қатъи назар жинсий органларнинг морфологик ва гистологик тузилиши, патологик ўзгаришлар рўй беради, улар шиллик қаватида энг аниқ намоён бўлади [5, 6].

Салпингитнинг кўзгатувчи иккиламчи омиллари қуйдагилардан иборат: жинсий йўл билан юқадиган касалликлар - trichomoniasis, gonoreya, herpes, хламидия; куретаж билан аборт қилиш; сунъий қочириш воситаларидан нотўғри фойдаланиш; сунъий қочириш жараёнида жароҳатларнинг пайдо бўлиши; метросалпингография, салпингоскопия ўтказиш; бачадонга яқин атрофдаги органларнинг яллиғланиш касалликлари - appendicitis, oophoritis, kolit, pelvioperitonit²¹

Асосий қисм: Ушбу касалликнинг асосий муаммоси касал сигирга аниқ ташхис қўйишнинг мумкин эмаслиги, чунки бу касалликда барча клиник белгилар жуда кичикдир. Ва бу касалликни ҳатто энг замонавий тадқиқот усуллари билан аниқлаш жуда қийинчилик туғдиради. Салпингитни фақатгина ректал текширув билан ҳар қандай ўзгаришлар юз бераётганини аниқлаш мумкин, лекин бу текшириш ҳам аниқ эмас.

---

²¹ <https://www.drclinics.ru/bolezni/salpingit/>

Касалликнинг келиб чиқиши. Эндометрит, тухумдонларнинг яллиғланиши, перитонит ва бошқа касалликлар шаклини ўзгартирганда салпингит пайдо бўлади. Касаллик кўпинча қуйидаги ҳолларда шаклланади:

Бачадонни массаж қилиш оқибатида;

Кистларни майдалаш оқибатида;

корпус лутеумни олиб ташлаш натижасида;

Тўғри ичакни нотўғри текшириш натижасида.

Тухум йўли нинг яллиғланишидан билан бирга, салпингит тухум йўлининг бутун бўшлиғини эгаллайди, бу даврда у асл шаклини йўқотади ва касаллик бошқа шаклга эга бўлади. Салпингит вақтида шиллик қават бурмалари шишади ва ўсади. Натижада мушак мембранаси қисқаришни тўхтатади ва унда зарарли суюқлик тўплана бошлайди. Бу даврда суюқликни бачадонга ўтиш йўли бутунлай ёпилади.

Касаллик тўғри ва ўз вақтида даволанмаса, тухум йўллари нинг юзасида яралар пайдо бўлади. Яралар бачадон ва тухумдон ва яқин атрофдаги бошқа органларга ҳам тарқалиши мумкин. Яраларда шишлар ҳосил бўлиб, ҳосил бўлган бўшлиқларда қон ва йиринг тўпланади.

Йирингли салпингит билан касалланганда шиллик қаватда оқ ёки яшил массали эрозия ва чўкмалар пайдо бўлади, улар тухум йўли ни тортиб, унинг чўзилишига олиб келади ва касаллик ривожланади.

Агар касаллик иккала тухум йўли ҳам таъсирланган бўлса, унда сигирнинг даволаш самарасиз яқунланади. Фақат битта каналнинг зарарланиши билан репродуктив функцияни сақлаб қолиш мумкин.

Манба таҳлили. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича [1-3,9], бачадон бўйни физиологик ҳолати, унинг ҳолати, каналнинг ўтказувчанлиги ва бурмаларнинг шишиши уруғлантириш учун муҳим

аҳамиятга эга. Унинг гиперплазия ва гипертрофия билан кечадиган касаллик натижасида юзага келадиган ўзгаришлар жиддий тўсиқдир [2, 4, 6, 7].

Кўпинча салпингит касаллигида бачадон бўйни шишади ва нок шаклидаги кўринишга эга бўлган каудал қисми ўзгаради ёки унинг алоҳида думалоқ бурмалари гипертрофияланади ва шу қадар катталашадики, улар папилломалар шаклида вагинал бўшлиққа осилиб, кириш жойини ёпади [2, 8, 9].

Патогенез. Салпингит касаллиқни ривожланишининг бошланиши жойидан қатъи назар, яллиғланиш жараёни тухум йўлининг барча қатламларини ёйилади, бунинг натижасида унинг шакли ва ҳажмининг ўзгариши кузатилади. Касаллик пайтида аввало, унинг шиллиқ қавати ўзгаради. Тўқималарнинг гиперемияси натижасида шиллиқ қаватнинг гиперплазияси ва унинг бурмаларининг ўсиши содир бўлади. Шиллиқ қаватнинг баъзи бурмалари шишиб, тухум йўлининг ёпилишига олиб келади, бунда экссудат тўпланади. Кейинчалик эпителийнинг дегенерацияси ва унинг дескуамацияси кузатилади. Бириктирувчи тўқималарнинг кучли пролиферацияси юзага келади, бачадон мушак мембранаси эса қисқариш қобилиятини йўқотади. Буларнинг барчаси тухум йўлининг бўшлиғининг ёпилишига қадар экссудатнинг тўпланишига олиб келади.

Ўткир яллиғланиш жараёни сурункали шаклга ўтган тақдирда, биз бириктирувчи тўқималарнинг сезиларли пролиферациясини кузатишимиз мумкин. Тухум йўлининг шиллиқ қаватида эрозия ва яралар пайдо бўлади ва бунинг натижасида тухум йўлининг ички бўшлиғи тораяди. Агар яллиғланиш жараёни сероз мембрананида кузатилса, у ҳолда тухум йўли тухумдон, бачадон ва унга яқин бошқа органлар ҳам зарарланади. Тухум йўллари бўшлиғида тўпланган экссудат, шунингдек, бириктирувчи тўқималарнинг ривожланиши унинг консистенциясининг ўзгаришига,

органнинг шакли ва ҳажмининг ўзгаришларига олиб келади олиб келади. Тухум йўлида бир хил ўсиш кузатилиши мумкин (аниқ кенгайиш) ёки у сувли (gidrosalpinx - кист) ёки йирингли таркибга (pyosalpinx) тўлдирилган катта пуфакчага айланади.

Касалликнинг катарал-геморрагик яллиғланиш кўринишида ёки шикастланиш натижасида (нотўғри ректал текширув билан) бачадон найчасининг ички бўшлиғида сезиларли миқдордаги қон (gemosalpinx) тўпланиши кузатилади. Тухум йўли каналида экссудатнинг тўпланиши ва кўпинча лабиринтли бўшлиқлар пайдо бўлиши асосий белгиларидан бири хисобланади. Тухум йўлининг мушак пардасининг шикастланиши ва кирпиксимон эпителийнинг йўқолиши тухум ва сперматозоидларнинг ҳаракатига тўсқинлик қилади. Бундай ҳолда, тухум ёки уруғ хужайраларининг ўлими тез-тез содир бўлади. Ҳайвонда яллиўланиш бачадон найчаларининг асосан бачадон қисмида бўлса, уруғлантириш ва зигота ҳосил бўлиш эҳтимоли юқори бўлади; аммо зигота одатда бачадон бўшлиғига етмасдан ўлади.

Сигирлар орасида учрайдиган ўткир ва сурункали йирингли салпингит (salpingitis purulenta acuta) одатда ҳайвонларда катарал салпингинит касаллигининг бошқа формага ўтишидан келиб чиқади ва кўпинча йирингли-катарал яллиғланиш шаклида давом этади. Йирингли салпингит вақтида ҳайвон бачадон ва тухум йўли шиллик қаватларида чуқур ўзгаришларга учрайди. Шиллик қават юзасида яралар ва эрозиялар, баъзан эса йирингли-фибриноз ва дифтерик чўкмалар пайдо бўлади.

Яллиғланиш билан тухум йўлининг мушак қатлами ҳам патологик жараёнда иштирок этади. Тухум йўлининг бўшлиғида оқ рангли, кремсимон консистенцияли ёки суоқ яшил ёки сарғиш сероз-катарал массаларнинг йирингли экссудати тўпланади. Яллиғланиш экссудати тухум йўли ни чўзиши мумкин, битта доимий ўзгарувчан сийдик пуфагига ёки тухум йўли бўйлаб жойлашган бир нечта хўппозларга бирлашади.

Хулосалар:

1. Сигирларда бу касаллик кўпинча яллиғланиш жараёнининг бачадондан эндометрит, перитонит, тухумдонларнинг яллиғланиши, йўлдошнинг ушланиб қолиши, аборт пайтида пайдо бўлади. Бундан ташқари салпингитнинг сабаби ҳайвоннинг тўғри ичакни қўпол текшируви, бачадон ва тухумдонларни массажлаш, сариқ тананинг энуклеацияси ва тухумдонлардаги кисталарни майдалаш пайтида олинган жароҳатлар бўлиши ҳам мумкин

2. Салпингитнинг қўзғатувчи иккиламчи омиллари қуйдагилардан иборат: жинсий йўл билан юқадиган касалликлар - trichomoniasis, gonoreya, herpes, xlamidiya; kuretaj билан аборт қилиш; сунъий қочириш воситаларидан нотўғри фойдаланиш

3. Ўткир яллиғланиш жараёни сурункали шаклга ўтган тақдирда, биз бириктирувчи тўқималарнинг сезиларли пролиферациясини кузатишимиз мумкин. Тухум йўлининг шиллиқ қаватида эрозия ва яралар пайдо бўлади ва бунинг натижасида тухум йўлининг ички бўшлиғи тораяди

4. Салпингитнинг сурункали кечишида яллиғланиш билан тухум йўлининг мушак қатлами ҳам патологик жараёнда иштирок этади. Тухум йўли нинг бўшлиғида оқ рангли, кремси консистенцияли ёки суюқ яшил ёки сарғиш сероз-катарал массаларнинг йирингли экссудати тўпланади

Адабиётлар рўйхати

1. Гончаренко, В. В. Клініко-симптоматична та патологічне обґрунтування

профілактики неплідності корів-первісток: автореф. дис. ... канд. наук: спец. 16.00.07 / – Суми, 2011. – 16 с.

2. Горальський, Л. П. Основи гістологічної техніки і морфофункціональні методи досліджень у нормі та при патології Навчальний посібник / – Житомир: «Полісся», 2005. – С. 216.

3. Морфологія сільськогосподарських тварин / В. Т. Хомич [и др.]. / За ред.

В. Т. Хомина. – К.: Вища освіта, 2003. – 527 с.

4. Скрипицын, Ю. А. Патологические изменения в эндометрии при скрытых эндометритах у коров / Сб. науч. тр. Воронежский СХИ. – Воронеж, 1975. – Т. 70. – С. 97–100.

5. Шнайдер, В. Л. Патологоанатомічні зміни внутрішніх статевих органів за гінекологічних захворювань корів // Наук. вісн. Луганс. НАУ. Серія Ветеринарні науки. – Луганськ: Елтон-2. – 2013. – № 53. – С. 150–153.

6. Яблонський, В. А. Ветеринарне акушерство, гінекологія та біотехнологія відтворення тварин з основами андрології / В. А. Яблонський, С. П. Хомиц, Г. М. Калиновський / За редакцією В. А. Яблонського та С. П. Хомина. Підручник. – Вінниця: Нова Книга, 2006. – 592 с

7. Bovine placental steroid sulphatase: molecular cloning and expression pattern in placentomes during gestation and at parturition / H. Greven, M. P. Kowalewski, B. Hoffmann [et al.] // *Placenta*. – 2007. – 28. – P. 889–897.

8. Comparison of two protocols for the treatment of retained fetal membranes in dairy cattle / M. Drillich [et al.] // *Theriogenology*. – 2003. – № 59. – P. 951–960.

9. Drillich, M. Comparison of twomanagement strategies for retained fetal membranes on small dairyfarms in Germany / M. Drillich, N. Klever, W. Heuwieser // *J. Dairy Sci.* – 2007. – P. 4275–4281.

Maksimum belgisi ostida funksional parametrni o'z ichiga olgan integro-defferensial tenglamalar sistemasi uchun boshlang'ich masala.

O'ZMU Jizzax filliali "Amaliy matematika" kafedrası

o'qituvchi-stajyor

Xolmanova Klara Yangiboy qizi

Annotasiya: chiziqsiz murakkab maksimumli integro-differensial tenglama uchun boshlang'ich masala o'rganildi. Berilgan musbat yarim o'qda qaralayotgan integro-differensial tenglama uchun boshlang'ich masala echimining mavjudligi va yagonaligi o'rganildi.

Kalit so'zlar: chiziqsiz integro-differensial tenglamalar sistemasi, boshlang'ich masalaning qo'yilishi, yechimning yagonaligi, yechimning uzluksizligi.

Ushbu mavzuda chizikli bo'lmagan integro-defferensial tenglamalar sistemasi ko'rib chiqiladi.

$$x'(t) = F \left(t, x(t), \int_0^t K(t, \theta) \max \{x(r) \mid r \in [\theta - h; \theta]\} d\theta, u(t) \right), t \geq 0 \quad (1)$$

Quyidagicha boshlang'ich shart berilgan

$$x(t) = \varphi(t), \quad t \in E_0 \equiv [-\alpha, 0] \quad (2)$$

Bu yerda $x \in X \subset R^n$ vektor holati, $u \in U \subset R^m$ funksional parametr X, U cheklangan yopiq ko'phadlar, $h = h(t, x(t), u(t))$ T vaqtiga bog'liq kechikish, $x(t)$ kerakli funksiyadan va $u(t)$ funksional parametrdan, $K(t, \theta)$

$\{0 \leq \theta \leq t \leq T\}$ shu oraliqda uzluksiz $n \times n$ matrissali-funksiya, $t - h(t, x, u) \geq -\alpha_0 = const$, maximum.

Quyidagi ifodani soddalashtirish uchun biz quyidagi belgilashni qabul qildik.

$$\rho = \int_0^t K(t, \theta) \max \{x(r) \mid r \in [\theta - h; \theta]\} d\theta, h_m = h(\theta, x_m(\theta), u(\theta)),$$

$$\rho_m = \int_0^t K(t, \theta) \max \{x_m(r) \mid r \in [\theta - h_m; \theta]\} d\theta, \int_0^t \|K(t, \theta)\| d\theta \leq \alpha < \infty$$

Endi qanday natija bo'lishini isbotlaylik

Teorema 1. Quyidagilar o'rinli bo'lsin:

$$1 \quad F(t, x, \rho) \in C([0; T] \times X \times R^n \times U) \cap B_{nd}(M) \cap Lip(L_{1/X, \rho}); \quad (3)$$

$$2 \quad t - h(t, x, u) \geq -\alpha_0 = const \quad (4)$$

Va

$$h(t, x, u) \in C([0; T] \times X \times U) \cap Lip(L_{2/X}) \quad (5)$$

$$3. \varphi(t) \in Lip(L_3) \quad (6)$$

Bu yerda $X = \{x \in R^n \mid \|x - \varphi(0)\| \leq r\}, r = \max \{\|\varphi(t) - \varphi(0)\| \mid t \in E_0\}$.

Keyin $\left[0; t^*\right], t \leq T$ segmentda (2) boshlang'ich shart bilan

$x(t) \in X$ funksiyaning yagona yechimi mavjud.

Isbot. Biz ketma-ket yaqinlashishlar yordamida (2) shart ostida (1) sistema uchun iteratsion jarayonni quramiz:

$$\left. \begin{cases} x_0(t) = \varphi(t), t \in E_0, x_0(t) = \varphi(t), t \geq 0 \\ x_{m+1}(t) = \varphi(t), t \in E_0, m = 0, 1, 2, \dots \\ x_{m+1}(t) = \varphi(t) + \int_0^t F(\theta, x_m(\theta), \rho_m(\theta), u(\theta)) d\theta, t \geq 0 \end{cases} \right\} \quad (7)$$

Barcha yaqinlashishlar $X \quad t \in [0; t^*]$ da qolishiga ishonch hosil qilish qiyin emas. (7) Iteratsiya jarayonining farqlarini baholaymiz. $x_1(t) - x_0(t)$ farqi uchun (3) ni hisobga olib, quyidagi bahoni olamiz.

$$\|x_1(t) - x_0(t)\| \leq \bar{M}t, \quad t \in [0; t^*] \quad (8)$$

Bundan tashqari $x_2(t) - x_1(t)$ farq uchun quyidagini hosil qilamiz

$$\|x_1(t) - x_0(t)\| \leq L_1 \int_0^t (\|x_1(\theta) - x_0(\theta)\| + \|\rho_1(\theta) - \rho_0(\theta)\|) d\theta. \quad (9)$$

$\rho_1(t) - \rho_0(t)$ baholash uchun biz bu farqni quydagicha yozamiz

$$\begin{aligned} \rho_1(t) - \rho_0(t) &= \int_0^t K(t, \theta) (\max \{x_1(r) \mid r \in [\theta - h_1; \theta]\} - \\ &- \max \{x_0(r) \mid r \in [\theta - h_0; \theta]\}) d\theta = \int_0^t K(t, \theta) (\max \{x_1(r) \mid r \in [\theta - h_1; \theta]\} - \\ &- \max \{x_0(r) \mid r \in [\theta - h_1; \theta]\}) - (\max \{x_0(r) \mid r \in [\theta - h_1; \theta]\} - \\ &- \max \{x_0(r) \mid r \in [\theta - h_0; \theta]\}) d\theta. \end{aligned} \quad (10)$$

(8) tenglikning birinchi farqi uchun (10) hisobga olinsa, u quyidagiga teng

$$\begin{aligned} & \left\| \max \{x_1(r) \mid r \in [t-h_1; t]\} - \max \{x_0(r) \mid r \in [t-h_1; t]\} \right\| \leq \\ & \leq \left\| \max \{(x_1(\tau) - x_0(r)) \mid r \in [t-h_1; t]\} \right\| \leq Mt \\ & \max \{x_1(\tau) \mid \tau \in [t-h_1; t]\} = \max \{(x_1(\tau) - x_0(\tau) + x_0(\tau)) \mid \tau \in [t-h_0; t]\} \leq \\ & \leq \max \{(x_1(r) - x_0(r)) \mid r \in [t-h_1; t]\} + \max \{x_0(r) \mid r \in [t-h_1; t]\} \\ & \max \{x_1(r) \mid r \in [t-h_1; t]\} - \max \{x_0(r) \mid r \in [t-h_1; t]\} \leq \\ & \leq \max \{(x_1(r) - x_0(r)) \mid r \in [t-h_1; t]\} \leq \\ & \leq \max \{(x_1(r) - x_0(r)) \mid r \in [t-h_1; t]\} \\ & \max \{x_0(r) \mid r \in [t-h_1; t]\} - \max \{x_1(r) \mid r \in [t-h_1; t]\} \leq \\ & \leq \max \{(x_0(r) - x_1(r)) \mid r \in [t-h_1; t]\}, \quad t \geq 0 \end{aligned}$$

Haqiqatdan

$$\begin{aligned} & \max \{x_1(\tau) \mid \tau \in [t-h_1; t]\} = \max \{(x_1(\tau) - x_0(\tau) + x_0(\tau)) \mid \tau \in [t-h_0; t]\} \leq \\ & \leq \max \{(x_1(r) - x_0(r)) \mid r \in [t-h_1; t]\} + \max \{x_0(r) \mid r \in [t-h_1; t]\} \end{aligned}$$

Yoki

$$\begin{aligned} & \max \{x_1(r) \mid r \in [t-h_1; t]\} - \max \{x_0(r) \mid r \in [t-h_1; t]\} \leq \\ & \leq \max \{(x_1(r) - x_0(r)) \mid r \in [t-h_1; t]\} \leq \\ & \leq \max \{(x_1(r) - x_0(r)) \mid r \in [t-h_1; t]\} \end{aligned}$$

Huddi shunday, biz ham olamiz

$$\begin{aligned} & \max \{x_0(r) \mid r \in [t-h_1; t]\} - \max \{x_1(r) \mid r \in [t-h_1; t]\} \leq \\ & \leq \max \{(x_0(r) - x_1(r)) \mid r \in [t-h_1; t]\}, \quad t \geq 0 \end{aligned}$$

Ushbu tengsizlikni chap va o'ng qismidan maksimum t ni olib, biz isbotlashni, istalgan tengsizlikda qo'llaymiz. (4)-(6) ni hisobga olgan holda, tengsizlikning o'ng tomonidagi ikkinchi farq uchun quyidagi bahoni olamiz

$$\begin{aligned} & \left\| \max \{x_0(r) \mid r \in [t-h_1; t]\} - \max \{x_0(r) \mid r \in [t-h_0; t]\} \right\| \leq \\ & \leq L_3 \left\| h(t, x_1(t), u(t)) - h(t, x_0(t), u(t)) \right\| \leq \\ & \bar{M} L_2 \left\| x_1(t) - x_0(t) \right\| \leq \bar{M}^2 L_2 t, \bar{M} = \max \{M, L_3\} \\ & \left\| \rho_1(t) - \rho_0(t) \right\| \leq \bar{M} \alpha (1 + M L_2) t \end{aligned}$$

Shuning uchun

$$\left\| \rho_1(t) - \rho_0(t) \right\| \leq \bar{M} \alpha (1 + M L_2) t$$

Keyin (9) quyidagicha yoziladi

$$\begin{aligned} \left\| x_2(t) - x_1(t) \right\| & \leq L_1 \int_0^t \bar{M} [1 + \alpha (1 + M L_2)] \theta d\theta = \\ & = L_1 \bar{M} [1 + \alpha (1 + M L_2)] \frac{t^2}{2!} \end{aligned}$$

$x_3(t) - x_2(t)$ farqni quyidagicha olamiz

$$\begin{aligned} \left\| x_3(t) - x_2(t) \right\| & \leq L_1 \int_0^t (\left\| x_2(\theta) - x_1(\theta) \right\| + \rho_2(\theta) - \rho_1(\theta)) d\theta \leq \\ & \leq L_1 \int_0^t (\left\| x_2(\theta) - x_1(\theta) \right\| + \int_0^\theta \left\| K(\theta, \xi) \right\| \\ & \left[\left\| \max \{x_2(r) \mid r \in [\xi - h_2, \xi]\} - \max \{x_1(r) \mid r \in [\xi - h_2, \xi]\} \right\| + \right. \\ & \left. + \left\| \max \{x_1(r) \mid r \in [\xi - h_2, \xi]\} - \max \{x_1(r) \mid r \in [\xi - h_1, \xi]\} \right\| \right] d\xi) d\theta \leq \\ & \leq L_1 \left[1 + \alpha \left(1 + \left\| x_1'(\theta) \right\| \right) L_2 \right] \int_0^t L_1 \bar{M} [1 + \alpha (1 + \bar{M} L_2)] \frac{\theta}{2!} d\theta = \\ & = L_1^2 \bar{M} [1 + \alpha (1 + \bar{M} L_2)]^2 \frac{t^3}{3!} \end{aligned}$$

Xuddi shunday, keyingi farqni ham quyidagicha olamiz

$$\left\| x_4(t) - x_3(t) \right\| = L_1^3 \bar{M} [1 + \alpha (1 + \bar{M} L_2)]^3 \frac{t^4}{4!}$$

Bu jarayonni davom ettirsak , biz $\{x_m(t)\}$ ketma- ketligining $[0; t^*]$ segmentda bir xilda t ga yaqinlashishini ko'ramiz. Yagona yaqinlashish tufayli bu ketma-ketlik $[0;1]$ segmentda (2) shart bilan (1) tenglamaning $x(t)$ yechimiga yaqinlashadi.

Bu yechim X da yagona ekanligini ko'rsatamiz.

Sistemada ham huddi shunday boshlang'ich shartga ega $[0;1]$ segmentda boshqa $z(t)$ yechim mavjud bo'lsin va u $\|z(t) - \varphi(0)\| \leq r, t \in [0; t^*]$ shu ko'rinishda bo'lsin.

$z(t)$ va $x_0(t), x_1(t), x_2(t), \dots$ larni yaqinlashishlarini solishtiramiz.

Biz $t \geq 0$ ga erishamiz.

$$z(t) - x_0(t) = \int_0^t F(\theta, z_m(\theta), \bar{\rho}_m(\theta), u(\theta)) d\theta$$

Va (3) ga ko'ra

$$\|z(t) - x_0(t)\| \leq M \int_0^t d\theta \leq \bar{M}t$$

Endi quyidagi farqni ko'rib chiqaylik

$$z(t) - x_1(t) = \int_0^t [F(\theta, z_m(\theta), \bar{\rho}_m(\theta), u(\theta)) - F(\theta, x_0(\theta), \rho_0(\theta), u(\theta))] d\theta$$

Bu farq uchun biz quyidagicha baholashni olamiz

$$\|z(t) - x_1(t)\| \leq L_1 \int_0^t (\|z(\theta) - x_0(\theta)\| + \|\bar{\rho}(\theta) - \rho(\theta)\|) d\theta.$$

$x_2(t) - x_1(t)$ baholash chiqishi uchun quyidagi farqlarni qaraymiz.

$$\left\{ \begin{array}{l} \|\bar{\rho}(t) - \rho_0(t)\| \leq \bar{M} \alpha (1 + \bar{M}L_2)t, \\ \|z(t) - x_1(t)\| \leq L_1 \bar{M} [1 + \alpha (1 + \bar{M}L_2)] \frac{t^2}{2!}, \end{array} \right\}$$
$$\left\{ \begin{array}{l} \|\bar{\rho}(t) - \rho_1(t)\| \leq \alpha (1 + \bar{M}L_2) L_1 \bar{M} [1 + \alpha (1 + \bar{M}L_2)] \frac{t^3}{3!}, \\ \|z(t) - x_2(t)\| \leq L_1^2 \bar{M} [1 + \alpha (1 + \bar{M}L_2)]^2 \frac{t^3}{3!} \end{array} \right\}$$

Demak

$$\|z(t) - x_3(t)\| \leq L_1^3 \bar{M} [1 + \alpha (1 + \bar{M}L_2)]^3 \frac{t^4}{4!}$$

Ushbu baholashlardan $m \rightarrow \infty$ da $\|z(t) - x_m(t)\| \rightarrow 0$ bo'lsa $[0; t^*]$ segmentdagi t da teng ravishda ko'rinadi. Xulosa qilsak, $\{x_m(t)\}$ ketma-ketlikda (1) tenglamaning $[0; t^*]$ segmentda yechimi yagona.

Teorema isbotlandi.

Teorema 2. 1-teorema shartlari bajarilsin. Keyin (1) tenglamaning yechimi $[0; t^*]$ segmentdagi boshlang'ich funksiyada uzluksiz.

Teorema 3. Demak,

1. Teorema 1 shartlari bajarilsin;
2. $F(t, x, \rho, u) \in Lip(L_{1/x, \rho, u})$;
3. $h(t, x, u) \in Lip(L_{2/x, u})$;

Shundan so'ng (1), (2) masalalarni $u(t) \in V$ parametrga nisbatan yechimini topamiz.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Yuldashev T. K., Kholmanova K. Y. “Nonlinear second order Fredholm integro-differential equation” .
- 2 Yuldashev T. K., Kholmanova K. Y “NONLINEAR FREDHOLM INTEGRO-DIFFERENTIAL EQUATI WITH DEGENERATE KERNEL AND NONLINEAR MAXIMA”
3. Xolmanova K.Y “Maksimumli chiziqsiz differensial tenglamalar haqida”.
4. Юлдашев Т.К. Краевая задача для нелинейных интегро-дифференциальных уравнений параболо-гиперболического типа второго порядка с максимумами / Там же. –С. 24-29.
- 5 Юлдашев Т.К. Начальная задача с условием склеивания для нелинейных дифференциальных со смешанными максимумами / Туранск. Матем. Собр.-Ош, 1995.-Вып. 1. –С.5-13.
6. Юлдашев Т.К. Разрешимость краевой задачи для нелинейных дифференциальных уравнений с максимумами /Исследов. По интегро-дифференц. Уравнениям. –Бишкек, Илим, 199.-Вып .23.-С.160-163.
7. Юлдашев Т.К. Об осцилляционных свойствах решений дифференциальных уравнений с максимумами /Тез. Докл. Научн. Конф. Стран СНГ по качест. Теории дифференц. Уравнений.-Самарканд, СамГУ, 1992. –С.128.
8. Ainov D. D, Milisheva S.D. Justification of the Averaging Method for Functional Differential Equations with Maximums.

Bolalarda uchraydigan yurak-qon tomir kasalliklari, yurak yetishmovchiligi, tug'ma va orttirilgan yurak xastaliklari, oq va kók poroglar.

*Buxoro Davlat Tibbiyot Institutining Pediatriya
Fakulteti 132-guruh 1-bosqich talabasi
Boltayeva Nigora Obidjon qizi*

Anatatsiya: Maqolada bolalarda uchraydigan yurak kasalliklari, yurak yetishmovchiligi, oq va kók poroglar, kasalliklarning kelib chiqish sabablari, belgilari va alomatlari hamda davolash va tashxislash usullari yoritilgan.

Kalit sózlar: Yurak, vena, arteriya,oq porog, kók porog, qon aylanish sistemasi, qorincha, bólmacha, kasallik, bemor, tashxis, davo.

Yurak qonni harakatlantirib, uni inson a'zolari va tóqimalariga yetkazib beradigan a'zodir. Yurak kókrak qafasida to'sh suyagining orqasida, ikkala ópkaning órtasida joylashgan. Sog'lom odam yuragining hajmi 250-300 grammni tashkil etadi.

Hozirgi kunda bolalarda uchraydigan kasalliklarning aksariyati yurak-qon tomir kasalliklari bilan bog'liq. Ayniqsa, yurak yetishmovchiligi, oq va kók poroglar juda ko'p uchramoqda. Avvalo, savol tug'iladi, bu kasalliklar qanday kelib chiqadi? Ularning belgilari va davolash usullari qanday?

Yurak porogi deb, yurak klapanlarini tuzilishida qon aylanishining izdan chiqishiga olib keladigan nuqson borligi sababli boshlangan kasallikka aytiladi. Bunday kasalliklar tug'ma va hayoti davomida orttirilgan bólishi mumkin. Tug'ma yurak porogi – yurak va yirik tomirlar tuzilishidagi nuqsonlar bólib bemorda tug'ilganidan boshlab mavjud bóladir. Aksariyat, poroglar yurak katta va kichik qon aylanish doirasidagi qon oqimini buzadi. Yurak poroglari eng kóp uchraydigan tug'ma nuqsonlar bólib, ular rivojlanish poroglari tufayli bolalar

ólimining asosiy sababidir. Tug'ma yurak poroglarining eng kóp órganilgan sabablari- nuqtali genetik ózgarishlar yoki DNK segmentlarining deletsiyasi yoki duplikatsiyasi shaklidagi xromosomal mutatsiyalardir. Tug'ma yurak porogi shartli ravishda 2 guruhga bólinadi: oq (arteriya va venoz qon aralashmaydi, qonning chap-óng oqimi bilan)

Kók (qonning óng va chap oqimi bilan, arterial va venoz qon aralashadi). Kók porog nuqsonlari deb nomlanishiga Sabab, ular sianoz (qon kislorod bilan tóyinmasligi oqibatida teri va shilliq pardaning kókimtir rangga kirishi) ga olib keladi.

Alomatlar kópincha hayotning dastlabki bosqichlarida namoyon bóladir, ammo ba'zi tug'ma yurak poroglari umr bóyi sezilmasligi mumkin. Ba'zi bolalarda umuman alomat kuzatilmaydi, boshqalarida esa nafas qisilishi, sianoz, hushdan ketishi, yurak shovqinlari, oyoq-qól mushaklarining kam rivojlanganligi bólishi mumkin.

Yurak porogi kompensatsiyalangan va kompensatsiyalanmagan bo'ladi. Kompensatsiya bosqichida bemor mutlaqo shikoyatlar qilmasligi yoki bu shikoyatlar arzimagan bo'lishi mumkin. Jarayon dekompensatsiyali bo'lganda qon aylanishi buziladi, bunda shu yurak porogi uchun maxsus simptomlar (masalan, aorta klapani yetishmovchiligida bosh aylanishi xurujlari, mitral stenozda qon tupurish) bilan birga biror bosqichda yurak yetishmovchiligi bilan bog'liq bo'lgan patologik o'zgarishlar (nafas qisishi, Teri osti yog' kletchatkasida shish) paydo bo'ladi.

Tashxis : laboratoriya -instrumental tadqiqit usullarining ma'lumotlari muayyan porog turiga bog'liq ravishda o'zgaruvchan bo'ladi. Yetakchi uslublar orasida quyidagilarni ajratish muki:

EKG

Yurakning panoramal rentgenografiyasi

Ехо-ЕКГ

Doppler-exo-KG

Tug'ma yurak porogini davolash asosan, jarrohlik va terapevtik davolash turlariga bo'linishi mumkin.

Jarrohlik usulida davolash (bu pirog fazasiga bog'liq)

Fazada favqulodda ko'rsatmalar bo'yicha operatsiya

Fazada rejalashtirilgan tartibda operatsiya.Fazada operatsiya ko'rsatilmaydi.

Terapevtik davolash: kamdan-kam hollarda radikal davolash sifatida ko'rsatiladi. Klassik misol- ochiq arterial nay bo'lib, bunda tegishli sxema bo'yicha indometazin tayinlash arterial nayni obliterapiyasiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Ichki kasalliklar (F.O.Haydarov, SH.X.Ermatov) Tug'ma yurak porogi – sabablari, tasnifi, tashxislash, davolash, asoratlari, oqibati

2.<https://mymedic.uz/kasalliklar/yurak-tomir/tugma-yurak-porogi/>

BOSH ICHKI BOSIMINI OSHISHI (ЧЕРИПНОЙ ДАВЛЕНИЕ)

Buxoro Davlat Tibbiyot Institutining Pediatriya

Fakulteti 132-guruh 1-bosqich talabasi

Soibova Kamola Xo'jayor qizi

Anatatsiya: Maqolada bolalardagi bosh ichki bosimini oshishi haqida so'z yuritilgan. Kasallikning kelib chiqish sabablari, alomatlari, asoratlari hamda davolash usullari haqida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: kasallik, bemor, og'riq, miya, bosim, davolash, tashxis.

Bola bo'lgandan keyin yig'laydi-da, kecha-kunduzni almashtirib qo'ygandir degan gaplar quloqqa chalinib turadi. Lekin bu fikrlar xato! Bola sog'lom bo'lsa nega yig'lasin!? Buning turli sabablar bo'lishi mumkin. Ayniqsa, bosh ichki bosimini oshishi kuzatilganda bola o'zini loxas his qiladi.

Bosh ichki bosimini oshishiga nima sabab bo'lishi ko'p ota-onalarni qiynaydigan savol. Bosh miya – asab tizimining markaziy bo'limi. Uni maxsus suyuqlik – likvor yuvib turadi. Bu jarayon tinimsiz davom etadi. Lekin ba`zan ushbu suyuqlik miya qorinchasida yoki miya va kalla suyagi orasida to`planib, bosh miya tomirlari va to`qimasiga bosim o`tkazadi. Aynan shu holat bolaning umumiy ahvoriga ta`sir qiladi. Bola haddan ziyod asabiy, yig`loqi bo`lib qoladi, uyqusi buziladi, tez uyg`onadi, ko`p qusadi, boshini keskin orqaga tortadi, boshidagi liqildoq doim harakatda bo`ladi. Mutaxassislar buning sababini homiladorlik va tug`ruqning qay tarzda kechgani bilan bog`lashadi. Homiladorlik paytida shamollash yoki biron kasallik bilan og`rigan bo`lsa ham bu holat kuzatiladi. Yo`ldosh ko`chishi yoki kech toksikoz ham bolaning bosh miya ichki bosimi ko`tarilishi bilan tug`ilishiga ta`sir qiladi. Tug`ruqning

cho`zilib ketishi, bolaning gipoksiya (kislород etishmasligi) bilan yoki kindigiga o`ralib tug`ilishi ham mazkur holatga sababdir.

Yosh bolalar o`zidagi o`zgarishlarni aytib berolmaydi. Bunday paytda ota-onalar quyidagi belgilarga e`tibor berishi kerak. Holsizlik, yig`i, yomon uyqu, qayt qilish, tutqanoqlar, ko`zning beixtiyor, harakatlari, liqildoqning shishishi va pulsatsiyasi, bosh o`lchamining kattalashishi, mushaklar tonusi-notengligi mushaklarning bir qismi tarang boshqa qismi bo`shashgan bo`ladi, tomirlar to`rining bosh terisi ostidan bo`rtib turishi- bu holatlar kuzatilganda pediatrga murojaat qilish zarur. Shifokor boladagi o`zgarishlar asab tizimiga oid ekanligini aniqlasa, uni nevropatolog huzuriga yuboradi.

Agar bolada bosh miya ichki bosimi oshishi tashxisi qo`yilsa, u ma`lum muddatlarda tibbiy ko`rikdan o`tishi shart. Mutaxassisning ko`rigi qancha erta boshlansa shuncha samarali bo`ladi, bola yoshiga yetmay, muammo bartaraf etiladi, ahvalidagi o`zgarishlar boshqa qiynamaydi. Keyinchalik ham shifokor buyurgan dori-darmonlarni soatma-soat (o`z vaqtida) qabul qilishni kanda qilmaslik zarur.

Odatda bu kasallik bahor va yoz mavsumlarida kuchayadi. Bu davrda nevropatolog bilan maslahat qilib, darslarini kamaytirib berish lozim hamda bosh miyada qon aylanishini yaxshilovchi va tinchlantiruvchi dori vositalarini qabul qilish kerak. Bundan tashqari bolaga ko`proq mehr berish lozim, chunki bu kasallik bilan kasallangan bolalar injiq, o`zini behol his qiladi, bunday paytda ko`proq mehr muhabbat ko`rsatish samara beradi. Sayrga vaqt ajratish lozim. Toza havo miyada qon aylanishini yaxshilaydi. Shuning uchun bolani kuniga ikki mahal, ertalab va oqshom tushishidan yarim soat oldin albatta, ochiq havoda sayr qildirish lozim. Sayr uchun archazor va daraxtli joylar bo`lgani yaxshi. Ko`proq dam oldirish kerak, chunki ular tengqurlariga qaraganda tez charchaydi. Dam olishiga e`tibor berish kerak, kuniga 2soatdan ko`p televizor

ko'rmasligi, kompyuter o'yinlarini ko'p o'ynamasligi kerak. Sport bilan shug'ullanishi ham bolaga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, lekin jarohat bilan bog'liq sport turlari bilan shug'ullanishini qat'iy taqiqlash kerak. Ota onalar farzandlarini malakali massajchiga olib borish lozim. Massajchi 5-6 muolajalardanoq bolaning tarang mushaklarini rostlab, undagi gipertonus alomatlarini yo'qotadi, natijada boshdagi qon aylanishi yaxshilanadi. Shundan so'ng bolaning yig'loqiligi yo'qoladi, uyqusi yaxshilanadi. Ammo buning uchun muolajalarni kamida 3-4marta olishga to'g'ri keladi. Bolaga beriladigan ovqatlar tarkibida oqsil, vitamin hamda minerallar bo'lishi lozim. Bola go'shtli mahsulotlar, ayniqsa, baliq, bedana tuxumi, jigar, kalla poycha mahsulotlarini ko'proq iste'mol qilish kerak. Ertalabki nonushta vaqtida sabzi, lavlagi, ismaloq, petrushka sharbatini aralashtirib ichish foydali.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Sodiqova "Bolalar nevrologiyasi"
- 2.Majidov "Umumiy nevrologiya"

**YOSH AVLODNI TARBIYALASHDA MUSIQA FANINING
AHAMIYATI**

Buxoro pedagogika kolleji. Fan. Bolalarning musiqa ta'limi.

Rajabov Haqnazar Tangriyevich.

Annotatsiya: Ushbu maqolada, Musiqa fani, musiqa san'ati yosh avlodni tarbiyalashda qanday ahamiyatga ega ekanligi, musiqada milliy musiqalarimizning o'rni, pedagogikada musiqa fanini o'qitishning eng muhim jihatlari haqida so'z yurutilgan.

Kalit so'zlar: pedagogika, musiqa san'ati, milliy ruhiyat, ommaviy xalq pedagogika, musiqa folklori, musiqa kontsepsiyasi.

Annotation: This article talks about the importance of music, the art of music in the education of the young generation, the role of our national music in music, and the most important aspects of teaching music in pedagogy.

Key words: pedagogy, musical art, national spirit, popular folk pedagogy, music folklore, music concept.

Аннотация: В данной статье говорится о значении музыки, музыкального искусства в воспитании подрастающего поколения, о роли нашей национальной музыки в музыке, о важнейших аспектах преподавания музыки в педагогике.

Ключевые слова: педагогика, музыкальное искусство, народный дух, народная педагогика, музыкальный фольклор, музыкальная концепция.

O'zbek musiqa madaniyati qadimiy va boy merosga ega. Uning mazmunida xalqimizning milliy ruhiyati, oliy insoniy fazilatlari, badiiy ma'naviyati, istiqloq va mustaqillik uchun kurashi hamda orzu-umidlari yorqin ifodasini topadi. Shuningdek o'zbek musiqasi ta'lim-tarbiyasi uslubiyotiga doir mukammal maktablar shakllangan. Milliy an'anaviy musiqa pedagogikasida quyidagi musiqa ta'lim-tarbiyasi uslubiyotlari mavjud:

1. Ommaviy xalq musiqa pedagogikasi. Bu xalqning kundalik hayotida, oilaviy marosim, mehnat jarayoni va boshqalarda o'z ifodasini topib, tabiiy ravishda va beixtiyor amalga oshirilib boriladi. To'y-hashamlarda, ta'ziralarda musiqa ommaviy janrlari yakka va jamoaviy tarzda ijro etiladi. Shu jarayonda yangi kuy hamda qo'shiqlar vujudga keladi. Bu esa xalqning badiiy musiqiy rivojida, musiqa merosimimizni boyitishda, ayniqsa yosh avlodni axloqiy-badiiy tarbiyalashda bebaho omil hisoblanadi.

2. Kasbiy musiqa ta'limi uslubiyoti mukammal maktabga ega. Uning amaliyotida ta'limning ilmiyligi, davomiyligi va izchilligi mantiqan bog'langan. Ta'lim mazmuni kasb fazilati va nafosati hamda sharqona axloqiy tarbiya tufayli boydir. Bunda ustoz-shogird amaliyotida ustozni tajribada ega ekanligi ayniqsa, mohir ijrochiligi va ma'naviy boyligi muhim rol o'ynaydi. Yosh san'atkorlar yillar davomida musiqani nazariy va amaliy mukammal o'rgangandan so'nggina xalq xizmatiga bel bog'lashga, ustozlar oq fotihasini olganlar. Kasbiy musiqa ustozligida mohir ijrochilar- cholg'uchilar-xalfalar, dostonxonlar va maqomchilar uetishib chiqadi. Ayni holda ularning ko'pchiligi bastakorlik ilmidan ham saboq olib, musiqa merosimimizni boyitib kelmoqdalar.

Xalq va kasbiy musiqa pedagogikasi amaliy o'zaro bog'liq bo'lib, bir-birini boyituvchidir.

3. Milliy musulmon maktablari va madrasalarida musiqa falsafa ilohiyot va adabiyot ta'limi bilan uygun tarzda bog'lanib o'qitiladi. Bu ko'proq savod chiqarish va Qur'oni Karim suralarini qiroat qilish jarayonida yakka, guruhli va jamoaviy talaffuz ifodaliligi va musiqiy ohangdorligi (aniq-burroligi, mantiqiyiligi, tovush hosil qilish va ovoz maromlari, nafas tartiblari v.b.) ustida muayyan usullarni qo'llab ish olib boriladi.

Adabiyot fanini o'qitilishi ham san'at sifatida azaldan musiqa bilan uzviy bog'langan. Bunda she'riyat va musiqa vaznlari aruz o'lchovlari asosida mushtarak o'rganilgan. Shu bois ko'pchilik adiblar va olimlar musiqa ilmining rivojiga salmoqli ulush qo'shganlar. Madrasalardagi o'ziga xos badiiy ta'lim musiqa merosimizning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Bu ko'proq

so'fiylar ta'limoti ta'sirida maqomlar hamda darvishlar, zikrchilar va qalandarchilikning musiqiy-badiiy mazmunida falsafiy g'oyalarning rivojlanishi uchun muhim rol o'ynagan.

Sho'ro davrida O'zbekiston maktablarida musiqa san'ati fan sifatida o'qitilganligi, ijobiy hol bo'lgan, albatta. Bunda muayyan tajribalarga, maxsus kadrlar tayyorlashga erishildi. Ammo bu tadbirlar yosh avlodning musiqa madaniyatini tarkib toptirishiga uetarli darajada qodir bo'lolmadi. Bunda quyidagi muammolar sabab bo'ldi:

- Musiqa o'qitish nazariyoti va amaliyoti mazmuni va uslubiyoti tor kommunistik g'oyaviylik qolipidagi Rusiya maktablari dasturlari va o'qitish uslubiyotiga asoslanganligi, milliy musiqa pedagogikasi bilan uzviy bog'lanmaganligi;

- Musiqa predmetiga ikkinchi darajali fan sifatida qaralib, unga oz o'quv soati ajratilganligi, zaruriy shart-sharoitlar yaratilmaganligi hamda uslubiy va moddiy ta'minotning zaifligi;

- Musiqadan iqtisodli va iqtisodiy cheklangan bolalarning bir qolip, bir sharoitda o'qitilishi, qobiliyatli bolalar va o'quvchilar iqtidorini rivojlantirish uchun bog'cha va maktablarda zaruriy shart-sharoitlar yaratilmaganligi, qobiliyatli bolalar uchun turli tipdagi maxsus musiqa va san'at maktablarining kamligi;

- bolalar musiqa folklori deyarli tadqiq etilmaganligi, to'planmaganligi hamda nashr etilmaganligi, milliy bolalar cholg'u asboblari yaratilmaganligi;

- kompozitor va bastakorlarimiz asosan bolalar qo'shiqlari yaratish bilan kifoyalanib, kichik va syujetli cholg'u hamda musiqa sahna asarlari esa deyarli yaratilmaganligi;

- musiqadan kam va sifatsiz o'qituvchi kadrlar tayyorlanganligi, ularning umumiy hamda milliy musiqadan nazariy va amaliy bilim-malakalarining sayozligi kabilar sabab bo'ldi.

Yuqoridagilarning har biri bugungi kunda dolzarb muammoga aylandi. Bu inqirozli ahvoldan chiqishning yagona va to'g'ri yo'li musiqa ta'lim-tarbiyasini milliy-madaniy an'analar asosida qayta qurishdan, maktablarning moddiy uslubiy ta'minotini yaxshilashdan va ixtisosli kadrlar bilan ta'minlashdan iboratdir. Toki musiqa ta'lim-tarbiyasi «millatni oliy maqsadga chorlovchi, uning vakillari kelajakda ishonch tuyg'usini uyg'otuvchi, yaratuvchilik va bunyodkorlik faoliyatiga ko'maklashuvchi oliy maqsadi – ma'naviy madaniyatimizning yuksalishiga munosib hissa qo'sha olsin».

Musiqa ta'lim-tarbiyasining yangi Kontsepsiyasiga asosan musiqa ta'lim-tarbiyasi maqsadi – yosh avlodni milliy musiqa merosimizga vorislik qilib, umumbashariy musiqa boyligini idrok eta oladigan hamda qadrlaydigan madaniyatli inson darajasida voyaga etkazishdan iboratdir. Buning uchun har bir o'quvchining musiqiy iqtidorini rivojlantirib, musiqa san'atiga mehr va ishtiyoqini oshirish, musiqadan zaruriy bilim, amaliy malakalar doirasini tarkib toptirish, iqtidorli o'quvchilarning musiqiy rivojlanishlari uchun zaruriy shart-sharoitlar yaratib berish- maktab musiqa ta'lim-tarbiyasining asosiy vazifasidir.

Mazkur oliy maqsad va vazifani amalga oshirishda «Musiqa» faniga ijtimoiy rivojlantiruvchi omil sifatida qarash, muammolarni hal etishda keng o'qituvchilar ijodiga tayanish, musiqa o'qitish uslubiyotini har tomonlama ilmiy-metodik izlanish natijalari va ilg'or tajribalar asosida takomillashtirish asosiy vazifa hisoblanadi.

Musiqa ta'lim tarbiyasi Kontsepsiyasining 3-bobi «Musiqa ta'lim-tarbiyasida mazmuni, tuzilishi va tabaqalanishi» deb nomlanadi. Musiqa sabog'i tarbiyalovchi, shaxsning badiiy tafakkurini shakllantiruvchi ta'lim sifatida muhimdir. Uning vositasida nafosat hissiyotlarini tarbiyalash bilan birga yosh avlodda oliy insoniy fazilatlarini tarkib toptirish nazarda tutiladi. Bunda milliy va umumbashariy musiqa ta'limshunosligi hamda o'qitish uslubiyotiga tayanish lozim bo'ladi. Musiqa ta'lim va tarbiyasi mazmunida esa milliy musiqa merosimiz asosiy o'rin egallaydi. Milliy musiqamiz qonuniyatlariga qiyoslab qardosh xalqlar va umumbashariy musiqa madaniyati bilan tanishish, ya'ni

«ta'limda umuminsoniy va milliy-madaniy qadriyatlarning ustivorligi»ga amal qilish musiqa o'qitishning muhim didaktik yo'nalishi hisoblanadi.

Ta'lim jarayoni ikki shaklda – dars va sinfdan (shuningdek, maktabdan) tashqari musiqiy mashg'ulotlar tarzida amalga oshiriladi. O'qitishning asosiy hamda barcha o'quvchilar uchun zaruriy shakli musiqa darslaridir. SHu bois dars tuzilishlari va o'qitish usullarining xilma-xil shakl turlarini qo'llash va tajriba jarayonida darsning yangi tuzilma, usullarini kashf etish dolzarb masala bo'lib turadi. Bunda milliy va Sharq musiqa ta'limshunosligini o'rganish, undan unumli foydalanish muhim omil hisoblanadi.

Musiqa ta'limi nazariyoti va amaliyoti ilg'or tajribalarga tayanadi, uning mazmuni musiqa san'atining umumiy qonuniyatlariga tayangan va musiqiy-mavzuviy tizim asosida ishlab chiqilgan dasturlar asosida amalga oshiriladi. Unda ta'lim-tarbiya uyg'unligiga amal qilinadi va maktab bitiruvchilarining barcha fanlar qatori musiqa san'ati sohasida ham ijobiy ko'nikmalarni shakllantirib, madaniy hayot uchun zarur bo'ladigan umumiy bilim malakalariga ega bo'lishlari ko'zda tutiladi.

Musiqa ta'lim-tarbiyasi mazmuni quyidagicha tarkib topadi:

Boshlang'ich maktab (I-IV-sinflar). Boshlang'ich maktabda o'quv musiqa madaniyatining asosiy poydevori shakllanadi. Ammo maktabgacha tarbiya inson shaxsi shakllanishining muhim, mas'uliyali davri sifatida mustaqil ahamiyat kasb etadi. Chunki u boshlang'ich ta'limning tayyorgarlik bosqichidir. Shu bois, bolalar bog'chalariga qatnamaydigan bolalar uchun davlat aralash (qisman pulli) hamda xususiy (pulli) shakldagi musiqiy-badiiy tayyorlov guruxlarini ochish (san'at, nutq, axloq, tabiatshunoslik, hisob o'qitish)ga e'tibor kuchaytiriladi.

Boshlang'ich maktab musiqa darslarida bolalarning aqliy rivojlanishlari me'yoriga mos oddiy musiqiy bilim, tushuncha va malakalar tarkib toptiriladi.

Musiqani tinglash, qo'shiq kuylash, oddiy cholg'ularda chalish orqali badiiy idrok etish, musiqadan olgan taassurotlari, bilganlari haqida gapirib berish, asarni badiiy baholash, musiqa ijodkorligi malaka-ko'nikmalarini

rivojlantirish amaliyotlari vositasida o'quvchilarda musiqa havas va badiiy ehtiyoj uygotiladi.

Musiqalar darslari maktabda teng huquqli fan hisoblanib, haftada ikki soatdan o'qitiladi, maktab o'quv rejalari va dasturlariga yozma ishlar, reyting hamda muqarrar va ixtiyoriy imtihonlar joriy etiladi.

Iqtidorli va ishtiyoqmand o'quvchilar badiiy ehtiyojlariga qarab fakultativ darslar, musiqa to'garaklari va boshqa mashg'ulotlarda badiiy rivojlantiriladi. O'quvchilarni musiqiy rivojlantirish, badiiy ehtiyojini qondirish, iqtidorli o'quvchilarni ijobiy rivojlantirish yo'lida tabaqalashtirib o'qitish uchun zarur imkoniyatlar yaratiladi.

Kontseptsiyada tabaqalashtirib o'qitishning quyidagi shakllari to'g'risida ma'lumot beriladi.

Musiqani chuqur o'rganuvchi maktab (sinflar) ochiladi; iqtidorli bolalar uchun o'quvchilar uylarida turli musiqa to'garaklari va studiyalari hamda bolalar musiqa maktablari tarmoqlari kengaytiriladi; malakali mutaxassis va zaruriy shart-sharoitlar mavjud bo'lgan maktablarda cholg'uchilik, raqs, xonandalik va boshqalardan guruxli hamda yakka darslar, ota-onalar roziligi va maktab pedagogik kengashi qarori bilan yarim pullik yoki to'la pullik yakka hamda guruxli musiqa darslari tashkil etiladi.

Iqtidorli o'quvchilar badiiy ehtiyojlarini qondirish yo'lida izlanishlar olib boriladi, bunda rivojlangan mamlakatlar tajribalari o'rganiladi. Musiqani mufassal o'rganadigan kollejlarda va litseylar ochiladi, xususiy san'at maktablari tarmoqlarini rivojlantirishga imkoniyatlar beriladi.

Musiqalar o'qitishning barcha shakllariga doir dasturlar ilmiy asosda ishlab chiqiladi va yangi darsliklar, o'quv metodik ko'rgazmali qo'llanmalar yaratiladi. Eng yaxshi dasturlar va darsliklar uchun tanlov e'lon qilinadi.

Kontseptsiyaning 4-bobi «Hozirgi zamon musiqa o'qituvchisi» deb nomlanadi. Unda hozirgi zamon musiqa o'qituvchisi yuksak madaniyatli, o'z kasbiga cheksiz sadoqat, ilg'or pedagogik tafakkur egasi bo'lmog'i lozimligi ta'kidlanadi. U o'zini uzluksiz kasbiy va madaniy rivojlantirish qobiliyatiga ega

bo'lishi shartligi, musiqa, nafosat (estetika), pedagogika va psixologiya-fiziologiya fanlaridan, xususan musiqani o'qitish uslubiyotidan kompleks tarzda chuqur bilim hamda malakalar egasi bo'lmog'i darkor. Ayniqsa, musiqa o'qituvchisi ixtisosida zarur me'yorda cholg'uchilik, xonandalik, xor dirijerligi va musiqa nazariyotchiligi sifatlariga ega bo'lmog'i lozimligi ham alohida o'qitiriladi. Zamonaviy musiqa o'qituvchisi milliy musiqa hamda o'zbek adabiy tilini mukammal bilmog'i, umumbashariy musiqa madaniyatidan, kundalik musiqaviy-madaniy hayotdan voqif bo'lishi shart. Musiqa o'qituvchisi pedagogik muloqot egasi bo'lishi, har qanday vaziyatda ham pedagogik ta'sir usullaridan unumli foydalanish qobiliyatiga ega bo'lmog'i lozimligi aytib o'tiladi.

Musiqa o'qituvchisi kasbiy sifatlariga ta'rif berilib, hozirgi musiqa o'qituvchisi ilmiy tafakkur egasi, ilg'or tajribalar shaydosi, izlanuvchan va ijodkor bo'lib, musiqa o'qitishning yangi shakl va usullarini kashf etishga intilmog'i lozimligi bayon etiladi. O'qituvchi musiqa ta'limi va tarbiyasi mazmunini boshqa fanlar mazmuni va kundalik hayot bilan bog'lab, boyitib olib borishi kerakligi haqida ham uqtirib o'tiladi.

Izlanuvchan va ijodkor o'qituvchining ilg'or tajribasi va kashf etgan yangi usullari maktabdagi musiqa ta'lim-tarbiyasini doimo takomillashtirib, rivojlantirishning asosiy tayanchi, ilhom manbai ekanligi, bilimdon va tajribali musiqa o'qituvchisi san'at ziyolisi sifatida maktabda musiqiy-ma'rifiy ishlarning sarkori bo'lishi lozimligi eslatib o'tiladi.

Kontseptsianing so'nggi 5-bobi «Musiqa ta'lim-tarbiyasining ilmiy-uslubiy ta'minlanishi»ga bag'ishlanadi.

Unda umumiy ta'lim maktablarida musiqa ta'limi va tarbiyasi mazmuni hamda uslubiyoti milliy musiqa boyligimiz madaniy an'analarimizga tayangan holda ishlab chiqiladi. Bunda qardosh va jahon xalqlarining bu sohadagi ilg'or tajribalari ham hisobga olinishi ta'kidlanadi. Shu asosda yangi o'quv dasturlarining xilma-xilligiga erishilishi aytib o'tiladi. Shuningdek, o'qituvchining ijodkorligi va izlanuvchanligiga keng imkoniyatlar berilishi,

ularning tajribalariga tayanib, yangi darsliklar va o'quv qo'llanmalari yaratishlarida, bu ishga bilimdon olimlar, tajribali musiqa muallimlari keng jalb etiladi. Birinchi navbatda ilmiy-tadqiqot ishlarini kuchaytirish, bugungi ilmiy ishlaridagi sun'iylik, ilmiy sayozlik, ko'chirmachilik, amaliyotdan uzoqligiga barham berish choralarini ko'rilishi alohida uqtirib o'tiladi. Buning uchun ilmiy pedagogik tadqiqot ishlariga ko'proq tajribakor amaliyotchi o'qituvchilar jalb etilishi, keng sinov amaliyotlaridan hosil bo'lgan puxta nazariyot asosidagina metodik tavsiyalar ishlab chiqilishi va amalga oshirilishi haqida aytib o'tiladi.

Xulosa

Shunday qilib, O'zbekiston Respublikasi umumta'lim maktablarida musiqa ta'lim-tarbiyasi Kontsepsiyasining qabul qilinishi muhim madaniy-ma'rifiy ahamiyatga molik masalalardan biridir. Mazkur hujjatda Respublika xalq maorifi tizimida musiqa ta'lim-tarbiyasi ishining rivojlantirish istiqbollari, musiqa madaniyati fanini o'qitishni sifatli bosqichga ko'tarish, musiqa ta'limi maqsad vazifalari asosida ma'rifiy-musiqiy ishlarni tashkil etish, musiqa o'qituvchisi kasbiy tayyorgarligi ishlarini yanada takomillashtirish xususidagi istiqbol yo'nalishlar bayon etib berilgan. Bugungi kunda musiqa madaniyati fani o'qituvchilari, shu soha bo'yicha tayyorlanayotgan bo'lg'usi mutaxassislar albatta, Respublikada musiqa ta'lim-tarbiyasining yangi Kontsepsiyasini qunt bilan o'rganib, unda izohlangan boblarning mohiyatini chuqur tushunib, idrok etib o'zlarining pedagogik faoliyatlarida tadbiq etishlari lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida musiqa madaniyati fani bo'yicha sinf dasturi. (1-7 sinflar). – T., 1998.
2. Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi. Musiqa, tasviriy san'at, jismoniy tarbiya. - T., 1999.

3. O'zbekiston Respublikasi umumta'lim maktablarida musiqa ta'lim-tarbiyasi Kontseptsiyasi. «Ma'rifat» gazetasi, 1992, 25-noyabr. Hasanov A.Sh. Musiqa va tarbiya. - T., 1993.
4. Apraksina O.A. Metodika muzo'kalnogo vospitaniya v shkole.- M., 1989.
5. Bo'lajak musiqa o'qituvchisining pedagogik mahorati asoslari (maxsus seminar dasturi. Tuz. T.V.Shevchenko) -T.1986.
6. Dmitrieva I.G, Chernoiivanenko N.M. Metodika muzo'kalnogo vospitaniya v shkole. -M.,1989.
7. Omonullaev D. Maktabda musiqa tarbiyasi metodikasidan lektsiyalar kursi (musiqa –pedagogika fakulteti studentlari uchun qo'llanma) - T., 1990.
8. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida musiqa madaniyati fani bo'yicha sinov dasturi (1-7-sinflar) - T., 1999.

TOPISHMOQ VA UNING TURLARI HAQIDA

Amonov Ulug'murod .Sultonovich.

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori,

BuxDUPI dotsenti

Hoshimova Shahnoza. Ixtiyorovna

BuxDUPI 2 – bosqich magistri

Annotatsiya: Ushbu maqolada paremik janr bo'lish topishmoq va uning tasnifi, tavsifi hamda boshlang'ich sinf o'quvchilarining tafakkurini, nutqini shakllantirishdagi ahamiyati haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit so'zlar: xalq og'zaki ijodi, paremik janr, topishmoq, topmacha, cho'pchak, matal, so'z qadri, folklorshunos, bolalar adabiyoti, bog'lanishli nutq.

Jahon va o'zbek xalq og'zaki ijodida keng tarqalgan paremik janrlardan biri topishmoqdir. Ulardan o'quvchilarning bog'lanishli nutqini oshirishda samarali foydalanish mumkin.

Topishmoq xalq og'zaki ijodining qadimiy va an'anaviy janrlaridan biri bo'lib, o'ziga xos ta'limiy-tarbiyaviy ahamiyatga ega. Folklorning boshqa janrlari kabi topishmoqlar ham xalqimizning urf-odat va an'alarini, ruhiy-axloqiy va estetik qarashlarini o'zida aks ettiradi.

Topishmoqlar hayotni o'ziga xos badiiy idrok etish shakli sifatida o'zida inson va uni o'rab olgan olamni turli ko'chimlar, o'xshatishlar, taqqoslashlar, qiyoslashlar, solishtirishlar, savollar vositasida aks ettiradi. Bu jihati bilan u insoniyat badiiy tafakkuri taraqqiyotida favqulodda hodisa bo'lib, unda obrazli zuhur etgan hayot parchasi topishmoqning javoblari orqali reallashadi. Janrning poetik tabiatiga xos bo'lgan bunday umumiy xususiyat barcha xalqlar topishmoqlariga taalluqlidir. Topishmoq — xalqaro janr. Shu bilan birga har bir

xalqning topishmog‘i o‘sha xalq hayot tarzining ifodasi sifatida o‘ziga xos, original, jozibali va benazirdir.

Shakli, vazifasi, ish-harakati va holati jihatidan bir-biriga o‘xshash ikki predmet, narsa va hodisadan jumboqlanib, ikkinchisiga xos o‘xshash belgilar asosida uni topishga mo‘ljallab she‘riy yoki nasriy tuzilishda berilgan savol yoki topshiriq topishmoq deb yuritiladi. Masalan, «Bir parcha patir, Olamga tatir» topishmog‘ini olaylik. Bunda to‘lin oy bilan patir bir-biriga taqqoslangan va ularning shakl jihatidan bir-biriga o‘xshashligi aniqlangan. Shu tariqa topishmoqning javobi – oyning juda chiroyli va o‘rinli ko‘chimi – patir topilgan. Patirning inson uchun nihoyatda to‘yimli ozuqa ekanligini, oyning esa, qorong‘i tunni munavvar qilishligini, har ikki holat ham insoniyat uchun qaratilganligini hisobga olsak, ular orasida juda katta ma‘naviy yaqinlik borligi ham ayon bo‘ladi. «Topishmoq» termini «top» buyruq fe‘liga –«ish» yasovchi qo‘shimchasini qo‘shish orqali yasalgan va unga «– moq» shaklini qo‘shish bilan janr atamasi yuzaga kelgan.

Topishmoqlar respublikamizning turli tumanlarida o‘sha joylarning lokal xususiyatlari va shevasiga ko‘ra, *jumboq, jummoq, jumoq, topmacha, topar cho‘pchak, top-top, top-top cho‘pchak, matal, masala, ushuk* kabi xilma-xil so‘zlar bilan ham ifodalanadi. Ammo hozirgi paytda «topishmoq» yagona ilmiy-adabiy termin sifatida to‘la o‘zlashdi, qolganlari esa, tor doiralarda va ayrim keksa kishilar nutqida ishlatiladigan bo‘lib qoldi.

Topishmoq aytishishning ham qat‘iy an‘analari, o‘ziga xos tartib-qoidalari bo‘lgan. Topishmoqni asosan qish kechalari aytish o‘tmishda uning ijrosida muayyan taqiqlar bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Topishmoq ijrosi uchun kamida ikki kishi, ikki guruh yoki topishmoq aytuvchi va uni yechuvchilar, javobini topuvchilar bo‘lishi kerak. Topishmoq aytilishi bilan uning javobi topilgach, ketma-ket navbatdagilari aytila beradi. Shuning uchun ham topishmoq aytish hozirgi paytda aql-zakovat, ziyraklik musobaqasi, o‘yin-kulgi, ko‘ngil ochish vositasiga aylangan.

Xalq o'rtasida «O'zi g'irt mitti, urdi yiqitdi» (*uyqu*), «Otdan baland, itdan past» (*egar*), «Ko'k ko'ylakka g'o'za yoydim» (*osmon va yulduzlar*), «Qoziq ustida qor turmas» (*tuxum*) kabi juda keng tarqalgan topishmoqlar borki, ular aytilishi bilan darhol javobi topiladi. Ammo topishmoqlarning shundaylari ham borki, javobini topish ancha qiyin, hatto katta turmush tajribasi bor kishilarni ham o'ylantirib qo'yadi. Bunday hollarda javobni topishni yengillashtiruvchi qo'shimcha ma'lumotlar beriladi, ya'ni javobni topuvchilar aytuvchidan «jonlimi, jonsiz?» deb so'raydilar. Shunda ham javob topish qiyinlashsa, «qattiqmi, yumshoq?», «achchiqmi, shirin?», «o'zi qanday?», «qaerda bo'ladi?» kabi qo'shimcha so'roqlar o'rtaga tushadi. Javob topilmagach, «shahar» beriladi. «Shahar olish» topishmoqni topa olmagan kishini uyaltirish, izza qilish va shu bilan davraga xushchaqchaqlik kiritish vositasidir. Javobini bilmay turib, topishmoq aytish qattiq qoralangan. Masxara bo'lishdan uyalish, tahqirlanishdan qochish istagi topishmoq aytish o'yiniga qatnashuvchilarni ko'p bilishga, fikriy qobiliyatlarini doim o'stirib borishga undagan. «Shahar bergandagi» tahqiromuz gaplar undagi ishtirokchilarni sira ham ranjitmagan, aksincha, davrada ruhiy ko'tarinkilik, xushchaqchaqlik paydo qilgan, ularning qiy-chuvi, xursandchiligiga sabab bo'lgan.

Topishmoqlar shartli yashirin nutq asosida yuzaga kelgan bo'lib, uning zamini kishilarning qadimiy e'tiqod va tasavvurlari, olamni bilib borish va idrok etish darajasi bilan bog'liqdir.

O'zbek xalq topishmoqlarining asosiy qismini metaforik, ya'ni bir predmetga xos xususiyatning unga o'xshash boshqa predmetga shartli ko'chirilishiga asoslangan topishmoqlar tashkil etadi.

O'zbek xalq topishmoqlarining yana bir turini so'roq (savol) topishmoqlar tashkil etadi. Bunday topishmoqlarda predmetlarning o'xshash belgilari bir-birlari bilan solishtirilmaydi, balki topuvchi oldiga ma'lum so'roqlar, muayyan vazifalar qo'yiladi. Metaforik topishmoqlarda javob yashiringan predmetning nomidangina iborat bo'lsa, bu xil topishmoqlarda

javob keng izohlanadi. So‘roq (savol) topishmoqlarning juda murakkab ko‘rinishlari ham mavjud.

O‘zbek xalq topishmoqlarining yana shunday xillari borki, ularda sanoq sonlar ishtirok etadi, ya’ni u yoki bu narsa va hodisa shu sonlar yordamida jumboqlanadi. Bunda narsa va hodisalar orasidagi o‘xshashliklar ham hisobga olinadi, albatta. Masalan:

Bir daraxtda o‘n ikki shoxa,
Har shoxada o‘ttiz yaprog‘,
Yaprog‘ining bir yoni qora, bir yoni oq.

Bu topishmoqning javobi bir yil, o‘n ikki oy va o‘ttiz kecha-kunduzdir.

Xalqimizning topishmoq repertuarida yana shunday namunalari borki, ularning javoblari sanash, hisob-kitob qilish orqali chiqariladi. Bir misol: «Bir to‘da g‘oz uchib borar ekan, bir g‘oz ro‘para kelib: – Ey, yuz g‘oz, salomat bormisiz, – debdi. Shunda ulardan biri: – Biz yuz g‘oz emasmiz. Yana biz miqdori g‘oz bo‘lsa, yana bizning yarmimiz miqdori va yarmimizning yarmi bo‘lsa, u vaqtda sen ham qo‘shilsang, yuz g‘oz bo‘lamiz, – debdi. Havodagi g‘ozlar qancha ekan?» Javobi: 36 (36 + 36+18 + 9 + 1 – 100).

Bu xil namunalarni masala-topishmoqlar deyish mumkin. Ammo ular xalq orasida nihoyatda kam tarqalgan. O‘zbek xalq topishmoqlarining topishmoq-maqol, topishmoq-o‘yin, topishmoq-tez aytish, topishmoq-qo‘shiq, topishmoq-ertak kabi turlari ham mavjud. Ammo ularning namunalari nihoyatda ozchilikni tashkil etadi.

Xullas, o‘zbek xalq topishmoqlari tematik jihatdan g‘oyatda boy va rang-barangdir. Xalqimiz ijtimoiy-maishiy turmushining mamlakatimiz tabiati, geografiyasi, ekologiyasi, nabotot va hayvonot olamining, inson va koinotning biror sohasi yo‘qki, ular haqida bir-biridan go‘zal, g‘oyatda ixcham va siqiq topishmoqlar yaratilmagan bo‘lsin. Yer va osmon, daryo va ko‘llar, tog‘u toshlar, dov-daraxt va o‘rmonlar, mevazor bog‘lar va keng dalalar, oila-ro‘zg‘or jihozlari va mehnat qurollari, momaqaldiraq va chaqmoq, sel va bo‘ron, zulmat va yorug‘lik, oy va fasllar, hayvonot va o‘simliklar olami, o‘quv qurollari va

musiqa asboblari, zamonaviy texnologiya va texnika vositalari, inson va uni o‘rab olgan muhit haqida ko‘plab topishmoqlar to‘qilib, avloddan avlodga o‘tib, bizning kunlarimizgacha aytilib kelinmoqda. Topishmoqlarda xalqning kundalik hayoti, yurish-turishi va yashash tarzi, ishonch-e‘tiqodi, tasavvurlari va olamga qarashi aks etgan. Shu bilan birga topishmoqlarda tarixiy voqealar, ijtimoiy-siyosiy masalalar, sinfiy munosabatlar ham qisman o‘z ifodasini topgan.

Topishmoqlar hamma davrlarda yaratilgan. Ijtimoiy hayotga yangi narsa va hodisalarning kirib kelishi bilan ular haqida topishmoqlar ham yaratilgan. Sho‘ro davrida sanoat va qishloq xo‘jaligining yuksalishi, fan va madaniyatning rivojlanishi yangi topishmoqlarda o‘zining badiiy ifodasini topdi. Natijada, hayotimizga kirib kelgan samolyot, poezd, avtomashina, tramvay, traktor, patefon, radio, televizor, yer yo‘ldoshi, telefon, lampochka haqida qator topishmoqlar yaratildi:

Qush emas, qanoti bor,

Chiroyli savlati bor.

Uchsa lochin yetolmas,

Tolmas zo‘r quvvati bor. (*Samolyot.*)

Yangi topishmoqlarning yaratilishida individual ijodkorlarning xizmatlari katta bo‘ldi. Bunday ijodkorlar yaratgan topishmoqlarning muayyan qismi ommaviy repertuarga o‘tib, bolalar orasida tobora keng tarqalib bormoqda.

Topishmoqlar tuzilishi jihatidan nasriy yoki she‘riy shaklga ega. Nasriy topishmoqlar she‘riy tuzilishdagi topishmoqlarga nisbatan ozchilikni tashkil etadi. She‘riy topishmoqlarda she‘r shakliga xos turoq, vazn, qofiya, radif kabi barcha jihatlarga to‘la amal qilinadi. Masalan:

To‘rt oyoqli,

Temir tuyoqli. (*Ot.*)

Yoki:

To‘rtidir uning oyog‘i,

Temir mixli tuyog‘i,

Manzilga etishtirar,

Toshdan qattiq tuyogʻi. (*Ot.*)

Topishmoqlarning savol hamda javob qismi bir komponentli (bir savol-javobli, bir predmetli) yoki koʻp komponentli (koʻp savol – javobli, koʻp predmetli) boʻlishi mumkin.

Topishmoqlar ritmik izchilligi, badiiy ohangdorligi, qofiyalarning moʻl-koʻlligi va xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Metafora, metonimiya, mubolagʻa, oʻxshatish, sifatlash kabi badiiy tasvir vositalari va koʻchimlar ulardagi badiylikni taʼminlaydi. Alliterastiya va takrorlarning rang-barangligi va turfa-turfa tovlanishi topishmoqlarning jarangdorligi va emostional taʼsirchanligini yanada oshirgan. Bularning barchasi birlashib, ularning kishi xotirasida uzoq saqlanishini taʼminlay olgan.

Topishmoqlar adabiyot va sanʼat taraqqiyotiga barakali taʼsir etdi. Ular adabiyotimiz tarixida chiston, muammo, muvashshax, taʼrix kabi lirik janrlarning paydo boʻlishi va rivojida katta ahamiyatga ega boʻldi. Bugungi kunda topishmoqlar juda katta maʼrifiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega. Ular bolalar va yoshlarimizning fikr doirasini kengaytirish, topqirligini oshirish va muhokama qobiliyatini oʻstirishning muhim estetik vositasidir.

Topishmoqlar vositasida oʻquvchilarning fikrlash doirasini kengaytirish, kuzatuvchanligini va topqirligini, ziyrakligini kuchaytirish, mantiqiy fikr yuritish qobiliyatini oʻstirish mumkin, mantiqiy fikr yuritish esa oʻquvchilarning nutqi yanada oʻsishiga olib keladi. Oʻxshatish, qarama-qarshi qoʻyish, qiyoslash, shartli koʻchimlarni anglash kabi topishmoqqa xos janriy xususiyatlar bolalar eʼtiborini tez jalb qiladi.

Topishmoqlar nihoyatda ixcham, ichki va tashqi qofiyali, hayotiy boʻlganligi uchun bolalar ularni juda tez oʻrganib oladilar va xotiralarida uzoq saqlab qoladilar. Shuning uchun boshlangʻich sinflarda oʻquvchilarning ogʻzaki va yozma nutqini oʻstirishda topishmoqlardan unumli foydalanish mumkin. Ayniqsa, darsda topishmoq oʻyinini tashkil etib, topagʻon bolalarni

ragʻbatlantirib borish yaxshi samara koʻrsatadi. Bu bilan oʻquvchilarning darsga qiziqishini oshirishga erishiladi.

Topishmoqlar vositasida soʻzlarni tushuntirish ham mumkin. Buning uchun matndagi soʻzlar tanlab olinib, oʻquvchilar eʼtiboriga havola qilinadi.

Boshlangʻich “Oʻqish kitobi”da keltirilgan quyidagi topishmoqlardan juft soʻzlarni tushuntirishda didaktik material sifatida foydalansa, boʻladi:

Koʻzi bor, kiprik qoqmas,
Qanoti bor, uchmas hech.
Oyogʻi yoʻq, yoʻl bosar
Suv ichida *erta-kech*. (22-bet).

Yana:

Oʻxshar *qovun-tarvuzga*,
Sip-silliqlik kiygan toʻni.
Ichi olov, zar rangda,
Pishirib yeysan uni. (122-bet).

Koʻrinadiki, oʻquvchilarning fikrlash qobiliyatlarini oʻstirish, mustaqil faoliyatga oʻrgatishda topishmoqlar muhim ahamiyatga ega boʻlib, eng qulay metodik vositalardan biri hisoblanadi. Topishmoqda narsa-buyumlarning bir necha belgilari aks etadi, shunga qarab topishmoq javobi topiladi. Buning uchun narsa-buyumlarni oʻzaro qiyoslash, chuqur va atroflicha mushohada yuritish zarur. Topishmoqlar ham maqollar singari berilgan mavzularga bogʻlab oʻrganiladi. Bunda oʻquvchilar quyidagi topshiriqlarni bajarishlari maqsadga muvofiq.

1. Topishmoq javobini qanday belgilarga qarab topilganligini soʻzlab bering.

2. Berilgan topishmoqqa oʻxshash topishmoqlar ayting:

- 1) Pak-pakana boʻyi bor,
Yetti qavat toʻni bor.
- 2) Toʻnlari qavat - qavat,
Bir donasi bir savat.

Dasturxonga kelganda,

Ham dimlama, ham salat.

3. Yuqorida berilgan topishmoqlarning o'xshash va farqli tomonlarini ajrating va sharhlang.

O'quvchi nima uchun birinchi topishmoqning javobi piyoz, ikkinchisidiki karam ekanligini dalillarga tayanib, aniq va to'liq isbotlab berishga urinishi ayni vaqtda nutqiy ko'nikmalarning takomillashuvi, o'quvchi ijodiy tafakkuri ko'lamining kengayishi, so'zlash malakasining shakllanishiga olib keladi.

Qadimiy janr bo'lmish topishmoq, nafaqat yosh bolalarning, hatto katta avlodning tafakkurini, mantiqiy fiklashini, nutqini shakllantirishda, balki yozma adabiyotning taraqqiyoti uchun ham katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Амонов У. С. НАУЧНЫЙ ПОДХОД А. ФИТРАТА К ПОСЛОВИЦАМ //Современные тенденции развития науки и технологий. – 2016. – С. 5.
2. Amonov U. S. O 'QISH DARSLARIDA MAQOL JANRIDAN FOYDALANISH USULLARI VA AHAMIYATI: DOI: 10.53885/edinres. 2021.53. 34.124 US Amonov, BuxDU filologiya fanlari bo 'yicha falsafa doktori (PhD) MQ Salohiddinova, BuxDU boshlang 'ich ta'lim 2-bosqich talabasi //Научно-практическая конференция. – 2022.
3. Amonov U. S., Saparova S. R. The mother tongue textbook of the primary school in elbek's interpretation //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2021. – Т. 11. – №. 6. – С. 403-407.
4. Amonov U. S. FOLKLORE IN THE WORKS OF ABDURAUUF FITRAT //Theoretical & Applied Science. – 2016. – №. 10. – С. 9-12.

5. Ulug'murod Sulstonovich Amonov S. R. et al. BOSHLANG 'ICH SINF ONA TILI DARSLIGINING ELBEK TALQINIDAGI KO 'RINISHI: Ulug'murod Sulstonovich Amonov BDU o'qituvchisi Sh. R. Safarova, BDU magistranti, 14-maktab o'qituvchisi //Научно-практическая конференция. – 2021.
6. 1. Adizov Bakhtiyor Rakhmonovich, Adizova Nodira Bakhtiyorovna Microtoponyms formed on Different bases in Bukhara District Middle european scientific bulletin 2021/3/12
7. 2. Nodira Bakhtiyorovna Adizova [Linguistic-etymological classification of the bukhara district](#) Scientific Bulletin of Namangan State University 2020 291-296c
8. 3. Adizova N. B. The Role Of Ethnotoponyms In The Bukhara District Microtopony //Scientific reports of Bukhara State University. – 2020. – Т. 4. – №. 2. – С. 131-134.
9. 4. Adizova, Nodira Bakhtiyorovna. "The role of ethnotoponym in the toponym of bukhara district." Theoretical & Applied Science 1 (2020): 414-416.
10. 5 Adizova, Nodira Bakhtiyorovna. "Linguistic-etymological classification of the bukhara district." Scientific Bulletin of Namangan State University 2.3 (2020): 291-296.

**XALQARO XUSUSIY HUQUQDA XUSUSIY VA OMMAVIY
TAMOYILLARNING YAQINLASHISHI: MUAMMOLAR VA
ISTIQBOLLAR KIRITADI**

Qilichov O‘lmasbek Davronbekovich

Toshkent davlat Yuriditiski universitet talabasi

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada globallashuvning butun dunyo bo‘ylab huquq va sud tizimlariga ta’siri, Globallashuv keng qamrovli va ko‘p qirrali hodisa bo‘lib, uning qonunga ta’siri endigina to‘liq baholana boshlaydi. Adolatning globallashuvi globallashuvning rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlardagi huquq va sud tizimlariga ta’sirini o‘rganadi. Huquqiy normalarning dunyo miqyosida tarqalishi xalqaro, millatlararo va milliy sudlar o‘rtasidagi munosabatlarni qanday o‘zgartirdi, fuqarolik va milliy suverenitet kabi sohalarda globallashuvning keng ta’sirini ochib berish uchun tarixiy, qiyosiy, normativ va empirik yondashuvlardan foydalanadilar. Transmilliy huquq va uning tamoyilida xalqaro xususiy hamda ommaviy huquqning yaqinlashuvi sabablari va uning istiqbollari muammolari haqida to‘xtalib o‘tilgan

Kalit so‘zlar : xalqaro huquq, xususiy huquq, xalqaro xususiy huquq, xalqaro ommaviy huquq, huquqiy to‘qnashuv, transmilliy huquq.

ABSTRACT: In this article, the impact of globalization on legal and judicial systems around the world, Globalization is a far-reaching and multifaceted phenomenon whose impact on the law is only beginning to be fully appreciated. The Globalization of Justice examines the impact of globalization on legal and judicial systems in developed and developing countries. They use historical, comparative, normative, and empirical approaches to reveal how the global spread of legal norms has changed the relationship between international, transnational, and national courts, and the broad impact of globalization in areas

such as citizenship and national sovereignty. And problems of its prospects are discussed

Key words: international law, private law, international private law, international public law, legal conflict, transnational law.

АННОТАЦИЯ: В этой статье влияние глобализации на правовые и судебные системы во всем мире. Глобализация – далеко идущее и многогранное явление, влияние которого на право только начинает осознаваться в полной мере. Глобализация правосудия исследует влияние глобализации на правовые и судебные системы в развитых и развивающихся странах. Они используют исторический, сравнительный, нормативный и эмпирический подходы, чтобы показать, как глобальное распространение правовых норм изменило отношения между международными, транснациональными и национальными судами, а также широкое влияние глобализации в таких областях, как гражданство и национальный суверенитет. Обсуждаются его перспективы

Ключевые слова: международное право, частное право, международное частное право, международное публичное право, правовая коллизия, транснациональное право.

KIRISH

Mavzu dolzarbligi: Transmilliy huquq bu tushuncha yaqindagina huquqshunoslik fanlariga kirib kelgan bo‘lib, ammo “Ommaviy huquq” va “xususiy huquq” atamaları juda uzoq vaqtdan beri ma’lum edi, qadimgi Rim huquqshunoslari ana shu tushunchalardan foydalanib, huquq sohasini ikki katta sohaga – ommaviy huquq sohasi (jus publicum) va xususiy huquq sohasi (jus privatum)ga ajratdilar. Xususiy va ommaviy huquq o‘rtasidagi tarixiy munosabatlar har ikkalasining dastlabki qo‘shilish holati bilan tavsiflanishi mumkin, bunda davlat va xususiy huquq asta-sekin sekin tarixiy jarayon orqali paydo bo‘ldi.

Xususiy va ommaviy huquq huquqiy tartibga solishning sifat jihatidan har xil sohalari bo‘lishiga qaramay, ular o‘zlarining umumiyligida huquq asoslari bilan bog‘liq.

“Transmilliy huquq” atamasi esa Filipp Jessup tomonidan 1956 yilda “Transmilliy huquq” deb nomlangan asosiy ma’ruzasida kiritilgan. Ushbu ma’ruzada u TL “milliy chegaralardan tashqarida bo‘lgan harakatlar yoki hodisalarni tartibga soluvchi barcha qonunlarni” o‘z ichiga oladi, deb da’vo qildi. Ham ommaviy, ham xususiy xalqaro huquq, shuningdek, bunday standart toifalarga to‘liq mos kelmaydigan boshqa qoidalar ham kiritilgan» (Jessup, 1956). TL davlatlar o‘rtasidagi bo‘shliqlarda rivojlanadi, lekin boshqa kontekstlarda ham paydo bo‘ladi. Misol uchun, u davlatdan butunlay tashqarida yoki ba’zan soyada bo‘lgan nodavlat sub’ektlar tomonidan ishlab chiqilgan MNC, lex mercatoria va boshqa huquq organlari o‘rtasida va o‘rtasidagi ta’minot shartnomalarini o‘z ichiga oladi. Mavjud kontekstga qarab, TL ichki huquqni, xalqaro huquqni, ixtiyoriy tartibga solishning ayrim shakllarini yoki har uchalasining turli kombinatsiyalarini o‘z ichiga olishi mumkin. Borgan sari TL davlat va xususiy ishtirokchilar o‘rtasida kuch taqsimotining gibridd shakllarini o‘z ichiga oladi. Ushbu gibridd tuzilmalar davlat hokimiyatini topshirishning turli xil zamonaviy shakllarining yorqin natijalaridan biridir. Ba’zan davlat hokimiyati JST kabi xalqaro tashkilotga “yuqori organlarga” beriladi; boshqa paytlarda davlat hokimiyatining quyi davlat yurisdiksiyasiga, masalan, unga a’zo davlatlar bilan federal tizimda “pastga” o‘tkazilishi yoki o‘tkazilishi mumkin. Davlatlar, shuningdek, gorizontald ravishda xususiy tashkilotlarga vakolat beradi – masalan, davlat organi o‘zining tartibga solish funksiyalarini ushbu xizmatlarning xususiy provayderiga topshiradi..

Qonunchilikning rivojlanish yo‘nalishini, shuningdek, sud ijrosi va qonunlarni sharhlashni talab qiladigan vaziyat. Qonun bilan tartibga solinadigan iqtisodiy va madaniy munosabatlar faqat uning biron bir sohasiga taalluqli emas va ham davlat, ham xususiy huquqning umumiy predmetini tashkil etadi.

Huquqiy normaning elementlarini ham, subyektiv huquqning mazmunini ham tashkil etmaydigan manfaatlar yoki jamoat munosabatlarining tabiati yordamida xususiy va ommaviy huquqni farqlash ham mumkin emas.

Shundan kelib chiqib ushbu maqolada xalqaro xususiy hamda ommaviy huquqning yaqinlashuvi qanday istiqbollarga va kamchiliklarga ega ekanligi haqida soʻz boradi.

MAVZU YUZASIDAN ADABIYOTLAR TAHLILI

Davlat tomonidan qoʻllab-quvvatlanadigan fuqarolar tinchligining maqsadi – har bir fuqaroning davlat tomonidan himoya qilinishi. Fuqaro “tabiiy” birlik yoki atomdir (garchi fuqarolik nuqtai nazaridan ham maʼlum bir “anʼanaviy” element mavjud). Boshqa tomondan, bizning xalqaro tartibimizning aʼzolari yoki birliklari davlatlardir. Biroq, davlat printsiptial jihatdan fuqaro kabi “tabiiy” element boʻlishi mumkin emas: axir, davlatning tabiiy chegaralari yoʻq, ular oʻzgaradi va faqat xalqaro status-kvo printsiptini qoʻllash orqali aniqlanishi mumkin. Bu tamoyil har doim oʻzboshimchalik bilan tanlangan sanaga ishora qiladi, keyin davlat chegaralarini aniqlash sof anʼanaviy protsedura hisoblanadi.

Xalqaro xususiy huquqqa oid murakkab ishlarda bu sohaning umumiy tamoyillariga u yoki bu tarzda toʻxtalib oʻtildi. Ammo shuni taʼkidlash kerakki, mualliflarning aksariyati ushbu masalani bayon qilishda aynan xalqaro xususiy huquq tamoyillari deb ataladigan toʻgʻridan-toʻgʻri koʻrsatma berishdan qochishgan.

Xususiy huquq – fuqarolar va yuridik shaxslarning mulkiy va ayrim boshqa munosabatlarini tartibga soluvchi huquq tarmoqlari. Umum manfaatlarini tartibga soluvchi va muhofaza qiluvchi ommaviy huquqdan farqli ravishda Xususiy huquq yakka mulkdorlar va birlashmalar (korporatsiyalar)ni ularning mulkiy faoliyatidagi va shaxsiy munosabatlaridagi mustaqilligi va tashabbusiga asoslangan xususiy manfaatlarini ifoda etuvchi munosabatlarni tartibga soladi. Xususiy huquqning asosini fuqarolik huquqi, shuningdek, turli

ko‘rinishlardagi savdo huquqi (savdo huquqi amal qiladigan davlatlarda) tashkil etsa:

Xalqaro xususiy huquq esa- bu chet el elementi bilan murakkablashgan fuqarolik , mehnat va boshqa xususiy huquq munosabatlarini tartibga soluvchi ichki qonunchilik , xalqaro shartnomalar va urf -odatlar me‘yorlari to‘plami .

Xalqaro xususiy huquq to‘g‘risidagi amaldagi qonun hujjatlarida uning asosiy tamoyillari mustahkamlanmagan

Umuminsoniy manfaatlar va qadriyatlarining ustuvorligi tamoyili;

— xorijiy sheriklar bilan savdo-iqtisodiy munosabatlarda kamsitishlarga yo‘l qo‘ymaslik tamoyili;

- bir-birining ichki ishlariga aralashmaslik tamoyili;

- hamkorlik tamoyili;

- xalqaro huquqning umume‘tirof etilgan normalaridan, shuningdek, tuzilgan shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlarni vijdonan bajarish tamoyili;

— yuzaga kelayotgan nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish tamoyili va boshqalar.

Sanab o‘tilgan tamoyillar xalqaro ommaviy huquq tamoyillaridan boshqa narsa emas . Qoida tariqasida, ular xususiy huquq bilan hech qanday aloqasi yo‘q. Shunday qilib, masalan, xalqaro ommaviy huquqdagi “paydo bo‘layotgan nizolarni tinch yo‘l bilan hal qilish” tamoyili nizolarni hal qilish vositasi sifatida qurolli kuch ishlatishga yo‘l qo‘yilmasligini bildiradi. Bu tamoyilni xususiy huquqqa nisbatan qanday izohlash mutlaqo tushunarsiz. Ushbu yo‘nalishdagi mantiqiy mulohazalarni davom ettiradigan bo‘lsak, agar tomonlar da’vo arizasi berishdan oldin dastlabki “tinchlik muzokaralari” o‘tkazmagan bo‘lsa, sud fuqarolik yoki iqtisodiy ish qo‘zg‘atishdan bosh tortishi kerak degan xulosaga kelish mumkin, bu esa, albatta, ma’noga ziddir.

“Xorijiy sheriklar bilan savdo-iqtisodiy munosabatlarda diskriminatsiyaga yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi” tamoyili, bundan tashqari, u uslubiy jihatdan noto‘g‘ri shakllantirilgan xuddi shunday, xususiy huquq bilan ham umumiylik yo‘q.

Xalqaro xususiy huquq nazariyasida sud mamlakati huquqining konfliktsion-qonuniy normalari va xorijiy qonunlar konflikti normalarini izchil qo‘llash muammosi “qayta murojaat qilish va unga murojaat qilish muammosi” deb nomlangan. Uchinchi davlat qonuni”. Yaqin vaqtgacha bu muammo qonun bilan hal etilmagani ko‘plab bahs-munozaralarga, muhokamalarga sabab bo‘ldi. 1998 yilda Fuqarolik Kodeksining qabul qilinishi bilan muammo nihoyat qonunchilik bilan hal qilindi (1096-modda). Ushbu moddaning qoidalarini inobatga olgan holda, chet el qonunchiligiga har qanday havola, maxsus nazarda tutilgan hollar bundan mustasno, tegishli mamlakatning huquqiy ziddiyatiga emas, balki moddiy-huquqiy hujjatlariga havola sifatida qaraladi. Jismoniy shaxslarning shaxsiy maqomi bilan bog‘liq ba’zi qonunlar ziddiyatli qoidalari istisno qilinadi. Shunday qilib, qonunchilik, umuman olganda, qaytarish ma’lumotnomasini qabul qilmaslik yo‘liga o‘tdi. Ushbu qoida ushbu muammoga muayyan doktrinal yondashuvni aks ettiradi. Xalqaro xususiy huquqda qayta murojaat qilish masalasiga an’anaviy tarzda qaratilayotgan e’tiborni hisobga olib, ko‘rib chiqilayotgan pozitsiyani xalqaro xususiy huquqning umumiy tamoyillari toifasiga kiritish juda o‘rinli bo‘lar edi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Taklif etilayotgan tahrirga kelsak – “Konflikt qoidasini yagona qo‘llash tamoyili” – u o‘zida mujassamlangan fundamental g‘oyani ifodalash va idrok etish nuqtai nazaridan eng muvaffaqiyatli ko‘rinadi. Shunday qilib, konflikt qonunlarning yagona qo‘llanilishi printsipi sud, qoida tariqasida, o‘z milliy qonunchiligining faqat konflikt qonunchiligini qo‘llashini anglatadi. Kelajakda chet el huquqini qo‘llashda sud o‘zining konflikt qonunlari qoidalariga emas, balki tegishli mulkiy (shaxsiy nomulkiy) huquqiy munosabatlarni bevosita

tartibga soluvchi moddiy huquqqa murojaat qiladi. Ushbu qoidadan istisno faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda mumkin.

Xalqaro xususiy huquqda xalqaro-huquqiy shartnomaning ustuvorligi prinsipi alohida ahamiyatga ega. Bu “xalqaro birlik” yoki boshqa mafkuraviy tuzilmalarga emas, balki xususiy huquqdagi xalqaro-huquqiy shartnoma normasi har doim alohida norma xarakteriga ega ekanligi huquqshunos uchun ochiq-oydin haqiqatga asoslanadi. Milliy qonunchilikning umumiy qoidalariga nisbatan. Shunga ko‘ra, xalqaro huquqiy shartnoma normasi umuman “fuqarolik qonunchiligiga rioya qilishga” majbur emas, aksincha, bunday norma milliy qonunchilik qoidalariga to‘g‘ri kelmasa yoki unga zid bo‘lgan holat normaldir. Aks holda, maqsadi odatda tegishli davlat sub’ektlariga (jismoniy, yuridik shaxslarga) qo‘shimcha imtiyozlar berish yoki ularga nisbatan milliy qonunchilikda belgilanganidan boshqa qoidalarni qo‘llashdan iborat bo‘lgan xalqaro huquqiy shartnomani tuzishdan ma’no yo‘q. Masalan, milliy nikoh va oila qonunchiligiga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasida chet el fuqarolari bilan nikohni bekor qilishda O‘zbekiston qonunchiligi qo‘llaniladi. Aytaylik O‘zbekiston Respublikasi va Qozog‘iston Respublikasi o‘rtasidagi huquqiy yordam va huquqiy munosabatlar to‘g‘risidagi shartnomaga muvofiq, shunga o‘xshash holatlar uchun boshqa qoidalar nazarda tutilgan: er-xotinning fuqaroligi to‘g‘risidagi qonuni, qaysi mamlakat qonunini qo‘llash kerak. Shubhasiz, Qozog‘iston fuqarosi ishtirokida nikohni tugatish uchun O‘zbekiston Respublikasining Qozog‘iston bilan xalqaro huquqiy shartnomasi normasi qo‘llaniladi. Boshqa tomondan, agar shartnomaning ushbu va boshqa barcha normalari O‘zbekiston qonunchiligiga “muvofiq” bo‘lsa, uni tuzishning ma’nosi va maqsadi yo‘qoladi: nima uchun chet elliklar uchun allaqachon o‘rnatilgan qoidalarni takrorlash kerak? Turmush o‘rtoqlarning fuqaroligi to‘g‘risidagi qonuni qo‘llash, turmush o‘rtoqlar birgalikda yashaydigan mamlakat qonuni va boshqalar.. Bu juda aniq ko‘rinib turibdiki, Qozog‘iston fuqarosi ishtirokida nikohni bekor qilish uchun xalqaro huquqiy shartnoma normasi qo‘llaniladi.

Davlatlarning milliy huquqining xalqaro huquq bilan bogʻlanishi sivilizatsiyalashgan davlatlar tomonidan eʼtirof etilgan huquqning umumiy tamoyillarini shakllantirishda va davlat shartnomalarining amaldagi qonun hujjatlarida namoyon boʻlishi mumkin. Xalqaro sudya statutining 38-moddasi 1-qismida koʻrsatilgan xalqaro huquq manbalaridan biri boʻlgan huquqning umumiy tamoyillari, bir xilda qoʻllanilishi sharti bilan, koʻpchilik davlatlarning huquq tizimidan xalqaro sudyaning ijodiy vazifasidan kelib chiqadi. Xalqaro huquq nuqtai nazaridan ham majburiy va zarur deb hisoblangan. Iqtisodiy rivojlanish shartnomalari sohasida xususiy partiyalar va davlatlar oʻrtasidagi munosabatlarning bir bosqichi mavjud boʻlib, unda davlat shartnomalari ularni tsivilizatsiyalashgan davlatlar tomonidan tan olingan huquqning umumiy tamoyillariga yoki faqat umumiy tamoyillarga yoki bunday tamoyillarning kombinatsiyasiga boʻysundirish orqali davlat tasarrufidan chiqarildi. Davlatning milliy qonunchiligi bilan. Ushbu turdagi amaldagi qonun moddalari bir qator tarixiy arbitraj qarorlari bilan turlicha talqin qilingan va qoʻllanilgan. Munosabatlarning keyingi bosqichi 1965 yildagi Vashington konventsiyasining 42(1) moddasida mezbon davlatning har ikkala fuqarosiga havola qilinganidek, davlat shartnomalarini davlat tasarrufidan chiqarishni tugatish bilan rivojlanayotgan davlatlar tomonidan suverenitetning bosqichma-bosqich tiklanishi bilan ajralib turadi. Ushbu turdagi amaldagi qonun moddalari bir qator tarixiy arbitraj qarorlari bilan turlicha talqin qilingan va qoʻllanilgan. Munosabatlarning keyingi bosqichi 1965 yildagi Vashington konventsiyasining 42(1) moddasida mezbon davlatning har ikkala fuqarosiga havola qilinganidek, davlat shartnomalarini davlat tasarrufidan chiqarishni tugatish bilan rivojlanayotgan davlatlar tomonidan suverenitetning bosqichma-bosqich tiklanishi bilan ajralib turadi. Ushbu turdagi amaldagi qonun moddalari bir qator tarixiy arbitraj qarorlari bilan turlicha talqin qilingan va qoʻllanilgan. Munosabatlarning keyingi bosqichi 1965 yildagi Vashington konventsiyasining 42(1) moddasida mezbon davlatning har ikkala fuqarosiga havola qilinganidek, davlat shartnomalarini davlat tasarrufidan chiqarishni tugatish bilan

rivojlanayotgan davlatlar tomonidan suverenitetning bosqichma-bosqich tiklanishi bilan ajralib turadi. Xalqaro xususiy huquq an'anaviy ravishda tegishli huquqiy tizimni belgilovchi va xalqaro yurisdiksiyani yaratuvchi xolis tamoyillar to'plami sifatida qaraladi. Xususiy xalqaro huquq o'ziga xos afzalliklarga ega bo'lishi mumkin, chunki u qonun, madaniyat va asosiy tamoyillar boshqacha bo'lsa, xalqaro nizolarda xolis arbitr bo'lib xizmat qiladi. U tegishli qonun va yurisdiksiya masalalarini huquqiy xilma-xillikga rioya qilgan holda rasmiy ravishda nazorat qiladi va muvofiqlashtiradi.

XULOSA

Xalqaro xususiy huquqning tarkibiy qismi sifatida ta'rifi o'z ichiga olgan xalqaro huquqning yagona tizimining bir qismin xalqaro ommaviy va xalqaro xususiy huquq, shuningdek davlatning hozirgi darajasini hisobga olgan holda ko'p tizimli PPP kontseptsiyasi va fanning rivojlanishi PIL fuqarolikdan ko'ra ko'proq zaifdiruning tabiati va tizimga tegishliligi tushunchasidir. Kontseptsiya bundan mustasno polistizim, xalqaro va fuqarolik tarafdorlari PIL tabiati haqidagi tushunchalar ta'rifga mos keladi xalqaro xususiy huquq ichki, milliy, O'zbekiston huquq tizimi. Ushbu tadqiqot muallifi qo'shimcha deb hisoblaydi PILning fuqarolik xususiyatining dalili shundaki, hamma uchun asosiy sifatida xalqaro shartnomalarning yagona normalarining ahamiyati PILning manbai O'zbekiston milliy qonunchiligi va asosiy va Eng ko'p sub'ektlar jismoniy va yuridik shaxslardir.

Xalqaro xususiy huquqda xususiy va ommaviy tamoyillarning yaqinlashuvchi qanday vazifalarni bajarish zarur:

TM huquq nizoni hal qilish uchun qaysi sudlar yurisdiksiyaga ega ekanligini ko'rsatib, ishning barqarorligini aniqlashga yordam beradi, ya'ni "yurisdiksiya"ga

TM xalqaro huquq xususiy huquqiy munosabatlar va xorijiy mazmunning mavjudligi, ya'ni "huquq tanlovi" bilan bog'liq hollarda

qo‘llanilishi kerak bo‘lgan mahalliy yoki xorijiy qonunlarni hal qilishda yordam beradi.

REFERENCES

1. Xalqaro huquq kursi. 7 jildda. T. 2. M.: Nauka. 1999. – S. 5-6.2 O‘sha yerda. 7-8-betlar.
2. Tunkin G.I. Xalqaro huquq nazariyasi. M.: Zertsalo, 2012. – S. 132.
3. Bobrov P.JI. Zamonaviy xalqaro huquq. (Maqsadli binolar va ijtimoiy maqsad). -L .: Leningrad nashriyoti. Un-ta, 2011.-S. 73.2 Minasyan N.M. Zamonaviy xalqaro huquqning mohiyati. Rostov-na-Donu, 2011.-S. 181-185.
4. Pushmin E.A. Zamonaviy umumiy xalqaro huquqning asosiy tamoyillari kontseptsiyasi to‘g‘risida // Sovet xalqaro huquq yilnomasi. 2009. M.: Nauka, 2008. – S. 76.
5. Xalqaro huquq kursi: 7 jildda. T.2. M.: Nauka, 2018. – S. 18.
6. Qarang: Movchan L.P. Xalqaro huquqning kodifikatsiyasi va izchil rivojlanishi. M .: Yurid. Adabiyot, 2012.-S. 153.
7. Bosh Assambleyaning 2000 yil 8 sentyabrdagi 52/2 rezolyutsiyasi bilan tasdiqlangan BMT Mingyillik deklaratsiyasi // Rossiya xalqaro huquq yilnomasi. 2000. Sankt-Peterburg: Rossiya-Neva, 2010. – S. 334.
8. Galenskaya JI.H. Xalqaro xususiy huquq sohasidagi xalqaro huquqning umumiy tamoyillarining harakati // Xalqaro xususiy huquq jurnali. 2015 yil. No 4 (10). – S. 6.

**SUVERENITET, HUDUDIYLIK VA XALQARO ISLOM XUSUSIY
HUQUQI**

Bazarbayev To‘lqinjon Zafar o‘g‘li

Toshkent davlat Yuridik universiteti talabasi

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada Yigirma birinchi asrning boshlarida sodir bo‘lgan global o‘zgarishlar proteksionistik mintaqaviy siyosatni ham, davlatlarning hududiy suverenitetini ham globallashuv yoki butun iqtisodiy sohada keng qamrovli globallashuv deb nomlanuvchi xalqaro o‘zgarishlarning rivojlanishiga qarab doimiy ravishda pasayishiga olib keldi. Ijtimoiy, madaniy va siyosiy sohalarda inson huquqlarini himoya qilish va insonparvarlik aralashuvi va demokratiyani yoyish kabi asoslar va gegemon kuchlar tomonidan davlat ishlariga aralashish uchun bahona sifatida qabul qilingan boshqa asoslar mavjud. Hozirgi kunda xalqaro islom xususiy huquqiga nisbatan g‘arb mamlakatlaridagi suverenitet va hududiylik tushunchalari o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar. Islom xususiy huquqida hududiylik va suverenitetlik tushunchalarini shakllanishi manbasi asosi yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar : xalqaro huquq, islom xususiy huquqi, qiyosiy xalqaro huquq, suverenitetlik, hududiylik, xalqaro aloqa, g‘arb mamlakatlaridagi suverenitet va hududiylik tushunchalari.

АННОТАЦИЯ: В данной статье глобальные изменения в начале XXI века привели к неуклонному снижению как протекционистской региональной политики, так и территориального суверенитета государств в результате развития международных изменений, известных как глобализация или всеобъемлющая глобализация во всей экономической сфере. В социальной, культурной и политической сферах существуют такие оправдания, как защита прав человека и гуманитарное

вмешательство и распространение демократии, а также другие оправдания, используемые державами-гегемонами в качестве предлогов для вмешательства в государственные дела. В настоящее время противоречия между понятиями суверенитета и территориальности в странах Запада применительно к международному исламскому частному праву. Объясняется основа формирования понятий территориальности и суверенитета в исламском частном праве.

Ключевые слова: международное право, исламское частное право, сравнительное международное право, суверенитет, территориальность, международные отношения, концепции суверенитета и территориальности в странах Запада.

ABSTRACT: In this article, global changes at the beginning of the twenty-first century have led to a steady decline in both protectionist regional policies and the territorial sovereignty of states as a result of the development of international changes known as globalization or comprehensive globalization in the entire economic sphere. In the social, cultural and political spheres, there are justifications such as the protection of human rights and humanitarian intervention and the spread of democracy, and other justifications adopted by hegemonic powers as pretexts for interference in state affairs. Currently, the contradictions between the concepts of sovereignty and territoriality in Western countries in relation to international Islamic private law. The basis of the formation of the concepts of territoriality and sovereignty in Islamic private law is explained.

Key words: international law, Islamic private law, comparative international law, sovereignty, territoriality, international relations, concepts of sovereignty and territoriality in Western countries.

KIRISH

Mavzu dolzarbligi: Ma'lumki G'arb tushunchalarining hozirgi zamon siyosiy voqeligidan ustunligi yangi g'oyalar va nazariyalarning paydo bo'lishiga olib keldi, ayniqsa, suverenitet nazariyasi zamonaviy mamlakatlarda siyosiy hokimiyat manbasini belgilovchi asosiy tayanchga aylandi. G'arb tafakkuri dini davlatdan ajratish tamoyiliga asoslanganligi sababli, buning natijasida xalq suvereniteti yoki xalq suvereniteti tan olindi, siyosiy amaliyot va qonunchilik qonunlari, shunga mos ravishda, millatning fikr va injiqliklariga bo'ysundirildi. Biz yashab turgan asrning boshidan buyon G'arb mustamlakachiligi G'arb gegemonligi va qonunlarini kengaytirish hamda islomni hayot va qonunchilik haqiqatidan chetlashtirishga bo'lgan g'ayritabiiy tendentsiyaning ildizini yo'q qilish maqsadida musulmon mamlakatlarida o'zining suverenitet tushunchalarini yoyishga harakat qildi. Aslida islom xususiy huquqida suverenitetlik hududiylik qay darajada o'z ifodasini topgan?

Ushbu tadqiqot Islom shariatining ustunligi va nufuzi hamda uning zamonaviy jamiyatlar tamoyillari va inson tomonidan yaratilgan tuzumlar nuqtai nazaridan nimalarga asoslanganligidan ustunligini ta'kidlashdan iborat bo'lib, ikkita asosiy masalani ko'rib chiqadi: birinchidan, suverenitet manbasini izlash va hududiy manbasini izlash. Islom xususiy huquqida suverenitetning millat tomonidan chegaralanishi tushunchasini inkor etishdan iborat.

Islom huquqida davlat va xususiy huquq o'rtasida aniq ajratilgan narsa yo'q, lekin tarix davomida maxsus tizim qo'llanilgan. Ba'zi olimlar fiqh kitoblarida al - ahval ash-shahiyya atamasidan olingan musulmon shaxsiy qonuni atamasini ishlatishadi. Lekin biz islomiy xususiy huquqni afzal ko'ramiz; chunki musulmon shaxsiy huquqi turli huquqiy ma'noni – jismoniy va yuridik shaxslarni tartibga soluvchi qoidalarni ko'rsatadi.

MAVZU YUZASIDAN ADABIYOTLAR TAHLILI

Xalqaro islom huquqi o'zining klassik bosqichida (VIII—XII asrlar) dastlab Iroq, keyinroq esa Markaziy Osiyo olimlari (keyinchalik ular hanafiylar

nomi bilan mashhur bo‘lgan) tomonidan shakllantirilganidek, barcha huquqiy tartibotning ildizi sifatida tushungan hamda suverenitet va hududiylik, dinining ikkinchi darajali tashvishi deb hisoblaganlar. Huquqiy tartibning ushbu nazariyasi siyosiy tartibni shaxsning tabiiy suvereniteti bilan bog‘liq bo‘lgan tabiiy va umumbashariy urush holatidan kelib chiqadigan tushunishdan kelib chiqqan. Men bu tushunchaning kelib chiqishini Musulmonlar hamjamiyatining tashkil topishi davrida kuzataman va uning mumtoz hanafiy yechimlarida namoyon bo‘lishini “xalqaro xususiy huquq”dagi bir qator holatlarga tasvirlayman.

Xalqaro Islom huquqining maqsadi ham musulmon, ham musulmon bo‘lmagan davlatlar ishtirok etadigan xalqaro hamjamiyatning amaldagi qoidalaridir. Islom davlati o‘zining ko‘pgina tashqi aloqalarida xalqaro ommaviy huquq manbalaridan kelib chiqadigan qoidalarga amal qilishi mumkin. Xalqaro islom huquqi deganda musulmon davlatining xalqaro munosabatlarini tartibga soluvchi umumiy qoidalar tushuniladi, u payg‘ambarimizning o‘n yillik siyosiy hayoti davomida Madinada rivoj topib, Payg‘ambarimiz (s.a.v.)ning hijrati bilan ilk islom davlati tashkil topgan.) Madinada bundan farqli o‘laroq, zamonaviy xalqaro huquq xalqaro hamjamiyat a‘zolari o‘rtasida tuzilgan har qanday kelishuvni hisobga oladi va ba’zi huquqiy oqibatlarni yaratishga qaratilgan. Islom va zamonaviy xalqaro huquq masalalari xilma-xil va xilma-xil bo‘lganligi sababli, ushbu maqola ikkita komponentga, ya’ni identifikatsiyalash tamoyiliga va inson huquqlariga e’tibor qaratadi. Zamonaviy xalqaro huquqda identifikatsiya qilish eski hukumatlar tomonidan yangi hukumatni tan olish uchun qilingan harakatdir. Islomiy xalqlar va xalqlar bilan bo‘lgan munosabatlarida, ular bilan tuzgan shartnomalarida biror narsani aniqlash muammosi mutlaqo tabiiy, lekin u ham mutlaqo zarur ekanligini ko‘rsatdi. Islom huquqida ham, zamonaviy xalqaro huquqda ham inson huquqlariga kelsak, bu ikki qonunning inson huquqlariga nisbatan kichik farqlari

borligi bilan uning buzilishining oldini olishga harakat qilingan. Identifikatsiya – eski hukumatlar tomonidan yangi hukumatni tan olish uchun qilingan harakat.

Islom sayyorada insoniyatdan bir-biriga bogʻlangan xalq va insoniy birlikni taʼminlashni xohlaydi. Yaʼni, butun sayyoraning kenglik va uzunlikdagi mamlakati va barcha odamlar va hududlarning faollik radiusi va vakolatiga ega boʻlgan davlat. Shunga koʻra, Islomning huquqiy tizimini ikki nuqtai nazardan koʻrish mumkin:

1) Mukammallik : Bu yerda huquqiy tartibga solishlar Islom ideali boʻlgan va tashqi dunyoda amalga oshirilgan jamiyatni boshqarishi kerak deb taxmin qilinadi.

2) Status-kvo (yoki hozir mavjud inkor etib boʻlmaydigan faktlar): Dunyoning hozirgi holatini hisobga olgan holda va birlik va yaxlitlik insoniyat jamiyatiga hali ham taʼsir qilmagan sharoitda, aks ettirish uchun islom huquqiy qoidalarini qoʻllash kerak. Mavjud vaziyat toʻgʻrisida va uning universal tizimini amalda butun koinotga yoyish uchun uning tafakkurini takomillashtirish orqali inson tabiati va ongini tayyorlashga harakat qilish. Shunday ekan, bu nuqtai nazardan kelib chiqqan holda, turli tillar, tizimlar, urf-odatlar va qoidalarga ega boʻlgan dunyoni oʻziga xos huquqiy tartibga solish va tarkibiy qismlarga ega boʻlgan juda katta mamlakatlar va hududlar shaklida tizimli va aniq ajratish kerak. Shu oʻrinda xususiy huquqning yetti tarmogʻiga oid islomiy qoidalarga toʻxtalib oʻtamiz: shaxsiy huquq, oila huquqi, meros huquqi, majburiyatlar va shartnomalar huquqi, mulk huquqi, tijorat huquqi va xalqaro xususiy huquq.

Islom huquqidagi barcha qoidalar qonuniy hokimiyatga nisbatan ikki guruhga boʻlingan.

Birinchidan , toʻgʻridan-toʻgʻri Qurʼon va Sunnatga asoslanib, fiqh kitoblarida tartibga solingan hukmlarga sharʼiy hukmlar, sharʼiy sharif yoki sharʼiy qonunlar deyiladi ; bu qoidalar huquqiy tizimning 85% ni tashkil

qiladi. Bu qoidalarning yagona manbalari Qur'on , musulmon huquqshunoslarining ijmoi va haqiqiy qiyosdir . Bu qoidalarning barcha izohlari butunlay Qur'on va Sunnatga asoslangan.

Alloh taolo Qur'onni insonlar uchun qo'llanma sifatida yuborgan. Agar jamiyat Qur'onni o'ziga yo'l ko'rsatmasa, uning taqdiri qo'llanmasiz boshqariladigan mashina kabi bo'ladi. Bu musulmonlar uchun asosiy aqidadir. Musulmon Qur'onning ochiq oyati bilan rozi bo'lolmaydi .Ba'zi qiyosiy ishlar ham foydali bo'ldi.

Musulmon davlatlarida to'liq shariatga asoslangan ba'zi rasmiy yoki yarim rasmiy qonunlarni unutmaslik kerak . Masalan, Muhammad Qadri Posho (1306/1889), 1045 ta maqoladan iborat “ Murshid al-Hayron ”; 343 moddadan iborat “ Al-Adl val insof fi zali “Mushkilotul-avqof” (Vaqf muammolarini hal qilishda adolat va adolat); va 647 moddadan iborat Al-Ahkam ash-Shar'iyya Fi al-Ahval ash-Shahiyya (Shaxsiy maqom qonuni bo'yicha qonuniy hukmlar); Marokash oila huquqi (mudavvona); Misr fuqarolik kodeksi 1949 yilda yozilgan, uning asosiy muallifi Abdel-Razzak al-Sanxuri bo'lib, unga Lill universiteti dekani Eduard Lambert yordam bergan; Misr Fuqarolik Kodeksi Yaqin Sharqning boshqa ko'plab yurisdiksiyalari, jumladan, Liviya, Iordaniya va Iroqning diktaturadan oldingi qirolliklari uchun qonun va ilhom manbai bo'lgan (ikkalasi ham Al-Sanxurining o'zi va uning rahbarligida mahalliy huquqshunoslar jamoasi tomonidan ishlab chiqilgan) , Bahrayn, shuningdek, Qatar (oxirgi ikkitasi shunchaki uning tushunchalaridan ilhomlangan) va Quvaytning savdo kodeksi (al-Sanxuri tomonidan ishlab chiqilgan); Pokiston musulmonlari oilasi qonuni 1961 yil yozilgan qonunchilik hujjatlari shular jumlasidandir.

NATIJA MUHOKAMA

Suverenitet tushunchasi va uning paydo bo'lishini bilgan huquqshunos, Islom davlatida hukmronlik kimga tegishli, hukmdormi, millatmi yoki

boshqalarmi, bilish kerak, chunki ba'zilar suverenitetni millatga tegishli deb hisoblab, millatga murojaat qiluvchi matnlardan xulosa chiqarishgan. Islomda butun va maslahat tamoyili va bu ikki narsa tufaylidir:

Birinchisi: u suverenitetdan voz kechish imkoniyatini bildiradi, ikkinchisi: suverenitet cheklanmagan hokimiyatdir.

Shariat dalillari hukmdorlar yoki hukmdorlar tomonidan chiqarilgan bo'ladimi, barcha harakatlar uchun umumiy asosni belgilaydi "Sayyid Alloh taolo barakotlidir." Islom davlatida hukmronlik Alloh taoloningdir. Islomdagi suverenitet nazariyasi umuman suverenitet nazariyasi ma'lum bo'lgan salbiy xususiyatga ega emas; Chunki Islom davlati bir shaxs yoki mazhab uchun millat ustidan hukmronlikka ega emas; Uning tuzumini qurish asosi Alloh taoloning Kitobi va Rasuli sollallohu alayhi vasallamning sunnatlari bo'lib, shu tariqa Islomdagi hukmronlik nazariyasi G'arb hukmronlik nazariyasi yuzaga kelgan muammo va ziddiyatlardan ustun turadi. Kufr, shirk va zalolatdir".

Siyosatchilar va ommaviy axborot vositalari xodimlari o'zlarining ko'plab nutq va tahlillarida "suverenitet" so'zini qo'llashadi. Uning tushunchasi nima, u qanday paydo bo'lgan va qanday namoyon bo'ladi?! Ushbu ushbu savollarga qisqacha javob beradi. Avvalo shuni ta'kidlash kerakki, zamonaviy davlatning uchta ustuni: xalq, mintaqa va siyosiy hokimiyatning barpo etilishi uni ikkita asosiy narsada ajratib ko'rsatishni talab qiladi. Birinchisi: uning yuridik va yuridik shaxs maqomiga ega bo'lishi, ikkinchisi: undagi siyosiy hokimiyat suveren ekanligi va davlatlarda suverenitet muhimligi sababli ba'zilar uni davlatning ikkinchi ustuniga aylantirgan. : "zamonaviy davlatning tavsifi, ya'ni u o'z hududida va uning ustidagi yoki undagi narsada oliy so'z va ustunlikka ega ekanligini anglatadi." Oldingi ta'riflar bir-biriga yaqin va, ehtimol, suverenitet tushunchasining eng keng qamrovli oxirgi ta'rifdir; Suverenitetni shunday ta'riflash: oliy va mutlaq hokimiyat, uni majburiyat bilan ajratib turadigan va davlat ichida yoki tashqarisida bo'ladimi, barcha masalalar va munosabatlarni boshqarishda o'z ichiga oladi. Zamonaviy ma'noda

suverenitet nisbatan yaqinda paydo bo'lgan g'oya bo'lib, tarixiy sharoitlardan o'tib ketgan, bu yerda qirol yoki hukmdorning yakka o'zi suverenitetga ega bo'lish huquqi keng tarqalgan bo'lib, keyin u cherkov a'zolariga o'tgan va u Rim papasining rishtasi va tayanchi bo'lgan. Hokimiyatni nazorat qilish ambitsiyalari, keyin u XV asrda suverenitet nazariyasini shakllantirish uchun fransuzlarga o'tdi. Taxminan o'rta asrlarda fransuz monarxiyasi o'rtasidagi kurash davrida imperator va papa oldida tashqi mustaqillikka erishish va feodallar ustidan ichki ustunligiga erishadi.

Islomda maslahatlashuv tamoyili ikki narsaga ko'ra rad etiladi: Birinchisi: hukmronlikdan voz kechish imkoniyatini bildirgani uchun, ikkinchisi: suverenitet cheklanmagan hokimiyatdir. Shariat dalillari hukmdorlar yoki hukmdorlar tomonidan chiqarilgan bo'ladimi, barcha harakatlar uchun umumiy asosni belgilaydi; Har bir inson unga bo'ysunadi va uning hukmlariga bo'ysunishi shart, chunki qonun boshqalarga hukm qiladi va uni yengish, bekor qilish, almashtirish yoki o'zgartirish joiz emas. Alloh va Uning Rasuli zalolatdadirlar.} Va Alloh taolo aytadi:va u zot sollallohu alayhi vasallam aytdilar: "Robbi muborak va ulug' zotdir." Demak, Islom davlatida hukmronlik Alloh taolo uchundir, qonunlar faqat Uning uchundir, Undan pokdir. Ummat imomni tayinlashga, uni javobgarlikka tortishga, ishdan bo'shatishga va hukmron hokimiyatni Allohning chegaralariga rioya qilishini nazorat qilishga haqlidir va na uning, na hukmron hokimiyatning Allohning qonunidan chetga chiqishga haqqi yo'q.

Odamlarning vijdonlari va xatti-harakatlari ustidan hukmronlik qilish, bu e'tiqod tufayli yolg'iz Alloh uchundir. Demak, qonunlar, yaratilish qoidalari va ijtimoiy va iqtisodiy tizimlar faqat bir hukmdordan... Allohdan olinadi.. bu Xudoga ishonishning ma'nosidir.. va keyin inson o'zidan boshqa hammaga erkin yo'l oladi. Alloh, O'zi belgilab qo'ygan chegaralaridan boshqa har qanday cheklovlardan pokdir, Alloh barchaga sevimlidir, magar Allohning iznisiz.

Ba'zilar hukmronlikni ikki qismga bo'lish tarafdori bo'lib, ulardan biri: mutlaq hukmronlik, bu faqat Qudratli va Oliy Alloh uchundir.

Ikkinchisi: nisbiy suverenitet, ya'ni Islom shariati doirasidagi millat uchun.

Balki shunday deyish o'rinliroq bo'lar edi: Hukmronlik Allohning qonuniga tegishlidir va bu xalqni shariat tamoyillaridan xulosa chiqarish va uning qoidalarini musibatlariga nisbatan qo'llashda tirishqoqlik qilish huquqidan mahrum qilmaydi, shuning uchun ham hukmronlik faqat Allohnikidir.

Boshqaruv vakolatiga kelsak, u davlat suvereniteti doirasida amalga oshiradigan xalqqa berilgan, u o'zi o'rnatmagan, aksincha, o'zidan yuqoriroq hokimiyat tomonidan unga yuklangan qonundir. Shuning uchun u o'z tabiatidan tashqariga chiqmasa va musulmon davlati bo'lmasa, uni bekor qila olmaydi yoki muzlatib qo'ya olmaydi.

Hududiylik davlat qurishning muhim elementi hisoblanadi, chunki u davlatning tarkibida tashkil etilgan, milliy guruh tashkil etilgan va siyosiy hokimiyat uning doirasida tashkil etilgan, agar davlat tashkil etilgan bo'lsa va milliy guruh doimiy ravishda joylashgan bo'lsa. Mintaqaviy chegaralar, chunki uning vakolatlari o'ziga xos geografik asosga ega emas .

Demak, mintaqa davlat chegaralarini belgilash masalasini belgilab beradi, bunda hukmron va boshqaruv organlari barcha faoliyatlarini erkin amalga oshiradilar. Chegaralar davlatning vakolatlari tugaydigan chegarani tashkil etadi. Shu nuqtai nazardan, ba'zi bir mavzularga murojaat qilish kerak. Hokimiyatni o'rnatishda yerga ishonadigan nazariyalar, masalan, suyuq yer degan va dunyo hukmronligi haqidagi kommunistik ta'limotga asoslangan eski Sovet nazariyasi va sionizm ham xuddi shu narsaga ishonadi, chunki u o'g'illarining davlati. Sion Nildan Furotgacha cho'zilgan. Bu nazariyalar fashistlar tafakkurida hayotiy makon nazariyasi bilan ham kuchli tarzda paydo bo'lgan. Bu yer hokimiyat tayangan, o'z ta'sirini o'tkazadigan va suvereniteti

shu yerda joylashgan yerdir. Hudud bir qator xususiyatlar bilan tavsiflanadi, ulardan eng muhimlari quyidagilardir:

Birinchi xususiyat: davlat xarakterini shakllantirish uchun zaruriy element.

Ikkinchidan : Bu davlat o‘z siyosiy vakolatlarini amalga oshiradigan joy.

-Uchinchi:U davlatning suverenitetini belgilaydi, u asosan qonun chiqaruvchi, ma'muriy va sud kabi ba'zi huquqiy funktsiyalarni amalga oshirish qobiliyati bilan tavsiflanadi va boshqa hech qanday davlat xususiy milliy hududda mustaqil ravishda harakat qilish huquqiga ega emas.Boshqa tomondan, davlat boshqa davlatlar va ularning sub'ektlari huquqlarini himoya qilish va hurmat qilishga majburdir, shuningdek, o‘z fuqarolarini himoya qilish va davlatning muayyan hududida yashovchi fuqarolarning huquqlarini hurmat qilish majburiyatini oladi. Davlat va unga o‘z mavjudligini beradi va u davlat o‘zining to‘liq suvereniteti va vakolatlarini amalga oshiradigan va jamoat manfaatlarini uchun joylarda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan barcha choralarni amalga oshiradigan geografik doiradir.Bu uni feodalizm davrida hukmronlik qilgan va keng hududlarga ega bo‘lgan zamonaviy davlat shakllanishidan oldingi davrlar kabi boshqa tor jamiyatlardan ajratib turadi.Shubhasiz, har bir jamiyat insonlar guruhidan iborat bo‘ladi. Yer va yer madaniyatli insonlar guruhlarini birlashtiradigan poydevorni tashkil qiladi.Natijada u geografik o‘lchov va hokimiyat chegaralarini belgilaydi va shu bilan davlatning umumiy holatini belgilaydi va shu bilan belgilanadigan davlat chegaralari g‘oyasi paydo bo‘ladi. Qo‘shni davlatlar bilan tuzilgan shartnoma va bitimlar orqali.Davlatlarning har bir davlatning geografik chegaralarini so‘zsiz yoki ochiqchasiga o‘zaro tan olishi uning hududi ustidan davlat suvereniteti va bu suverenitetni shu chegaralar doirasida hurmat qilish masalasini ko‘taradi.Davlat to‘liq vakolatlariga ega, shuning uchun u huquqiy tizimni tanlashi mumkin, uning fikricha, uni o‘z chegaralarida yashovchi inson guruhlariga sharoit, aqliy miqyos va alohida qonuniylik asosida qo‘llash.Demak, chegaralar davlat va soha

mustaqilligining shartini tashkil etadi. O'z irodasini qo'llash uchun. Yer elementi siyosiy jamoaga xosdir. Guruhlar va ularni bir-biriga aralashtirib, ularni boshqa qo'shni guruhlardan ajratib turadigan o'ziga xos xislat beradi. Hudud davlat yerlarida istiqomat qiluvchi guruhlarini birlashtiruvchi asosiy omil hisoblanadi. Ushbu guruhlarining quruqlikda doimiy va doimiy yashashi va ularning ular bilan o'zaro munosabati hamjihatlik va milliy yoki vatanparvarlik tendentsiyalarini mustahkamlash va birgalikda yashashga intilish, vatanni sevish, uning yeri va chegaralarini himoya qilish, uni qurish, taraqqiyotini kuzatish, uning rivojlanishiga intilish va hokazolarni uyg'otadi.

XULOSA

Islomdagi suverenitet nazariyasi umuman suverenitet nazariyasi ma'lum bo'lgan salbiy xususiyatga ega emas; Chunki Islom davlati bir shaxs yoki mazhab uchun millat ustidan hukmronlikka ega emas; Uning tuzumi asosi Alloh taoloning Kitobi va Rasuli sollallohu alayhi vasallamning sunnatlari bo'lib, shu tariqa Islomdagi hukmronlik nazariyasi G'arb hukmronlik nazariyasi yuzaga kelgan muammo va ziddiyatlardan ustun turadi. Islom davlatining davlatlar o'rtasida o'z nufuzi va obro'-e'tiboriga ega bo'lib, u boshqalarga bo'linmaslik va unga bo'ysunmaslik haqida: {Alloh taolo kofirlar uchun mo'minlarga qarshi yo'l qilmas}.

Yuqoridagilarning qisqacha mazmuni shundan iboratki, Alloh taoloning Islom davlatidagi hukmronlik Uning shariatida ifodalangan, u boshqa davlatlardan farq qiladi, uning hukmronligi unda Alloh taoloning qonuni hukmronligi va barcha ishlarida Uning amrlarini tatbiq etishidir. Bir tomondan davlat ichida yoki tashqarisida qonuniy qarorlarni buzish uchun har qanday aralashuv Islomiy Davlat suverenitetini buzish hisoblanadi

REFERENCES

1. Islamic Private Law Said Akgunduz BOOKS Available Publication year: 2017 ISBN: 978-94-91898-11-2
<https://iurpress.nl/?product=islamic-private-law>
2. Masse A. Islom: tarixning konturi. M.: Nauka, 2002. -191 b. 3.
3. Muhammad Ashiq. Islom huquqi (fiqhning ommaviy namoyishi): Per. Arab tilidan. I. Dautova: 2 soatda Qozon: Imon, 2009.- 1-qism. 168 b. 3.
4. Muhammad Umar Chapra. Islom iqtisodiyotining maqsadlari. Qozon: Imon, 2019.-19 b. 3.
5. Muxtasar Vikaya (shariat qonunlarining qisqacha to'plami): Per. O'zbek tilidan: 2 kitobda. Qozon: Imon, 2009.- Kitob. 2.-130 b.
6. Nevolin K.A. Qonunchilik falsafasi tarixi Huquq entsiklopediyasi. Qonunchilik falsafasi tarixi K.A. Nevolin. Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburg davlat universiteti, 2007. 400 b. 3
7. Nersesyants VS huquq falsafasi. M.: INFRA-M, 2007. 652 b. 3.

**О‘zbekiston Respublikasining “Mediatsiya to‘g‘risida”gi qonuni va xalqaro
huquqiy hujjatlar o‘rtasidagi farqlar va kamchiliklar**

Xamdamov Javohirbek Sherzodbek o‘g‘li

Toshkent davlat yuridik universiteti Xususiy huquq fakulteti 4-kurs talabasi.

ANNOTATSIYA Maqolada mediatsiyaning jamiyatdagi ro‘li va uning afzaliklari bo‘yicha fikr mulohazalar ketadi. Mediatsiyaning O‘zbekiston Respublikasi va xorijiy mamlakatlar huquqlari o‘rganiladi va farqlari taxlil qilinadi. Ushbu maqolada xorijiy mediatsiyaning milliy qonunchiligimizdagi mediatsiyadan qanchakil keng qo‘lamligini turlarini va qanday nizolarda mediatsiya qo‘lashlarini keltirib o‘tilgan. Mediatorga qo‘yilgan talablar va oilaviy mediatorlar haqida so‘z yuritilgan. Mediatorlarni tayorlash kurslari ham keng yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Mediatsiya, mediator, Professional mediator, noprofessiona mediator, Anglo-sakson, Advokatlik tajribasi, Kelishuv bitimi,

KIRISH Yurtimizda fuqarolarning shu bilan birga yurudik shaxslarning buzilgan huquqlari va ularning huquqlarini himoya qiluvchi sud huquq tizimi rivojlanib bormoqda. Ushbu sud huquq tizimga yordamlashuvchi yana bir tizim tashkil qilingan bo‘lib “Hakamlilik sudlari to‘g‘risida” gi 16.10.2022 yildagi qonun qabul qilingan. Ushbu qonun qabul qilingandan so‘ng hakamlilik sudlari keng tarqala boshladi shu bilan birga fuqarolar va tadbirkorlik subyektlari o‘rtasidagi nizolarni hal qilish bo‘yicha nodavlat organi bo‘yicha o‘z vazifasini boshlagan. Shundan so‘ng, butun jahonda avj olgan mediatsiya faoliyati bo‘chiya 2018-yil 3-iyulda “Mediatsiya to‘g‘risida”gi qonun qonun qabul qilindi. Ushbu qonun qabul qilingandan so‘ng nizolarni muqobil usullari doirasiga kirdi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ushbu maqolani ochib berish borasida bir necha mamlakatlar “Mediatsiya to‘g‘risida”gi qonunlarini va milliy qonunchiligimizdan “Mediatsiya to‘g‘risida”gi qonun, Fuqarolik protsessual kodeksi, “Davlat boji to‘g‘risida”gi qonun, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» 12.03.2019-yildagi tegishli 4236-sonli Qarori, “Sud hujjatlari va boshqa organlari hujjatlarini ijro etish to‘g‘risida”gi qonun, “Advokatura to‘g‘risida”gi qonunlardan kelib chiqqan holda tahlil qilindi. Yuridik fanlar bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b I.M.Salimovaning maxsus kitoblari, huquqshunos F.Otaxonov, yuridik fanlari doktori Q.Matkarimovlarning ilmiy ishlari va maqolalaridan keng foydalanilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Yurtimizda va butun jahon hamjamiyatida fuqarolar va yuridik shaxslarning buzulgan huquqlarini himoya qilish uchun eng samarali yo‘llari bir necha turlarga bo‘linadi. Shulardan biri, ya‘ni sudgacha bo‘lgan vaziyatda muammoni hal qilishning mediatsiya usuli keng tarqalgan usuldir. **Mediatsiya**-kelib chiqqan nizolarni taraflar o‘zaro maqbul qarorga erishishi uchun ularning ixtiyoriy roziligi asosida mediator komagida hal qilish usuli hisoblanadi²². Endi ea mediator kimligini bilib o‘tamiz, **Mediator** — mediatsiyani amalga oshirish uchun taraflar tomonidan jalb etiladigan shaxs. Mediatsiyaning asosiy ma‘nosi boshqa tillardan tarjimasini qilinganda “**vositachilik**” degan ma‘noni bildiradi. Mediatsiyaning qadimgi qo‘lanilishi bo‘yicha turli xil nazariyalar mavjud bo‘lib: Jumladan Qadimgi Rimda savdo sohasidagi nizolar asosan “**vositachi**” (**medium**) ishtirokida hal qilingan. O‘z navbatida, Yustinian kodeksida ham nizolarni vositachi ishtirokida hal qilish mumkinligi mustahkamlangan. Zamonaviy mediatsiya tushunchasi esa, XX asrning ikkinchi yarimidan boshlab

²² Nizolarni hal qilishning muqobil usulari/ O‘quv qolanma. Yuridik fanlar bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b I.M.Salimova. – Toshkent: TDYU, 2022. – 208 bet.

AQSh, Avstraliya va Buyuk Britanida shakllana boshlagan. Dastlab asosan oilaviy nizolarni hal qilishda keng foydalangan.²³

Xalqaro normalardan Birlashgan millatlar tashkiloti (BMT) nizomida ham o‘z ifodasin topgan. Ushbu nizomning VI bob “nizolarni tinch yo‘l bilan hal qilish” masalasi qo‘yilgan bo‘lib 33-moddasida quydagi yechim berilgan, Har qanday nizoda qatnashuvchi tomonlar, bu nizoning davom etishi xalqaro tinchlik va xavfsizlikning saqlanishiga tahdid soladigan bo‘lsa, avvalo, nizoning muzokaralar yuritish, tekshirish, vositachilik, yarashish, arbitraj, sud yo‘li bilan hal etish yoki mintaqaviy organlar yo bitimlarga murojaat qilish yoki o‘z xohishlariga ko‘ra, boshqa tinchlik vositalari bilan bartaraf qilishga intilishlari lozim.²⁴

O‘zbekiston Respublikasida “Mediatsiya to‘g‘risida”gi qonun 2018 yil 28-iyunda qabul qilingan. Ushbu qonun qabul qilongandan keying kichik nizolar mediatsiya ya`ni kelishuv yo‘li bilan hal qilinadigon bo‘ldi. Ushbu qonuning 5-moddasida Mediatsiyasning asosiy prinslariga keltirilgan bo‘lib ular quydagilardan iborat, **maxfiylik, ixtiyorilik, taraflarning hamkorligi va teng huquqliligi, mediatorning mustaqilligi va xolisligi** prinsiplari asosida amalga oshirilishi keltirilgan.

Ushbu qonunning qabul qilinishida davlat sudlari va nizolashayotgan taraflarga ham katta qulayliklar va afzaliklar yaratilgan.

- sudlarda ish hajmi qisqarishi
- tanlovda erkinligi
- taraflarning qabul qilingan qarorga roziligi
- maxfiylikni ta`minlash
- nizoni ko‘rib chiqishda ketadigon vaqt
- nizoni hal qilishda korrupsiyaning mavjud emasligi

²³ Nizolarni hal qilishning muqobil usuluri/ O`quv qolanma. Yuridik fanlar bo`yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b I.M.Salimova. – Toshkent: TDYU, 2022. – 208 bet.

²⁴ 1945-yil 26-iyunda San Fransiskoda Birlashgan Millatlar Konferentsiyasining Xalqaro Tashkilot tuzish bo‘yicha yakuniy majlisida imzolangan va 1945 yilning 24-oktyabrida kuchga kirgan

- to‘lanadigon boj
- kam sarf harajat
- mediatsiyada g‘olib va mag‘lub taraf bo‘lmaydi

Huquqshunos, Yuridik fanlar doktori F.Otaxonov nizolarni davlat sudlarida hal etish bilan taqqoslagandagi mediatsiyaning ustun jihatlarini keltirib o‘tkan,

Birinchidan, huquqlarni davlat sudlarida himoya qilishning sud shaklidan mediasiya jarayonining asosiy farqi mediatorning nizoning mohiyatiga nisbatan o‘z-o‘zidan hech qanday qaror qabul qilmasligi hisoblanadi. Mediasiya doirasidagi barcha qarorlar faqat taraflarning o‘zaro roziligi asosida qabul qilinadi. Sudda nizolar sud‘yalar tomonidan taraflar uchun majburiy bo‘lgan va majburiy tartibda ijro qilinishi mumkin bo‘lgan qarorlar chiqarish yo‘li bilan tugatiladi.

Ikkinchidan, sudlarda ishlarning ko‘pligi va ishlarni ko‘rib chiqish oylab cho‘zilganligi tufayli mediasiya orqali nizolarni hal etish vaqtning tejalishiga olib keladi, ko‘pincha bir ish bo‘yicha nizolar ikkinchi va uchinchi instansiyada davom etadi, yutqazgan taraf sud hujjatlari ustidan shikoyat qiladi. Yuridik yordam olishga sarflanadigan xarajatlar sud jarayonining davom etish muddati bilan uzviy bog‘liq bo‘lganligi tufayli nizolarni tezkorlik bilan hal qilinishi mediasiyaning tejamkorligini bildiradi.

Uchinchidan. mediasiya o‘zgaruvchan jarayon hisoblanib, taraflar nizoni ko‘rib chiqish jarayonini o‘z xohishiga ko‘ra tartibga solishlari mumkin, ularga muammoni muhokama etish uchun erkin sharoit yaratiladi. Shu bilan birga mediatorning o‘zi ham taraflarga nizoni hal qilish yo‘lini topishga yordam beradi.

To‘rtinchidan, sud ishining ommaviyligi, oshkoraligi va ochiqligidan farqli ravishda mediasiya jarayoniga maxfiylik xosdir. Taraflardan olingan

barcha ma'lumotlar, «devordan tashqariga chiqmaydi» va mediatorning faoliyati tugagandan so'ng uning barcha yozuvlari yo'q qilinishi lozim.

Beshinchidan, sud qarorlari har doim ham taraflar istagan oqibatga olib kelmaydi (kamida bir taraf ishning natijasidan noroziligicha qoladi) va bu holat kelajakda sud qarorlarini nafaqat ixtiyoriy bajarishdan bosh tortilishiga, balki bajarishga majburiy to'sqinlik qilinishiga olib keladi. Mediasiya davomida barcha qarorlar taraflarning ikki tomonlama kelishuviga ko'ra qabul qilinadi va ikkala taraf o'zlari tomonidan birgalikda qabul qilingan qarorlarini ixtiyoriy ravishda bajarish majburiyatini oladilar.

Oltinchidan, mediasiyaning rad etib bo'lmaydigan ustunliklari ichida taraflar o'rtasidagi yaxshi, do'stona munosabatlarni saqlab qolish hisoblanadi. Mediasiya ayniqsa, mulkni taqsimlash, er-xotinlar, ota-onalar va farzandlar o'rtasidagi kelishmovchiliklarni bartaraf etish, mehnat nizolarini hal etish bilan bog'liq muammolarni hal etishda samarali hisoblanadi.²⁵

Taraflar istalgan paytda mediatsiyani qo'lashi mumkin, lekin bir istisno holatlari mavjud bo'lib ushbu holat sudda ko'rilayotgan nizo bo'yicha sudning qaror qabul qilgunicha (maslahat honaga kirgunicha) qo'lashlari mumkin.

Mediatsiyaning yana bir afzalik jihati shundaki O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksi va O'zbekiston Respublikasining "Davlat boji to'g'risida"gi qonunida ham to'langan davlat bojini qaytarish masalasi to'liq ko'rsatib o'tilgan bo'lib, qonunning 18-moddasi 9-bandida va O'zbekiston Respublikasining "Mediatsiya to'g'risida"gi qonunning 17-moddasi *oltinchi* qismida ham quydagicha keltirilgan; agar taraflar o'rtasida mediativ kelishuv tuzilgan bo'lsa, ariza ko'rmasdan qoldirilganda davlat bojini qaytarish ko'zda tutilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish samaradorligini oshirish chora-tadbirlari

²⁵ <https://chamber.uz/uzk/news/6753>

to'g'risida» 12.03.2019-yildagi tegishli 4236-sonli Qaroriga asosan, 2019 yil 1 apreldan sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini majburiy ijro etish jarayoniga mediasiya instituti joriy etildi.

Misol: Farg'ona viloyati Farg'ona shaharda istiqomat qiluvchi *****ga tegishli uyga, undiruvchi *****vani voyaga yetmagan farzandlari bilan birga majburiy tartibda kiritib qo'yish bo'yicha MIBning Farg'ona shahar bo'limi ijro harakatlarin olib boradi va qarzdor ijro hujjatlari talabini bajarish, nzilai holatni hal qilish va taraflarning hamkorligi asosida o'zaro maqbul qarorga erishish maqsadida professional mediatorga murojat qilishadi. Shundan so'ng ijro jarayonida mediator ishtirokida qarzdor va undiruvchi o'rtasida mediativ kelishuv tuzilganligi uchun, ijro hujjati O'zbekiston Respublikasi "Sud hujjatlari va boshqa organlari hujjatlarini ijro etish to'g'risida"gi qonunning 37-moddasi 2-qism 2¹-bandiga asosan tugatildi.

Mediatsiyaning bir necha guruhlarga ajratgan holda ko'rishimiz mumkin. Nizolarning turlari bo'yicha va mediatorlarnig sonlari bo'yicha. Nizolarning turlarga keladigan bo'lsak jinoyat huquqiy nizolardan tashqari barcha nizolarda mediativ kelishuv qilish mumkin. Masalan; mehnat, oilaviy, fuqarolik va h.k.

Hozirgi kunla kelib butun jahonda mediatsiyaning oilaviy ko'rinishi keng tarqalmoqda. Ushbu oilaviy mediatsiya online shakilda olib boriladigan kelishuv hisoblanib, nizolashayotgan taraflarga iqtisodiy jihatdan va vaqt nuqtai nazardan tejamkorona hal etish imkonini beradi.

Mediatorning soniga qarab ham ajratish mumkin, **yakka, ikki va undan ortiq** mediator ishtirokida o'tkaziladigan mediatsiya turlari mavjud.

Olilaviy munosabatlarda nizolarni hal etishning muqobil usullarini ishlab chiqish va joriy etishning hal qiluvchi omillaridan biri oila markazlari advokatlarning ushbu usullarga munosabati, ularning oiladagi konfliktlarni boshqarish tizimini yaratishdagi ishtiroki hisoblanadi. Germaniya advokatlar

kasb etikasiga asosan advokatlar qonunni haqiqiy vaziyatlarda qo'llash uchun o'qitilishi tushuntirilgan. Advokatlar faoliyat sohasiga qarab mavjud vaziyatlarda professional mediatorlik faoliyatini ham amalga oshiradi. Ular nizo tomonlari va oila a'zolari, hech kimni ortda qoldirmasdan, barcha ishtirokchilarga mos keladigan yechim topishga mas'ul hisoblanadi. Advokat mediator sifatida sud muhokamasidan farqli o'laroq, uchinchi shaxs tomonlarningning shaxsiy manfaatlarini hal qilmaydi.²⁶

O'zbekiston Respublikasining "Advokatura to'g'risida"gi qonunning 3-moddasi 3-qismning 3-bandiga asosan patent vakili va mediator sifatidagi faoliyat shug'ulanishi mumkinligi belgilanishi mumkin.

Mediatsiyaning horigi kundagi eng zamonaviy ko'rinishlari anglo-sakson huquqi oilaiga mansub davlatlarda vujudga kelgan.

Kanadada oilaviy nizolarni hal qilishda mediatorlardan advokatlik tajribasi talab etiladi. Ko'plab oilaviy nizo taraflari advokatlarni nizoni hal qilishda ular tomonida taklif etilgan shartlarni qabul qilishini bildirgan. Advokatlar sudlarda oilaviy nizolarni hal qilishdan ko'ra sudga qadar taraflarni kelishuvga erishtrish tajribasini qo'llaydi. Bu kelishuvni amalga oshirishda mediator sifatida ishtirok etadi.

O'zbekiston Respublikasining "Mediatsiya to'g'risida"gi qonunida Mediatorning faoliyati professional yoki noprofessional asosda amalga oshirilishi mumkinligi hamda ularga qo'yilgan talablar belgilangan. Unga ko'ra Professional asosdagi mediator faoliyatini O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan tasdiqlanadigan mediatorlarni tayyorlash dasturi bo'yicha maxsus o'quv kursidan o'tgan, shuningdek Professional mediatorlar reyestriga kiritilgan shaxs amalga oshirishi mumkin. Ushbu qonunning 12-moddasida, Noprofessional asosdagi mediator faoliyatini yigirma besh yoshga to'lgan va mediator vazifalarini bajarishga rozilik bergan shaxs amalga oshirishi mumkin.

²⁶ <https://cyberleninka.ru/>

Noprofessional asosdagi mediator faoliyatini amalga oshiruvchi shaxs ham O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan tasdiqlanadigan mediatorlarni tayyorlash dasturi bo'yicha maxsus o'quv kursidan o'tishi mumkin. Qonunda kimlar mediatorlik faoliyati va mediator bo'lshi mumkin emasligi aniq ko'rsatib o'tilgan ya'ni: davlat vazifalarini bajarish uchun vakolat berilgan yoki unga tenglashtirilgan shaxs, bundan notariuslar mustasno, muomala layoqati cheklangan yoki muomalaga layoqatsiz deb topilganligi to'g'risida sudning qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori mavjud bo'lgan shaxs, sudlanganlik holati tugallanmagan yoki sudlanganligi olib tashlanmagan shaxs, o'ziga nisbatan jinoiy ta'qib amalga oshirilayotgan shaxslar mediatorlik faoliyatini olib borishi mumkin emas.

Germaniya qonchiligini tahlil qilsak, Germaniyada 2012 yilda 21-iyulda qabul qilingan "Mediatsiyani va nizolarni suddan tashqari hal qilishning boshqa tartib-taomilarini qo'llab-quvvatlash to'g'risida"gi qonun qabul qilingan. Ushbu qonunda **mediator** deganda taraflarni mediatsiya tartib-taomili bo'yicha olib bordigan, nizoni hal qilish vakolatiga ega bo'lmagan mustaqil va xolis shaxs tushuniladi. Germaniya tajribasidan kelib chiqadigan bo'lsak. Germaniyada "Sud mediatsiyasi", "Sud huzuridagi mediatsiya", "Suddan tashqari mediatsiya turlari mavjud bo'lib, o'z nomidan ko'rinib turibtki sud tomonidan, sudning taklifiga va shartnoma asosida mustaqil mediator tomonidan amalga oshiriladi.

Qo'shni Qozog'iston Respublikasida ham O'zbekiston Respublikasi kabi mediatsiya Fuqarolik protsessual kodeksi va mediatsiya to'g'risidagi qonunlar bilan tartibga solingan. Qozog'iston Respublikasining FPK 179-moddasi, O'zbekiston Respublikasining FPK 44-moddasida fikrlar bir xil bayon etilgan bo'lib quydagicha keltirilgan: Taraflar sud protsessining har qanday bosqichida ishni kelishuv bitimi tuzish yoki birinchi instansiya sudida sud alohida xonaga (maslahatxonaga) sud hujjatini qabul qilish uchun chiqquniga qadar mediativ kelishishni so'rab murojaat qilishga haqli.

O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik va Iqtisodiy prostessual qonunchiligida yashtirish sifatida kelishuv bitimi bilan mediatsiyani chalkashtirib yuborish holatlari ko‘p uchrashi mumkin. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 17 iyundagi “Nizolarni muqobil hal etishning mehanizmlarini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4754-sonli qarorida²⁷ nizolarni muqobil usulda hal etish bilan shug‘ulanuvchi Mediatsiya markazi va Nizolarni muqobil usulda hal etish markazi tashkil etlagan.

O‘zbekiston Respublikasida mediatorlarni tayorlash bo‘yicha bir necha maxsus o‘quv kurslari mavjud bo‘lib ular quydagilar:

1. Mediatsiya markazi;
2. Professional mediatorlar, hakamlik sudlari va halqaro arbitrajlarining o‘zaro birlashuviga asoslangan – “Nizolarni maqbul usulda hal etish” markazi
3. Adliya vazirligi qoshidagi Yuristlar malakasini oshirish markazi;
4. Toshkent davlat yuridik universiteti huzuridagi Yuridik kadrlarni xalqaro standartlar bo‘yicha professional o‘qitish markazi tomonidan tashkil etiladi

Fuqarolar mediator bo‘lishni istagan fuqarolar ushbu markazga bevosita o‘zlari yoki elektron tarzda murojaat qilishlari mumkin. Ushbu maxsus kursda 72 soatdan ko‘p bo‘lmagan shartnomas asosida kunduzgi shaklda o‘qitiladi.

Xulosa

Yuqorida aytib o‘tilganidek mediatsiyani boshqa xorij davlatlari va milliy qonunchilgimiz bilan taqqosladik, bundan ko‘rinib turib tiki mediatorlarga qatiy bir to‘liq standartlar qo‘yilmaganligini kuzatik. Shundan kelib chiqadiki oilaviy nizolarni hal qilishda mediatsiyani qo‘lash farq qiladi. Dunyoning eng rivojlangan davlatlarida mediatorninf faoliyati qononlar bilan tartibga solongan

²⁷ <https://lex.uz/docs/4859436>

bo'lishi mumkin. Mening fikrimcha "Mediatsiya to'g'risida"gi qonunning 12-moddasida mediatorga qo'yilgan talablarni yanada kengaytirish kerak deb hisoblayman, chunki u yerda mediatorning faoliyatini professional va noprofession asosda amalga oshirish keltirilgan. Bundan kelib chiqadiki ularga qo'yilgan qat'iy bir talab yo'q. Shunday ekan ushbu qonunimizda boshliqlar va ushbu moddani yanada to'ldirish kerak deb o'ylayman.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. Fuqarolik protsessual kodeksi.
2. O'zbekiston Respublikasida "Mediatsiya to'g'risida"gi qonuni.
3. O'zbekiston Respublikasining "Davlat boji to'g'risida"gi qonuni.
4. O'zbekiston Respublikasi "Sud hujjatlari va boshqa organlari hujjatlarini ijro etish to'g'risida"gi qonuni.
5. O'zbekiston Respublikasining "Advokatura to'g'risida"gi qonun.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlarini ijro etish samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida» 12.03.2019-yildagi tegishli 4236-sonli Qarori.
7. Nizolarni hal qilishning muqobil usulari/ O'quv qolanma. Yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b I.M.Salimova. – Toshkent: TDYU, 2022. – 208 bet
8. [1945-yil 26-iyunda San](#) [Fransiskoda](#) Birlashgan Millatlar Konferentsiyasining Xalqaro Tashkilot tuzish bo'yicha yakuniy majlisida imzolangan va 1945 yilning [24-oktyabrida](#) kuchga kirgan
9. <https://chamber.uz/uzk/news/6753>
10. <https://cyberleninka.ru/>
11. <https://lex.uz/docs/4859436>

**Психологизм в русской классической литературе на примере
творчества Л.Н.Толстого**

*Автор: Жанабаева Гулзада, студент 2-курса
Каракалпакского государственного университета имени Бердаха
Научный руководитель: Имамудинова Дариха*

Аннотация: В этой статье рассматривается психологизм героев в произведениях русской классической литературы и ее значение в литературоведении.

Главная особенность художественной литературы — это ее способность раскрыть внутренний мир человека. Русские писатели в этом плане достигли небывалых успехов. Психологизм в изображении героев произведения - самый главный элемент художественной литературы. Именно с его помощью можно постичь глубин духовного мира изображаемого героя, анализировать почему герой поступил так или иначе в какой-либо сложившейся ситуации. О значимости изображения психологизма героев в литературе писал Н.Чернышевский: *«Психологический анализ есть едва ли не самое существенное из качеств, дающих силу творческому таланту»*. [4]. Имена Толстого, Достоевского, Чехова — это имена крупнейших, гениальных писателей-психологов не только в русской, но и в мировой литературе. И среди них особенно ярко выражается фигура гениального писателя Льва Николаевича Толстого, кому, как ни одному другому писателю в мире, удалось удивительным способом проникнуть в самые потаённые мысли своих героев и отчетливо передать их читателю. Про это даже была написан целый труд Т.С.Карловой "Вопросы психологического анализа в наследии Л.Н.Толстого". В качестве примера разберём с каким мастерством он описывает психологию Николая Иртыенева в автобиографической трилогии.

Трилогия состоит из трёх повестей: "Детство", "Отрочество" и "Юность". Про них после их публикации восторженно писал Н. Некрасов: *"Очень давно ничего подобного не было в русской литературе"*. [2; 178].

Центральный герой всех частей произведения - Николай Иртышев - своим мировоззрением, характером, мышлением весьма близок к самому Л. Толстому. Писатель с необыкновенной виртуозностью проник во внутренний мир своего героя, тонко подметил особенности его характера. По мере взросления мальчик сталкивается с разного рода событиями: и с весёлыми, и с трагическими, и со смешными, и с грустными. При этом каждый раз Л. Толстой так выразительно и правдиво передаёт нам то, о чем думал свой герой, искусно объясняет причины его порой веселого, а порой грустного настроения. Важно подчеркнуть, что в произведении все внимание автора обращено на внутренний мир лишь главного героя. Это заметил и критик И. Страхов, и оправдал это тем, что осмысление характера Николеньки находится в центре внимания писателя, потому что это в полной мере раскрывает основную проблематику трилогии.

В свои детские годы герой очень восприимчив, стеснителен, рассуждает поверхностно. Как и всякий ребенок в его возрасте хочет, чтобы всё внимание окружающих было сосредоточено на нём, чтобы его понимали и жалели, чтобы всегда считались с его мнением. Но всё это со временем меняется. Меняется Николай. И в противовес его детской характеристике весьма парадоксально звучат его слова: *"Страдание людей застенчивых происходит от неизвестности о мнении, которое о них составили; как только мнение это ясно выражено - какое бы оно ни было, - страдание прекращается"*, производя впечатление о нем по годам развитом человеке. [1; 69]. И начинается с этого момента пора отрочества героя.

Он начинает презирать аристократию, разочаровывается во многом и испытывает чувство одиночества. С психологической точки зрения Николай такой же подросток, как и подростки нынешнего времени. Ему

хочется казаться взрослым и состоявшимся человеком, и поэтому начинает непроизвольно подражать страшим. Это объясняется тем, что объективной взрослости у подростка еще нет. Субъективно же она проявляется в развитии чувства взрослости и тенденции к взрослости. [3].

Подростковый возраст считается периодом бурных внутренних переживаний и эмоциональных трудностей. Им (подросткам) свойственно считать себя несчастными, они плачут без причины, готовы бросить всё и вся, а иногда их даже занимают мысли о самоубийстве. Именно такую цепочку событий можно увидеть в период отрочества нашего героя. В натуре Николай не был таким прилежным учеником как его брат Володя. Брат его всегда делал успехи в этом плане. А Николенька то и дело избегал занятий, невзлюбил своего гувернера St.Jerome. Гувернер однажды наказал его за скверное поведение и с того самого дня Николай стал презирать его, испытывал к нему лютую ненависть. Лежа у себя в комнате, рыдая и считая себя самым несчастным существом на свете, представлял себя умершим, что родные по нему плачут, а гувернер якобы наказан (ведь это он виноват в смерти Николеньки).

Как отмечают психологи, подросткам присуще довольно часто фантазировать, например они могут представить себе исключительные обстоятельства, в которых сами непосредственно принимают участие. Они делают это втайне ото всех, с целью удовлетворить себя в эмоциональном плане. В одной из глав произведения Николай представляет себе, что он поступил в гусарский полк, ушел на войну, там он совершил подвиг за родину, затем в качестве вознаграждения за это просит у государя уничтожить того самого St.Jerome. Казалось бы, какой вред ему от бедного гувернера? Он ведь просто выполнял свои обязанности, следил за их дисциплиной и обучением и никаких злых помыслов не имел.

Все душевные кризисы героя понемногу рассеиваются после его знакомства с Дмитрием Нехлюдовым, с момента начала юности, хотя нонконформистские взгляды все еще сохранились. Именно он помогает

ему понять необходимость нравственного совершенствования, гуманизма и духовного очищения. Юношей наш герой становится спокойным, его бунтарский дух исчезает, начинает правильно рассуждать и замечать окружающих. Он видит людей ниже себя по чину, но не придаёт этому значения. Он приходит к выводу, что звания, чины, состояние - все это ничего, если нет в человеке человечности. Немного трудный, порой слишком тяжёлый путь приходится пройти нашему герою в личностном развитии. По мере взросления мальчик совсем меняется, учится анализировать свои и чужие чувства и поступки, становится рассудительным и принципиальным, строит свои моральные принципы и живет согласно им.

Стремление Толстого максимально точно передать внутреннее состояние своих героев, его аналитический склад ума сделало его непревзойденным психологом. Благодаря ему другие писатели усвоили для себя немаловажный урок - толстовский психологизм. Его заслуги в развитии отечественной литературы, его вклад в совершенствование литературного творчества создали ему славу писателя-психолога.

Список использованной литературы:

1. Л.Н.Толстой "Детство. Отрочество. Юность", М., "Художественная литература", 1986.
2. И.А.Циндидис, Е.В.Маслова "Учебник по литературе", Т., 2013.
3. Р.П.Ефимкина "Детская психология" 1994, Научно-учебный центр психологии НГУ.
4. Чернышевский Н. Г. Детство и отрочество. Военные рассказы графа Л. Н Толстого// Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч. — М., 1947.— Т. 3. — С 425

ТАСАВВУФДА ФАНОНИНГ ПСИХОЛОГИК ЖИХАТЛАРИ

Алимов Хўжагелди Мустафоевич, “Дин психологияси ва педагогика” кафедраси доценти, психология фанлари номзоди

Аннотация: Ушбу мақолада фанонинг тасаввуф ва фалсафа соҳаларидаги ахамияти куриб чиқилади.

Калит сўзлар: сифат, фано, тасаввуф, фардоният.

Шайх Нажмиддин Кубро фано ҳақида шундай деб ёзади: “Фано икки хилдир: 1. Ҳақ сифатларида башарий сифатлардан фано бўлмоқ. Бу фардониятдаги фано. 2. Унинг Зотида экан, сифатидан фоний бўлмоқ. Бу эса ваҳдониятдаги фано. Зот тажалли этар экан, ҳайбати ила тажалли этар. Шунда Сайёр ушалиб, йўқолгандай бўлади. Кичради ва ўлар ҳолатга етади. Ушбу онда: “Аҳад, Аҳад... (“Бир”, “Бир”!..)” деган овозни эшитади. Зотидан фоний бўлгач эса У билан боқий бўлар ва Унинг-ла яшар”²⁸.

Сайёр (Кубро сайру сулукка чиққан йўловчини сайёр деб атайди) ўз инсоний, нафсоний “Мен”ини фоний қилиш эвазига ғайбат-ҳузур ҳолига киради. (“Ғайбат-ҳузур-соликнинг қалбидаги диний-илоҳий маънолар ила машғул бўлиб, моддий оламдан фориг қолиши, халқнинг аҳволдан беҳабарлик, важд ва истиғроқ ҳоли”)²⁹. Бу ҳолда Солик ўзини моддий олам билан боғлайдиган ўй-хаёл ва ҳиссиётларни тарк этиб, халқдан кечиб, Ҳаққа юз буради. Шунда Ўзининг ҳузурида (ҳузур роҳат маъносида эмас, балки Ҳақнинг ҳузурида бўлмоқ маъносида келади) уни ўзига томон юксалтиради. Солик илоҳий ҳузурда тажаллиларни тамоша айлар экан, барча нарсани унитади. Солик ҳам ўзида рубубиятни ҳис этади. Бу завқ, Кубронинг фикрича, бир лаҳзагина воқе бўлади. Аллоҳнинг ўз қулига бахш этган бу завқи мақомлар ва кароматларнинг энг олийсидир. Бундай

²⁸ Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. – Т.: “Мовароуннаҳр”, 2004. – 263-б. – 144-бет.

²⁹ Ўша асар, 258 -бет.

рубубият завқи гўзал ва порлоқ бўлса-да, бу завқнинг давоми ундагда жозибали ва муҳташам.

Шайх Нажмиддин Кубро бу мақомни ўзида ҳис этган тасаввуф аҳлидан бири сифатида шундай деб ёзади: “Бу майдон Унда ҳалок бўлмагунча, Унга қайтмагунча ҳадди, чегараси идрокка сиғмас даражада бепоёндыр. Ҳалокат фақат буюк кўрқувлардан кейингина идрок қилинмоғи мумкин. Бунга эса худди Халложнинг (ваф. 309:922) “Анал Ҳақ” демоғидек руҳни фидо этиш билан эришилар. Бу нуқтада ҳалок ҳам, фано ҳам айни бир нарсadır”³⁰.

Шайх Нажмиддин Кубро фанода муҳаббатнинг ёки ишқнинг ўрни борлигини таъкидлайди. Муҳаббатнинг илк талабларидан бири нафс учун ёки инсоний “Мен” учун маҳбубнинг орзу этилмоғи ҳисобланади. Кейинги босқичда нафснинг ўзи ёхуд инсоний “Мен”нинг Маҳбубга фидо қилинишидыр. Инсоний “Мен” ва Маҳбуб иккилигига “Мен” фидо қилинган, барҳам берилади. Натижада ваҳдониятда фано бўлиш ҳоли юз беради. Нажмиддин Кубро фанонинг учта босқичини ажратиб кўрсатади: 1. Фанои ноқис. 2. Фано ан дар фано. 3. Фанои комил (ихлоси том). Фанои ноқисда сайёр вақти-вақти билан шуур ва ҳис дунёсига қайтиши мумкин. Фано ан дар фанода сайёр наздида Аллоҳдан бошқа ҳар нарса бутунлай йўқ бўлади (Мосуво). Бунда мурид ўзига мансуб башарий ва инсоний сифату хусусиятлардан ҳам фоний бўлади. Фанои комил ҳолатидаги сўфийлар шундай дейди: “Чин ихлос амалдаги ихлосни ҳам кўрмасликдыр”. Бу ҳол эса фақат ҳақдаги фано ва юқори даражадаги жазба ҳолидан майдонга келади³¹.

Ошиқлик йўли билан ҳам фано бўлиш мумкин. Бунда ошиқ ўз ишқида фоний бўлади. Шунда ошиқ ўз ишқида фоний бўлади. Шунда ошиқ ишқ ҳолини олади. Сўнгра эса ишқ Маъшукда фано топади.

³⁰ Ўша асар, 145-бет.

³¹ Ўша асар.

Д. Нурбахш ўзининг “Таверна среди руин” китобида сўфийларнинг бахти ҳақида ёзар экан, “Мен” ва “Сен” муносабатларига тўхталиб ўтади: “Аксарият одамлар учун бахт – бу истаклар қондирилишининг натижаси ёки нохушликларнинг бўлмаслигидир. Сўфий учун ҳақиқий бахт “ўзидан” воз кечишдadir. Тоқим “Сен” бу сен экансан, сен бахтсиз ва ғамгинсан. Бироқ сендаги “Мен” фоний бўлар экан, сен – бу хотиржам ва лаззатланган Усан. Сўфий биладики, ҳар қандай безовталиқ, ҳаяжонланиш, қоникмаслик ва бўм-бўшлиқ инсонда “Мен” ва “Сен”нинг мавжудлиги натижасида пайдо бўлади. Шу боисдан ҳам сўфий ўз “Мен”ини ҳалок этади ва руҳий сокинликка етиб келади. Шундай қилиб, сўфий учун ҳақиқий бахт – ўз “Мен”ини инкор этишдadir”³². Д. Нурбахш фано ҳақида гапирмаса-да, инсоннинг ҳақиқий “Мен”и инкор қилинмас экан, у ўзини сўфий, дея атай олмаслигини ёзади. Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг “Ўлмасдан олдин ўлинг” ҳадисидаги ўлим айнан инсондаги “Мен” туйғусининг ўлдирилиши, фоний бўлиши, “Мен”нинг инкор этилиши, деган маънони билдиради. Инсон руҳиятида иккилик мавжуд экан, у ҳеч қачон ягона ҳаётий ҳулосаларни чиқара олмайди ва уларнинг ўртасидаги кураш доимий ҳолда инсоннинг юксалишига тўсқинлик қилади.

Илоҳий изланишлардан кўзланган мақсад шунчаки Аллоҳ тўғрисида билимга эга бўлиш эмас, балки у билан яккаланиш, Унинг розилигига эга бўлиш ҳисобланади.

Илк тасаввуф даврида Жунайд Боғдодий ва унинг тарафдорлари илоҳий йўлнинг боши фано, деб атадилар. Бунда сўфий шахси йўқ қилинади, фоний бўлади ёки эриб кетади. Бу ҳолдан сўнг Аллоҳда қайтадан тикланиш, тирилиш, Унга қайтиш ҳоли келади ва у бақо деб аталади. (“Бақо фанонинг зидди, давомийлик. Тасаввуфий истилоҳда қулнинг ўзида мавжуд нарсалардан кечиб, Аллоҳга оид ҳақиқатлар билан

³² Нурбахш Дж. Таверна среди Руин: Семь эссе о суфизме / Пер. С англ. Л. М. Тираспольского. – М. : Изд- во “НБР” 1992.-136. – 100-бет.

бақога эришиш. Башарий иродадан илоҳий, энг олий иродага юксалиш”³³). Жунайд Боғдодий тасаввуф мактабидаги тасаввуф аҳлининг фикрига кўра, “фано” ва “бақо” деб аталган руҳоний кечинмалар бир вақтнинг ўзида ўзаро бир-бирини тўлдиради ҳам, бир-бирини инкор қилади ҳам. Тасаввуфда ишлатиладиган бу икки атама шунга ўхшаш кўплаб ҳолларга ўхшаб диалектик характерга эга бўлиб, уларга қуйидагилар киради: “сармастлик” (сукр) ва “хушёрлик” (сахв), “жамланиш” (жам) ва “фарқланиш” (тафриқа), “инкор” (нафй) ва “тасдиқ” (исбот) ва ҳ.к.

Фано қисқа муддатли ва ўта эҳтиросли, инсоннинг бутун борлигини қамраб оладиган, онгини маълум муддатга тўсиб қўядиган психик ҳолат ҳисобланади. Бу – сармастлик йўли, ўзини унитиш йўли, ўзини Ўзининг Зотида фоний қилиш йўли. Бу йўлнинг бошида Боязид Бастомий ва Мансур Халложлар туришади. Уларнинг фикрига кўра, фано илоҳий кечинмаларнинг энг олий нуқтаси ҳисобланади. (Баъзи тасаввуф олимларининг фикрига кўра, Мансур Халложнинг “Анал Ҳақ”и айнан фано ҳолини бошидан кечираётган сўфийнинг гапидир. У сармаст ҳолда, ўзини англамаган ҳолда, онгининг тўсилган ҳолида, ўзининг “ўз”лигини бутунлай йўқотган ҳолда бу машхур гапни айтган. Агар бақо ҳолига ўтганда эди, у бу гапни айтмаган бўларди).

³³ Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. – Т.: “Мовароуннаҳр”, 2004. – 263-б. – 214-бет.

**OILADA DINIY-MILLIY QADRIYATLARNING RIVOJLANISHINING
PSIXOLOGIK JIHATLARI**

Maxamatkarimov Muzaffar Abdukarim o'g'li

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi 2-kurs magistranti.

Annotatsiya: Ushbu maqolada oilada diniy va milliy qadriyatlarning rivojlanishi hamda psixologik jihatlari o'rganib chiqiladi.

Kalit so'zlar: tamaddun, komil inson, oila, namuna, Konfutsiy

Oila – insoniyat taraqqiyotining nodir namunasi, muhim va muqaddas ijtimoiy institut muassasasi. Sharq tamaddunida oilalar asrlar osha yosh avlodni tarbiyalashda, komil insonni voyaga yetkazishda muqaddas maskan bo'lib kelgan va hozirgacha shunday bo'lib kelmoqda. Shaxs ma'naviyati, dunyoqarashi, tafakkuri, e'tiqodi, imoni, eng avvalo, oilada shakllanadi. Xitoy mutafakkiri Konfutsiy oilani kichik bir davlatga taqqoslagani ham bejiz emas. Qadimgi yunon faylasuflari ham o'z asarlarida oilaning jamiyat birligi va osoyishtaligini saqlashda, barkamol avlodni tarbiyalashda o'rnini yuqori baholaganlar.

Bugungi kunda yosh avlodni munosib tarbiyalash har qachongidan ham muhim bo'lib borayotganligini hisobga olib, Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev o'z nutqlarida “Yoshlarning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz” degan so'zlari oila muhitida ham barkamol etib tarbiyalash uchun dasturilamal bo'lib xizmat qilmoqda [1].

Mavzuning barcha tomonlari turli davrlarda har xil darajada, turli yo'nalishlarda o'rganilgan bo'lsa-da, ularning nisbatan tarqoqligini qayd etish lozim. Bu mavzu ko'lamining kengligi hamda o'rganish obyektining ko'pfunksionalligi bilan izohlanishi mumkin. Shunday bo'lsa-da, ko'pgina olimlar o'z izlanishlari davomida oilaning qadriyatlar rivojidadagi ahamiyatini turli

rakurslardan o'rganishga e'tibor qaratib kelganliklarini ta'kidlash lozim. Bu boradagi qarashlarni shartli ravishda quyidagi yo'nalishlarga ajratish mumkin:

- 1) Oilaning tarbiya muhiti sifatida o'rganishga e'tibor qaratilgan, pedagogik yondashuvlarga asoslangan tadqiqotlar;
- 2) Oilaga diniy tarbiya mexanizmi sifati qarash, turmushda diniy ong va tolerantlik jihatlarini tarbiyalash vazifasiga asoslangan tadqiqotlar;
- 3) Oilada shaxslararo munosabatlarning milliy va diniy qadriyatlarga bog'liqligini psixologik jihatlarini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar;
- 4) Oilaning qadriyatlar rivojlanishidagi ahamiyatining ma'naviy-ma'rifiy hamda faslafi-estetik nuqtai nazardan o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar va h.k.

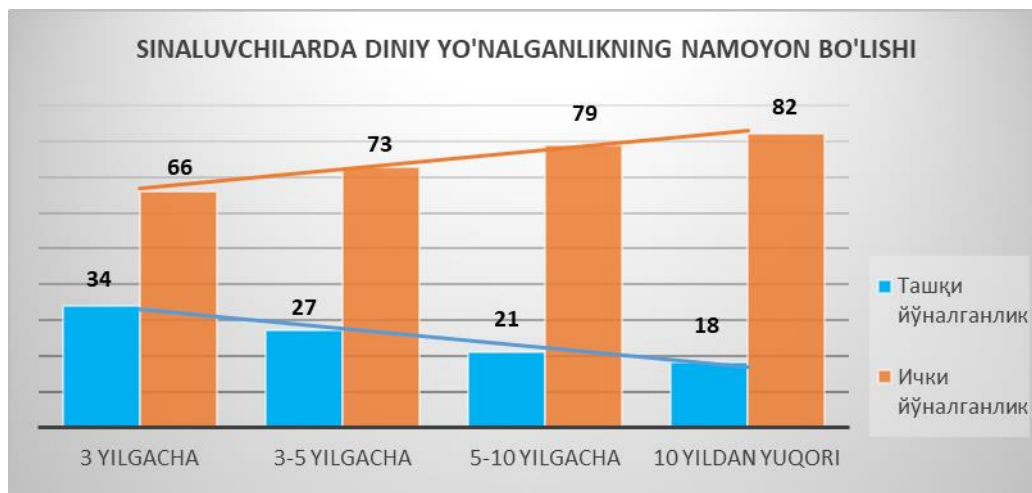
Har bir xalqning milliy qadriyatlarini uning tarixi, ma'naviyati, madaniyati, o'ziga xos urf-odatlarini, an'analarisiz tasavvur qilish qiyin. Qadriyat deyilganda inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan millat, elat va ijtimoiy guruhlarning manfaatlari va maqsadlariga xizmat qiladigan va ular tomonidan baholanib, qadrlanadigan tabiat va jamiyat ne'matlari, hodisalari majmuini tushunmog'imiz lozim [4].

Shu o'rinda umuminsoniy qadriyatlarga ham to'xtalib o'tish lozim. Umuminsoniy qadriyatlar – jahon xalqlari uchun ijobiy ahamiyat kasb etuvchi insoniyatning umumiy manfaatlariga mos keluvchi moddiy va madaniy hamda mezonlar majmuasi maqsad va intilishlarini o'zida ifoda etadi [2].

Biz tadqiqotimizda diniy-milliy qadriyatlar rivojlanishining oila stajiga bog'liqligini o'rganishga xarakat qildik. Quyida olingan natijalarni tahlil qilamiz.

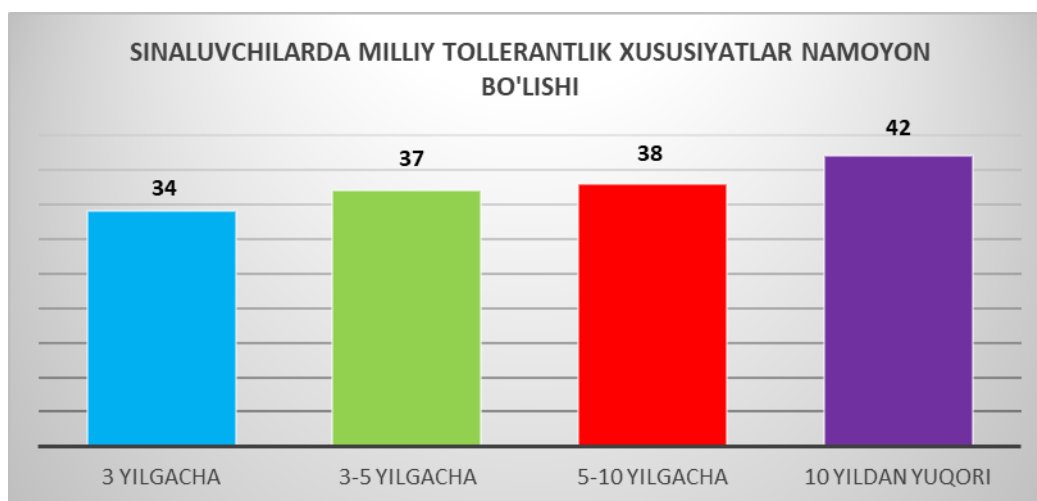
Tadqiqotning umumiy natijalarini qayta ishlash. Tadqiqotning B va D kategoriyalardagi o'rganish natijalariga ko'ra, **B yo'nalishda** – **DT** (diniy tolerantlik), **ODT** (oilani diniy tarbiya vositasi sifatida baholash), **DO** (oilaviy munosabatlarda din omilini baholash) va **DY** (diniy yo'nalganlik) shkalalarida natijalarni oila turmush staji muddatiga bog'liqligini ahamiyatli ekanligi ko'rindi. **DMI** (diniy marosim va ibodatlariga munosabatning namoyon bo'lishi)

shkalasida ahamiyatlilik darajasi past bo'ldi. Zero, bu shkaladagi natijalardagi o'sish yoki kamayish dinamikasi bir xillikda emasligi aniqlandi.

1-rasm. Sinaluvchilarda diniy yo'nalganlikning namoyon bo'lishi.

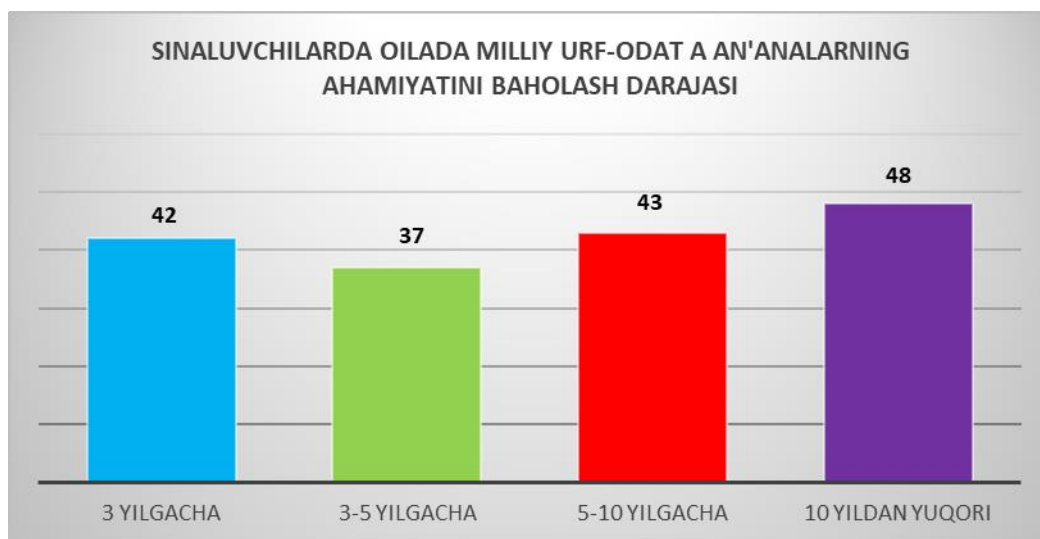
Ishtirokchi oila juftliklarida diniy yo'nalganlikning namoyon bo'lish ko'rsatkichlari murakkab hisoblash amallari orqali topiladi. Bu natijalarga ko'ra, 3 yilgacha turmush stajiga ega oilalarda ichki yo'nalganlik 34, tashqi yo'nalganlik 64ni tashkil etdi. 3-5 yilgacha stajga ega bo'lgan oilalarda bu ko'rsatkich mos ravishda 27/73 ni, turmush tajribasi 5-10 yilgacha bo'lgan oilalarda 21/79 ni, 10 yildan ko'p stajga ega oilalarda esa 18/82 ni tashkil etmoqda.

2-rasm. Sinaluvchilarda milliy tolerantlik xususiyatlar namoyon bo'lishi.

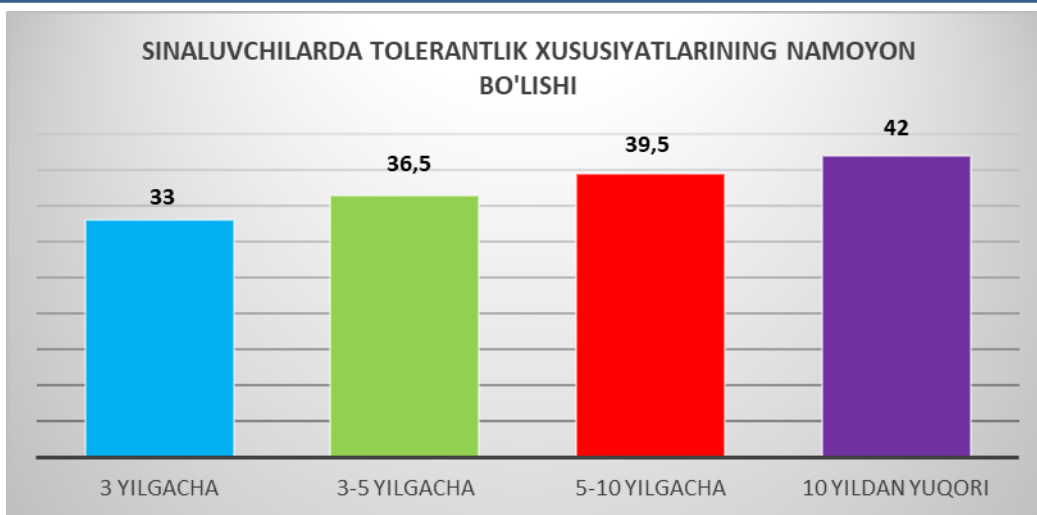
Milliy tolerantlik xususiyatlari ham diniy tolerantlik kabi ko'p qirrali xususiyat bo'lib, uning namoyon bo'lishi milliy iftixor tuyg'usining umuminsoniy qadriyatlar tizimidagi o'rni qaysi darajada ekanligi hamda ijtimoiy yo'nalganlikning tolerantlik jihatlari rivojlanish darajasiga bog'liq bo'lib, bevosita tar'lim va tarbiya omilida shakllanadi. Sinaluvchilarning ko'rsatkichlariga e'tibor qaratisa, 3 yilgacha stajga ega oilalarda 34, turmush staji 3-5 yilgacha bo'lgan oilalarda 37 ko'rsatkichni namoyon etdi. Turmush staji 5-10 yilgacha bo'lgan oilalarda 38 natija qayd etilgan bo'lsa, 10 yildan ortiq turmush stajiga ega oilalarda 42 ni ko'rsatmoqda.

3-rasm. Sinaluvchilarda oilada milliy urf-odat va an'analarning ahamiyatini baholash darajasi.

Sinaluvchilarda oilada milliy urf-odat va an'analarning ahamiyatini baholash darajasi 3 yilgacha stajga ega oilalarda 42 natijani ko'rsatsa, turmushda 3-5 yilgacha stajga ega bo'lgan oilalarda bu ko'rsatkich kutilmaganda kamayib, 37 ni tashkil etdi. 5-10 yilgacha oilalarda natija yana oshib, 43 ni tashkil etdi. 10 yildan ko'p turmush stajiga ega oilalarda 48 natijani tashkil etdi.

4-rasm. Sinaluvchilarda tolerantlik xususiyatlarining namoyon bo'lishi.

Tadqiqotning B va D yo'nalish guruhlardagi olingan natijalarning umumlashtirish natijalariga ko'ra sinaluvchilarning diniy-milliy tolerantlik darajalari ham baholandi. Unga ko'ra 3 yilgacha turmush stajiga ega bo'lgan oilalarda 33 ni, 3-5 yilgacha stajga ega oilalarda 36,5 ni, turmush staji 5-10 yilgacha oilalarda 39,5 ni, 10 yildan ortiq stajga ega oilalarda 42 ni tashkil etdi.

Xulosa o'rnida tolerantlik xususiyatlarini oilaning turmush stajiga bog'liqlik darajasi ahamiyatli ekanligini, oilalardagi turmush tarzining milliy va diniy tolerantlik xususiyatlariga mos ravishda maxsus pedagogik va psixologik metodik jamlanmalar, profilaktik va korreksion dasturlar yordamida rivojlantirish imkoniyatlari mavjudligini bildirish mumkin.

D yo'nalishda – **MT** (Milliy tolerantlik), **MM** (Milliy marosimlarga munosabat), **KR** (Oilada keksalarning ijtimoiy roli), **VMI** (Vatanparvarlik, milliy iftixor tuyg'usiga munosabat) shkalalaridagi natijalarda ahamiyatlilik kuzatilgan bo'lsa, **OMO** (Oilada milliy-urf odat va an'analarning ahamiyatini baholash) shkalasida ahamiyatlilik kuzatilmadi (1-jadval).

Nomlanishi	Shf.	Maks. farq	O'rni	Ballar chegarasi	Moslik
Diniy tolerantlik xususiyatlarining	DT	10	V	32<x<42	+

namoyon bo'lishi.					
Diniy marosim va ibodatlarga munosabatning namoyon bo'lishi	DMI	11	IV	38<x<49	-
Oilani diniy tarbiya vositasi sifatida baholash	ODT	21	II	45<x<76	+
Oilaviy munosabatlarda din omilini baholash	DO	28	I	56<x<84	+
Diniy yo'nalganlikning namoyon bo'lishi (ichki)	DY	16	III	66<x<82	+
Milliy tolerantlik xususiyatlarining namoyon bo'lishi	MT	8	II	34<x<42	+
Milliy marosimlarga munosabat darajasi.	MM	15	I	31<x<46	+
Oilada keksalarning roliga bo'lgan munosabat darajasi	KR	7	III	42<x<49	+
Oilada milliy urf-odat va an'analarning ahamiyatini baholash.	OMO	6	IV	42<x<48	-
Vatanparvarlik, milliy iftixor tuyg'usiga bo'lgan munosabat namoyon bo'lishi.	VMI	4	V	42<x<46	-

1-jadval. Ko'rsatkichlarning oila turmush stajiga bog'liqlik darajasini o'rganish natijalari.

Yuqoridagilardan ma'lumki, sinaluvchilarda diniy qadriyat shkalalaridagi natijalar turmush stajining oshib borishiga doimo bog'liq bo'lmasligi mumkin. Oilaning turmush stajini muddati diniy qadriyatlarga bo'lgan munosabatga bevosita bog'liq bo'lsa ham, bu doimo oilada diniy qadriyatlarga bo'lgan munosabatni aks ettirmaydi. Lekin, bu aloqadorliklarni umuman mavjud emas, deb ham bo'lmaydi. Xususan, shaxsning diniy

tolerantlik xususiyatlari uning yosh tajribasi va ma'lumot darajasiga bog'langan holda uning turmush stajiga mos ravishda o'sib borishini ta'kidlash mumkin. Buni oilani diniy tarbiya sifatida baholash, diniy yo'nalganlik darajasi, oilaviy munosabatlarda din omilini baholash kabi shkalalar misolida ham ko'rishimiz mumkin.

Milliy qadriyatlarni anglash darajasi esa, shaxsning hayot tajribasi va muloqot ko'nikmalariga bog'liq ravishda rivojlanib boradi. Oilada er-xotin o'rtasida nikoh munosabatlari boshlanishi bilan to yakuniga qadar mazkur oila doimo milliy qadriyatlar bilan ma'lum darajada yuzlashadi. Oila qurilishidagi milliy an'analar, urf-odatlardan tortib, to farzandlar tug'ilishi, milliy marosimlarga bog'liq munosabatlar shaxs maishiy hayotining muhim qismiga aylanib boradi. Milliy marosimlarga munosabat shkalasi bo'yicha eng yuqori o'sish natijasi qayd etilganligini ko'rishimiz mumkin (31<x<46). Milliy qadriyatlar tizimiga singib ketgan yana bir xususiyat – qadriyatlar tizimiga singib ketgan xususiyat – keksalarni hurmat qilish, oilada keksa avlod vakillarining o'rnini yuqori baholash xususiyati turmush staji oshib borganligi sababli doimo o'sib borishini ko'rishimiz mumkin (staj muddatiga ko'ra o'sib borish qiymati – 42<x<49). O'z-o'zidan sinaluvchilardagi milliy tolerantlik xususiyatlari ham shu omil orqali yuqorilab borishi kuzatiladi (34<x<42).

Shuningdek, o'rganish jarayonida diniy-milliy qadriyatlarning umumlashtirilgan natijalari (E) qayta ishlanganda 1-shkala – **tolerantlik** ko'rsatkichlari bo'yicha doimiy o'sish kuzatilib, 33<x<42 nisbatni tashkil etgan. **Diniy-milliy marosimlarga munosabat** shkalasida ham muntazam o'sish kuzatilgan. Natijalar 34,5<x<47,5 nisbatda bo'lib, o'sishning eng yuqori darajasini qayd etgan (2-jadval). Tadqiqot doirasidagi asosiy metodikalardan olingan natijalarni qayta ishlash orqali, shaxslardagi tolerantlik va diniy-milliy qadriyatlarni baholashga oid natijalari ham umumlashtirildi.

Nomlanishi	Shf.	Maks. farq	O'рни	Ballar chegarasi	Moslik
------------	------	------------	-------	------------------	--------

Tolerantlikning umumiy ko'rsatkichlari	TU	9	II	$33 < x < 42$	+
Diniy-milliy marosimlarga munosabat	DMM	13	I	$34,5 < x < 47,5$	+
Oiladan qoniqish hissi	OQ	3	III	$43 < x < 46$	+
Ta'lim-tarbiyaga munosabat	TTM	2	IV	$46 < x < 48$	-
Hayotda oilaning ahamiyatini baholash	OA	2	V	$47 < x < 49$	-

Shkalalar natijalaridagi maksimal farq va ahamiyatlilik chegarasidagi natijalarning egalagan o'ri haqida quyidagi jadvaldan ma'lumot olish mumkin:

2-jadval. Oilalarda qadriyatlar tizimiga munosabatning ba'zi xususiyatlarini o'rganish natijalari.

Qo'shimcha tadqiqot metodlari orqali olingan natijalarga ko'ra, quyidagi 3 ta ko'rsatkich qiymatlari ham hisoblab chiqildi:

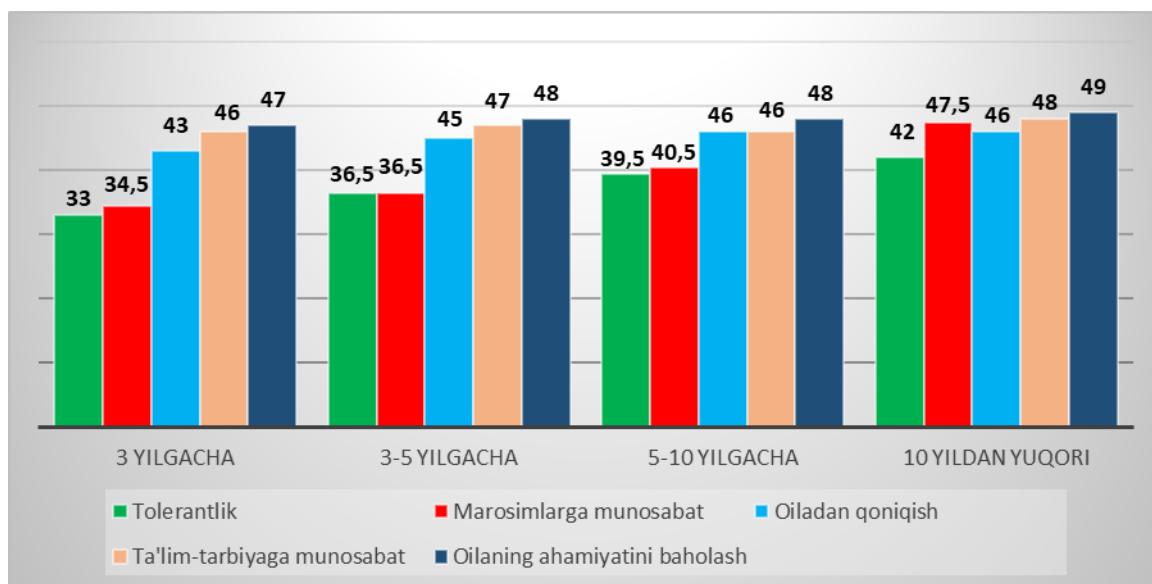
Oiladan qoniqish hissi (OQ) – $43 < x < 46$. Mazkur shkala bo'yicha ahamiyatlilik darajasi yuqori bo'lmasa ham, oilada turmush staji nisbatan kam bo'lgan 2 guruh va turmush staji ko'p bo'lgan 2 ta guruh o'rtasidagi farqli natija qayd etildi. Shuningdek, 10 yilgacha turmush stajiga ega oilalar va 10 yildan yuqori stajga ega oilalar natijalarida tenglik kuzatildi.

Ta'lim-tarbiyaga munosabat (TTM) – $46 < x < 48$. Oilalarda ta'lim-tarbiyaning ahamiyatiga bo'lgan e'tibor ham muhim hisoblanadi. Ta'lim va tarbiya tushunchalarini oila instituti bilan bog'lab tushunish imkoniyatlari, oilaning ta'lim-tarbiya berish funksiyalarini baholash bo'yicha olingan natijalarda ham kutilmagan qiymatlar ko'zga tashlanmadi. Mazkur shkalada ta'lim-tarbiyaga bo'lgan munosabat turmush staji oshgan sari yuqorilab boradi degan taxmin o'zini oqlamadi. Umumiy natija qiymati oshgan bo'lsa-da, 3

yilgacha stajga ega oilalardagi natija 3-5 yilgacha stajga ega oilalarda oshgan bo'lsa ham, keyingi staj ko'rsatkichida (5-10 yilgacha stajga ega oilalarda) yana pastlashni qayd etdi (46-47-46). Turmush staji 10 yildan ko'p oilalar natijalarida yana ko'tarilish kuzatildi (48). Natijalarga ko'ra, oilada ta'lim-tarbiyaga, oilaning ta'limdagi o'rniga bo'lgan munosabat ko'rsatkichlari turmush staji yoki yosh davrlari xususiyatlariga doimo bog'liq bo'lmasligi to'g'risida xulosa qilish mumkin.

Hayotda oilaning ahamiyatini baholash – (OA) – $47 < x < 49$. Mazkur shkalada natijalar past darajali o'sishni qayd etdi. Tadqiqotga ko'ra, 3 yilgacha turmush stajiga ega oilalarda natijalar (47) keyingi ikki staj ko'rsatkichlarida bir xil natijani (48) ko'rsatgan bo'lsa, eng ko'p stajga ega oilalarda natija yuqorilab 49 ni tashkil etdi. Bu 3-5 yillik va 5-10 yilgacha stajga ega oilalardagi farqning ko'zga tashlanmaganligini bildiradi.

Natijalarni bo'yicha raqam ko'rsatkichlarini quyidagi diagramma orqali ham ko'rish mumkin:

5-rasm. Tadqiqotning yakuniy ko'rsatkichlari.

Yuqoridagi tadqiqot natijalaridan ma'lumki, oilaning diniy-milliy qadriyatlar rivoji uchun ahamiyati katta bo'lib, oilada er-xotin munosabatlarini o'zigax os tomonlarida diniy va milliy qadriyatlar tizimi ham muhim

hisoblanadi. O‘z-o‘zidan oila mustahkamligi, a‘zolar o‘rtasidagi munosabatlarda turli omillarning kompleks ta‘siri mazkur oila tashkil topgan va yashayotgan jamiyat belgilagan va tan olgan diniy va milliy qadriyatlar asosida shakllanadi.

“Oilada diniy-milliy qadriyatlar rivojlanishining psixologik jihatlari” mavzuidagi tadqiqot ishi natijalari asosida quyidagi xulosalar bildirish mumkin:

1. Oilada qadriyatlar rivojlanishi oila a‘zolarining o‘zaro munosabat va muloqot sifatiga bevosita bog‘liq bo‘ladi. Oila a‘zolari o‘rtasidagi munosabatlar bir-birini to‘ldirish, mustahkamlash, bir-biriga o‘rgatish, o‘rganish kabi konstruktiv xususiyatlarga ega bo‘lganda, qadriyatlarga bo‘lgan qarashlarning yahlitligi, oiladagi milliy mansublik va diniy dunyoqarashlar yaqinligi ta‘minlanadi.

2. Oilaning turmush staji – oila tajribasini baholashning muhim ko‘rsatkichi hisoblanadi. Turmush stajining o‘sib borishi, er-xotin o‘rtasidagi munosabatlarning chuqurlashib, o‘zaro moslashish hamda rivojlanish jarayonlarini kechishini ta‘minlab beradi. Oilada turmush stajining davriy ko‘rsatkichi qanchalik oshib borishi, oilada shakllangan odat, qarashlar va an‘analarni ham takomillashib borishiga imkon beradi. Bu oilaning turmush tajribasini oshib borishi hamda o‘zaro munosabatlarda muhim bo‘lgan tushunish va moslashish funksiyalari bilan bog‘liq.

3. Oilada diniy-milliy qadriyatlarni rivojlanishi va mustahkamlanishi avvalo, oila tashkil topgan etnomadaniy muhit saviyasiga bog‘liq bo‘ladi. Yangi oilaning qadriyatlar tizimini qabul qilishi o‘z-o‘zidan jamiyat meyyorlariga moslashib, sotsial normalarga bo‘ysunishi bilan belgilansa, ba‘zida oilaning tashkil topishi o‘z bu qadriyatlarning amaliy qismi hisoblanadi (sovchilik, quda-andachilik aloqalari va h.k.). Oilaning muhim ijtimoiy funksiyalaridan biri – bu aloqalarni aslicha saqlab qolish hamda avloddan-avlodga o‘tkazish hisoblanadi. Diniy-milliy qadriyatlarga bo‘lgan munosabat darajalari ham ushbu funktsiya asosida davriy yangilanish va takomillashish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

4. Diniy-milliy qadriyatlarning barcha kategoriyalari ham oilaning turmush stajining katta-kichikligiga, oila tajribasiga bog‘liq bo‘lmasligi

mumkin. Bu bog‘liqliklar ko‘proq oilaning jamiyat bilan o‘zaro ta’sirlashish jarayonlariga bog‘liq bo‘ladi. Bu ayniqsa, milliy marosimlar va urf-odatlariga bo‘lgan munosabat darajasi, turli diniy marosim va ibodat masalalariga oid qarashlarning shakllanishida namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, turmush stajining o‘sib borishi mazkur qadriyat shkalalari ko‘rsatkichlarini ham o‘sib borishiga bevosita bog‘liq ham bo‘ladi. Turmush munosabatlarida oila a’zolari bu qadriyatlarni bir-biriga uzatishi orqali munosabat yo‘nalishiga ko‘ra, ba’zi qarashlar o‘zgarishi yoki turmushdagi sherikning qarashlariga moslashishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi nutqi. 2016 yil, dekabr.

2. Temirova N.E. Qadriyatlar va yoshlar kamoloti. –T: Falsafa va huquq instituti. 2008. B.26.

3. Убайдуллаева Р.А. Семья в Узбекистане. – Т., 2012.

4. Qadriyatlar va ijtimoiy taraqqiyot (ilmiy ishlar to‘plami). –T; “O‘zbekiston”, 1997. B.198.

5. Dehqonov M.R. Islomda oila va nikoh munosabatlari madaniyatining diniy-falsafiy mohiyati. Falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati.

6. Семья и общество. Под ред. Харчева А.Г. – Иркутск, 1987.

8. Семья и семейные отношения в современном Узбекистане/ под ред. Убайдуллаевой. – Т., 2012;

ТАСАВВУФДАГИ БАҚО ПСИХОЛОГИК ТУШУНЧА СИФАТИДА

Алимов Хўжагелди Мустафоевич, “Дин психологияси ва педагогика” кафедраси доценти, психология фанлари номзоди

Аннотация: Ушбу мақолада бақонинг психологик тушунча сифатида ахамияти куриб чиқилади.

Калит сузлар: сифат, фано, тасаввуф, фардоният.

“Сармастлик”, яъни “фано” ҳолини таърифлаган тасаввуф аҳлидан кейин нисбатан “хушёр” сўфийлар чиқдики, улар “бақо” ҳолини тушунтириб беришди. Уларнинг фикрига кўра, инсоний моҳиятнинг илоҳий моҳият билан қўшилиб кетиши қисқа муддатли психик ҳолат бўлиб, унинг ўрнига нисбатан мукамалроқ ва “турғунроқ” характерга эга бўлган ҳол дунёга келади. Бу кейинги ҳолда (бақода) сўфий бир вақтнинг ўзида ҳам Аллоҳнинг, ҳам унинг яратикларининг моҳиятини ўзида сингдиради. Бунда у “сармаст”ларга ўхшаб четга оғиб кетмайди. Бироқ, тан олиб айтиш керакки, “хушёрлар” томонидан яратилган қатор поэтик асарларда инсоний ва илоҳий борлиқларнинг қўшилиб кетиши ёки инсоний “Мен”нинг Аллоҳда мутлоқ эриб, йўқ бўлиб кетиши ҳақида тараннум этилди.

Шу ўринда А.Д.Книшнинг “фано” ҳоли тўғрисидаги фикрларига тўхталмасдан иложимиз йўқ. “Вақт ўтиши билан фанонинг иккита ўзаро бир бирини тўлдирувчи таърифлари ишлаб чиқилдики, улар тасаввуф шайхлари учун ҳам аксарият сунний олимлар учун фойдаланса бўладиган кўринишда бўлди. Биринчи таъриф бўйича фано сайёрнинг онгидан ҳар қандай фикрларнинг, ҳатто мистик йўл ва ўзини ўзи такомиллаштириш ҳақидаги фикрларнинг йўқолиши ва “бўшаб қолиши”дир. Бунинг натижасида пайдо бўладиган руҳий ва интеллектуал бўшлиқ Аллоҳнинг “соф” англанилиши билан тушунтирилади. Бу англанилиш қандайдир ўй-фикр ва ҳис-туйғуларнинг пайдо бўлишини тўлиқ йўққа чиқаради.

Иккинчи таърифга биноан фано гуноҳкор илоҳий жоннинг ноқис сифатларининг йўқолиши ва шундан кейин уларнинг мукамал илоҳий сифатлар билан алмашилишидир”³⁴.

Юқоридаги таърифлардан шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Сайёрнинг ҳар қандай кечинмалари, ҳиссиётлари, сезгилари ва фикрларининг шунчаки тўхтатилишига фано дейилмайди, балки Аллоҳ тўғрисидаги билимлар билан ва илоҳий сифатлар билан нурланган, зиёланган нисбатан комилроқ шахснинг пайдо бўлишига фано бўлиш дейилади. Бироқ шу ўринда таъкидлаш жоизки, бундай ўзгариш, трансформация фақатгина инсоннинг ўз хатти-харакатлари ва интилишлари эвазига содир бўлмайди, балки илоҳий иноят натижаси ўлароқ ҳам бу ҳол кузатилади.

Шу ўринда фано масаласида “инсоний ва илоҳий моҳиятларнинг қўшилиши”, “Аллоҳ билан бирлашиш”, “илоҳий сифатларда “Мен”нинг жамланиши ва йўқ бўлиши“ сингари таърифлардаги “қўшилиш”, “бирлашиш”, “жамланиш” сингари атамаларнинг ҳулул таълимоти нуқтаи назардан туриб таҳлил ва танқид қилиниши айтиш мумкин бўларди. Биз илмий ишнинг методологияга бағишланган бобида бу масалага тўхталганлигимиз боис, сўзимизни шу ўринда мухтасар қиламиз.

Агар “фано” қисқа муддатли психик ҳолат бўладиган бўлса, “бақо” алоҳида илоҳий билимни қўлга киритган ва илоҳий сифатларнинг бир қисмини қабул қилган инсоннинг узоқ муддатда Аллоҳда мавжуд бўлишлигидир (“бақо биллоҳ”). Бу ҳолда инсон касрат олами (кўплик олами) ва бутун борлиқнинг азалдан яхлитлигини бир вақтнинг ўзида англайди. Бошқача айтганда, Аллоҳ билан бўлиш унинг томонидан яратилган олам билан бўлиш дегани ва яратилган оламнинг касрат олами эканлигини тан олиш дегани.

---

³⁴ Кньш А. Д. Мусульманский мистицизм: краткая история / А.Д. Кньш; пер. с англ. М.Г. Романов. – СПб.: Издательство «ДИЛЯ», 2004 – С. 464. – 360-бет.

Умуман айтганда, тасаввуф таълимотига кўра, “бақо” ҳоли “фано” ҳолига нисбатан мукамалроқ ҳол сифатида қаралади, яъни “сармастлик” устига “хушёрлик” қурилади. Зохирий кўз билан қараганда, “бақо” “фано”дан кейинги ҳолга қайта келганга ўхшайди. Чунки инсон фанодан олдин ҳам касрат оламини ва унинг Аллоҳдан алоҳидалиги ҳақида билар эди. Бироқ фано босқичини бошидан келган инсондаги тушунчалар шаклан илгаригисига ўхшаса-да, моҳиятан мутлақо янги мазмун касб этади. Бу ўринда таракқиётнинг спиралсимон кўринишида амалга оширилиши ҳақидаги диалектик қоида кучга кираяпти.

Фано натижасида сўфий шахсининг трансформацияси унда ўзидаги илоҳий нур ёрдамида ёритилган тажрибани ўзгаларга узатиш усулини топишга ёрдам беради. Тасаввуф таълимотида “бақо” ҳоли пайғамбарона онгга қиёсланади. Бунда пайғамбарнинг онги фақат Аллоҳга йўналган бўлади ва ўзи учун кашф этган ҳақиқатларни ўз давомчиларига етказиш истаги пайдо бўлади. “Сармаст” сўфий фано ҳолида ўз тажрибасини атрофдагилар билан баҳам кўрмайди. “Бақо” мақомида Сайёр худди пайғамбарга ўхшаб дунёни одамлар учун ўзгартириш истаги билан яшайди ва ўз илоҳий ҳолини бошқаларга ўргатади.

Фано бақога ўтишда тариқатнинг сўнгги босқичи. Ҳар бир солиқ бу босқичдан ўтмай туриб, бақога эришолмайди. Мажнун ана шу босқичга етиб келган. Энди ўша фанога яқинлашиш қолган, бунгача у ҳали кўп мушуқуларни бошидан кечирishi аниқ. ...Хасдай оловда ёниш – ўзликдан воз кечиш орқали Руҳи мутлаққа етиш мумкин”³⁵. У ерда Н.Комилов ҳам иккита эътиборни қаратади: биринчидан, фано бақодан олдинги ҳолат эканлиги, иккинчидан, ўзликдан воз кечиш орқали фанога бориш мумкин эканлиги.

---

³⁵ Комилов Нажмиддин. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. К.1. – Т.: “Ёзувчи”, 1996. – 272-б. – 226-бет.

**BOLALARNI XALQ O‘YINLARI VOSITASIDA JISMONIY
FAOLLIGINI OSHIRISH**

Abdujabborova Sabina Kurbonali qizi

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti, maktabgacha ta’lim fakulteti
2-bosqich talabasi.*

Annotatsiya: Maqolada bolalarni xalq o‘yinlari vositasida jismoniy faolligini oshirish, mashg‘ulotlarda xalq o‘yinlariga jalb qilish bo‘yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: jismoniy chiniqtirish, bolalar, xalq o‘yinlari, dars va darsdan tashqari mashg‘ulotlar.

Mustaqillik yillarida respublikamizda ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, barkamol avlod tarbiyasini ko‘zlab qabul qilingan davlat dasturlari, qaror va farmoyishlarning barchasi, jumladan, O‘zbekiston Respublikasining “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida”gi Qonuni hamda Vazirlar Mahkamasining “O‘zbekistonda jismoniy tarbiya va sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi (1999 yil 27 may) qarori yurtimizda har tomonlama etuk, barkamol insonni tarbiyalashni ko‘zda tutadi. Mutaxassislarining tasdiqlashlaricha, kelajak avlodning sog‘lom bo‘lishi 50 foiz turmush tarziga, 15 – 20 foiz ijtimoiy va tabiiy sharoitlarga, irsiy va shu singari omillarga bog‘liq ekan. Aholi ko‘pchilik qismining sog‘lom o‘ssishi, asosan, jismoniy tarbiya va sport sohasida amalga oshirilayotgan va shu soha xodimlarining olib borayotgan ishlari bilan bog‘liqdir.

Jismoniy madaniyatni oshirish jarayonida nafaqat sport mashqlari, balki xalqimizning yuksak ma’naviyati, qadriyat va an’analarini o‘zida mujassam etgan milliy xalq o‘yinlari ham o‘ziga xos o‘rin egallaydi.

Davlat mustaqilligi qo‘lga kiritilgandan keyin qisqa muddat ichida milliy sport turlari va o‘yinlarning 1000 ga yaqin yozib olinganligi bu xazinaning qanchalik keng ko‘lamlik ekanligidan darak beradi. Milliy sport

turlari va o'yinlarning soddaligi, ishtirokchilar tarkibining o'zgaruvchanligi bundan o'yinlardan tarbiyada juda keng foydalanish imkoniyatini yaratadi.

SHunday ekan, bolalarni xalq o'yinlari vositasida jismoniy chiniqtirish, ularda sog'lom turmush tarzini yaratish pedagogikaning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Ushbu vazifalarni amalga oshirish ko'zda tutilar ekan, avvalo, sog'lom turmush tarzini yaratishdagi omillarga asosiy e'tibor qaratmoq zarur. Bunday omillar ko'pchilikni tashkil qiladi, avvalo, ota-onadagi sog'lomlik darajasi, o'qituvchining mahorati, mashg'ulotlar tashkil etiladigan joy, ularga qo'yiladigan sanitar-epidemiologik talablar, bolalarning aqliy-ruhiy, jismoniy rivojlanish darajasi, bolalardagi xarakter qirralari, yoshi va jinsi, salomatlik holati, axloqi, tarbiyasi, intellektual va jismoniy qobiliyati. Tarbiyachi tomonidan ayni jihatlar birinchi galda e'tiborga olinmog'i va shularga asosan mashg'ulotlar o'tkazilmog'i maqsadga muvofiqdir. Darsda yoki sinfdan tashqari mashg'ulotlarda tabiat qo'ynida yoki ozoda shinam sport zalida bolalarning xalq o'yinlari vositasida amaliy mashqlar bilan shug'ullanishi ularda nafosat his-tuyg'usini, aqliy tushunchasini va didini tarbiyalaydi.

Jismoniy tarbiya mashg'ulotlari mazmun va shakl jihatdan o'zaro mos kelgandagina kutilgan natijalarni beradi. Ayniqsa, amaliy harakatlarni tashkil etish mazmuni uning sifati, shakli va xususiyatlari bilan chambarchas bog'langan bo'lishi zarur. Bunda bolalarni jismoniy chiniqtirish ustuvor omil hisoblanadi.

Ma'lumki, bog'chadagi bolalar har xil. Ularning barchasi o'ziga xos xarakterga ega bo'lishi tabiiy. Ba'zilar bilimlarni tez o'zlashtirsa, ba'zilar sekin, ba'zilar passiv. Tajribalardan ko'rinadiki, bolalarning aksariyati jismoniy tarbiya darslariga qiziqadi. Ammo shunday holatlar ham borki, jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga umuman qiziqmaydigan bolalar bor. Ular bilan ishlash, fanga qiziqtirish, amaliy harakatlarni bajarishga chorlash o'qituvchidan ulkan bilimni talab qilsa, ikkinchida, ijodkorlikni shart va zarur qilib qo'yadi. SHu sababli, o'qituvchi bolalarning sihat-salomatligi, ularning aqliy va rivojlanganlik

darajasidan boxabar bo'lishi lozim. Buning uchun esa oila, bog'cha, mahalla hamkorligi konsepsiyasidan samarali foydalanish maqbul yo'llardan hisoblanadi.

SHuningdek, tarbiyachi bolaning so'nggi tibbiy ko'rigi, uy sharoitlari bilan yaxshi tanishgan bo'lishi va ota-onasi bilan muntazam aloqada bo'lishi kerak. Xalq o'yinlarining aksariyati bolalardan tezkorlik, chapdastlikni talab qiladi. Ba'zi harakati passiv yoki o'ziga ishonch kuchli bo'lmagan bolalarda bu kabi harakatlarni amalga oshirish oldidan qo'rquv, xavotir bo'lishi mumkin. Ulardagi xavotirning asosiy sababi berilgan amaliy harakatni tengdoshlari oldida bajara olmay qolishni o'ylash bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Tarbiyachi ushbu qirralarni e'tibordan qochirmasligi kerak. Ba'zi bolalar amaliy harakatlarni bajarishga qiziqishi, ba'zilar esa qiziqmasliklari mumkin. Buni oiladagi sharoitlar bilan ham izohlash mumkin. SHu sababli, talab qo'yilayotganda har ikki qutbni teng hisobga olish, passiv o'zlashtiruvchilar uchun individul yondashgan holda, yaxshi o'zlashtiruvchilarni rag'bat sifatida o'zlariga yordamchi sifatida mashqlarni bajartirishlari mumkin.

Buni zinhor bolalarga bildirmaslik, ya'ni yaxshi o'zlashtiruvchilarni boshqalarga nisbatan ustun ekanliklarini e'tirof etmaslik maqsadga muvofiq hisoblanadi. Ko'pincha qat'iylik va jasurlikni talab qiladigan amaliy harakatlarni bajarishga ba'zi bolalarda ishonchsizlik holatlari kuzatilishi mumkin. Bunday vaqtlarda bir xalq o'yinini ikkinchisi bilan almashtirish yoki unga bajarishda yordamlashish, hamrohlik qilish tavsiya etiladi. Mashqlarni bajarishda oddiydan murakkabga tomon yo'nalish yaxshi foyda beradi. Masalan, birdaniga "Oq terakmi, ko'k terak" o'yinini o'tkazishdan oldin bolalarni oldindagi to'siqni engib o'tish, kesib harakatlanishga tayyorlovchi, ya'ni ma'lum kuch talab qiluvchi o'yinlarni tashkil etish. YOKi "Xo'rozlar jangi" o'yinidan oldin o'ziga ishonchi sust bo'lgan bolalarni o'z o'rnida turgan holda ma'lum vaqt sakrab turishga o'rgatish, doira yoki chiziq bilan belgi qo'yib, shuning atrofida sakrab turish mashqini amalga oshirish kerak. "CHavandozlar" o'yini oldidan chavandozni opichlash uchun jismoniy imkoniyati etarli bolani tanlash, unga

imkoniyati kamroq bolani unga oldindan tayyorlash va keyin o‘yinga yo‘llash lozim. Tarbiyachi bolani individual yondashganda mashqlar miqdorini va takrorlash sonini qaysi vaqtda oshirish, qaysi vaqtda cheklashni yaxshi bilishi, xalq o‘yinlarini bajarish uchun bolalarga sharoitlar yarata bilishi va albatta, shifokor tavsiya etgan amaliy mashqlarni bajartirishi zarurdir.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. Aslonova. M.A “Ta’lim jarayonida harakatli o‘yinlardan foydalanish”. Navoiy- 2009
2. Suyarov. X. .Navoiy Davlat pedagogika instituti Milliy xarakatli
3. o‘yinlar fanidan ma’ruzalar matni 10 bet 2010 yil
4. Jabborov I. O‘zbek xalqi etnografiyasi. – T.: O‘qituvchi, 1994. – 310 b.

**Metall buyumlar sirtining korrozion va antifriksion xossalarini kimyoviy
usulda yaxshilash.**

Oydina Madaminova Maxmudjon qizi

*Namangan Davlat Universiteti (Noorganik analitik va nodir metallar
kimyosi) Kimyo fakulteti 2kurs magistranti*

Sobirjon Mamajanov Boqiyevich

Namangan Davlat Universiteti k.f.f.d

ANNOTATSIYA : Xalq xo'jaligida keng qo'llaniladigan metall konstruksiyasi buyumlarining korroziyadan shikastlanishi natijasida qisqa vaqt ichida yaroqsiz holatga kelib, turli muammolarni yuzaga keltirmoqda. Korrozion yemirilishni oldini olish va metall buyumlarni xalq xo'jaligida uzoq vaqt xizmat qilishi uchun kimyoviy moddalardan qoplamalar ishlab chiqish va yemirilishga chek qo'yish muammosi tajribalar asosida tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: Metall, korroziya, qoplama, material, anod, katod, po'lat

KIRISH : Metallar korroziyasi - metallarning atrofidagi muxit bilan kimyoviy yoki elektrokimyoviy ta'sirlashuvi oqibatida yemirilishi. Asosan 3 bosqichdan iborat: reaksiyaga kirishuvchi moddalarning fazalar chegarasiga — reaksiya zonasiga kelishi; reaksiya; reaksiya mahsulotining reaksiya zonasidan chetlashishi. Bu bosqichlarning har biri, o'z navbatida, elementar bosqichlardan iborat. Metallar korroziyasi kimyoviy va elektrokimyoviy xillarga bo'linadi. Kimyoviy Metallar korroziyasi metallarning oksidlanishi va oksidlovchi komponentning qaytarilishidan iborat. Bunday korroziya elektr o'tkazmaydigan agressiv mu-hitda sodir bo'ladi. Elektrokimyoviy Metallar korroziyasi metallarning elektr toki utkazadigan suyuq muhitda — elektrolitlar eritmasida yemirilishi. Bunda metall zarralari elektrolit eritmasida eritmaga o'tadi.

Metallar korroziyasi yemirilish harakteriga kura, quyidagi turlarga bo'linadi: tekis, mahalliy, kristallitlararo va korrozion darz. Korroziya natijasida har yili yig'ilgan va inson ishlatadigan barcha metallarning 1—1,5% i yo'qoladi. Metallarni korroziyadan saqlash uchun ba'zi tadbirlar ko'riladi (mas, legirolovchi elementlar: xrom, nikel va boshqa qo'shiladi).

Metall buyumlarning korroziyadan shikastlanishi natijasida katta yo'qotishlar bo'layotganligi, iqtisodiy jihatdan samarador bo'lgan korroziyaga qarshi himoya usullarini ishlab chiqishni taqozo etadi. Metall konstruktsiyalarning tabiiy sharoitlarda

atrof muhit ta'sirida ishlash davri juda qisqa bo'lganligi tufayli amaliyotda ularning ishlash muddatini asosan quyidagi usullarda himoyalash keng qo'llaniladi: 1) qurilma sirtini tashqi tajavvuzkor muhit tutashuvidan qoplamalar yordamida himoya qilish;

2) korroziyaga bardoshli materiallardan foydalanish;

3) muhitga uning tajavvuzkorligini kamaytirish maqsadida ta'sir qilish.

4) yer osti metall qurilmalarini elektrokimyoviy usullarda himoyalash usullarini qo'llash;

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Korroziyadan himoya qilishning eng ko'p tarqalgan usullari buyumlar sirtida korrozion chidamli sirt qatlamlari olishga qaratilgan. Metall sirtiga shu metalga va atrof muhitga nisbatan kimyoviy jihatdan inert va yuqori dielektrik xossalarga ega bo'lgan moddalarni qoplash passiv usullarga kirib, bu usullarga turli xildagi mastikalarning qo'llanilishi, gruntovka, futerovka, plastmassalar, kompozitsion polimer materiallar, lak buyoqli qoplamalar, emalli qoplamalar kiradi. Bu materiallar sirtga suyuq holatda surtiladi, qurigandan so'ng qattiq metall sirtida yetarli darajada mustahkamlikga va yaxshi adgezion (ilashuvchan) himoya qoplamasi (plyonka) hosil qiladi. Shuningdek, bu usullarga yupqa ilashuvchan izolyatsion qoplamalar bilan metall sirtini o'rab qoplash va maxsus yer osti qurilmalarini yotqizish usullari, masalan, quvurlarni maxsus kanallar

(kollektorlar)ga yotqizish ham kiradi. Buyumlarni maxsus eritmalar bilan ishlov berib ularning sirtida kam eriydigan metall tuzlarini olish, masalan, po`lat buyumlar sirtida erimaydigan fosfatlar hosil qilish yoki alyuminiy buyumlar sirtida alyuminiy oksidini hosil qilish usullari mavjud. Bunda metall buyumlar sirtini passivlantiruvchi eritmalar bilan qoplash sirtning faol holatidan passiv holatga o`tishiga asoslangan. Metall buyumlar sirtini boshqa metallar bilan qoplash usullari amaliyotda keng qo`llaniladi. Po`lat va qotishmalardan tayyorlangan detallarning sirti rux, qo`rg`oshin, mis, xrom kabi metallar bilan qoplanadi. Bu qoplamalar ishlatilish jarayoniga ko`ra anodli va katodli turlarga bo`linadi. Anodli qoplamalarda qoplama materiali yemirilib, asosiy metallni korroziyadan asrab qoladi. Masalan: Fe da Zn qoplamasi anodli qoplama vazifasini o`taydi. Katodli qoplamalarda sirdagi himoyalovchi qoplamaning yemirilishi natijasida yemirilish joylarida asosiy metallning korroziyasi sodir bo`ladi. Masalan, Fe da polimer qoplamalari . Tabiiy sharoitlarda metall sirtida hosil bo`ladigan yupqa qatlamlarning himoya ta`siri, ya`ni passivlanish jarayoni ham metallarni korroziyadan saqlanishiga katta yordam beradi. Po`latlarning korrozion bardoshliligini oshirish uchun legirovchi elementlar qo`llaniladi. Legirovchi element sifatida Cr, Ni elementlari ishlatiladi. Zanglamas po`latlardan 12...13% Cr li, hamda 18% Cr va 8% Ni tarkibli xromnikel po`latlar keng ko`lamda ishlatiladi. Po`latlarning korroziyaga bardoshliligini oshirish uchun termik va kimyoviy-termik ishlov berish usullari, hamda sirt tozaligini oshirishning mexanik usullari qo`llaniladi.

Shuningdek detallarni saqlashda mikroiklim va himoyalovchiatmosferalar hosil bo`lishi kabi himoya usullari mavjud. Korroziya ingibitorlari detal va konstruktsiyalarni tayyorlash, foydalanish va saqlash

sharoitlarida korroziyaga qarshi himoya qiluvchi samarador vositasidir. Korroziya ingibitorlari sirt faol moddalari bo`lib, tajavvuzkor muhitga oz miqdorda bo`lsa ham kiritilsa, korrozion yemirilish jarayonlarini va metall va qotishmalarning mexanik xossalari o`zgarishini sekinlashtiradi. Neft va gaz sanoatida korroziya ingibitorlarining qo`llanilishi soxada foydalaniladigan jihozlar va qurilmalarning konstruktsion uglerodli po`latlardan tayyorlanganligi va ularning «neft-gaz-suv» korrozion tajavvuzkor muhitida ishlashi bilan bog`liq. Korroziya ingibitorlari alohida va boshqa himoya usullari bilan birgalikda qo`llanilishi mumkin. Korroziya fizik-kimyoviy jarayon bo`lganligi uchun atrof-muhit korrozion faolligiga to`g`ridan-to`g`ri bog`liqdir. Metall quvurlar yerga ko`milganda ular sirtining har xil tarkibli tuproqlar va adashgan toklar ta`sirida bo`lishi mumkin. Qo`llanilgan texnologik tadbirlar (izolyatsion qoplamalar va b.) vaqt o`tishi bilan turli sababalarga ko`ra shikastlanadi va bu shikastlanish natijasida korrozion jarayonlari sodir bo`ladi.

Metallarning elektrod potentsiallari. Metall sirlari va eritma orasida hosil bo`lgan potentsiallar farqi «elektrod potentsiali» deyiladi. Metallarning elektrod potentsiallari tabiiy sharoitda o`zgaruvchan, barqaror emas.

Shuning uchun potentsiallarining mutloq qiymatlarini aniqlashning aniq ifodasi keltirilmaydi. Amaliyotda elektrod potentsialini baholashda konsentratsiyasi 1 g-ion/l ga teng bo`lgan eritmaga tushirilgan qaytar elektrod

potentsiali, ya`ni metallning normal potentsiali aniqlanadi. Korroziya elementining elektr yurituvchi kuchi. Elektrokimyoviy korroziya jarayonlarida muhitdagi korroziya elementining elektr yurituvchi kuchi (EYUK) ni quyidagicha ifodalash mumkin:

$$E_o = E_K - E_A \quad (1.5)$$

bu yerda: E_o – korroziya elementining EYUKi, V;

E_K – katod elementining elektrod potentsiali, V;

E_A – anod elementining elektrod potentsiali, V

$E_o = E_K - E_A = 0,34 - (-0,76) = 1,1V$. d) Buyumlarning sirtini korroziyabardosh metallar bilan to'yintirish. Bu usulda buyumlar sirtiga himoya parda

Buyumlarning sirtini korroziyabardosh metallar bilan to'yintirish. Bu usulda buyumlar sirtiga himoya parda yuqori temperaturali sharoitda korroziyabardosh metallar atomlarining diffuziyalanishi (alitirlash, silitsirlash, xromlash) hisobiga boradi. Bu usullarning ba'zi xillari bilan tanishamiz:

Kimyoviy usul. Bu usulda po'lat buyumlar N 2 NO 3 tuzining 140– 150 C temperaturali eritmasiga tushirilib, 40– 50 daqiqa saqlanadi. Bunda ajralgan O 2 buyum sirti bilan birikib himoya parda hosil qiladi. Buyumlarni korroziyabardosh metallar bilan qoplash. Bu usulda metall listlar sirtiga korroziya-bardosh metall list qo'yilib, birgalikda qizdirib, prokatlanadi. Natijada qo'sh qavatli (bimetall) qoplama hosil bo'ladi. Metallarni korroziyadan saqlash uchun bir necha choralar qo'llanadi:

Metallarni korroziyadan saqlash uchun bir necha choralar qo'llaniladi:

- a) metall sirtini boshqa metallar bilan qoplash;
- b) metall sirtini metall bo'lmagan moddalar bilan qoplash;
- v) metallarga turli qo'shimchalar kiritish;
- g) metall sirtini kimyoviy birikmalar bilan qoplash.

Metall sirtini boshqa metallar bilan qoplash usullaridan biri anod qoplash hisoblanadi. Bu maqsadda ishlatiladigan metallning standart elektrod potentsiali metallarning aktivlik qatorida korroziyadan saqlanishi kerak bo'lgan metallnikiga qaraganda manfiy qiymatga ega bo'lishi lozim. Masalan, temirni rux bilan qoplash (anod qoplash) nihoyatda katta foyda keltiradi, chunki temir

buyum uning sirtini qoplagan ruxning hammasi tugamaguncha yemirilmaydi.

Temirni qalay bilan qoplanganda katod qoplama olinadi, chunki qoplovchi metall qoplanuvchi metallga nisbatan asroq. Katod qoplamaning biror joyi ko'chsa, himoya qilinuvchi metall, ya'ni temir juda tez yemiriladi [25-27].

NATIJA: Metallarning sirtini lak, bo'yoq, rezina, surkov moylari (solidol, texnik vazelin) bilan qoplash, emallash va hokazolar metallarni korroziyadan saqlaydi.

Rasmda metall sirtini boshqa metallar bilan qoplash usullari. a) katod va anod bilan qoplangan xolati; b) metal sirtining oldingi xolati.

XULOSA: Hozirgi kunda metallarning korroziyalanishi detallarning yuza tozaligiga kata ta'sir ko'rsatadi [28-30]. Shuning uchun metallal sirtlarini boshqa metallar bilan, metall bo'lmagan moddalar bilan, metallarga turli qo'shimchalar kiritish orqali va metall sirtini kimyoviy birikmalar bilan qoplash orqali korroziyalanishdan saqlanib kelinmoqda. Bunday usullar orqali metallarni korroziyalanish oldi olinmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

[1] Хусанбоев, Абдулкосим Мамажонович, Зулфия Эралиевна Тошкузиева, and Салима Собировна Нурматова. "ПРИЁМ ДЕЛЕНИЯ ОСТРОГО УГЛА НА ТРИ РАВНЫЕ ЧАСТИ." Проблемы современной науки и образования 1 (146) (2020).

[2] Хусанбоев, Абдулкосим Мамажонович, Алишер Ахмаджон Угли Ботиров, and Доно Тошматовна Абдуллаева. "Развертка призматического колена." Проблемы современной науки и образования 11-2 (144) (2019).

[3] Отакулов О. Х. и др. КОМПРЕССОР ВАЛЛАРИДАГИ САЛБИЙ ТИТРАШЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШДА КИМЁВИЙ ТЕРМИК ИШЛОВ БЕРИБ ЦЕМЕНТИТЛАШ ЖАРАЁНИНИНГ МЕТОДОЛОГИЯСИ ВА АФЗАЛЛИКЛАРИ //МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ. - 2020. - С. 312-316.

[4] Tojiboyev R. K., Muxtorov A. M. O. G. L. AVTOOYNA ISHLAB CHIQRISHDA OYNAKLARNI VAKUUMLASH TURLARI VA ULARDA ISHLATILUVCHI VAKUUM XALQALAR KONSTRUKSIYASI //Scientific progress. - 2021. - Т. 2. - №. 1. - С. 681-686.

[5] Юсуфжонов, О. Ф., and Ж. Ф. Файратов. "ШТАМПЛАШ ЖАРАЁНИДА ИШЧИ ЮЗАЛАРНИ ЕЙИЛИШГА БАРДОШЛИЛИГИНИ ОШИРИШДА МОЙЛАШНИ АДАМИЯТИ." Scientific progress 1.6 (2021): 962-966.

[6] Omonov, Abduqahhor Abdiraxmon O'G'Li. "HAVO YOSTIQLI KONVEYERLARNING FIK NI OSHIRISH." Scientific progress 1.6 (2021): 967-971.

[7] Рубидинов, Шохрух Файратжон Угли. "Бикрлиги паст валларга совук ишлов бериш усули." Scientific progress 1.6 (2021): 413-417.

[8] Qosimova, Z. M. "Influence of The Design of The Rolling Roller on The Quality of The Surface Layer During Plastic Deformation on the Workpiece." (2021).

[9] Fayzimatov, Sh, and Sh Rubidinov. "DETERMINATION OF THE BENDING STIFFNESS OF THIN-WALLED SHAFTS BY THE EXPERIMENTAL METHODOLOGICAL METHOD DUE TO THE FORMATION OF INTERNAL

**O'QUVCHILARNI MURAKKAB MATNLI MASALALARNI
YECHISHGA O'RGATISH**

Xaydarov Sanjarbek Dexqonboyevich

Samarqand viloyati Payariq tumani 76 -maktab

matematika fani o`qituvchisi

Matematika informatika fanidan metod rahbari

Annotasiya: Ushbu maqolada umumta'lim maktablarida matematika darslarida o'quvchilarni murakkab matnli masalalarni yechishga o'rgatish bayon etilgan.

Kalit so'zlar: matematika, masala, o'quvchi, matnli masala.

TEACHING PUPILS TO SOLVING COMPLEX TEXT PROBLEMS

Abstract: This article describes how to teach students how to solve complex text problems in mathematics classes in high schools.

Keywords: mathematics, problem, student, text problems.

Masala - bu kundalik hayotimizda uchraydigan vaziyatlarning tabiiy tildagi ifodasidir. Masala asosan uch qismdan iborat bo'ladi. 1. Masalaning sharti - o'rganilayotgan vaziyatni xarakterlovchi ma'lum va no'malum miqdoriy qiymatlar hamda ular orasidagi miqdoriy munosabatlar haqidagi ma'lumot demakdir. 2. Masalaning talabi - masala shartidagi miqdoriy munosabatlarga nimani topish kerakligini ifodalash demakdir. 3. Masalaning operatori - masala talabini bajarish uchun shartdagi miqdoriy munosabatlarga nisbatan bajariladigan amallar yig'indisi. Murakkab masalalarni yechish, uni sodda masalalarga ajratish va shu sodda masalalarni yechishga keltiriladi. Murakkab masalalarni yechish qo'yilgan savolga ma'lumot tanlash mashqlari bilan boshlanadi. Masalan: «Poezd 10 soatda qancha masofani o'tganligini topish uchun yana nimani bilish kerak?», «3 l sut uchun qancha pul to'landi?», «Polizni chopish uchun 5 fermer xo'jalik necha ish kuni sarf qilishdi?» va hokazo.

Savollarni mana bunday shaklda ham qo'yish kerak: «Maktabning beshinchi sinflaridagi o'quvchilar sonini xisoblash uchun nimani bilish kerak?», «Bir nechta kostyum tikish uchun material sotib olish kerakligini qanday ma'lumotlardan topish mumkin?» va hokazo. O'quvchilar ma'lumotlarni aytishlari, ularning son qiymatlarini ko'rsatishlari, masalani yechadigan amalni aniqlashlari, shuningdek, masalaning yechilishini tekshirishlari kerak. O'quvchilar tarkibida bir necha ma'lum sonlar va bir necha izlangan sonlar bo'lgan murakkab masalani yechishda bu murakkab masala ajraladigan sodda masalalarni tuzishda qiynalib qolmasliklari uchun 2 ta yoki 3 ta sodda masaladan tashkil topgan murakkab masalalar tuzishni mashq qilishlari foydalidir. Buning uchun o'quvchilarga birin–ketin ikkita sodda masala beriladi, bu masalalardan birining javobi ikkinchisining son ma'lumotlaridan biri bo'ladi. So'ngra ikkala masala oraliqdagi savolni tashlab o'qiladi. Masalan: 1-masala. Baliq ovlaydigan kema 4 oyda 162,8 t kilka ovladi. O'quvchilar: kema o'rta hisobda bir oyda necha tonna baliq ovlagan, degan savol qo'yadilar, amalni aytadilar (bo'lish) va uni bajaradilar: $162,8 \text{ t} : 4 = 40,7 \text{ t}$. 2-masala. Baliq ovlaydigan kema norma bo'yicha bir oyda 25 t baliq ovlashi kerak edi, u bir oyda o'rta hisobda 40,7 t kilka ovladi. Kema o'rta hisobda bir oyda rejadan tashqari necha tonna kilka ovlagan? Ikkinchi masala ayirish bilan yechiladi: $40,7 \text{ t} - 25 \text{ t} = 15,7 \text{ t}$. So'ngra ikkala masalaning shartlari bitta qilib birlashtiriladi, birinchi masalaning savoli tashlanadi. Bunday masala kelib chiqadi. Baliq ovlaydigan kema 4 oyda 162,8 t kilka ovladi. Oylik norma 25 t. Kema o'rta hisobda bir oyda rejadan tashqari necha tonna kilka ovlagan? Yechim bunday yoziladi: 1) $162,8 \text{ t} : 4 = 40,7(\text{t})$; 2) $40,7 - 25 = 15,7 (\text{t})$. Murakkab masalaning yechilishi quyidagi qismlardan iborat: 1) masalaning mazmunini o'quvchilar tushunib olishi; 2) masalani tahlil qilish va reja tuzish (murakkab masalani sodda masalalarga ajratish va yechish rejasini tuzish); 3) masalani yechish (amallar tanlash, ularni bajarish, yechishning borishini va hisoblashlarni yozish); 4) yechishni tekshirish. 1–masalaning mazmunini o'zlashtirish uchun o'quvchilar bilan quyidagi usulni tajriba qilib qurish mumkin. O'qituvchi

masalaning raqamini aytadi va o'quvchilarga masalaning shartini ovoz chiqarmasdan o'qib chiqishni, shartlarini tushunib olishni buyuradi. Shundan keyin chaqirilgan o'quvchi masalaning shartini takrorlaydi. Bu usul o'quvchilarni kitobdan mustaqil foydalanishga o'rgatadi. Maqolada matematika darslarida o'quvchilarini tenglamalar tuzib masalalar yechishga o'rgatish metodikasini, algebraik materiallarni o'rgatishda pedagogik texnologiyalardan foydalanish usullari ko'rsatib berildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azizxodjayeva N.H “Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat”- Toshkent.: TDPU, 2003, 174 bet.
2. Jumayev M.E. va boshqalar. Matematika o'qitish metodikasi (kasb-hunar kollejlari o'quvchilari uchun o'quv qo'llanma) – T.: ”Ilm-Ziyo”, 2003, 240-bet
3. Jumayev M.E. „Matematika o'qitish metodikasidan praktikum“- Toshkent.: O'qituvchi, 2004, 328 bet.
4. Jumayev M.E. Bolalarda matematika tushunchalarni shakllantirish nazariyasi.-T.: ”Ilm-Ziyo”, 2005, 240-bet

References

1. Azizxodjayeva N.H “Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat”- Toshkent.: TDPU, 2003, 174 bet.
2. Jumayev M.E. va boshqalar. Matematika o'qitish metodikasi (kasb-hunar kollejlari o'quvchilari uchun o'quv qo'llanma) – T.: ”Ilm-Ziyo”, 2003, 240-bet
3. Jumayev M.E. „Matematika o'qitish metodikasidan praktikum“- Toshkent.: O'qituvchi, 2004, 328 bet.
4. Jumayev M.E. Bolalarda matematika tushunchalarni shakllantirish nazariyasi.-T.: ”Ilm-Ziyo”, 2005, 240-bet

MATEMATIKA DARSLARIDA INNOVATION TEXNOLOGIYALAR

Xaydarov Sanjarbek Dexqonboyevich

Samarqand viloyati Payariq tumani 76 -maktab

matematika fani o`qituvchisi

Matematika informatika fanidan metod rahbari

Annotatsiya: O‘z o‘rnida matematika fanini o‘rgatish jarayonida didaktik o‘yinlardan foydalaniladi. Darslarning qay darajada tashkillanishi bu o‘qituvchining ijodkorlik qobiliyatiga ham bog‘liqdir. Matematik o‘yinlar, rasmlari topishmoqlar kundalik darslarga joziba bag‘ishlaydi. Didaktik o‘yinlar darsda ishni individuallashtirish, har bir o‘quvchining kuchiga mos topshiriq berish, uning qobiliyatlarini maksimal o‘stirish imkoniyatini beradi. O‘yin orqali o‘quvchilar darsdan olgan bilimlarini mustahkamlaydilar, ularni hayotga tadbir eta olishga tayyorlanadilar.

Kalit so‘zlar: Innovatsion texnologiya, Xususiy texnologiya, “Klassik juftliklar” usuli, “Juft-juft muloqot” usuli, Pazl metodi, “Matematik bozor” o‘yini.

Innovative technologies in mathematics lessons

Abstract: In turn, didactic games are used in the teaching of mathematics. The level of organization of the lessons also depends on the creativity of the teacher. Math games and picture puzzles add charm to everyday lessons. Didactic games provide an opportunity to individualize the work in the classroom, to assign tasks to the strength of each student, to maximize his abilities. Through the game, students consolidate the knowledge they have learned from the lesson, preparing to be able to apply it in life.

Keywords: Innovative technology, Private technology, “Classic couples” method, “Pair-to-couple communication” method, Puzzle method, “Mathematical market” game.

KIRISH Hozirgi paytda an'anaviy ta'lim bo'yicha katta tajriba to'plangan va an'anaviy ta'lim usulini takomillashtirish sohasida izlanishlar davom etmoqda, lekin uning obyektiv imkoniyatlari cheklangan. Amalga oshirilayotgan ta'lim sohasidagi islohotlar, tez sur'atda rivojlanayotgan fan-texnika talablari ta'lim usuli bilan jamiyatning raqobatbardosh yuqori malakali kadrlarni tayyorlashga, barkamol avlodni shakllantirishga bo'lgan ehtiyoji tafovudni vujudga keltirdi. Uni ta'limda boshqa yondashuvlarni qo'llash yo'li bilan hal etish lozim. Mutaxassislarning ta'kidlashlaricha, matematikani yaxshi o'zlashtirgan o'quvchining tahliliy va mantiqiy fikrlash darajasi yuqori bo'ladi. U nafaqat misol va masalalar yechishda, balki hayotdagi turli vaziyatlarda ham tezkorlik bilan qaror qabul qilish, muhokama va muzokara olib borish, ishlarni bosqichma-bosqich bajarish qobiliyatlarini o'zida shakllantiradi. Shuningdek, matematiklarga xos fikrlash uni kelajakda amalga oshirmoqchi bo'lgan ishlar, tevarak-atrofdagi sodir bo'layotgan voqea-hodisalar rivojini bashorat qilish darajasiga olib chiqadi. Matematikaning hayotimizda tutgan beqiyos o'rnini inobatga olingan holda mazkur fan birinchi sinfdanoq maktab darsliklariga kiritilgan bo'lib, yurtimizda barcha aniq fanlar qatori matematika ta'limini zamon talablari asosida takomillashtirib borish, uni o'qitishda eng so'nggi pedagogik va innovatsion usullar, multimedia vositalari hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etishga katta e'tibor qaratilmoqda. Innovatsion texnologiyalarni amaliy mashg'ulot darslarida qo'llash ham o'qituvchidan katta mahorat va bilim talab qiladi. Innovatsion texnologiya o'z o'rnida qo'llansa qo'yilgan maqsadiga erishiladi. O'qituvchi dars davomida darsning mavzusiga qarab xususiy texnologiyalarni qo'llab ham yuqori natijalarga erishsa bo'ladi. ASOSIY QISM Xususiy texnologiya bu - ta'lim-tarbiya mazmunining ayrim yo'nalishlarini amalga oshirish usullari va vositalari majmuini o'z ichiga oluvchi innovatsion tizimlarni qamrab oladi. Bunga ayrim fanlarni o'qitish texnologiyalari va o'qituvchining o'quvchi bilan ishlash texnologiyalari kiradi. "Klassik juftliklar" ("Klassik uchliklar") - bunda ishtirokchilarga ustiga o'zaro klassik yoki barchaga ma'lum bog'liqlikka ega

bo'lgan tushunchalar, odamlar familiyalari, ertak va folklor qahramonlarining nomlari yozilgan (bosib chiqarilgan) kichik kartochkalar tarqatiladi. Masalan: Klassik juftliklar: Klassik uchliklar: Funksiya - jadval Quyosh - havo - suv Parabola - giperbola Minus - plyus - modul Elektron - proton Mediana - balandlik - bissektisa Kenglik - uzunlik ..... Bissektisa - burchak Nyuton - olma So'zlar tartibsiz ahvolda bir varaq qog'ozga yozilgan, masalan, plyus, parabola, uzunlik, burchak, mediana, minus, funksiya, giperbola, jadval va hokazo. O'quvchilar shu so'zlar orasida klassik juftlik yoki uchlikni topib, tuzishlari va ana shu bog'liqlikni asoslab berishlari kerak. Mashq ham individual tartibda, ham kichik guruhlarda o'tkazilishi mumkin. "Juft-juft muloqot" usuli - Biror mavzu bo'yicha yonma-yon o'tirgan o'quvchilarga biror topshiriq (yoki alohida-alohida topshiriqlar) berish va ularni birgalikda topshiriqda keltirilgan muammo (masala) yechimini topishga chorlash, yechimlarni eshitish va baholash. Ba'zi hollarda o'quvchilar bir-birlariga navbatma-navbat savol (masala) bilan yuzlanishlari ham mumkin. Bunday holda savol javobi (masala yechimi) savol (masala) bergan o'quvchi tomonidan tinglanishi (tekshirilishi) va baholanishi lozim bo'ladi. Juftlikda ishlash mavzusini tanlayotganda alohida ehtiyot bo'lish zarur. Bu mavzu ko'pchilik tomonidan o'zlashtirilgan bo'lishi lozim, aks holda juftlarda ish ketmasligi mumkin. Topshiriqlardan namunalar: a) Har bir o'quvchi 1 minut davomida "O'nli kasrlarni 10, 100, 1000 va hokazo sonlarga bo'lish" mavzusiga oid 3 ta misolni tuzsin va o'z partadoshi bilan almashsin. 3 minutdan keyin misollarga javobni qaytarib olsin va javoblarni 1 minut ichida tekshirib, baholasin. b) Har bir o'quvchi 1 minut davomida "O'nli kasrlarni 10, 100, 1000 va hokazo sonlarga ko'paytirish" mavzusiga oid 3 ta misolni tuzsin va o'z partadoshi bilan almashsin. 3 minutdan keyin misollarga javobni qaytarib olsin va javoblarni 1 minut ichida tekshirib, baholasin. c) Har bir o'quvchi 1 minut davomida "O'nli kasrlarni 0,1, 0,01, 0,001 va hokazo sonlarga ko'paytirish" mavzusiga oid 3 ta misolni tuzsin va o'z partadoshi bilan almashsin. 3 minutdan keyin misollarga javobni qaytarib olsin va javoblarni 1 minut ichida tekshirib, baholasin. d) Har bir o'quvchi 1 minut davomida "O'nli

kasrlarni 0,1, 0,01, 0,001 va hokazo sonlarga bo‘lish” mavzusiga oid 3 ta misolni tuzsin va o‘z partadoshi bilan almashsin. 3 minutdan keyin misollarga javobni qaytarib olsin va javoblarni 1 minut ichida tekshirib, baholasin. Matematika darslarida Pazl (“Bo‘laklardan butunni tuz”) metodi. Pazl (inglizcha puzzle - topishmoq, boshqotirma) - rasmni uning bo‘laklari yordamida tiklashdan iborat bolalar o‘yining nomi. Shuning uchun bu metod nomini o‘zbek tilida “Bo‘laklardan butunni tuz” deb ham atash mumkin. O‘tilgan mavzuga oid asosiy jumla, formula, teorema, tenglama, chizma va boshqa ko‘rinishidagi asosiy ma’lumotlar qog‘ozga yozilib, so‘ng bir nechta bo‘laklarga bo‘linib aralashtirib yuboriladi. O‘quvchilar bu bo‘laklar ichidan faqat bitta ma’lumotga moslarini topib, uni tiklaydilar. Bu metod o‘quvchilarda ziyraklik, topqirlik, diqqatni to‘plash, tahlil va sintez qilish kabi qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Uni yakka tartibda ham, sinfni guruhlariga bo‘lib ham o‘tkazish mumkin. Masalan: Parallel to‘g‘ri chiziqlar, “To‘g‘ri chiziqlarning parallellik alomatlari” va “Ikki to‘g‘ri chiziqni uchinchi to‘g‘ri chiziq kesib o‘tganda hosil bo‘ladigan burchaklar haqidagi teoraemalar” mavzulari o‘tib bo‘linganidan so‘ng o‘quvchilarga quyidagi ko‘rinishdagi 24 ta varaqchalar (kartochkalar)dan iborat to‘plam taqdim qilinadi. Bu to‘plamda 6 ta teorema keltirilgan bo‘lib, ularning har bir haqida 4 ta varaqchada ma’lumot berilgan bo‘ladi. 1-kartochkada: teoremaning yozma bayoni, 2-kartochkada: teoreмага mos chizma, 3-kartochkada: teorema sharti va xulosasining qisqacha matematik bayoni, 4-kartochkada: teoremaning matematik isboti yozuvi. Topshiriq: 6 ta o‘quvchiga (yoki guruhga) 6 ta teorema beriladi va taqdim qilingan to‘plam ichidan faqat o‘z teoremasi bo‘yicha ma’lumotlarni to‘layig‘ish vazifasi topshiriladi. “Matematik bozor” o‘yini - Bu mashg‘ulotni odatda biror katta bo‘lim yoki bobning oxiridagi takrorlash darslarida o‘tkazish mumkin. Biror bob yakunlangandan keyin o‘qituvchi shu bobda o‘rganilgan materiallarga taalluqli misollarni kartochkalarga yozib tayyorlaydi. Har bir kartochkada 2-3 tadan turli qiyinlikdagi misollar yoziladi va har bir misolga qiyinlik darajasiga qarab “narx” belgilanadi (masalan 50so‘m, 100so‘m,

200so‘m,...). Kartochkalar soni sinfdagi o‘quvchilar soniga qarab tuziladi. O‘quvchilar 4 tadan qilib guruhlariga bo‘linadi, bunda sinfdagi o‘rtacha 8-10 ta guruh tashkil qilish mumkin. Demak, har bir kartochkadan guruhlar soniga mos ravishda 8-10 tadan tayyorlash kerak bo‘ladi. Kartochkalarning turi esa 4- 5 xil bo‘lsa yetarli bo‘ladi (jami 32-40 ta kartochka). Har bir guruh kartochkalardan bittadan oladi, ya’ni har bir guruhda 4 yoki 5 xil kartochka bo‘ladi, “narxlar” kartochkalarda har bir misol (savol) to‘g‘risida ko‘rsatilgan bo‘lishi kerak. 1-variant 1. Topshiriq 100s. 2. Topshiriq 150s. 3. Topshiriq 200s. Biror guruh 1-variantdagi topshiriqlarni birinchi bo‘lib bajarsa, o‘qituvchiga ko‘rsatadi va o‘qituvchi yechimni tekshirib shu guruh ishlagan pulni doskada tayyorlab qo‘yilgan jadvalga yozib qo‘yadi. Shu 1-variantni keyingi bo‘lib ishlagan guruhga har bir topshiriqdan 25 so‘mdan chiqarib tashlanadi. Shu tariqa guruhlar har bir variantdagi topshiriqlardan iloji boricha ko‘proq va tezroq yechishga va ko‘proq pul to‘plashga harakat qiladilar. Variantlardagi topshiriqlar xilma-xil va har xil narxli bo‘lishi mashg‘ulotlarni qiziqarli bo‘lishiga yordam beradi. Ma’lum vaqtdan so‘ng (masalan 30 minutdan keyin) “bozor” to‘xtatiladi va o‘qituvchi guruhlar to‘plagan pullarni jadval yordamida hisoblaydi. Guruhlarni nomlash yoki ularning o‘zlari guruhga nom tanlashlari mumkin. Qaysi guruh ko‘proq pul to‘plagan bo‘lsa, shu guruh g‘olib topiladi, qolgan guruhlariga ham o‘rinlar beriladi. O‘qituvchi guruhlarining bajargan ishlarini kuzatib, qaysi guruh biror topshiriqni bajarishga qiynalgan yoki bajara olmagan bo‘lsa, shu topshiriqni bajargan guruhlar yechimini doskada namoyish qilib berishlari mumkin. Biror topshiriqni har bir guruh bajara olmagan bo‘lsa, o‘qituvchining o‘zi shu topshiriqni yechish yo‘llarini ko‘rsatib berishi mumkin va shu kabi misollar ustida ishlash zarurligini bilib olishi mumkin. So‘ngra o‘qituvchi guruhlarining to‘plagan pullariga qarab o‘quvchilarni baholaydi. Besh balli tizimda eng ko‘p pul to‘plagan guruh o‘quvchilariga 5 ball, keyingi 2 ta guruhga 4 balldan, keyingi 3ta guruhga 3 balldan va hokazo, qo‘yish mumkin. Bu usullardan foydalanish doiralari: Tabiiy va aniq fanlarni o‘qitishda. Afzalliklari - ushbu mashq o‘quvchilarga maktabda o‘rganiladigan fanlar

o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashga yordam beradi, o'quvchilar birmuncha dastlabki ishni bajarishga ulgurgan mavzular o'rtasidagi aloqani o'rganish uchun juda qulay imkon yaratadi. Zamonaviy o'qituvchining muammolardan biri - muammolarni aniqlash va aniq misollar bilan talabalarga tushuntirish. Bu sifat ta'lim tizimini barpo etishning juda muhim shartidir. Chunki ilm murakkabligi amaliy muammolarni hal qilish uchun qo'llash samaradorligi bilan bevosita bog'liq.

XULOSA Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, bugungi kun o'quvchisini bugungi zamonning talablari asosida o'qitish lozim. Zero, yangi texnologiyalar zamonida dunyoga kelayotgan o'g'il-qizlar o'zining bir qator umumiy sifatлари bilan ajralib turadi. Turmush tarzimiz, qiziqish va xohish-istaklarimiz global makonda qariyb o'xshash tus olayotgan bir vaqtda kechagi o'qitish usullari bilan maqsadga erishib bo'lmaydi. Zamon bilan hamqadam rivojlanib borgandagina yuksak intellektual avlodni tarbiyalash imkoniga ega bo'lamiz. Innovatsion texnologiyalarni ta'lim jarayoniga tatbiq etish asosida ta'lim samaradorligini oshirish va ta'lim jarayoniga texnologik yondashish mumkin. Hamda bu usulning afzalligi shundaki, butun faoliyat o'quvchitalabani mustaqil fikrlashga o'rgatib, mustaqil hayotga tayyorlaydi. Ta'limda innovatsion texnologiyalardan foydalanish maqsadidagi ilmiy natijalarni o'rganish va nazariy ma'lumotlarni tayyorlash, o'quvchilarda fanga nisbatan qiziqish uyg'otishga xizmat qilishi mumkin. Shu bilan bir qatorda yoshlarni olimpiadalarga tayyorlash mashg'ulotlarida interfaol metodlardan foydalanish [1-27] ham maqsadga muvofiq. Tajribalar shuni ko'rsatmoqdaki, mashg'ulotlar davomida matematikaning amaliyotga tadbirlariga bag'ishlangan ilmiy ishlar [28-29] bo'yicha qisqacha ma'lumotlar berilishi, ularda fanga bo'lgan qiziqishni ortishi va dunyoqarashlarini kengayishiga hamda ilmiy ishlar [30] chop qilishlariga sabab bo'lmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Умарова У.У. “Муносабатлар. Бинар муносабатлар” мавзуси бўйича маъруза ва амалий машғулотлари учун “Ажурли арра” ва “Домино” методлар // *Scientific progress*, 2:6 (2021), p. 982-988.
2. Умарова У.У. Мулоҳазалар устида мантикий амаллар мавзусини ўқитишда «Кичик гуруҳларда ишлаш» методи // *Scientific progress*, 2:6 (2021), p. 803-809.
3. Умарова У.У. “Формулалар ва уларнинг нормал шакллари” мавзусини ўқитишда ўйинли методлар (pp. 810-817).
4. Умарова У.У. “Мулоҳазалар алгебраси асосий тенг кучли формулалари” мавзусини ўқитишда “Ақлий хужум” ва “Case Study” методлари // *Scientific progress*, 2:6 (2021), p. 818-824.
5. Умарова У.У. Мулоҳазалар алгебраси бўлимини такрорлашда график органайзер методлари // *Scientific progress*, 2:6 (2021), p. 825-831.

Бoshqaruvda kommunikativ kompetentlikning oʻrni

Sulaymanov Anvar Abdaliyevich

*Jizzax davlat pedagogika instituti Ta'lim muassasalari boshqaruvi
yoʻnalishi II kurs magistranti*

Аnnotatsiya Koʻpgina yoʻnalishlar singari boshqaruv tizimi ham oʻz faoliyatiga yangicha nazar bilan qaramoqda, Zamon bilan hamnafas boʻlish keng imkoniyatlar eshigini ochishi hech kimga sir emas. Ushbu maqolada rahbar xodim egallashi lozim boʻlgan bilim, koʻnikma va malakalar haqida soʻz yuritilgan. Boshqaruvda kompetensiyalarning oʻrni, kommunikativ kompetensiyalar orqali erishiladigan yutuqlar tahlil qilingan.

Калит soʻzlar: kompetensiya, kompetentlik, maktab menejeri, kommunikativ kompetensiya, innovatsion texnologiyalar.

Annotation As in many areas, the system of governance is taking a fresh look at its activities, and it is no secret that keeping pace with the times opens the door to greater opportunities. This article discusses the knowledge, skills, and competencies that a manager should have. The role of competencies in management and the achievements made through communicative competencies are analyzed.

Keywords: competence, competence, school manager, communicative competence, innovative technologies.

Аннотация Как и во многих сферах, система управления по-новому смотрит на свою деятельность, и не секрет, что идти в ногу со временем открывает большие возможности. В данной статье рассматриваются знания, навыки и компетенции, которыми должен обладать менеджер. Анализируется роль компетенций в управлении и достижения, достигнутые благодаря коммуникативным компетенциям.

Ключевые слова: компетентность, компетентность, школьный менеджер, коммуникативная компетентность, инновационные технологии.

Hozirgi tezkor, yangiliklarga boy bo'lgan davr jamiyatning barcha a'zolaridan kuchli kompetensiyaviy yondashuvni talab qiladi. Bu borada ayniqsa, rahbar xodimlar zimmasiga katta mas'uliyat yuklanadi. Chunki har qanday jamoaning faoliyati zamirida rahbar xodimning o'ziga xos boshqaruv tizimi ta'siri yaqqol namoyon bo'ladi. Boshqaruv tizimi esa o'z navbatida bir nechta xususiyatlarni mujassam etmog'i hamda ulardan munosib ravishda foydalana olmog'i kerak.

Boshqaruvning o'ziga xos jihatlaridan biri kompetentlik hisoblanadi, Kompetentlik atamasi lotincha "competentia" so'zidan olingan bo'lib, "yaxshi biladigan inson", "tajribali, bilimli inson" degan ma'nolarni anglatadi. Kompetentlik atamasi ilk bor XX asrning 90-yillarida qo'llanila boshangan.

Demak, kompetentlik – bu o'rganilgan bilimlarni amaliyotda qo'llay bilish orqali ko'nikma hosil qilish hamda yetarli malakaga ega bo'lishdir. Kommunikativ kompetentlik deganda rahbar xodimning og'zaki hamda yozma ravishda muloqatga kirisha olish malakasi tushuniladi. Boshqaruvda muvaffaqiyatga erishish uchun muloqot qila bilish qobiliyati yuqori saviyada bo'lishi kerak. Buning uchun rahbar xodim chuqur bilimga ega bo'libgina qolmay, vaziyatlarni to'g'ri baholay bilishi, umuminsoniy qadriyatlarga to'la rioya qilishi lozimdir. Shu bilan birga zamonaviy boshqaruvning eng muhim jihatlaridan bo'lgan axborot texnologiyalaridan unumli foydalana olish qobiliyatiga ega bo'lishi kerakligini ham yodga olishimiz zarur. Chunki hech bir sohani innovatsion g'oyalarsiz hamda ularning elektron ko'rinishlarisiz tasavvur etish qiyin.

Ta'lim tizimi har qanday jamiyatning eng muhim bo'g'inidir, chunki barcha iqtisodiy va ijtimoiy sohalarda bilimli va malakali kadrlarga bo'lgan ehtiyoj juda kattadir. Kadrlar salohiyatini oshirishdagi ilk bosqich – umumta'lim maktablari bo'lib, dastlabki kasb tanlashga bo'lgan ishtiyoq maktab davrlarida uyg'onadi. Bu holatning eng ahamiyatli jihati shundaki, o'z kasbiga bo'lgan fidoiyluk aynan yoshlikdan mehr qo'yilgan kasblar tufayli vujudga keladi.

Maktab menedjerlari qanday kommunikativ kompetensiyalarga ega bo'lishlari lozim degan savolga javob berib o'tamiz.

Ta'lim berish tizimining asosiy muammolaridan biri – bilim va amaliyot o'rtasidagi uzviylikning va bog'lanishning yetarli emasligidir. Bu holat kadrlar salohiyatiga katta salbiy ta'sir ko'rsatishi tabiiydir. Bu muammoli vaziyatni hal etishda rahbar xodimlar faoliyati, ularning boshqaruv salohiyati tizimning markaziy nuqtasiga aylanadi. Shuning uchun ta'lim boshqaruviga ham yangicha nigoh bilan zamonaviy yondashuv kerakligi yaqqol namoyon bo'lib qoldi.

Rahbar xodimning ta'lim boshqaruvda tutgan o'rnini belgilovchi omillar ichida jamoada ijobiy muhitni shakllantira olishi yetakchi o'rinlarda turadi. O'z jamoasining har bir a'zosiga adolat ko'zi bilan qaray oladigan, ularning yutuqlarini rag'batlantirib, kamchiliklarini vaqtida bartaraf etishlariga imkoniyat yaratadigan rahbar maktabning haqiqiy lideriga aylanadi. Kommunikativ kompetentlik esa bu xususiyatlarni to'ldirib turadi va muvaffaqiyatlar manbaiga aylanadi. Chunki jamoa boshqaruvchi bilan jamoa a'zolari o'rtasida bo'ladigan munosabatlar ish faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Maktab menejeri nafaqat pedagogik, balki psixologik jihatidan ham kuchli tayyorgarlik darajasiga ega bo'lsa, faoliyatida uchrashi mumkin bo'lgan vaziyatlarga kommunikativ yondasha oladi va to'g'ri xulosaga kela oladi. Bunga sabab qilib munosabatlar vaqtida kishilarning psixologik holatlari muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatib o'tishimiz mumkin. Har bir inson individual psixologik xususiyatlarga ega bo'lganligi sababli, rahbar ularning har biri bilan bo'ladigan muloqatda alohida usullardan foydalanishni bilishi lozim. Rahbarlari tomonidan doimiy ravishda ishonch bildiriladigan, g'oyalari va fikrlari inobatga olinadigan, erishgan yutuqlari uchun rag'batlantiriladigan pedagoglar maktab jamoasining haqiqiy faxriga aylanadi. Ularga nisbatan maktabdagi o'quvchilar va ota-onalarning hurmatlari oshishiga sabab bo'ladi.

Rahbarlarning kommunikativ kompetentligi oshishiga tinimsiz uchun o'z ustida ishlashlari orqali ham erishish mumkin. Masalan:

-maxsus psixologik-treninglarda ishtirok etish;

- badiiy va ilmiy adabiyotlar bilan muntazam tanishib borish;
- teatr, muzzey kabi madaniyat maskanlariga tez-tez borib turish;
- chet tillarda muloqotga kirisha olish;
- xorijiy davlatlarning boshqaruv tizimi tajribasi haqida ma'lumotlarga ega bo'lish;
- yuqori saviyadagi huquqiy savodxonlik darajasiga ega bo'lish kabilarni misol qilishimiz mumkin.

Rahbarda jamoaga fikrlarini va maqsadlarini to'g'ri tushuntira olish qobiliyati ham mavjud bo'lsa, qo'l ostidagilari uni qo'llab-quvvatlaydilar, to'g'ri ma'nodagi maslakdoshlari ko'payadi. Jamoa bilan hamkorlikda islash, o'z fikrlarini ularga to'liq va ravon yetkaza olish uchun rahbar notiqlik borasida ham ma'lum darajada ko'nikmaga ega bo'lishi kerak. Natijada ko'zlangan maqsadga erishish tezda amalga oshadi.

Boshqaruv faoliyatida shaxsiy ibrat namunasi rahbarning kommunikativ kompetentligiga ta'sir qiladi. Chunki pedagoglar, ayniqsa, maktab boshqaruvidagi shaxslar uzoq yillar davomida xalqimiz orasida yuksak qadrlangan insonlar toifasiga kiritilgan bo'lib, ular nafaqat ish faoliyatida, balki, kundalik turmushda ham maslahatdosh bo'lganlar. Maktab rahbari ota-onalar bilan o'rnatiladigan munosabatlarda ushbu jihatlariga katta e'tibor berishi faoliyati uchun zaruriy ahamiyat kasb etadi.

Maktab menejerligi sohasi nafaqat jamoa bilan ishlash, balki, o'quvchilar bilan ham til topisha olishi uchun yoshga oid fiziologiya, psixologiya kabi yo'nalishlar bo'yicha ham tajribasini oshirib borishi muvaffaqiyatlari yomon yo'l ochadi. Masalan, temperament turlari va ularning xususiyatlari, bolalarda sodir bo'ladigan yoshga doir inqirozlar davrida ular bilan muloqotga kirisha olishlari mumkin. Maktab rahbarlarining qat'idorli bolalar qobiliyatlarini ochib berish, ularning kelajagi uchun daxldorlik hissini tuyish jamiyatning faol, fidoiy fuqarolarini tarbiyalab berishda muhim ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, bugungi kun boshqaruvi zamon talabiga mos rivojlanishida, turli soha tashkilot va muassasalarinig faoliyati

samaradorligini ta'minlash borasida rahbar xodimning o'rni beqiyosdir. Zamonaviy rahbar qiyofasi ko'proq uni o'zgalar bilan muloqotda o'zining har tomonlama bilimli, tajribali, vazifasiga ma'suliyat bilan yondasha oladigan inson sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Sh.M.Mirziyoyev "Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak".- T.:O'zbekiston,2017-yil

2.Fayzullayeva N.S. Ta'lim menejmenti.

3.Fayzullayeva D, Lutfullayeva N."Zamonaviy ta'lim va innovatsion texnologiyalari bo'yicha ilg'or xorijiy tajribalar" moduli bo'yicha uslubiy qo'llanma.-T.:2018-yil.

4. 4.Luiza Xey. "Eng sara asarlari". Toshkent-2020-yil.

5.Deyl Karnegi."Muomala sirlari". Toshkent-2010-yil.

Ta'lim menejmenti fanida elektron didaktik materiallarning o'rni

Sulaymanova Dildora Abdalimovna

*Jizzax davlat pedagogika instituti Ta'lim muassasalarining boshqaruvi
yo'nalishi II bosqich magistiranti*

Annotatsiya Ta'lim tizimida erishiladigan natija uchun eng katta hissa qo'shadigan vosita didaktik materiallar sanaladi. O'rganilayotgan mavzuning didaktika bilan to'ldirilishi uni yanada tushunarli va esda qolarli bo'lishini ta'minlaydi. Shu bilan bir qatorda ta'lim olishga bo'lgan qiziqishni rivojlantiradi, jarayonning rang-barangligini oshiradi hamda diqqatni jamlashga, mustaqil fikrlashga o'rgatadi, Zamonaviy elektron vositalarning ta'limga ko'rsatadigan ta'siri beqiyosdir, ularning bir qancha afzalliklari xususidagi fikrlar ushbu maqolada o'z aksini topgan.

Kalit so'zlar: menejment, didaktika, didaktik materiallar, pedtexnologiyalar, boshqaruv, uzluksiz ta'lim, elektron o'quv qo'llanma, slayd-taqdimot, multimediya, innovatsion texnologiyalar.

Annotation Didactic materials are the most important tool for achieving results in the education system. Completion of the subject with didactics makes it more understandable and memorable. It also develops interest in learning, increases the diversity of the process and teaches concentration, independent thinking, the impact of modern electronic media on education. In this article, we will discuss some of their advantages.

Keywords: management, didactics, didactic materials, pedagogical technologies, management, continuing education, e-learning manual, slide presentation, multimedia, innovative technologies.

Аннотация Дидактические материалы являются важнейшим инструментом достижения результатов в системе образования. Завершение темы дидактикой делает ее более понятной и запоминающейся, а также развивает интерес к обучению, увеличивает разнообразие процесса и учит концентрации, самостоятельному мышлению, влиянию современных электронных медиа на образование. их преимущества.

Ключевые слова: менеджмент, дидактика, дидактические материалы, педагогические технологии, менеджмент, непрерывное образование, электронное учебное пособие, слайдовая презентация, мультимедиа, инновационные технологии.

Hozirgi kun insoniyat taraqqiyotning jadal bosqichini boshdan kechirayotgan bir davrga to'g'ri kelganligi bois o'zgarishlar va yangilanishlar hech qaysi sohani chetlab o'tayotgani yo'q. Agar qaysi soha yoki yo'nalish faoliyatini zamon bilan hamnafas olib bormas ekan, bu uning tanazzuliga sabab bo'lishi tabiiydir.

Shu jumladan, uzluksiz rivojlanib kelayotgan ta'lim tizimi o'zining yangidan-yangi ko'rinishlarini namoyon etmoqda. Elektron shaklni o'zining asosiy usullaridan biriga aylantirgan soha bu borada ancha yutuqlarni qo'lga kiritishga ham ulgurdi. Elektron axborot almashinuvi ta'lim tizimi natijadorligini yanada oshirmoqda va boshqaruv tarmog'i uchun qulay imkoniyatlar yaratib bermoqda.

Ta'lim tizimida eng muhim sanalgan vositalardan biri, shubhasiz, didaktik materiallardir. Didaktik materiallar o'rganilayotgan mavzuning o'quvchilar yoki talabalar tomonidan to'liq o'zlashtirishlari, olgan bilim va ko'nikmalrini amaliyotga tatbiq eta olishlari hamda yetarli malakaga ega bo'lishlari uchun juda muhim ahamiyatga ega. Didaktik materiallar o'qituvchi tomonidan mavzuga mos holda, imkon qadar kengroq ma'lumotlarni qamrab olishi lozim.

Dastlabki didaktik materiallar haqidagi tushunchalar XVII asrning ikkinchi yarmida chexiyalik pedagog Yan Amos Komenskiy tomonidan o'z asarlarida keltirib o'tilgan bo'lib, keyinchalik nenis faylasufi F Gerbard, polyak pedagoglari B. Navrochinskiy, K. Sosnitskiy, rus didakti Yesipovlar tomonidan rivojlantirilgan. Uzoq yillar davomida olib borilgan izlanishlar didaktika tarixini yanada boyitib, uning ma'lum ma'noda alohida fan sifatida shakllanishini ham ta'minladi.

Bugungi kunga kelib boshqa sohalar kabi menejment yo'nalishida ham katta o'zgarishlar yuz bermoqda. Zamonaviy boshqaruv tizimi dunyo standartlariga mos kelishi va albatta, raqobatbardosh bo'lishi kerak. Chunki to'g'ri tashkil etilgan boshqaruv katta muvaffaqiyatlar manbaidir. Bu borada boshqaruv tizimi uchun chuqur bilim, asoslangan nazariya va ularni amaliyotga tatbiq etish malakasi zarurdir. Yangi bilimlarni egallash uchun didaktika o'ziga xos o'rinni egallaydi.

Talim menejmentidagi didaktik materiallarning elektron shakli ham zamonaviy texnologiyalardan o'rinli foydalanishning muhim ko'rinishi hisoblanadi. Elektron materiallarning bir qator afzalliklari bor bo'lib, ular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- axborot tezligi;
- ma'lumotlarni tez-tez yangilash imkoniyati;
- bir vaqtning o'zida bir nechta foydalanuvchilarga taqdim etish;
- yangi pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish;
- internet resurslardan unumli foydalanish;
- axborotlarning rang-barangligini oshirish yo'li orqali foydalanuvchi tomonidan ma'lumotlarni to'liq o'lashtirilishiga erishish va hakazo.

Ta'lim menejmenti fanini o'qitishda foydalaniladigan elektron didaktik materiallarning bir necha ko'rinishlarini tahlil qilamiz.

Elektron o'quv qo'llanmalar:

- o'rganilayotgan materialni to'liq qamrab oladi;

- o'rganuvchilarning mustaqil bilim olish imkoniyatlarini kengaytiradi;
- ma'lum bir mavzular uzviyligini ta'minlaydi;
- katta haimdagi axborotlarni tez va qulay uzatishga imkon beradi.

Slayd-taqdimot ko'rinishidagi didaktik material:

- mavzu mazmunini qisqa, ammo to'liq o'zida jamlaydi;
- ma'lumotlarni alohida-alohida guruhlariga ajratib tahlil qilishga yordam beradi;
- ma'lumotlar turli diagrammalar, grafiklar orqali to'ldiriladi;
- mavzuga mos suratlar va rasmlar bilan boyitiladi.

Multimediyali va videoroliklardan iborat ko'rgazmalar:

- ta'lim olish jarayonini zerikarli bo'lishidan saqlaydi va birxillikdan xalos etadi;
- internet materiallaridan foydalangan holda ma'lumotlarni tahlil qilish va taqqoslashga yordam beradi;
- mavzularning ta'sirchanligini oshiradi;
- mavzuning mohiyatini tushunishga va olingan bilimlarni amaliyotda qo'llashga o'rgatadi.

Bu kabi vositalarning yana bir afzalligi shundaki, ular ta'lim beruvchiga vaqtdan unumli foydalanishida yordam beradi. Qisqa vaqtda ko'proq ma'lumotlarni yetkazish uchun sharoit yaratadi, dars samaradorligini oshiradi.

Elektron didaktik materialni tayyorlash o'ziga xos murakkab jarayon bo'lib, bu mutaxassisdan chuqur nazariy bilim, ijodiy yondashuv va yangiliklar yaratishga moyillikni talab qiladi. Shundagina tayyorlangan material sifatli va samarali bo'lib. ko'zlangan natijaga erishish yo'lida xizmat qiladi. Hozirgi zamon texnologiyalari o'zida ko'plab jihatlarni mujassam etganki, ulardan o'rinli foydalanishni o'rganish uchun qunt bilan yangi bilimlarni egallash kerak bo'ladi.

Ta'lim menejmenti nisbatan yosh soha bo'lishiga qaramasdan, didaktik imkoniyatlardan keng foydalanayotgan va yuksak natijalarga erishayotgan fandır. Nazariy asosning axborot texnologiyalari va elektron vositalar bilan uyg'unlashuvi fanning kelajagi uchun xizmat qilish asnosida yetuk, kreativ fikrlaydigan hamda haqiqiy liderlarga xos fazilatlarni o'zida qaror toptirgan rahbar kadrlarni tarbiyalab bermoqda. Elektron vositalarning shakllaridan foydalanishda mavzular mazmun va mohiyatiga mos didaktik vositani tanlay bilish hamda uni yetarli ma'lumotlar bilan boyitishni nazarda tutish zaruriy shart hisoblanadi. "Ta'lim menejmenti" fani amaliy fan hisoblanganligi uchun didaktika bilan chambarchas bog'liq.

Zamonaviy texnologiyalar bilan ishlash malakasi yuqori bo'lgan mutaxassislar rahbarlik qilayotgan har bir tashkilot oldiga qo'ygan maqsadlariga erishish yo'lida barcha imkoniyatlarni ishga solib, davlatimiz va jamiyatimiz rivojiga munosib hissa qo'sha oladi deb ayta olamiz, albatta.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Sh.M.Mirziyoyev "Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak".- T.:O'zbekiston,2017-yil
- 2.Fayzullayeva N.S. Ta'lim menejmenti.
- 3.Fayzullayeva D, Lutfullayeva N."Zamonaviy ta'lim va innovatsion texnologiyalari bo'yicha ilg'or xorijiy tajribalar" moduli bo'yicha uslubiy qo'llanma.-T.:2018-yil.
- 4.Luiza Xey. "Eng sara asarlari". Toshkent-2020-yil.
- 5.Deyl Karnegi."Muomala sirlari". Toshkent-2010-yil.

**AYOLLAR BOSH KIYIMLARI TAHLILI ASOSIDA MODADA
BERETKA**

Xojiyev Abduraxim Abduraxmonovich

Namangan muhandislik - texnologiya instituti dotsenti

Axmedova Zaynabxon Komilxon qizi

Namangan muhandislik-texnologiya instituti magistratura talabasi

Annotatsiya: Maqsad: tadqiqot maqsadi ayollar bosh kiyimlari tahlili asosida beretka sifatini yaxshilash, tabiiy va mavsumiy matolardan umumli foydalanishdan iborat.

Usullari: mazkur maqolada Yevropa, Amerika va Osiyo davlatlari bosh kiyimlarining yaralish tarixi, rivojlanishi va ushbu interval mobaynida yuz bergan o'zgarishlar va yo'qotishlar o'rganildi. Turli xil assortimentdagi bosh kiyimlar o'rganilgan bo'lib, ularning matolari fizik-mexanik xususiyatlar sinovidan o'tkazilgan va tahlil qilingan. Trikotaj, plashlik, sun'iy teri, mavsumiy matolarning havo va suv o'tkazuvchanlik xususiyatlari yuqori bo'lgan optimal variantdagi gazlamalardan ayollar bosh kiyimlari ishlab chiqarish uchun dizayn-loyiha konstruktorlik hujjatlari taklif etilgan.

Natijalar: O'zbekiston hududidagi ob-havo sharoiti tahlil qilingan va meditsina tomonidan noqulay ob-havo ta'sirida soch, bosh terisi, teri kasalliklari va belgilari o'rganilgan bo'lib, issiq va sovuq haroratlar hisobga olinib, ayollar uchun salomatlikka salbiy ta'sir ko'rsatmaydigan qulay va mavsumiy bosh kiyim ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish rejalashtirilgan.

Xulosa: trikotaj, plashlik, sun'iy teri, tabiiy va mavsumiy matolardan foydalanib beretkani yangicha dizaynda ishlab chiqarishga tatbiq etiladi.

Kalit so'zlar: bosh kiyimlar tarixi, inson salomatligi, soch va bosh terisi kasalliklari, mavsumiy ko'rsatkichlar, turli xildagi trikotaj, plashlik, membrana, teri, sun`iy teri matolari, nam shimuvchanlik, havo o'tkazuvchanligi, qalinlik ko'rsatkichlari, uzayishdagi uzilish kuchi, ergonomik, estetik, gigroskopikligi, sun`iy, mexanik xususiyat, konstruktsiya, texnologiya.

KIRISH

Mustaqillik yillarida yengil sanoat mamlakatimiz makroiqtisodiy kompleksida mustahkam o'rin egalladi. Chet el investitsiyalari va zamonaviy texnologiyalarni keng jalb etish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan samarali loyihalar ishlab chiqarish sohasida yuqori ko'rsatkichlarga erishishni ta'minlamoqda [1].

Yengil sanoatni yanada rivojlantirish va tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi qaror qabul qilindi va xomashyoni qayta ishlash asosida bozor talablariga mos to'qimachilik, tikuv-trikotaj, charm-poyabzal va mo'ynachilik mahsulotlari ishlab chiqarish va eksport qilishning 2020–2025-yillarga mo'ljallangan maqsadli parametrlari tasdiqlandi [2].

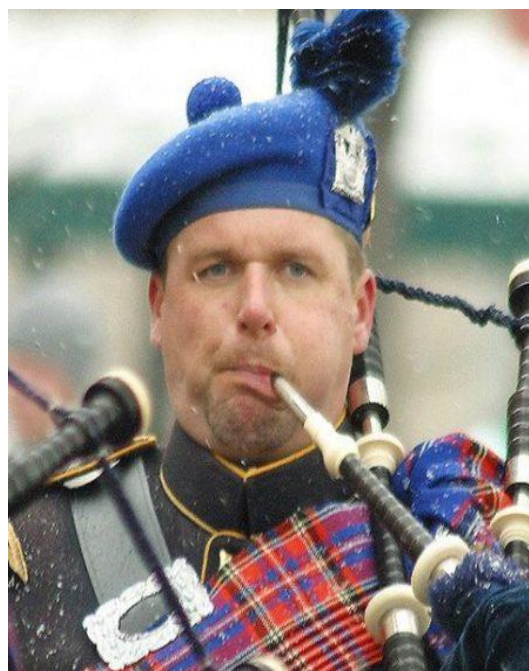
O'rta Osiyo va O'zbekiston hududi iqlimi mo'tadil bo'lgani sababli yoz fasli issiq, qishi esa sovuq. Bunday sharoitlarda qulay va zamonaviy kiyimlarning ahamiyati katta bo'ladi. Masalan, hech ham urfdan qolmaydigan ayollar bosh kiyimi - beretka.

Ushbu bosh kiyim ko'rinishining bir nechta versiyalari mavjud. Birinchi versiyada bizning zamonamiz beretining prototipi - Keltlar bosh kiyimi haqida aytilgan. U yaxshi shakllangan Shotlandiya kiyimida saqlanib qolgan va "*tam-o-shenters*" deb ataladi. O'rtada kichik to'p bilan keng jun matoli beret ko'rinishida ifodalanadi (1-jadval, 1-2-rasmlar).

1-jadval

1-rasm

2-rasm

Dastlab, barcha bunday "tem-o-shenters" faqat ko'k ranglarda mavjud edi. Birinchi jahon urushi paytida bu shlyapalar Shotlandiya armiyasining formasiga kirdi. Ikkinchi versiyaga ko'ra, beretning paydo bo'lishi tarixi Qadimgi Yunonistonga borib taqaladi. U yerdan rimliklar o'zlashtirib olganlar. Ular birinchilardan bo'lib beretlarni turli xil ranglarda bezashgan va bu boyni kambag'aldan ajratib turadigan tabaqalashuv belgisiga ham aylanib qolgan edi (2-jadval, 3-4-rasmlar).

2-

jadval

3-rasm

4-rasm

15-asrda bu bosh kiyim ruhoniylarning atributiga aylandi va ko'rinishi biroz to'rtburchak shlyapaga o'xshardi.

Shu bilan birga, fransuzlar qimmatbaho toshlar, tuyaqush patlari va turli xil bezaklar bilan bezatilgan beret shlyapalarini kiyishgan. Kiyimning bu atributi mamlakatning deyarli barcha aholisi tomonidan hurmatga sazovor bo'lgan.

Dumaloq beretlar birinchi marta 16-asrda Ispaniyada kuzatilgan. Badavlat shahar aholisi ularga patlar va ortiqcha oro bermay qo'yishdi.

17-asr romantizm asridir. Bu vaqtda beret shlyapa ijodiy odamlar orasida juda mashhur edi. Shunday qilib, italiyalik rassomlar ko'pincha portretlarni chizishganda taniqli shaxslar turli xil rangli shlyapa beretlarda taqdim etilgan.

19-asrda beret shlyapalari uchun moda Rossiyaga keldi. Ular faqat rasmiy kiyimlar bilan kiyishgan. Ishlab chiqarishda faqat eng nozik materiallar ishlatilgan va ular noyob qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan. Eng keng tarqalgan yorqin ranglar ko'rib chiqildi: qizil, to'q qizil va yashil.

Ushbu bosh kiyimni nafaqat moda ko'rgazmalarida ko'rish mumkin. Beret shlyapa dunyoning deyarli barcha armiyalarida asosiy kiyim elementiga aylandi. Buyuk Britaniyaning qirollik tank polki birinchi bo'lib beretni harbiy jihozlarida ishlatgan.

Beret sobiq SSSRga 1936-yilda ayol harbiy formasining atributlari ko'rinishida kelganva 1963-yildan beri beret maxsus kuchlarning elementlariga aylandi.

3-jadval

5-rasm

6-rasm

Barchamizga ma'lumki, AQSh Armiyasi maxsus kuchlarining "Yashil beretlari" - bu ularning standart bosh kiyimidir va harbiylarga qiziqqan ko'plab bolalarning ko'ngliga yoqadigan tanlovlardan biridir. Ammo, aslida, 1961 yilgacha Yashil beretlar ham *norasmiy aksessuarlar* edi. 1970-yillarning o'rtalarida va oxirida qizil rangli beretlar va yashil beretlar havo qo'shinlari va armiya maxsus kuchlari uchun maxsus aksessuarlar sifatida belgilandi. Qora Cerberil Ranger qo'shinlari tomonidan birinchi qo'llanildi [18].

O'rta asrlarda bunday bosh kiyimlarni nafaqat rassomlar, balki yozuvchilar ham kiyishgan. Beretlar fransuz kiyimining atributi hisoblanadi, chunki 20-asrning oxirida fransuz qo'shinlari ushbu uslubdagi kiyishni boshladilar.

Shuningdek, 20-asrning oxirida sobiq Sovet Ittifoqi ayollari bosh kiyim kiyishni boshladilar. Bu kiyimning moda atributining butun dunyo bo'ylab keng

tarqalishi bilan kuzatildi. Oradan yillar o'tsada, ularga bo'lgan talab va tanlashdagi qonun-qoida o'zgarishsiz qoldi. XX asrdagi bosh kiyimlar turi hozirda har qanday odamni hayratga solishi mumkin: klesh, gaucho, tok, feska, kotelok, fedora, trilbi, kanotye, tirol shapka va boshqalar.

XXI asrga kelib ayollarga bosh kiyim tanlashda biroz yengilliklar paydo bo'ldi. Sababi ularning bir necha turi o'z-o'zidan urfdan qoldi. Zamonaviy kuz va qish tasvirlarini beretlarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Oq, kulrang, qora va qaymoqrang rangdagi beretlar klassik bo'lib, deyarli har qanday kiyim bilan organik ko'rinadi. Ammo zamon rivojlanib, g'oyalar o'zgarishi mobaynida beretlar o'z ko'rinishi va dizaynini kundan kun yangilamoqda (4-jadval,7-8-rasmlar).

4-jadval

7-rasm

8-rasm

Hozirgi kunda ishlab chiqarilayotgan beretkalar ham zamonaviy ham

9-rasm

qulay va birmuncha modellashgandir. Beretkalar ishlab chiqarishda bir necha vazifalarni bajaradi va ma'lum talablarga javob beradi: insonni noqulay iqlim sharoitidan himoya qilishi va bosh qismda oraliq masofada havo aylanish ko'rsatkichlari bilan aloqador muammolarga uchramasligi lozim (5-jadval,9-rasm) [17]. Inson turli ob havo sharoitlarida bosh kiyim kiyimasligi

oqibatida bir nechta kasalliklar orttirib olishi mumkin. Masalan, qish faslidagi qor, izg'irin sovuq inson tanasida turli o'zgarishlar keltirib chiqaradi.

Bosh kiyim kiyimaslik oqibatida qish faslida bosh va teri shamollashi, allergik qichishtiruvchi toshmalar toshishi, surunkali kasalliklar davomiyligi, bahor-kuz faslida chang to'zonli shamol, yog'ingarchiliklar bosh qismda ishqor bilan reaksiyaga kirishishi oqibatida soch 5-jadval va teri shikastlanishi, sochlarning jilosizlanishi, jazirama yozdagi quyosh nurlarining soch tabiiy ko'rinishiga ziyon yetkazishi, ochiq teri va soch tolalarining kuyishiga olib kelishi, badanda qizarishlar paydo bo'lib, qorayib, teri to'kilishi yoki shu kabi zararli oqibatlarga olib keladi.

Mahsulot iste'molchi va ishlab chiqarish talablariga to'la javob berishi lozim: ekspulatsion, gigiyenik, estetik, ergonomik, fizik-mexanik va hokazolar. Bugungi kunda beretlarning iplardan to'qilgan, trikotaj, mo'ynali, qalin va nafis matolardan turli uslubda konstruktiv bichimli turlari keng tarqalgan. Asosiysi iste'molchilar jinsi va yoshiga qarab dizayn ishlab chiqilishi kerak [9].

Bugungi kunga kelib modadan qolib ketgan bosh kiyimlar yana urfga kirmoqda. Bunday tendensiyani nafaqat podiumlarda, balki shahar ko'chalarida

ham uchratish mumkin. Asosan 15 yoshdan 45 yoshgacha bo'lgan ayollarning aksariyati bosh kiyimdan foydalanishni afzal ko'radi. Tanlashda asosan inson yuz tuzilishiga qarab bosh kiyim tanlansa, yanada chiroyli va ko'rk baxsh etadi [19].

Psixologiya, imidjologiya va dizaynga oid adabiyotlar tahlili asosida tashqi ko'rinish, yuz, bosh kiyim tizimlarining nazariy modellari ishlab chiqildi, bu tizimlarning komponentlari bosh kiyimlarni loyihalash usulining axborot ta'minotiga kiritilgani o'rganildi. Bosh kiyimlarning mavjud tasniflari, shuningdek, uning dizayniga turli yondashuvlar tahlili o'tkazildi [20]. Inson boshi va yuzining alohida turlari tasnifini va ularni geometrik kodlash modellarini ishlab chiqish zarurati aniqlandi. Bosh kiyimlarni tanlashni aniqlaydigan eksperimental statistik ahamiyatga ega xususiyatlar aniqlanadi. Bosh kiyim orqali shaxsning uyg'un qiyofasini yaratish uchun inson tashqi ko'rinishining bir qator individual xususiyatlarini hisobga olish zarurligi aniqlangan. Inson boshi va yuzi turlarining individual o'zgarishlaridan iborat *tashqi ko'rinish* tizimiga kiruvchi *Face* tizimini axborot bilan ta'minlash ma'lumotlar bazasi ishlab chiqilgan [12]. Olingan ma'lumotlar bazasi odamning tashqi ko'rinishini (yuz qismini) peshonaning balandligi, burun o'lchami va ko'zlar orasidagi masofa (ko'zning holati) bo'yicha frontal proyeksiyada va peshonaning qavariqligi, yuz burchagi va iyagi bo'yicha profil proyeksiyasida tasniflash imkonini beradi (6-jadval,10-11-rasmlar)[13,21,22].

6-jadval

10-rasm

11-rasm

Tojning turli shakllari va balandligini, yuz maydonlarning kengligi va xilma-xilligini hisobga olgan holda asosiy bosh kiyimlar tasnifi ishlab chiqilgan va uning asosida dizaynda qo'llaniladigan asosiy shlyapa, beretlarning variatsiyalari matritsasi ishlab chiqilgan [8].

Ayollar uchun bosh kiyim tanlab, uni ishlab chiqarishga tatbiq etishda muhim ahamiyatga ega bir nechta ko'rsatkichlar mavjud:

-mahsulotdan qaysi hududda va qanday mavsumda foydalanish (har bir xalqning o'z mentalitetidan, urf-odatidan kelib chiqib ishlab chiqarish tashkil etilishi);

-har qanday tikuv mahsulotlari ishlab chiqarishda uning materiallari tahliliga etibor qaratish lozim. Mavsumdan, yoshidan, gavda va yuz tuzilishidan va hokazolardan kelib chiqib mato tanlash [7];

-konstruktiv jihatdan muhim ahamiyatga ega ko'rsatkichlarga e'tibor qaratib mukammal loyiha tuzish;

-tanlangan mato va fason ayni paytdagi modaga hamohang zamonaviylik kasb etishi;

-har bir tanlov belgilangan o'lchov standartlariga muvofiq tarzda ishlab chiqarilishi [14];

Mahsuot ishlab chiqarishda uning matosi katta ahamiyatga ega va shu sababli Namangan muhandislik-texnologiya instituti To'qimachilik, kafedrasida laboratoriya jihozlarida bir necha mato assortimentlari ustida quydagi tajribalar o'tkazildi.

12-rasmdagi uskuna to'qilgan mato, trikotaj mato, noto'qima mato, filtr

qog'ozi va sanoat filtrli matolarning havo o'tkazuvchanlik xususiyatini o'lchash uchun ishlatiladi [2].

(12- rasm) YG461E rusumli jihoz

YG461E rusumli matolarning havo o'tkazuvchanligini aniqlovchi jihozdan foydalanib, 3 xil matodan 5 marotaba namuna olindi va ularni o'rtachasini hisoblandi va jadvalda bu haqida ma'lumot keltirildi(7-jadval).

$$1. \text{ Namuna-1} = \frac{1.510 + 1.548 + 1.401 + 1.569 + 1.483}{5} = 1.5022$$

$$2. \text{ Namuna-2} = \frac{0.350 + 0.327 + 0.327 + 0.343 + 0.369}{5} = 0.342$$

3. Namuna-3= $\frac{0.778+0.786+0.773+0.798+0.913}{5} = 0.8096$

7-jadval

*Plashlik mato turlarining
havo o'tkazuvchanligi*

	Plashlik mato turlari	Havo o'tkazuvchanligi (sm ³ /sm ² /s)
	Namuna-1	1.5022
	Namuna-2	0.342
	Namuna-3	0.8096

YG141D rusumli qurilmada mato qalinligini tekshiriladi va to'qimachilik mahsulotlarini qalinligini o'lchash uchun ishlatiladi, shuningdek har xil to'qilgan matolarni, trikotaj

*13-rasm.YG141D rusumli
matolarning qalinligini aniqlovchi
jihaz*

matolarni va boshqa nozik materiallarni o'lchash uchun ham ishlatilishi mumkin. Ushbu mashina paxta mahsulotlari, trikotaj mahsulotlari, choyshablar, ro'molcha va qog'oz ishlab chiqarishda keng qo'llaniladi. Shuningdek, YG141D ISO 5084, ISO 9073.2 va boshqalar sinov standartlari talablariga javob beradi (8-jadval, 13-rasm).

Quyida mato qalinligini o'lchovchi jihozda 3 xil plashlik namunalarda tajriba o'tkazildi. Ish jarayonida 5 marotaba namuna olindi va undan o'rtacha qiymatni hisoblandi (8a -jadval).

$$1. \text{ Namuna-1} = \frac{0.535+0.551+0.558+0.573+0.558}{5} = 0.5586$$

$$2. \text{ Namuna-2} = \frac{0.078+0.076+0.075+0.75+0.077}{5} = 0.0762$$

$$3. \text{ Namuna-3} = \frac{0.220+0.216+0.222+0.222+0.223}{5} = 0.2206$$

8-jadval

Plashlik mato turlari qalinligi

	Plashlik mato turlari	Qalinligi(mm)
	Namuna-1	0.5586
	Namuna-2	0.0762
	Namuna-3	0.2206

YG026T to`qimalarni uzishdagi kuchi va uzayishini aniqlovchi jihoz - bu doimiy uzayish tezligi (CRE) sinov mashinasi. U keng ko'lamdagi dasturlarga mo'ljallangan: kuch sinovi, tortishish sinovi, sinish sinovi, payvandlash sinovi, doimiy yuk sinovi, doimiy uzayish tezligini sinash va boshqalar. U iplar, matolar, kiyim-kechak, noto`qima matolarni va boshqalarni sinash uchun ishlatiladi (9-jadval,14-rasm).

Amaldagi standartlar: ISO 13934-1-1999, ISO 13934-2-1999, ISO 9073-4-1997, ISO 13936-1-2004, ASTM D3936, GB / T3917.1, GB / T3917.2, GB /

T3917. 3 、 GB / T3923.1 va boshqalar. YG026T qurilmasida matolarning 3 xil namunasi sinovdan o`tkazildi (9-jadval).

9-jadval

	Indicators	Bo'yiga	Eniga
1- namuna			
	Strength (N)	887	436
	Elongate (mm)	47.2	29.1
	e-rate (%)	23.60	14.55
	b-work (J)	20.5	6.9
	Brk-time (s)	14.18	8.74
2- namuna			
	Strength (N)	435	434
	Elongate (mm)	31.8	41.7
	e-rate (%)	15.90	20.85
	b-work (J)	6.9	8.0
	Brk-time (s)	9.55	12.51
3.Namuna			
	Strength (N)	585	771
	Elongate (mm)	139.5	69.0
	e-rate (%)	69.75	34.50
	b-work (J)	41.9	32.7

	Brk-time (s)	41.87	20.72
--	--------------	-------	-------

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

Mazkur matolar Namangan muhandislik-texnologiya instituti To'qimachilik kafedrasida maxsus asbob uskunalari orqali tahlil qilindi. Gigroskopikligi, uzilishdagi kuchi, uzilishdagi cho'ziluvchanlik kabi xususiyatlarni aniqlash uchun tadqiqot o'tkazildi. Matolarda o'tkazilgan tajribalarga asoslanib Namangandagi IDEAL brendi ostidagi "Orzu-ideal textile" erkaklar va ayollar ustki kiyimini ishlab chiqaruvchi korxonada loyihadagi ayollar bosh kiyimlari tikilib, chok mustahkamligi, dizayni va shakl saqlash ko'rsatkichlari tayyor bo'lgan mahsulotda sinab ko'rildi. Tajribalarda aniqlangan mato ko'rsatkichlari va tikilishdagi sifat ko'rsatkichlari bir biriga yuqori ehtimol bilan mos tushdi.

Ayollar bosh kiyimlari uchun tarkibi paxta tolasi ko'p bo'lgan matoni ma'qul deb topildi. Sababi ko'p hollarda sun'iy yoki jun, sun'iy teri, plashlik matoli bosh kiyim kiyganda peshona qismida qichishish, qizarish, toshmalar toshganligini kuzatish mumkin [15]. Ushbu noqulaylikni oldini olish va ekspluatatsiya, estetik talabga javob berib yutuqqa erishishi uchun trikotaj matosini tanlab oldim. Ayollar beretkasi ishlab chiqish uchun quyida foydalanilgan ASSYST dasturi [16] va matematik formulalar ifodalangan namuna rasmlarda mahsulotning konstruksiyasini tayyorlanish jarayonini va tikish texnologiyasidan namunalar ko'rish mumkin (10-11-jadvallar, 15-24 rasmlar) [11].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida mavzuga oid statistik ma'lumotlar va nazariyalarni o'rganishda mantiqiy fikrlash, ilmiy mushohada, tizimli yondashuv, statistik hamda qiyosiy tahlil usullaridan foydalanilgan. Statistik tahlil uchun

O'zbekiston Respublikasi statistika qo'mitasi hamda O'zto'qimachilik sanoat' uyushmasi ma'lumotlaridan hamda chet el adabiyotlari va yangiliklari tahlillaridan foydalanib o'rganilgan [6].

Xulosalar. Zamonaviy bozor talabiga mos keladigan mahsulotlar ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun korxonalarining iqtisodiy salohiyatini, ya'ni asosiy ishlab chiqarish vositalarini yangilash, xodimlar malakasini oshirish, ularning mehnat sharoitini tubdan yaxshilash, ishlab chiqarish jarayoniga zamonaviy texnologiyalarni keng joriy qilish, bozor talablarini muntazam ravishda o'rganib borish, kadrlar salohiyatidan samarali foydalanishni yo'lga qo'yish kerak [4].

Maxsus adabiyotlar tahlili natijasida ma'lum bo'ldiki, mavjud antropometrik tadqiqot dasturlarining birortasi ham tipik boshning to'liq o'lchovli xarakteristikasini ta'minlamaydi. Bugungacha aholi boshlarini ommaviy antropometrik tekshirishlar o'tkazilmagan [10]. Ayollarning tipik boshlarini tasniflashni va bosh kiyimlarning sanoat dizayni hajmini belgilaydigan o'lchovli standart yo'q. Boshning yuz qismini o'rganish bo'yicha tahliliy tahlil o'tkazildi, tadqiqotchilarning hech biri yuz simmetriyasini o'rganmaganligi, uning yo'qligi bosh kiyim tanlashga ta'sir qilishi mumkinligi va simmetriyani aniqlash bo'yicha tadqiqotlar o'tkazmaganligi aniqlandi [5,8]. Barchasini hisobga olgan holda aniq fizik-matematik, kimyoviy tahlillar asosida bir nechta konstruktsiyalar va texnologik jarayonlar ustida ish olib borildi va maqbul variantlarni tanlab, kerakli tajribaga ega bo'lindi [3].

Foydalanilgan adabiyotlar

4. “Yengil sanoatni yanada rivojlantirish va tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi O'zbekiston Prezidenti qarori. PQ-4453-son, 16.09.2019-y.

5. Yanchevskaya E.A. Ayollar ustki kiyimlarini konstruksiyalash. Toshkent 2003.

6. Komilova X.X., Xamraeva N.K. Tikuv buyumlarini konstruksiyalash. Toshkent. 2011.

7. Saidmuradova, T.S., Mansurov S.K.. Respublikamizdagi yengil sanoat korxonalarining faoliyati va ekospport salohiyati. Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti.2021.

8. Boltaboyev M.R. To‘qimachilik sanoatida marketing strategiyasi. Monografiya. – T.: Fan, 2004. - 224 b.

9. O‘zbekiston respublikasi davlat statistikasi qo‘mitasi ma’lumotlari. 2017-2020 yillar.

10. Нестерук И.В. Разработка метода дизайна головных уборов с учетом закономерностей формирования индивидуального стиля потребителя. Дисс...канд.техн.наук. ВАК РФ 17.00.06. 2003.

11. Луцкова Л.В. Совершенствование методов промышленного проектирования головных уборов. Дисс... канд. техн.наук.ВАК РФ 05.19.04, 2009.

12. Сурикова Г.И. Проектирование изделий легкой промышленности в САПР

(САПР Одежды): учебное пособие / Г.И. Сурикова, О.В. Сурикова, А.В. Гнеденко. – Иваново: ИГТА, 2011. – 236 с.

13. Коробцева Н.А. Имиджклоузинг, костюм, одежда, к вопросу о терминологии//ИМИДЖЕЛОГИЯ - 2006: актуальные проблемы социального имиджмейкинга: Материалы Четвертого Международного симпозиума по имиджелогии/ под ред. Е.А. Петровой. - М.: РИЦ АИМ, 2006.-С. 145-148.

14. САПР «Грация»: подсистема «Раскладки» Электронный ресурс. // САПР Грация Высокие компьютерные технологии для швейной промышленности / НПО «Грация», [г. Москва] . URL : <http://www.saprgrazia.com / marking.php>

15. Al Akkad M. Ayman. Fotosuratlardan yuzning uch o'lchovli modelini tahlil qilish va qurish usullarini ishlab chiqish va tadqiq qilish: Dis. ... qand. texnologiya. Fanlar. - Izhevsk, 2004. - 131 p.
16. Boldirev A.O. Butun va qisman yopiq yuz ifodasini idrok etish: Dis. ... kand. psixolog. fanlar. - M., 2006. - 158 b.
17. Zamorskaya N.Ya. Bosh kiyimlarni sanoat modellashtirish va ishlab chiqarish. -M.: Legprombytizdat, 1992. - 112 b.
18. Qisqacha tibbiy ensiklopediya: 3 jildda SSSR Tibbiyot fanlari akademiyasi./Ch. ed. B.V. Petrovskiy. - 2-nashr. - M.: Sovet Entsiklopediyasi, 1989. - 624 b.
19. Lutskova L.V. Bosh kiyimlarni loyihalash jarayonini avtomatlashtirish / L.V. Lutskova, S.K. Lopandin // Muhandislik va texnologiyada matematik usullar - MMTT-21: XXI stajyorning materiallari. ilmiy Konf.: 11 jildda -T.P. Yosh olimlarning kuzgi maktabi / TDTU. - Tambov, 2008 yil. -113-115-betlar.
20. Cheremisina T.A. Turli sohalarda ob'ektlarni badiiy loyihalashning zamonaviy usullarini tahlil qilish: Annotatsiya. Tikuv ishlab chiqarish texnologiyasi / T.A. Cheremisina; ilmiy maslahatchi Andreeva E.G., prof., texnika fanlari doktori - M.: MGUDT, 2006. - 46 b.
21. Ergashev J.S., Mamadaliyeva O.B., Nazarova M.A.,. Kostyum tarixi. O'quv qo'llanma. 2020-y.162-b.
22. Bosh kiyimlar va aksessuarlar 2006-2021 y.
23. Lopandina S. K., Lutskova L. V., Afanas'eva E. D. Zamonaviy bosh kiyimlar assortimentini va ularni loyihalashning yangi usullarini tadqiq etish Tikuvchilik sanoati. - 2007. - No 5. - S. 40-43.
24. <https://daryo.uz/2020/12/17/yuz-tuzilishiga-qarab-bosh-kiyim-tanlashni-organamiz-foto/>
25. <https://minikar.ru/uz/children/golovnoi-ubor-rodoslovnaya-veshchei-v-kaleidoskope-epoh-i-sobytii-muk/>

Texnikaning rivojlanishida mexanikaning ahamiyati

Xudoyqulov Jobirbek Davronbek o'g'li

Namangan viloyati Namangan tumani 22- umumiy o'rta ta'lim maktabi

Annotatsiya: Tabiatda sodir bo'luvchi barcha harakatlar va jarayonlar muayyan qonunlar bo'yicha yuz beradi. Turli jarayonlar va hodisalar orasidagi qonuniy bog'lanishni ochish va o'rganish har qanday fan tarmog'ining bosh maqsadi hisoblanadi. Buni bilish va tabiatdagi biror hodisa qanday yuz berishini oldindan bilishga, ya'ni kelajakni oldindan aytishga va o'tmishni izohlashga yordam beradigan usullarni o'rganish uchun kerak. Shundagina tabiat hodisalaridan insoniyat manfaati uchun foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar: Tabiat, fizika, mexanika, texnika, Nyuton.

Mexanika fizikaning bo'limidir. Inson har doim uni o'rab turgan olam bilan murakkab o'zaro ta'sirda bo'ladi. Bu o'zaro ta'sirning namoyon bo'lishi olamni o'rganish hisoblanadi. Atrofimizdagi tabiat bir qator fanlarda o'rganiladi, uning umumiy nomi tabiatshunoslikdir. Bu fanlar orasida fizika muhim o'rin egallaydi. O'z navbatida, fizikada mexanika muhim o'rin egallaydi. Mexikaning bunday o'rin tutishiga asosiy sabablar quyidagilar: birinchidan inson o'zini o'rab turgan olamni bilishining dastlabki bosqichlarida mexanik hodisalarni o'rganish muhim o'rin egallaydi. Ikkinchidan, fizikaning barcha keyingi bo'limlari mexanika bazasida yuzaga keladi, bu bo'limlarda mexanikada ishlab chiqilgan metod va tushunchalardan foydalaniladi.

Fizik hodisalarni o'rganish kuzatishdan, ya'ni hodisalarni tabiiy sharoitda o'rganishdan boshlanadi. Biroq, u yoki bu hodisani kuzatishning o'zi u haqda ilmiy bilimlar bera olmaydi. Ehtimol, Galiley zamonigacha yashab o'tgan millionlab odamlar jismlarning erkin tushishini kuzatganlar, lekin ularning har qaysisi bu hodisani o'rganmagan. Bu tasodifiy va chala kuzatishlarni tartibga solib, Galiley: Yer barcha jismlarga bir xil tezlanish beradi, degan farazini ilgari

surdi. U o'z farazini ilgari surish bilan birga uning ma'nosini tushuntirib, tekshirish yo'llarini belgilab berdi. Fizik hodisalarni o'rganishning ikkinchi bosqichi-uni miqdoriy tahlil qilishdir. Bu tahlil jarayonida hodisaning mazmuni haqidagi faraz keltiriladi va bu farazni tajribada tekshirish rejasi belgilanadi. Fizik tajriba hodisani tekshirishning keyingi bosqichidir. Kuzatish hodisani faqat sirtidan baholaydi. Tajriba jarayonida hodisani takrorlashgina emas, balki u bilan birga yuzaga keladigan sharoitlarga va shu sharoitlarni xarakterlovchi parametrlarga bog'liqligi tekshiriladi, zarur bo'lgan o'lchashlar bajariladi. Fizik hodisalarni o'rganishning keyingi bosqichi olingan natijalarni matematik hisoblashdir. Bu bosqichda fiziklar matematikadan foydalanib va yangi kattalik matematik operasiyalar yordamida oldin o'rganilgan kattaliklar orqali ifodalanadi. Yuqorida aytilganlardan ko'rinib turibdiki, fiziklar ilmiy tekshirish jarayonida ikki asosiy usuldan: nazariya va tajriba usullaridan foydalanadilar, bu ikki usul o'zaro bog'langan.

Fizikani o'rganishda o'quvchilarga biofizikaga oid materiallardan ham foydalanish mumkin. Biofizika elementlarini o'quvchilarga o'rgatishda o'qitishning turli formalaridan foydalanish mumkin:dars, ekskursiya, amaliy ish va laboratoriya mashg'ulotlari, o'quvchilarning mustaqil tadqiqot olib borish faoliyati, referatlar tayyorlashi va boshqalar. Biroq biofizikaga oid materialni o'rganishda ko'pincha darsdan foydalanish yaxshi natija beradi.

Mexanika va texnika. Fizika fan sifatida ijtimoiy ishlab chiqarish talablari natijasida yuzaga keldi. Bunda tegishli talablar paydo bo'lishi bilan birin-ketin ijtimoiy ishlab chiqarish tarmoqlari yuzaga kela boshladi. Mexanika bugungi kunda kosmonavtika, aviatsiya suv usti va osti transporti, mashinasozlik, qurilish, mudofaa va tibbiyot texnikasining ilmiy asosidir. Hozirgi kunda hech bir ishlab chiqarish korxonasi yo'qki, uning uchun mexanika bilimlari kerak bo'lmasin.

Mexanika va tabiatni bilish. Tabiatning hech bir hodisasini uning mexanik tomonlarini bilmay turib, har tomonlama bilish mumkin emas. Buning

ajablanarli joyi yo'q: bizni o'rab turgan dunyoda ko'p hodisalar mexanik harakat bilan bo'g'langan. Quyosh, yer va boshqa sayyoralarning harakati, suv va havo harakati, jismlarning tushishi, odamlar, hayvonlarning ko'chishi-bularning hammasini mexanika bilimlarisiz tushuntirib bo'lmaydi.

XULOSA. Shunday qilib, yorug'lik tezliklaridan kichik tezliklar bilan harakatlanuvchi mikroskopik jismlar harakatini to'g'ri tavsiflaydi. Albert Eynshteyn Nyutonning klassik mexanika qonunlarini quyidagi tarzda baholaydi: “Hech kim Nyutonning buyuk kashfiyotini nisbiylik nazariyasi yoki qandaydir boshqa nazariya yo'q qilib yuboradi deb o'ylamasin. Nyutonning aniq va ravshan g'oyalari doimo bizning zamonaviy fizik tasavvurlarimiz tayangan abadiy zamin bo'lib qoladi”.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. A.G. G'aniyev, A.K. Avliyoqulov, G.A. Almardonov. “Fizika”. I-qism. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun darslik. “O'qituvchi”, Toshkent. 2005 yil
2. Urinov S., Zohid Q. Power Losses in Electric Machines //International Journal of Engineering and Information Systems (IJEAIS) ISSN. – 2020. – С. 87-89.
3. Nabijonovich J. A. Renewable energy sources in Uzbekistan //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2020. – Т. 10. – №. 11. – С. 769- 774.
4. Кулбоев З. Х. СВЕРХПРОВОДЯЩИЕ ФУЛЛЕРЫ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ В БИОФИЗИКЕ //Энигма. – 2020. – №. 23. – С. 155-159.
5. Жуманов А. Н. и др. МУҚОБИЛ ЭНЕРГИЯ МАНБАЛАРИДАН ЖИЗЗАХ ВИЛОЯТИНИНГ ТОҒЛИ ҲУДУДЛАРИДА ФОЙДАЛАНИШ //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 5. – С. 247-254.

6. Жуманов А. Н. и др. ЭЛЕКТР ЭНЕРГИЯ ИСРОФИНИ АНИҚЛАШ УСУЛЛАРИ //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 4. – С. 466-470.

7. Hasanov M. et al. Optimal Integration of Wind Turbine Based Dg Units in Distribution System Considering Uncertainties //Khasanov, Mansur, et al." Rider Optimization Algorithm for Optimal DG Allocation in Radial Distribution Network." 2020 2nd International Conference on Smart Power & Internet Energy Systems (SPIES). IEEE. – 2020. – С. 157-159.

8. Жуманов А., Абдиев Х., Файзуллаев А. классификация воздушных линий электропередачи //Современная наука: актуальные вопросы, достижения и инновации. – 2021. – С. 45-48.

9. Ya.I.Perelman “Qiziqarli fizika” Toshkent-2009y 6 bet.

Jismoniy tarbiyada sog'lamlashtirish texnologiyalarining dolzarbligi

Amonov Otabek Xalmurodovich

*Qashqadaryo viloyati Chiroqchi tumani prezidenti ta'lim muassasasi
agentligi chiroqchi tumani ixtisoslashtirilgan maktab*

Annotatsiya: Ushbu maqolada sog'lomlashtirish texnologiyalarining mazmun mohiyati, maqsad, vazifalari hamda jismoniy tarbiyada sog'lomlashtirish texnologiyalarining dolzarbligi, ahamiyati uning bugungi kunda sog'lom turmush tarzini shakllantirishda jismoniy sog'lomlashtirish funksiyalari ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: : profilaktika, individualizatsiya, optimallashtirish, rekreatsion, sport, amaliy

Dolzarbligi. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikni qo'lga kiritgandan so'ng barcha sohalarda har tamonlama yuksalish yuz berayotganini ko'rishimiz mumkin. Jismoniy-siyosiy va ma'naviy o'zgarishlar umuminsoniy qadriyatlar tizimida yangilanish, insonning barcha shaxsiy extiyojlari, talablari va ma'nfaatlari birinchi o'ringa ko'tarilayotganini, ayniqsa o'sib kelayotgan yosh avlodlarning ma'naviyaxloqiy va jismoniy imkoniyatlari yanada oshayotgani bugungi kunda sir emas.

Jamiyatda sog'lom turmush tarzini shakllantirish, aholi salomatligini mustahkamlash, jismonan sog'lom, ma'nan boy yosh avlodni tarbiyalash, aholini jismoniy tarbiya va sport bilan keng jalb etishni ta'minlashga yo'naltirishda yurtboshimiz tomonidan bir qancha qarorlar va farmonlar ishlab chiqildi.

2018 yil 28 dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy majlisga murojaatnomasida "...jamiyatda sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, jismoniy tarbiya va sportni yanada ommalashtirish dolzarb vazifadir.Sportni jadal rivojlantirish, xalqaro musobaqalarda yuksak

natijalarga erishgan sportchilarni rag'batlantirish va qo'llab quvvatlashga bundan buyon ham kata ahamiyat beramiz. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun nazariy bilimlarni chuqur o'rganishimiz, sog'lom turmush tarzini shakllantirish va takomillashtirishda yangi bilimlarni egallashimiz, zamon talablari darajasida ta'lim texnologiyalaridan foydalanib, kelajak avlod vakillarini vatanparvar, o'z kasbining yetuk bilimdon egasi qilib tarbiyalamog'imiz darkordir. Bu yo'lda ta'lim va tarbiya berish barobarida o'quv ishlarini rejalashtirishga hamda ularni samarali olib borishga yangicha va ijodiy qarashimiz, ishga tashabbuskorlik bilan yondoshmog'imiz kerak.

Maqsad. Mavzuga ko'ra, jismoniy tarbiya va sportda sog'lomlashtirish texnologiyalarining dolzarbligi va ahamiyati borasida sog'lomlashtirish texnologiyalari birinchi navbatda jismoniy madaniyat orqali inson salomatligini saqlash va mustahkamlashni ta'minlashga qaratilgan. Sog'lomlashtirish samaradorligi har qanday jismoniy mashqlar shakllarining majburiy komponentidir. Shu munosabat bilan jismoniy madaniyatning barcha tarkibiy qismlari (sport, asosiy, kasbiy-amaliy, sog'lomlashtirish va jismoniy madaniyat) sog'lomlashtirish funksiyalarini bajaradi. Sog'lomlashtirish texnologiyasi - tibbiy-pedagogik va ijtimoiy toifadagi fan bo'lib, ham jismonan, ham ruxan sog'lom bo'lgan millat namoyondasini tarbiyalash va takomillashtirish borasidagi zarur omillarni va uslublarni o'rganib, ularni turmushga tadbiq etish kabi vazifalarni o'z zimmasiga oladi.

Sog'lomlashtirishning asl maqsadi mauiyyan shaxsning salomatligini nazorat qilish va ta'minlash orqali oilaning, jamiyatning, millatning va davlatning mustaxkam bo'lishiga asos yaratishdir. Salomatlik insonning eng katta boyligidir. Shubhasiz, salomatlik insonning biologik va ijtimoiy funksiyalarini amalga oshirishning asosiy shartidir. Bu insonning o'zini o'zi anglashining asosidir.

Sog'lomlashtirish texnologiyalarini qo'llashning o'ziga xos xususiyati - yoshi, jinsi, mehnat va ta'lim faoliyati va salomatligini hisobga olgan holda, odamlarning jismoniy yukini optimallashtirish va shaxsiylashtirishning maqbul mexanizmi. Sog'lomlashtirish texnologiyalarining bir turi sifatida ularning maqsadi va vazifalari mavjud.

Sog'lomlashtirish texnologiyalarini qo'llashdan maqsad aholini yaxshilashdir. Sog'lomlashtirish texnologiyalarini qo'llash maqsadlari esa:

- Tananing funksional qobiliyatini oshirish;
- Kasalliklar profilaktikasi;
- Vosita rejimini optimallashtirish;
- Faol dam olish tufayli charchoqni kamaytirish;
- JSST tavsiyalari asosida sog'lomlashtirish sinflarida optimal o'quv yuklarini individualizatsiya qilish;
- Yomon axloqlarga qarshi kurashda mashqdan foydalanish;
- Turli yoshdagi, jinsiy va sog'liqni saqlash ahvoli, shu jumladan, nogiron kishilarning faol jismoniy tarbiya va sog'lik sinflariga jalb qilinishi;
- Sog'lom turmush tarzining ajralmas qismi sifatida sog'liqni saqlash texnologiyalarini joriy etish;
- Professional ahamiyatga ega bo'lgan ish faoliyatini rivojlantirish.

Sog'lomlashtirish texnologiyalarining tarkibiy qismlariga muvofiq, inson faoliyati natijasida va mavzu qiymatlari majmui sifatida insonning faoliyat turi sifatida qaralishi mumkin.

Xulosa. Jamiyatimizda sog'lom turmush tarzini shakllantirish, aholining, ayniqsa, yosh avlodning jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug'ullanishi uchun zamon talablariga mos shart-sharoitlar yaratish, sport musobaqalari orqali yoshlarda o'z irodasi, kuchi va imkoniyatlariga bo'lgan

ishonchni mustahkamlash, mardlik va vatanparvarlik, ona Vatanga sadoqat tuyg'ularini kamol toptirish, shuningdek, yoshlar orasidan iqtidorli sportchilarni saralab olish ishlarini tizimli tashkillashtirish hamda jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirishga yo'naltirilgan keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda.

Yoshlarni bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish ularni salomatligini asrab avaylash, mustahkamlash maqsadida ommaviy sport turlariga jalb etish va aholi salomatligini mustahkamlash borasida ijtimoiy muhitga ommaviy sportni jalb etish borasida bir qancha ishlar amalga oshirilmoqda. Sog'lom turmush tarzi va tibbiy madaniyat va sport uyg'unligi borasida yosh avlodga tushnchalar berib, ongiga singdirish bugungi kunning dolzarb fazifalaridandir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Бобомуродов Норпулат Широнович Структуры физической подготовленности курашистов // Вестник науки и образования. 2020. №4-2 (82). обращ).

2. Bobomurodov, Norpo'lat Shirinovich. "Kurashchilarning jismoniy tayyorgarligi tuzilmalari". Fan va ta'lim axborotnomasi 4-2 (82) (2020).).ения: 24.12.2021

3. Mirjamolov M.X., Odilov R.F., Zokirov D.R.SALOMATLIGI NOGIRONAT IMKONIYATLARI BO'LGAN O'QUVCHILARNING MAXSUS Jismoniy tarbiyasini takomillashtirish // Jismoniy tarbiya va sportning dolzarb muammolari. - 2020. - S. 20- 23.

4. Н. Ю. Валиева, Р. Ф. Одилов МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ ЭФФЕКТА ТОНУСНЫХ РЕФЛЕКСОВ ПРИ ДЕТСКОМ ЦЕРЕБРАЛЬНОМ ПАРАЛИЧЕ С ПОМОЩЬЮ ФИТБОЛЬНОЙ ГИМНАСТИКИ // Academic research in educational sciences. 2021. №11. (2021): 966-972.

5. ЛТ Давлатова Болалар церебрал фалажида жисмоний тайёргарликни машғулот жараёнида ва илмий назарий соҳада ривожлантириш Academic research in educational sciences, ООО «Academic Research»

6. Н. Ю. Валиева. "РЕЙТИНГОВЫЙ УРОВЕНЬ УПРАЖНЕНИЙ СПЕЦИАЛЬНО ДВИГАТЕЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ В УЧЕБНО-ТРЕНИРОВОЧНОМ ПРОЦЕССЕ ЮНЫХ СПОРТСМЕНОВ" Academic research in educational sciences, no. 3, 2020, pp. 1266-1271.).

7. Л. Б.Собирова ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ УПРАЖНЕНИЙ В ПРОФИЛАКТИКЕ НАРУШЕНИЙ РОСТА У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ // Academic research in educational sciences. 2021. №5. URL:

8. Левина М. Технологии профессионального педагогического образования. – М., 2001 г. 9.Материалы Республиканской научно-практической конференции «Проблемы формирования и совершенствования содержания содержания среднего специального, профессионального образования» Ташкент. 2001 г.

**INGLIZ TILIDAGI BADIY ASAR SARLAVHALARINING
LINGVISTIK XUSUSIYATLARI**

Ablakulova Ma'rifat Ikrom qizi

2nd course of master degree in the department of foreign languages

Jizzakh state pedagogical university

Annotatsiya: Hozirgi vaqtda ommaviy axborot vositalari odamlar hayotida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Onlayn gazetalar ommaviy axborot vositalarining nutqining bir qismini tashkil etadi, bu esa diskursiv tahlil tadqiqotlari uchun juda muhim matn bloklarini yaratadi. Yangiliklar sarlavhalari sarlavhalarni o'ziga xos va boshqalardan farqli qilish, o'quvchilarga ta'sir qilish, gazetaga ishonch hosil qilish va eng muhimi, o'quvchini butun hikoya va reportaj /yangiliklar reportajining asosiy qismiga o'tishga taklif qilish va rag'batlantirish uchun lingvistik usullardan ehtiyotkorlik bilan va nozik tarzda foydalanadi. Shu nuqtai nazardan, ushbu tadqiqot nufuzli Amerika onlayn gazetalarining siyosiy bo'limidagi sarlavhalarni lingvistik tahlil qilishdir.

Tayanch so'zlar: lingvistik qurilmalar, sarlavha, yangiliklar, nutq strategiyalari, sarlavhalarining vazifalari, gazeta.

Ushbu tadqiqotni o'tkazish uchun kontent tahlilidan foydalaniladi. Ushbu tadqiqot uchun materiallar onlayn gazeta manbalaridan olingan. Ushbu tadqiqotning maqsadi til texnikasini taqqoslash maqsadida Montgomeri modeli asosida tanlangan gazeta sarlavhalarini tahlil qilishdir. Maqsad, Amerikaning eng mashhur va o'qiladigan beshta siyosiy gazetasining sarlavhalarida ushbu modelga muvofiq farqlar mavjudligini ko'rishdir. Quyida AQShning 5 ta eng ko'p o'qiladigan gazetalar ro'yxati keltirilgan:

1. The Wall Street Journal
2. USA Today
3. Los Angeles Times
4. The New York Times

5. The Washington Post

Gazeta tanlanganidan so'ng, har bir gazetadan Donald Tramp mavzusiga bag'ishlangan sarlavhalar tanlab olindi. Aytish joizki, Mavzu Trump kalit so'zidan foydalangan holda doimiy ravishda qo'llab-quvvatlandi, chunki 2021 yilda uning prezidentligining har qanday siyosiy yoki iqtisodiy jihatlariga bag'ishlangan ko'plab maqolalar, shuningdek, AQShda o'sha yili ko'plab shakllarda duch kelgan ko'plab qiyin muammolar mavjud edi. Faqat gazetalarning siyosiy bo'limidagi sarlavhalar tashqi o'zgaruvchilarni istisno qiladigan tarzda tanlangan. Ushbu tahlil bizga siyosiy yangiliklarida AQShning eng mashhur 5 ta gazetasidan tanlangan namunadagi sarlavhalarning lingvistik tabiati to'g'risida tushuncha beradi.

1. Tanlangan beshta Amerika gazetasining namunaviy maqolalarida gazeta sarlavhalarining lingvistik va diskursiv tuzilishi qanday?

2. Tematik mavzu barcha ma'lumotlar to'plamlari uchun doimiy bo'lib qoladi deb faraz qilsak, ma'lumotlarda tahlil qilingan sarlavhalar uchun lingvistik tuzilish va nutqdagi farqlar qanday?

Montgomery News Header Analysis modeli ikkita analitik vositani o'z ichiga oladi: sarlavha semantikasi va sarlavha leksik-grammatikasi. Sarlavha semantikasi shaxslar, hodisalar/harakatlar va holatlarga bo'linadi va sarlavha leksik-grammatikasi alohida tahlil qilinadi.

Uoll-strit jurnalini tahlil qilish.

Trump Administration Officials Defend Security Response to Jan. 6 Capitol Riot.

Quyidagi tahlil unga amal qilganlarga qaraganda ko'proq, chunki ushbu birinchi tahlilning maqsadi Montgomeriga asoslangan analitik tuzilmamizdagi usullarning potentsiali va tafsilotlarini ko'rsatishdir. Joyni tejash sababli quyidagi sarlavhalar qisqacha tahlil qilinadi. Usullarni taqdim etish va ishlatishda biz Montgomerining o'zi bilan bir xil tartibni saqlaymiz.

a. Ushbu sarlavhaning semantikasi

1. Shaxslar:

Sarlavhada sarlavhani kuzatib borish uchun yangiliklar materialida ishtirok etgan odamlar, ijtimoiy aktyorlar va agentlarga aniq havola mavjud. MCD (a'zolikni tasniflash moslamasi) mavjudligi nuqtai nazaridan, bu ot iboralari (Trump ma'muriyati amaldorlari) mohirona yaratilgan, chunki ular MCD va individualizatsiya strategiyasini o'z ichiga oladi (agar odam mashhur bo'lsa, MCD bo'lmagan odamning o'ziga havola qilinadi). Shunday qilib, sarlavhalardagi ushbu iboralar MCD (o'quvchiga sarlavhada aytilgan yoki a'zo bo'lgan shaxs tegishli bo'lgan ijtimoiy guruh va ijtimoiy toifani tushuntirish) va taniqli shaxs (Tramp) haqida eslatib o'tishni o'z ichiga oladi.

2. Voqealar/Harakatlar:

Kategoriya bilan bog'liq harakatlarga kelsak, sarlavhada tasvirlangan harakatlar va hodisalar MCD (odamlar tegishli bo'lgan ijtimoiy kategoriya) va sarlavhadagi odamlarga xos va mos keladimi degan savol tug'iladi, bu sarlavha Montgomeri qoidalariga mos keladi. eslatib o'tamiz, ya'ni sarlavhalar odatda MCD (odamlar tegishli bo'lgan ijtimoiy kategoriya) ga tegishlidir. Ushbu a'zolik uchun toifalar bilan bog'liq odatiy harakatlar doirasiga kirmaydigan MCD orqali odamlarning tanlangan a'zoligi bilan bog'liq harakatlarni tasvirlaydi. Albatta, bu o'qish o'quvchiga tegishli va unga bog'liq, chunki o'quvchi shunchaki respublikachi bo'lishi mumkin yoki Tramp hukumati 6 yanvar kuni Kapitoliydagi tartibsizliklarga qanday munosabatda bo'lganiga rozi bo'lishi mumkin. Shunday qilib, sarlavhalar diskursiv ravishda bo'linadi: bu javobni «qattiq» deb atash orqali o'quvchi o'z erkinligini yo'qotadi, tanlov qilishga majbur bo'ladi; hodisaning bunday talqiniga rozi bo'ladimi yoki yo'qmi. Shu ma'noda, Montgomeri va boshqa ko'plab olimlarning yangiliklar sarlavhalarini tanqidiy diskursiv tahlil qilish to'g'risida bahslashishi bu erda juda o'rinli: sarlavhalar diskursiv va mafkuraviy jihatdan bir-biridan ajralib turishini aytish, ular tanqidiy va mafkuraviy jihatdan o'quvchilarni ma'lum talqinlarga olib borishini yoki o'quvchilarning katta qismini majburlashini rozilik yoki kelishmovchilik variantini tanlash uchun gazeta tomonidan allaqachon chiqarilgan ma'lum bir hukmni anglatadi.

3-Holatlar:

Montgomeri modeli ta'kidlaganidek, sarlavhalarda odatda vaziyat va tarix tafsilotlari uchun joy yo'q. Lingvistik va diskursiv nuqtai nazardan, sarlavhalar o'quvchining qiziqishini va qiziqishini uyg'otish uchun hikoyani o'zi davom ettirishni istash uchun «taktik to'liqsizlik» strategiyasiga amal qiladi. Ushbu sarlavhada, shuningdek, Ianga javoban xavfsizlik faoliyati bilan bog'liq joy yoki vaqt yoki boshqa tafsilotlar haqida aniq ma'lumot yo'q. 6 Kapitoliydagi g'alayon, chunki sarlavha shunchaki Trump ma'muriyati rasmiylari 6-yanvar kuni Kapitoliydagi g'alayonga qanday munosabatda bo'lganliklarini himoya qilish uchun gapirayotgani va og'zaki gapirayotgani haqida xabar beradi, aks holda boshqa barcha tafsilotlar emas.

b. Sarlavha Leksikogrammasi:

Analitik modelning ushbu o'lchovi doirasida ko'rib chiqilayotgan sarlavha nuqtai nazaridan tahlil qilinishi kerak bo'lgan ba'zi lingvistik mulohazalar mavjud. Mongomeri modelidagi sarlavha leksikogrammasidagi birinchi analitik lingvistik ko'rib chiqish - bu jumlaning grammatik shakli bo'lib, u sarlavhada to'liq jumla bor yoki yo'qligidan qat'i nazar, ko'rib chiqilayotgan sarlavhani amalga oshiradi. Ushbu sarlavha to'liq jumlaning o'z ichiga oladi, garchi semantik jihatdan, yuqorida aytib o'tganimizdek, u «Taktik to'liqsizlik» strategiyasi sifatida juda ko'p tafsilotlarni o'tkazib yuborgan. Ushbu model doirasida ushbu mavzu bo'yicha berilgan savollardan biri sarlavha to'liq jumla sifatida «Anti-aliasing effekti» ni o'z ichiga oladimi yoki yo'qmi, ya'ni present simple yoki continuous ishlatilganmi. Ushbu sarlavhada anti-aliasing effekti mavjud va ishlatilgan vaqt present simple (himoya qilish), bu o'quvchiga «Himoya» paydo bo'lishi uchun aniq vaqtni yoki uni amalga oshirishda amalda ishlatiladigan tasdiqni bermaydi. Montgomeri (2007) ma'lumotlariga ko'ra, bu tekislash effekti sarlavhalarning yana bir diqqatga sazovor tomoni bo'lib, ular lingvistik tuzilishida to'liq jummalarni ifodalaydi. Ellipsis nuqtai nazaridan, modelga e'tibor qaratadigan ikkinchi qurilma, tabiiyki, elliptik elementlar yoki qurilmalarning belgilari yo'q (fe'llar guruhini yoki

boshqa muhim grammatik va sintaktik qurilmalarni o'tkazib yuborish), chunki biz to'liq jumla bilan shug'ullanamiz. Biroq, shu munosabat bilan modelda paydo bo'ladigan savol tug'iladi: ko'p sarlavhalarda aniq yoki noaniq maqola qoldirilgan. Ushbu sarlavhada ma'lum bir maqola (The) eng muhim, matbuotga loyiq nominal ibora (The Response) oldida ikki marta chiqarib tashlanganga o'xshaydi va unga kiritilgan (6-yanvar kuni Kapitoliydagi tartibsizliklarga munosabat). Buni ingliz tilidagi axborot tuzilishiga murojaat qilish bilan izohlash mumkin (Ward and Birner, 2006). «6-yanvar kuni Kapitoliydagi tartibsizliklarga xavfsizlik javobi» nomi yangi ma'lumotdir, chunki bu jumlaning ikkinchi yarmida sodir bo'ladi. Bundan tashqari, sarlavha «Taktik to'liqsizlik» strategiyasi tufayli juda ko'p ma'lumot va juda ko'p tafsilotlarni qoldirib, o'quvchining hikoyani kuzatishga bo'lgan qiziqishini uyg'otishi kerak. Shunday qilib, sarlavhada e'tiborga loyiq ism iborasidagi ikkita aniq maqolani o'tkazib yuborish ushbu sarlavhaning to'liq emasligi uchun umumiy taktik strategiyani qo'llab-quvvatlaydi va o'quvchini eski / yangi ma'lumotlarning noaniq holati bilan tuzoqqa tushirish imkoniyatini oshiradi (kancada o'lja strategiyasi: Montgomeri, 2007). Xuddi shunday, uchinchi lingvistik ko'rib chiqish nuqtai nazaridan, biz jumlaning noaniq elementlari bilan ishlayapmizmi yoki yo'qmi degan savol, bu sarlavha, yana to'liq jumla bo'lgani uchun, noaniq elementlardan foydalanmaydi, ya'ni. tilning zamon / mavzu va fe'llari bo'lmagan jumlagi o'xshash bo'limlari vaqtsiz va mavzusiz (hozirgi yoki o'tgan zamon) ishtirok etuvchi elementlarga o'xshaydi.

Gazeta uslubida lingvistik xususiyatlar muhim rol o'ynaydi; ularning muhim roli, ayniqsa, yangiliklar mualliflari tomonidan tan olingan. Ular sarlavhalar o'quvchilarning e'tiborini jalb qilishga va yangiliklarni o'zi o'qishga o'tishga yordam berishini bilishadi. Jurnalistik nutq media nutqiga hissa qo'shadi va uning bir qismidir. Ommaviy axborot vositalarining umumiy guruhlaridagi boshqa janrlar orasida bu eng qadimgi va konservativdir. Internetning paydo bo'lishi yangiliklarni tarqatish va iste'mol qilishga katta ta'sir ko'rsatdi. Shunisi e'tiborga loyiqki, o'z-o'zidan va interaktivlik kabi

onlayn jurnalistikaning asosiy xususiyatlari moslashuvchanlikning yangi darajalariga olib keldi; hikoyalar endi muntazam ravishda yoziladi, tahrirlanadi, baham ko'riladi va iste'mol qilinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. https://etheses.whiterose.ac.uk/1203/2/Montgomery_C.pdf
2. Turgunova, F. (2022). YANGLIK SARLAVHALARINING MATNI VA YANGLIK SARLAVHALARINING TASNIFI. Хоразм Маъмуни академияси ноширлик бўлими.
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=sj8tHeYAAAAJ&citation_for_view=sj8tHeYAAAAJ:d1gkVwhDpl0C
3. Ataboyev, I. M., & Turgunova, F. R. (2022). The concept of semantic field in linguistics. *Academicia Globe: Inderscience Research*, 3(04),
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=mAVGF0AAAAJ&citation_for_view=mAVGF0AAAAJ:IjCSPb-OGe4C
4. Turgunova, F. (2021). GAZETA VA JURNALISTIK USLUBNING XUSUSIYATLARI: GAZETA VA JURNALISTIK USLUBNING XUSUSIYATLARI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 2(7).
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=sj8tHeYAAAAJ&citation_for_view=sj8tHeYAAAAJ:u5HHmVD_uO8C
5. Turgunova, F. (2021). TRANSLATIONAL STUDY OF ENGLISH AND UZBEK NEWS HEADLINES. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 2(2).
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=sj8tHeYAAAAJ&citation_for_view=sj8tHeYAAAAJ:FxGoFyzp5QC
6. Ataboyev, I. (2021). GAZETA SARLAVHALARINI TARJIMA QILISH XUSUSIYATLARI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 2(6).
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=mAVGF0AAAAJ&citation_for_view=mAVGF0AAAAJ:Se3iqnhoufwC

**EMPLOYING COOPERATIVE LEARNING STRATEGY TO
DEVELOPING STUDENTS' ORAL COMMUNICATION SKILLS**

Akramova Mehriniso Abduvahob qizi

2nd course of master degree in the department of foreign languages

Jizzakh state pedagogical university

Abstract: The basics of training developed in our article emphasize the important role of cooperation, much more can be done in this direction than just the development and subsequent application of such strategies by the student himself. To facilitate the students in the process of adaptation to the educational environment and at the same time to help reduce the level of educational anxiety, social strategies are a special responsibility of the teacher.

Keywords: communicative competence, pronunciation, compatibility, knowledge, multi-component.

For those who study a foreign language, knowledge of lexical units of this language is traditionally considered an effective tool, since it is "lexical knowledge that underlies communicative competence» [8, p. 155]. By the modern requirements of the labor market, university graduates today, starting their professional activities, should not only demonstrate knowledge of a foreign language but also have the skills to use this language to communicate with their foreign-speaking colleagues, read special literature in this language, etc. As the researchers write in this regard, "the functions associated with the formation of a professional orientation, the desire to gain the knowledge necessary to get acquainted with foreign achievements become a priority" [3, p. 423]. Thus, students of a foreign language face the difficult task of mastering not just the lexical units of this language, but the development of special terminology related to the chosen specialty.

The role of the teacher of the studied language is also changing significantly: more and more importance is attached to the role of the teacher as

a moderator of the educational process, properly organizing it and facilitating the assimilation and application of several learning strategies by students. The authors of this article set the task to analyze the most effective strategies for mastering and memorizing a special vocabulary of the English language, which can be initiated by a teacher and used by students. The use of such jointly developed strategies can best contribute, on the one hand, to the most effective memorization and use of lexical units of special terminology related to the professional sphere, and on the other hand, to improve the content of language programs, the quality of lesson planning, as well as the assessment of student's knowledge. Recognizing the multi-component nature of the concept of "knowledge of the vocabulary of a foreign language", researchers do not express a single opinion on what exactly it is. Traditionally, it is believed that knowing a word, whether it is a lexical unit of a foreign language or a native one, means the ability to recognize it and use it correctly. However, B. Laufer rightly notes that "knowledge of the word includes something more than just the relationship between the meaning of the word and its form, knowledge of the word is a multilateral concept" [4, p. 21]. N. Schmitt, talking about mastering and memorizing words of the language being studied, points out in this regard that "learning a word is not easy to remember its meaning, but also to learn and remember its stylistic affiliation, compatibility, grammatical features, how it is written, as well as its frequency" [8, с. 5].

At the same time, it should be noted that mastering and memorizing special vocabulary is associated with special difficulties. This is primarily due to its synonymy, ambiguity, the presence of a significant number of words similar in sound or spelling, and the existence of multicomponent lexical units. V. M. Leychik, defining the term as a unit of language for special purposes, emphasized that the term is a multifaceted, multidimensional phenomenon with a complex structure, and the diversity of terms is explained by the that a term is an object of several sciences at the same time [2, p. 16]. As a result, a variety of learning strategies is needed to master the special vocabulary of the language

being studied. By the latter, researchers mean "behavior or actions practiced/practiced by students to make the acquisition of a foreign language more effective" [7, p. 284]. Since the strategies of mastering a foreign language, in our case, English, are a component of general learning strategies, let's turn to one of the classifications of such. The most common is the classification developed by J. O'Malley and A. Channot, which includes three main types of such strategies:

1. Metacognitive (thinking/knowledge of the learning process, planning the learning process, control, self-assessment of the process after completing a particular learning task);

2. Cognitive (mental manipulation or transformation of materials or tasks to facilitate/improve the efficiency of learning and memorization processes);

3. Social/affective strategies (using social interaction to facilitate/improve the efficiency of learning and memorization [5, p. 31]. At the same time, social strategies imply the ability to learn together with other trainees, and affective strategies imply the management of the sensory sphere, the personal motivation of trainees, and their emotions. The joint work of the teacher and the student concerning all three of the above strategies can further enhance their effectiveness. L. S. Vygotsky, developing the basics of training, pointed out the significant role of cooperation, which can do much more in this direction than the development and subsequent application of such strategies by only the learner himself [1]. So, the teacher can, for his part, participate in the formation of learning strategies as follows:

1. Metacognitive strategies. Trainees should have a clear idea of what their goals are about mastering this vocabulary and on which lexical units of a special language they need to focus their attention. Given the significant number of information sources that exist today, from which students can extract units of special vocabulary, the task of the teacher is to draw their attention to those that are really used in modern English and are used frequently and will be necessary for their use in future professional activities. There is no doubt that it is the

teacher who can properly ensure the planning of the process of mastering special vocabulary, taking into account the peculiarities of students' perception, as well as taking into account communicative tasks, ensuring the implementation of both educational and developmental goals. Also, the teacher traditionally plays a leading role in the process of monitoring and verifying the effectiveness of the knowledge gained, which helps to avoid metacognitive distortions, expressed in the fact that students often form an overestimated or, conversely, underestimated assessment of their knowledge.

2. Cognitive strategies can also be improved qualitatively with the direct participation of the teacher. The special nature of the special vocabulary indicated above requires a more thorough approach to its presentation: students need accurate information regarding the meaning, pronunciation, compatibility, Russian-language equivalents, and stylistic affiliation of a particular terminological unit. Otherwise, if any information in this regard is incorrect (and today this can often be the case, for example, in one of the most popular automatic online dictionaries "Multitran", each registered user can make their translations of words, which is not always carried out correctly), there is a risk of incorrect memorization the lexical unit, its subsequent misuse, which leads to the fixation of incorrect variants in the memory of the learners, which is extremely difficult to eradicate. And in such cases, the teacher should act as someone who can present the correct version in terms of all aspects of perception and memorization of the lexical unit. The teacher can contribute to a greater degree of mastering and memorizing vocabulary by grouping together words belonging to the same category (for example, lexical units such as stocks, shares, bonds, and bills (stocks, bonds, bills) can be combined into a single group — securities). In addition, it is possible to master and memorize terms and other units of special vocabulary through word formation: if the learners know the root of the word, recognizing other words formed from it through suffixes or prefixes does not require significant effort.

3. Finally, in the process of using social/affective strategies, the role of the teacher comes to the fore, since it is this type of strategy that aims to create the atmosphere necessary for the successful mastering of all aspects of a foreign language, the appropriate environment in which this mastering takes place. It should be emphasized that the process of learning English we are considering does not take place in a natural environment, but in educational conditions, that is, conditions specially created for this. Facilitating the process of adaptation to the learning environment for students, and contributing to reducing the level of educational anxiety, social strategies are the special area of responsibility of the teacher. The latter creates an algorithm of necessary actions to create the most optimal conditions for emotional involvement and motivational significance in the process of mastering the corpus of a special vocabulary. Thus, joint participation in the formation of the above strategies can become an effective tool for mastering a special vocabulary, contributing to a greater degree of memorization with its subsequent active use in professional activities. In the process of forming the strategies we have indicated, the trainees receive a precisely formulated target orientation of their activities, which increases motivation.

J. O'Malley emphasizes that "the learning strategies used, once identified and successfully explained to less competent learners in this regard, can have significant potential for qualitative improvement of all speech indicators of a foreign language, and foreign language teachers can play an active and important role in this regard, explaining to learners how to apply these strategies" [6, p. 19].

REFERENCES

1. Vigotskiy L. S. (1983). Razvitie visshix psixicheskix funktsiy. Sobranie sochineniy, tom 3. 201 s.
2. Leychik V. M. (2007) Terminovedenie. Predmet. Metodi. Struktura. M. — 256 s.

3. Panova T. M. (2017) Mesto professionalno-orientirovannogo inostrannogo yazika v sisteme obucheniya. Aktualnie voprosi yazikovogo testirovaniya / Pod redaksiey I. Yu. Pavlovskoy. — Spb. s. 423-425.

4. Laufer B. Rozovsky-Roitblat B. (2014) Retention of new words: quantity of encounters, quality of task, and degree of knowledge. Language Teaching Research. Special Issue: Vocabulary Research and Pedagogy, 1(2). — p. 1–15.

5. O'Malley J. M., & Channot A. U. (1990). Learning strategies in second language acquisition. New York: Cambridge University Press. — 172 p.

6. O'Malley (1985). Learning strategies used by beginning and intermediate students. In Language Learning, 26(1) p. 17–28.

7. Oxford R. (1990) Language learning strategies. What every teacher should know. Rowley, Mass.: Newbury House. — p. 284–297.

8. Schmitt N. (2000). Vocabulary in language teaching. New York. — Cambridge University Press. — 224 p.

ADDITIONAL REFERENCES

Turgunova, F. (2022). YANGLIK SARLAVHALARINING MATNI VA YANGLIK SARLAVHALARINING TASNIFI. Хоразм Маъмуни академияси ноширлик бўлими.

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=sj8tHeYAAAAJ&citation_for_view=sj8tHeYAAAAJ:d1gkVwhDpl0C

Ataboyev, I. M., & Turgunova, F. R. (2022). The concept of semantic field in linguistics. *Academicia Globe: Inderscience Research*, 3(04), 378-383.

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=mAVGF0AAAAJ&citation_for_view=mAVGF0AAAAJ:IjCSPb-OGe4C

Turgunova, F. (2021). GAZETA VA JURNALISTIK USLUBNING XUSUSIYATLARI: GAZETA VA JURNALISTIK USLUBNING XUSUSIYATLARI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 2(7).

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=sj8tHeYAAAAJ&citation_for_view=sj8tHeYAAAAJ:u5HHmVD_u08C

Turgunova, F. (2021). TRANSLATIONAL STUDY OF ENGLISH AND UZBEK NEWS HEADLINES. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 2(2).

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=sj8tHeYAAAAJ&citation_for_view=sj8tHeYAAAAJ:FxGoFyzp5QC

Ataboyev, I. (2022). INGLIZ TILIDA TA'NA-DASHNOM TUSHUNCHALARNI BILDIRUVCHI LEKSIK BIRLIKLARNING SEMANTIK MAYDONI. Хоразм Маъмун академияси ноширлик бўлими.

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=mAVGF0AAAAJ&citation_for_view=mAVGF0AAAAJ:UeHWp8X0CEIC

Rustamov, I. T., Atabaev, I. M., Muxtorova, X. I., & Yaxshilikova, N. X. (2021). DESCRIPTONAL PRINCIPLES OF NOUN UNITS. *湖南大学学报 (自然科学版)*, 48(11).

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=mAVGF0AAAAJ&citation_for_view=mAVGF0AAAAJ:UebtZRa9Y70C

Ataboyev, I. (2021). GAZETA SARLAVHALARINI TARJIMA QILISH XUSUSIYATLARI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 2(6).

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=mAVGF0AAAAJ&citation_for_view=mAVGF0AAAAJ:Se3iqnhoufwC

Ataboev, I. (2020). COMPARATIVE STUDY OF THE FUNCTIONAL SEMANTIC FIELD IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 1(1).

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=mAVGF0AAAAJ&citation_for_view=mAVGF0AAAAJ:Se3iqnhoufwC

LEXICO-SEMANTIC GROUPING OF VERBS

Holmatova Mokhira Olim kizi

*2nd course of master degree in the department of foreign languages
Jizzakh state pedagogical university*

Abstract: *Communication problems are at the center of many sciences, such as psychology, psycholinguistics, psychophysiology, semiotics, sociology, etc. Communication in human society is mostly carried out with the help of language. Language is the most important means of transmitting information and storing it since the main information circulating in society is information realized in a linguistic form.*

Keywords: *communicative linguistics, lexico-semantic, speech action, speech influence*

Since communication covers all spheres of human life, the study of vocabulary expressing speech production is an urgent problem. Research in this field has allowed the emergence of such a direction of linguistics as communicative linguistics, which is actively developing in our time. Within the framework of communicative linguistics, the study of communication verbs in the language is carried out. Despite the existence of a significant number of works devoted to the study of lexical units expressing a communicative orientation, the problem of the communicative aspect is only finding its solution. The semantic description of the field of communication in the English language and the study of the functioning of its units are relevant. The purpose of the study is to describe the lexico-semantic group of communication verbs, identifying the actual communicative verbs. The object of the study is English verbs that have a component of "communication" in their meaning.

The main methods used were the quantitative method for determining the corpus of verbs and their systematization and component analysis with the involvement of authoritative explanatory dictionaries and synonymic

dictionaries. The main part. The analysis of the frequency of use of different verbs of speaking made it possible to identify the most frequent verbs. Verbs that convey general categorical concepts of speech activity ("to speak", "to say", "to ask") are most often used: say, tell, talk, speak, ask. This indicates that the content of the information itself is more important to the interlocutors, rather than the manner of its presentation and the emotions accompanying it. The classical verbs of speaking, which simply indicate the message and introduce it without characterizing it in any way, are contrasted with the other verbs of speaking, combining in their meaning the senses of a simple statement of a speech situation and one or another aspect of this situation. The middle-frequency verbs include: *to answer, to reply, to murmur, to call, to announce, to comment, to shout, to declare, to whisper, to discuss, and to utter*. All other selected verbs of speaking are low-frequency and singular: *to chat, to chatter, to claim, to command, to confess, to converse, to cry, to curse, to exclaim, to growl, to grumble, to inform, to moan, to mumble, to mutter, to pray, to pronounce, to question, to request, to respond, to scream, to spout, to state, to swear, to wail, to whimper, to whine, to yell, etc.* Thus, in modern English, lexical units of different semantic composition function as verbs having the meaning of speaking [1]. From the point of view of the nature of the semantics of the verbs of speaking, the actual speech and potential speech verbs are distinguished.

The verbs of actual speaking are those verbs whose meanings in any context express the process of speaking or characterize its course. The meaning of speaking in these verbs is the main one. The semantic structure of the verbs of actual speaking is relatively homogeneous. Potentially verbal verbs include verbs with a heterogeneous semantic structure, in which the meaning of speaking is non-basic, situationally conditioned (*to rumble, to hiss, to notice*). To concretize the research objectives, the lexical and semantic group described includes lexical units that have the *say, tell, speak, and talk* markers in the definition and are thus associated with speaking. Verbs of speech production,

transmitting only oral speaking, with the marker 'speech acts' were analyzed. We define the verbs of speech production under study as verbs that denote a speech action aimed at transmitting a message and/or cognitive impact on the addressee. 2 English-language authoritative dictionaries, and one online dictionary was selected for the selection of the material. The selection of the material was based on the Oxford Dictionary of English (Oxford University Press, 2003) [2], the Collins Paperback Thesaurus [3], the online dictionary ABBYY Lingvo [4], the Dictionary of the Most Commonly Used Synonyms of the English Language, etc. Litvinov [5] and "Dictionary of Synonyms and Antonyms of the English language" by J. Devlin [6]. The total number of selected verbs was 136 lexical units. In the course of the study, the following classification of communicative verbs was developed: 1) verbs of general communicative semantics: (verbs of articulation, acoustic verbs, verbs of speech tempo); 2) verbs of information (messages); 3) verbs of speech influence; 4) verbs of interrogatives; 5) verbs of response. Verbs of articulation include a component indicating the method of sound formation, partly the method of pronouncing (this feature is inherent in acoustic verbs). Examples of these verbs are the verbs *to aspire* 'to pronounce with a gasp', *to labialize*, *to pronounce*, *rounding the lips*, *to pronounce*, *to round* 'to pronounce, rounding the lips', *to nasalize* 'to pronounce through the nose, etc. According to some researchers, the component 'internal state and attitude to the addressee' should be attributed to the class of communicative acoustic verbs. Examples of such verbs are the verbs *grumble*, *grumble*, and *hiss*. In English, these are verbs *to bawl* 'shout at the top of your voice', *to cry* 'shout', *to click* 'make a clacking sound', *to yell* 'shout', *to murmur* 'mutter', *to mumble* 'grumble', *to mutter* 'whisper', etc. Following in the group of verbs of the general communicative semantics are verbs of the pace of speech. The characteristics of these verbs are 'the specifics of the way of speaking, the duration of utterance'. Examples: *to devoice* 'to read the text like a speaker', *to drawl* 'to pronounce, stretching words', *to lisp* 'to babble'.

Verbs representing the first group (verbs of general communicative semantics) are represented in the number of 39 units, which is 28.7% of the total number of communicative verbs. The next group of verbs to analyze is the group of message verbs. According to the data obtained by analyzing theoretical literature and linguistic dictionaries, this group is the most numerous. The component 'transmitting information to the addressee' is the main one in the meaning of the words of this group. The units belonging to the group are found in all linguistic dictionaries of any volume and are studied by students and pupils at all levels of English language teaching. Examples of such verbs are to say 'to say, 'to speak, to chat 'to communicate', 'to inform', 'to explain', to narrate 'to report', 'to tell', to supply 'to supply facts', 'to talk'. Representatives of the second group make up 38% (51 lexical units).

Verbs of speech influence — the third in terms of the number of verbal units — have a component meaning 'influencing the interlocutor with the help of speech to achieve a certain goal. Verbs of this group have rich denotative content. In the semantics of these verbs, there is an indication of a complex action consisting of several separate events. A pronounced pragmatic component is also included in the semantics of verbs of speech influence. For example, to beg 'to ask', to pray 'to beg', to direct 'to address directly', to enjoy 'to beg', to beseech 'to conjure', to aver 'to assert', to boast 'to brag', to plead 'to ask', etc. Representatives of the group of verbs of speech influence make up 22% and are represented in the amount of 30 units. The verbs of interrogatives and the verbs of response are interrelated. The first group indicates the actions of the addressee; the second group indicates the actions of the addressee.

The component of the meaning of these verbs is 'request for information and 'response to the interlocutor's request', respectively. For example, to question 'to be surprised, to ask', to request 'to request information, to quiz 'to ask, to inquire 'to demand, to request'. Among the response verbs, to respond and to answer dominate. The fourth and fifth groups are few compared

to the three already presented above. The fourth group is represented by only four verbs (3%), and the fifth group — 3.8% (12 verb units), respectively.

The most commonly used group of communicative verbs is the group of verbs of communication (informing). Examples of verbs of this group are found in every linguistic dictionary, which causes their frequent use. Moreover, this result indicates that the component ‘information transfer is the most important in communication. The number of units included in this group exceeds the number of units belonging to other groups. With further work with linguistic dictionaries, the total number of verbal units will increase, which implies a possible change in the percentage composition of the entire group of communicative verbs.

REFERENCES

1. Bagdasarova, A. A. Leksiko-semanticheskiy analiz glagolov kommunikatsii / A. A. Bagdasarova // Problemi sinxronnogo i diaxronnogo opisaniya germanskix yazikov: mejvuz. sb. — Pyatigorsk: Izd-vo PGPIIYa, 1981. — S. 9—16.
2. Oxford Dictionary of English / ed. C. Soanes, A. Stevenson. — Oxford: Oxford University Press, 2003. — 2088 p.
3. Collins Paperback Thesaurus. — Revised edition. — Oxford: Oxford University Press, 2001. — 832 p.
4. Anglo-russkiy onlayn slovar ABBYY Lingvo [Elektronniy resurs]. — Rejim dostupa: <http://www.lingvo-online.ru/ru>. — Data dostupa: 11.05.2016.
5. Litvinov, P. P. Slovar naibolee upotrebitelnix sinonimov angliyskogo yazika: bolee 3 000 klyuchevix slov / P. P. Litvinov. — M., 2001. — 524 s.
6. Devlin, Dj. Slovar sinonimov i antonimov angliyskogo yazika / Dj. Devlin

ADDITIONAL REFERENCES

Turg`unova, F. (2022). YANGLIK SARLAVHALARINING MATNI VA YANGLIK SARLAVHALARINING TASNIFI. Хоразм Маъмуни академияси ноширлик бўлими.

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=sj8tHeYAAAAJ&citation_for_view=sj8tHeYAAAAJ:d1gkVwhDpl0C

Ataboyev, I. M., & Turgunova, F. R. (2022). The concept of semantic field in linguistics. *Academicia Globe: Inderscience Research*, 3(04), 378-383.

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=mAVGF0AAAAJ&citation_for_view=mAVGF0AAAAJ:IjCSPb-OGe4C

Turgunova, F. (2021). GAZETA VA JURNALISTIK USLUBNING XUSUSIYATLARI: GAZETA VA JURNALISTIK USLUBNING XUSUSIYATLARI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 2(7).

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=sj8tHeYAAAAJ&citation_for_view=sj8tHeYAAAAJ:u5HHmVD_uO8C

Turgunova, F. (2021). TRANSLATIONAL STUDY OF ENGLISH AND UZBEK NEWS HEADLINES. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 2(2).

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=sj8tHeYAAAAJ&citation_for_view=sj8tHeYAAAAJ:FxGoFyzp5QC

Ataboyev, I. (2022). INGLIZ TILIDA TA'NA-DASHNOM TUSHUNCHALARNI BILDIRUVCHI LEKSIK BIRLIKLARNING SEMANTIK MAYDONI. Хоразм Маъмуни академияси ноширлик бўлими.

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=mAVGF0AAAAJ&citation_for_view=mAVGF0AAAAJ:UeHWp8X0CEI_C

Rustamov, I. T., Atabaev, I. M., Muxtorova, X. I., & Yaxshilikova, N. X. (2021). DESCRIPTONAL PRINCIPLES OF NOUN UNITS. *湖南大学学报 (自然科学版)*, 48(11).

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=mAVGF0AAAAJ&citation_for_view=mAVGF0AAAAJ:UebtZRa9Y70C

Ataboyev, I. (2021). GAZETA SARLAVHALARINI TARJIMA QILISH XUSUSIYATLARI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 2(6).

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=mAVGF0AAAAJ&citation_for_view=mAVGF0AAAAJ:Se3iqnhoufwC

Ataboev, I. (2020). COMPARATIVE STUDY OF THE FUNCTIONAL SEMANTIC FIELD IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 1(1).

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=mAVGF0AAAAJ&citation_for_view=mAVGF0AAAAJ:Se3iqnhoufwC

The importance of socio - aesthetic aspects in translation

*Scientific adviser: **Burxanova Ma'mura Gulyamovna***

Axmedova Nigora Sharofiddin qizi

Student of Navai State Pedagogical institute

Shodiyeva Moxinabonu Xudoynazar qizi

Student of Navai State Pedagogical institute

Annotation This article reveals a number of features aimed at enhancing the knowledge and skills of students in the field of translation, which reflects the important aspects of languages.

Not only theoretical but also practical work is effective in translation. Translation, like all creative processes, is a much more complex and relentless process of research.

Two languages are involved in the translation process. The first is the language of the original and the second is the language of translation. For example, in the case of the process of translating from English to Uzbek, in addition to the fact that English is the original language, it is the "source language" and the language to be translated is Uzbek, which is called the "language of translation".

The main tool and friend of the translator is the word. In the environment of several different languages, the method of application, in the world of words, he must be both a creator and a linguist, a researcher and, most importantly, a stylist.

Translation means responding to the originality of the content, content, general form of the work, the consistency of the sentences in the sentence and the words in the sentence. It should be noted that the additional information provided in the original is provided by the translator through the comments and explanations at the bottom of the page. To do this, the interpreter must have a very deep knowledge. The translator must show ingenuity in translating words

obtained by artificial, new compound and accusative, but these things should not contradict the rules of language and their use should be contextualized (I. Gafurov, "Theory of Translation", p. 121)

It is believed that the more complex and unique terms used in translation, the more scientific the theory. It is as if they have forgotten that theory is written not for theorists, but for practitioners to clarify processes. The American translator S. Bessnett McGuire writes, "The translator is, first of all, the reader, he is the reader who interprets the text."

The language is constantly updated due to the creative work of translators, who are constantly working on themselves and finding the equivalent of words.

It is important that the language is a combination of the translator's skill and vocabulary in order to clearly explain the meaning and context in which the writer uses a word or phrase in a particular language.

For example, in the Uzbek language, adjectives such as huge, big, tall can be used in relation to people. But the word giant cannot be used in front of people, and it cannot be used in front of the word man. But if we look at the other side of the issue, we can find the term "giant man" in foreign languages and movies.

When there is no equivalent of a word in the actual text in the target language, the translators' translation method is used. This method is also known in science as translation by word analogy. As an example of this process, when translating the Uzbek words "halim", "holvaytar" and "sumalak" it is recommended to translate by word analogy. it can be used to mean a word, phrase, or sentence.

In the Uzbek language, the word "halim" has an English meaning and no alternative, so it is possible to name a dish cooked with wheat for a long time. When the appropriate word is not found or the found phrase does not have the original meaning, it can be given in the form of porridge with wheat and stewed meat. And it is also possible to give this word in the form of nutritious meat.

The choice of which word to use to explain the meaning in the original text depends on the skill of the translator.

In addition to the above-mentioned method of translation, there is another way - descriptive translation. Instead, the translation may use a phrase, a phrase, or a whole sentence. For example, the English word "spacewalk" is translated into Uzbek as "amateur" in Uzbek and "amateur talent activities".

The translator must be so attentive and attentive that he or she can accurately express every sentence, every sentence, lexically, grammatically and morphologically in another language.

There are several ways to translate words that have no equivalent. The easiest way to translate words that have no equivalent is to transliterate the words, that is, to give the word pronunciation, to save it. This method is widely used in transliteration of personal names, place names, geographical names, positions in newspapers and magazines, ie names of periodicals, names of enterprises, organizations, firms, companies, ships and hotels.

Sometimes transliteration is used for a specific purpose. The available literature on translation theory shows that the use of transliteration has advantages because transliteration gives the pronunciation form of the word actually used. Transliteration takes into account the graphical aspect of the word. For example, the Uzbek word Hamlet in English is given in two ways - Hamlet and Hamlet.

The second method is that the Uzbek language is close to the rules, but its pronunciation is very close to English words. If we transliterate this word, it takes the form of Hamlit. It does not meet the above requirements. Sometimes the same name is required to be given in more than one way. This is often directly related to the method and genre of the text. It is also very important for the interpreter to know at what time and in what country the event or phenomenon being described is taking place. In most cases, the name is also transliterated depending on the period and the genre in which the text is written. Take, for example, the city of Samarkand. The name of this city in Uzbek can

be given in two ways. In English, the name can be transliterated in Samarkand and Samarkand forms.

While the word transliterated in the first method is often used in historical texts, the second method is used in modern texts. It should be noted that the second method is known to have taken this form mainly under the influence of the Russian language. (I. Gafurov, "Theory of Translation", pages 119-120)

For example: There is a Muslim tradition in the East and in the Muslim people. This is a pilgrimage. It takes a lot of reading, reflection, and skill to make it as attractive as the English version. This can be expressed simply by the verb "pilgrimage". However, the British worship Christianity in terms of religious differences, and thus it is difficult for Muslims to fully understand what the Hajj is really like.

These ideas show that a person who chooses the field of translation must have mastered not only the history of another language, but also such disciplines as ethnography, sociology, philosophy, psycholinguistics, sociolinguistics.

Translation is the product of both process and activity at the same time. The product of such activity is said to find its alternatives in one language to sentences in another. The quality of translations is largely determined by what percentage of the original meaning is expressed in it. A skilled translator's translation is usually a translation from one language to another, retaining more than 90 percent of the meaning.

Basic concepts: original language, translation language, translation theory, word analogy, alternative words, stylistic aspects, spiritual dyeing, transliteration phenomenon.

References:

1. I. Gafurov, “Theory of Translation”, Toshkent -2012 (page 121)
2. Burkhanova M.G. (2021). SOCIO-PHILOSOPHICAL LOOK OF A CULTURAL MAN. ISJ Theoretical & Applied Science, 12 (104), 422-425.
<https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.02.94.6> Doi:
3. Burkhanova M.G. (2022). AXIOLOGICAL ANALYSIS OF STUDENT MORALITY. European journal of research development and sustainability. Vol 3 N 2.
<https://www.scholarzest.com/>

**СПОСОБЫ ПОВЫШЕНИЯ ВОДОСТОЙКОСТИ ГИПСОВЫХ
ВЯЖУЩИХ**

ФИО автора: *к.т.н., доцент Аманов Отабек Тулкинович
магистрант Хидирова Малика Салимжон кизи
(Ташкентский Архитектурно-Строительный Институт)*

Аннотация: развитие и расширение более доступной и достаточно дешевой сырьевой базы в области строительного производства позволяет расширить ряд не только технических, но и экономическим проблем. Гипсовые породы позволяют получить достаточно дешевые строительные вяжущие вещества, в связи с тем, что не требуют больших энергозатрат при их получении. Но гипсовые вяжущие вещества при всех положительных свойствах: более низкой стоимостью, простотой применения, наиболее экологически чистыми, доступностью, обладают некоторыми недостатками: низкой водостойкостью, влагостойкостью, морозостойкостью, относительно недостаточно высокой прочностью.

Ключевые слова: гипс, гипсовые вяжущие, строительный гипс, водостойкость, гидравлические вяжущие, портландцемент, гипсоцементно-пуццолановые вяжущие.

Основой для изготовления строительных материалов, изделий и конструкций являются такие материалы, как различные виды связующих веществ, металл, заполнители и различного рода модификаторы. Первые два из них являются, практически, основой для изготовления строительных деталей и конструкций. Процесс получения данных материалов является самым энергоемким и материалоёмким производством. Поэтому вопросы замены и экономии данных материалов являются актуальными. Развитие и расширение более доступной и достаточно дешевой сырьевой базы в области строительного производства позволяет расширить ряд не только

технических, но и экономическим проблем. Навоийская область относится к регионам, где в достаточно большом количестве расположены месторождения осадочных горных пород: карбонатных и гипсовых. Гипсовые породы позволяют получить достаточно дешевые строительные вяжущие вещества, в связи с тем, что не требуют больших энергозатрат при их получении. Так, например, порландцементный клинкер обжигается при температуре 1450°C, строительная воздушная известь – 1000-1100°C, а строительный гипс может быть получен при температуре 120-160°C. Но гипсовые вяжущие вещества при всех положительных свойствах: более низкой стоимостью, простотой применения, наиболее экологически чистыми, доступностью, обладают некоторыми недостатками: низкой водостойкостью, влагостойкостью, морозостойкостью, относительно недостаточно высокой прочностью. В настоящее время разработаны ряд способов улучшения гипсодержащих вяжущих веществ, но, однако, они не в полной мере устраняют ряд недостатков в их физико-механических характеристиках, что снижает их эффективность и не дает возможности более широкому применению в строительстве.

Одним из основных путей повышения водостойкости гипсовых вяжущих является введение в него веществ, вступающих с ним в химическое взаимодействие с образованием водостойких и твердеющих в воде продуктов, как в результате химической реакции с гипсовым вяжущим, так и вследствие собственной гидратации. Самым известным способом повышения водостойкости гипсовых вяжущих является введение в полуводный гипс (50...70 %) порландцемента (15...25 %) и активной минеральной (пуццолановой) добавки (10...25 %). Получающиеся при этом смешанные трёхкомпонентные (гипс + порландцемент + гидравлическая добавка) вяжущие вещества отличаются быстротой схватывания и начального твердения полуводного гипса, а также способностью к гидравлическому твердению (подобно цементам) во

влажной и даже водной среде. Возможность получения гидравлического вяжущего на основе гипса и портландцемента при помощи минеральных добавок доказали исследования, проведённые А. В. Волженским и А.В. Ферронской. Минеральные добавки снижают концентрацию гидроксида кальция в водных растворах, что благоприятным образом сказывается на ходе образования гидросульфатоалюмината кальция и стойкости изделий на этих вяжущих в времени. Однако недостатком этого способа является сложность технологического процесса, большие энергозатраты, дороговизна а также то, что не во всех регионах страны имеются сырьевые материалы, пригодные для получения ГЦПВ (гипсоцементно-пуццолановые вяжущие вещества).

Другие исследования по повышению эффективности гипсовых вяжущих позволили получить водостойкие гипсовые вяжущие (ВГВ) нового поколения - гидравлические композиционные гипсовые вяжущие (КГВ). Это вяжущие представляют собой гомогенную активированную смесь гипсового вяжущего с гидравлическим компонентом, предварительно получаемым совместной механо-химической активацией портландцемента, кремнеземистой добавки и суперпластификатора. Получаемые вяжущие отличаются улучшенными техническими и эксплуатационными свойствами, но их производство, также как и ГЦПВ, ограничивается большими энергозатратами и дороговизной компонентов смеси).

Исследования [4] показали, что одним из путей повышения водостойкости гипсовых вяжущих является введение добавок, в том числе техногенных отходов, содержащих в своём составе карбонаты кальция и способных образовывать водостойкие и твердеющие в воде продукты как в результате химической реакции с вяжущим, так и за счёт собственной гидратации, и могут являться эффективными добавками гипсовых вяжущих. Использование шлама

водоподготовки возможно благодаря содержанию карбоната кальция в химическом составе 62,8–68,2%.

При введении шлама в количестве 5% от массы гипсового вяжущего вещества. Для получения композиционных гипсовых вяжущих могут использоваться любые модификации гипсовых вяжущих, в том числе и золошлаковые отходы. Установлено [4], что при введении в качестве модификатора золошлаковых отходов, которые в своём химическом составе содержат до 90% оксидов кремния и алюминия, прочность на изгиб по сравнению с контрольным составом увеличилась на 24,1%, прочность на сжатие не изменилась. Водостойкость данных гипсовых вяжущих увеличивается на 14,3% по сравнению с бездобавочными составами. прочность на изгиб увеличивается на 13,8%, прочность на сжатие – на 48,1%.

Таким образом, вопросы снижения затрат на производство качественных и недорогих гидравлических гипсовых вяжущих остаются открытыми и требуют внимания со стороны ведущих строительных исследовательских институтов страны. Решение вопросов более эффективного применения гипсовых вяжущих веществ на основе модификации строительного гипса может быть осуществлено на основе совершенствования технологических приемов модификации их свойств и более глубокого изучения научных основ в области строительного материаловедения. Вопросы данного рода могут быть решены на основе применения современных технологических приемов с использованием достижений в области производства химических добавок для производства строительных материалов на основе минеральных вяжущих веществ.

Список литературы

1.Белякова, Н.А. Повышение водостойкости строительного гипса / Н.А. Белякова, В.Н. Рубцова, Е.А. Осипова // Университетский комплекс как региональный центр образования, науки и культуры : материалы

Всерос. науч.-метод. конф., Оренбург, 1–3 февр. 2017 г. – Оренбург :
Оренбург. гос. ун-т, 2017. – С. 573–579.

2.Печенкина, Т.В. Прессованные композиции из двухводного гипса и
строительные материалы на их основе : автореф. дис. ... канд. техн. наук :
05.23.05 / Т.В. Печенкина ; Уфим. гос. нефтяной техн. ун-т. Уфа, 2009. – 24
с.

3.Коровяков, В.Ф. Повышение водостойкости гипсовых вяжущих
веществ и расширение областей

их применения / В.Ф. Коровяков // Строительные материалы,
оборудование, технологии XXI века. –

2005. – № 3. – С. 28–31.

4.Katul'skaya, A. Effective modifiers of gypsum binders substances / A.
Katul'skaya, L. Parfenova // European and national dimension in research :
Materials of X junior researchers conference, Novopolotsk, May 10–11,

2018. / Polotsk State University ; ed. D. Lazouski [et al.]. –
Novopolotsk, 2018. – Part 3. Technology. –P. 12–14.

5.А.Д. Чернышов, А.С. Катувльская (Представлено: канд. техн. наук,
доц. Л.М. ПАРФЁНОВА) << способы повышения водостойкости гипсовых
вяжущих>>.

6.Кудинова Т.А., Афанасьева К.А., Уруев В.М <<Вопросы
повышения водостойкости Гипсовых вяжущих веществ>>.

СПОСОБЫ ПОВЫШЕНИЯ ВОДОСТОЙКОСТИ ГИПСОВЫХ ВЯЖУЩИХ

к.т.н., доцент Аманов Отабек Тулкинович

магистрант Хидирова Малика Салимжон кизи

(Ташкентский Архитектурно-Строительный Институт)

Аннотация: *главным недостатком гипсовых вяжущих и изделий из них является малая водостойкость. Одним из наиболее эффективных способов повышения водостойкости гипсовых вяжущих, в настоящее время, является введение веществ, которые вступают в химическое взаимодействие с гипсовым вяжущим (а также между собой) и образуют водостойкие и твердеющие в воде продукты. Дальнейшие исследования по повышению эффективности гипсовых вяжущих привели к получению водостойких гипсовых вяжущих нового поколения – гидравлические композиционные гипсовые вяжущие.*

Ключевые слова: *гипс, гипсовые вяжущие, строительный гипс, водостойкость, гидравлические вяжущие, портландцемент, гипсоцементно-пуццолановые вяжущие.*

Производство гипсовых вяжущих нетоксично, характеризуется низким расходом топлива и энергии (примерно в 4–5 раз меньше по сравнению с производством цемента). В последнее время материалы и изделия на основе гипсовых вяжущих активно внедряются на рынок строительных материалов, вытесняя при этом традиционные составы на основе цемента. Гипсовые материалы обладают хорошими тепло- и звукоизоляционными свойствами, пожаробезопасностью, сравнительно низкой плотностью, декоративностью.

Наряду с положительными свойствами гипсовым изделиям присуща невысокая водостойкость. Эти отрицательные свойства гипсовых изделий сокращают области и масштабы их применения в строительстве. Водостойкость гипсового вяжущего (ООО «КНАУФ Гипс Красногорск») повышали тремя способами: модифицированием вяжущего полимерными добавками (гиперпластификатор Melflux 5581 F, редуцируемый полимерный порошок Vinnapas 8031 H, гидрофобизатор Silres BS 1306), поверхностной пропиткой образцов раствором Silres BS 1306 и созданием смешанного гипсоцементно-пуццоланового вяжущего. При введении добавки Melflux 5581 F в количестве 0,1–0,3% от массы гипсового вяжущего происходит резкое снижение водопотребности. Количество воды, необходимое для получения гипсового теста стандартной консистенции, снижается с 52 до 42%. При этом происходит увеличение срока начала схватывания гипсового теста с 4 до 8 мин и конца схватывания с 9 до 20–22 мин. Принцип действия гиперпластификатора основывается на рассеянии статических зарядов и пространственной стабилизации частиц вяжущего вещества, что приводит к высокоэффективному диспергированию и дефлокуляции. Таким образом, адсорбируясь на гидратирующихся зернах вяжущего, гиперпластификатор удлиняет сроки схватывания и уменьшает водопотребность, что обуславливает рост прочностных показателей. Введенные добавки способствуют, с одной стороны, снижению расхода воды затворения, что ведет к уменьшению пористости и уплотнению структуры. С другой стороны, гидрофобизирующие полимерные добавки, адсорбируясь на зернах вяжущего, образуют полимерный слой, что также уплотняет структуру. Это обуславливает повышение водостойкости таких модифицированных образцов.

Для повышения водостойкости модифицированный гипсовый

камень подвергали пропитке гидрофобизирующим составом Silres BS 1306. Полученные результаты (табл. 1) показывают, что после пропитки пористость гипсового камня существенно снижается, а коэффициент размягчения повышается с 0,41–0,53 до 0,68–0,85. Повышение коэффициента размягчения при пропитке раствором Silres BS 1306 объясняется дополнительной внутренней гидрофобизацией порового пространства, что препятствует проникновению влаги в структуру материала. Однако водостойким можно считать только гипсовый камень, модифицированный 0,2% Melflux 5581 F.

Наиболее эффективным способом повышения водостойкости гипсовых вяжущих является введение в него веществ, вступающих с ним в химическое взаимодействие с образованием водостойких и твердеющих в воде продуктов, как в результате химической реакции с гипсовым вяжущим, так и вследствие собственной гидратации. Для создания гипсоцементно-пуццоланового вяжущего (ГЦПВ) брали гипсовое вяжущее, портландцемент ЦЕМ I 500 Д0 и в качестве активной минеральной добавки – трепел (табл. 2).

При увеличении количества активной минеральной добавки с 15 до 25 мас. % происходит повышение водопотребности ГЦПВ с 47,5% до 50,5%.

Таблица 1

Добавка	Пористость, %		Коэффициент размягчения	
	без пропитки	после пропитки	без пропитки	после пропитки
—	19,5	3,4	0,41	0,68
0,2% Melflux	9,2	1,9	0,53	0,85
1% РПП	13,8	3,1	0,44	0,74
0,1% Silres	11,4	2,5	0,47	0,78

Таблица 2

№ состава	Содержание компонентов, %		
	гипсовое вяжущее	портландцемент	трепел
1	50	35	15
2	50	30	20
3	50	25	25

Модифицирование гипсоцементно-пудцоланового вяжущего комплексной добавкой (0,2% гиперпластификатора Melflux 5581 F + 1% РПП Vinnapas 8031 H) приводит к снижению водопотребности вяжущего до 44–45%. Причиной повышения водостойкости является положительное действие комплексной добавки, которое заключается в том, что частицы редуцируемых полимерных порошков распределяются в структуре материала, формируя непрерывный полимерный каркас. Образование подобных полимерных пленок во внутри-поровом пространстве приводит к внутренней гифробизации материала, а пластифицирующая добавка снижает вязкость раствора и тем самым понижает количество воды затворения. После 7 сут твердения ГЦПВ, модифицированные комплексной добавкой, имеют коэффициент размягчения больше 0,85, что позволяет считать эти вяжущие водостойкими.

Список литературы

1. Е.Н. Потапова, д-р техн. наук, И.В. Исаева, студентка, Российский химико-технологический университет им. Д.И. Менделеева <<Повышение водостойкости гипсового вяжущего>>

2. Ферронская А.В. Развитие теории и практики в области гипсовых вяжущих веществ. Сб. «Развитие теории и технологий в области силикатных и гипсовых материалов». Ч. 1. М. 2000. С. 47–56.

3. Коровяков В.Ф. Перспективы применения водостойких гипсовых вяжущих в современном строительстве. Сб. докладов семинара «Повышение эффективности производства и применения гипсовых материалов и изделий». М. 2002. С. 181–185.

Ona-jannat timsoli....

*Buxori Davlat Pedagogika instituti O'zbek tili va adabiyoti tillar
fakulteti 1-kurs talabasi Obloberdiyeva Parvina*

Annotatsiya: Ona-shunday jarangdor so'zki, uni eshitgan har qanday insonning ko'ziga yosh qalqishi turgan gap. Ona-shunday zotki, yemay bolasiga yedirgan, kiymay bolasiga kiydirgan, xullas o'zining jonini ham unga baxshida etishga tayyor.

Kalit so'zi:ona,jannat timsoli,g'ururi tog'dan baland,mehri quyoshdan issiq-behisht misol ona...

Ona!O'qituvchi dars bersa, samarasi o'quvchining o'qishidan, ustalar uy qursa, uying ko'rkamligidan, shifokor bemorni davolay olsa, bemorning tuzalganidan uning qandayligini bilsa bo'ladi. Ammo onamiz bizga o'qituvchilik ham qiladi, shifokorlik ham, tikuvchilik ham. Bilasiz-mi?... Kimdir shuhrat qozonsa, otasining ismi bilan chaqiriladi? Sizga nohaqlikdek tuyulmadimi? Inson tug'ilar ekan, onasining butun vujudidan bir shingildan oladi, uning sog'ligini, vujudidagi bor mehrni beradi, ammo biz shularga javob qaytara olyapmizmi?!

Har bir oilaning tinch-totuv, barqaror, xotirjam bo'lishi, farzandlarining sog'lom va barkamol bo'lishi, oilada soglom muhit, sog'lom turmush tarzining mavjudligi har jihatdan bir inson zimmasiga tushadi. Mana shunday masulyatli va va sharaflil vazifani chin dildan, hech nolimay boshini mag'rur ko'tarib, hayot qiyinchiliklariga ozida kuch topib, atrofdagilariga madadkor inson bu mo'tabar onalarimiz.

Ona! Naqadar buyuk zot. Faqat uning farzand uchun kechalari bedor o'tkazgan, farzand kamoli uchun yelib yugurgan, oilasining tinch yashashi

uchun har ishga tayyor, atrofda qilarga beminnat mehr bergan betakror zot. Ona! Hayot saboqlarini beruvchi, jonkuyar mehribon zot. Katta-yu kichikka doimo birday yordam bera oladigan, doimo tog'ri yo'l korsata oladigan murabbiy. Oilada hammani ko'ngliga yol topadigan mehribon ona. Yurt koriga yaraydigan farzandlarni kamolga yetkazayotgan volida, aziz insonni qo'llab quvatlaydigan sevimli rafiq. O'zi ona bo'lsada, bir daqiqa ham farzand ekanligini unutmay doimo ota-ona xizmatiga shay turgan inson balki uning buyukligi ham shundadir balki shuning uchun ham barchamiz uning oldida doimo ta'zimladirmiz.

Onalarning hayotimizdagi ahamiyati:

Birinchi, onalar o'ta mas'uliyatli shaxslar. Ular bola tarbiyasida juda muhim rol o'ynaydi, bolaning kelajakda yaxshi yoki yomon bo'lishi onaga bog'liq. Shaxsan mening hayotimda onam o'rgatgan axloqiy qadriyatlar juda katta rol o'ynaydi. Odamlar ko'pincha qariganlarida ham o'z onalarini eslaydilar. Ona jamiyat farovonligi uchun ham javobgardir. Jamiyatning kelajagi ko'p jihatdan onaning ta'limoti natijasidir.

Onalar farzandlari uchun eng yaqin do'st bo'lishadi. Albatta, bunday oqibatni boshqa hech narsa bilan tenglashtirib bo'lmaydi. Hatto otalar ham bunday aloqa o'rnatolmaydilar. Bu rishta bolalikdan boshlanadi. Shunisi e'tiborliki, ona bolasini gap-so'zsiz tushunishi ham mumkin.

Onalar umuman oilaning hissiy tayanchidir. Oila a'zolari, albatta, onalarga o'z his-tuyg'ularini tashvishlanmasdan aytib berishlari mumkin. Odam deyarli har qanday sirini onasi bilan bo'lishishi mumkin. Buning sababi shundaki, onalar o'z oilalariga katta ishonch bildirishadi. Bundan tashqari, onalar juda kechirimli tabiatga ega. Shu sababli har qanday hatolikka yo'l qo'yilsa ham onalar bilan qo'rqmasdan bo'lishish mumkin. Onalarimizga yordam beraylik.

Onasiz hayot, albatta, qorong'i va ma'yus bo'lar edi. Shuning uchun onalarimizga yordam berish va ularni qo'llab-quvvatlash bizning burchimizdir. Buning muhim usullaridan biri dastavval bu uy ishlarida yordam berishdir. Biz ko'proq uy ishlarini bajarishga harakat qilishimiz kerak. Bu, albatta, onalarimizga tushadigan yukni kamaytiradi. Onalarimizda esa o'z salomatliklari haqida qayg'urishga va dam olishga biroz bo'lsa-da vaqt topiladi.

Onalarni qo'llab-quvvatlashning yana bir usuli - bu rahmat so'zlarini aytish. Ular bajaradigan eng og'ir kasbdagidan zarracha ham qolishmaydi. Onaning yuragi oltindan yaratilgan bo'lsa ajabmas. Bir necha oddiy so'zlar ularning qalbini baxtga to'ldiradi. Hech bo'lmaganda onamiz tayyorlagan nonushta yoki kechki ovqatni maqtash. Bunday e'tirof muntazam ravishda bo'lishi kerak.

Ona har bir inson hayotidagi takrorlanmas zot!!!

FIZIKA FANINI O'QITISHDA ILMİY TADQIQOT METODLARI

Sharopova Nazokat Jo'rayevna

Buxoro viloyati G'ijduvon tumani 60 IDUM fizika fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Fizika grekcha “tabiiy”, “tabiat” so'zlaridan olingan bo'lib, tabiiy borliq haqidagi fan hisoblanadi. Fizika fanini maktabda o'qitish o'quvchilarning borliq haqidagi, atrof-olam haqidagi bilimlarini oshirishga yordam beradi. Bugungi kunda mamlakatimizda uzluksiz ta'limni rivojlantirish, xalqaro texnologiyalarni xalq ta'limiga olib kirish takomillashmoqda. Ushbu maqola fizika fanini o'qitishda ilmiy tadqiqot metodlari va STEAM texnologiyasining ahamiyatiga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: BBB metodi, “Test” metodi, Evristik ta'lim metodi.

Bugungi kunda mamlakatimizda innovatsion va ilmiy salohiyatni rivojlantirish yo'lida harakat shiddat bilan ortib borayotgan bir davrda yosh avlodning tarbiyaviy, ma'naviy- axloqiy , innovatsion, ilmiy va intellektual salohiyatini yuksaltirish, o'quv jarayonlariga yangi-yangi o'qitish metodlari, texnologiyalari va innovatsiyalarni tatbiq qilish asosiy burchimizdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi “O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi famonida ham O'zbekiston Respublikasida umumiy o'rta va maktabdan tashqari ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, o'sib kelayotgan yosh avlodni ma'naviy –axloqiy va intellektual rivojlantirish nisfat jihatdan yangi darajaga ko'tarish, o'quv-tarbiya jarayoniga ta'limning innovatsion shakllari va usullarini joriy etish maqsad qilingan.

Fizika, maktabda o'rganiladigan fanlardan, odatda turli darajadagi maktab fanlari reytinggida qiyinchilik bo'yicha birinchi o'rinni egallaydi. Bundan tashqari, ko'pgina o'quvchilarning umumiy bilim ko'nikmalari va qobiliyatlari past darajada shu sababli fizika o'qituvchisi oldida quyidagi

muammolar turibdi. O'quvchilarning fanga bo'lgan bilim qiziqishini qanday qilib oshirish kerak, o'quvchilarning ilmiy bilimga bo'lgan qiziqishi vaziyatga bog'liq bo'lmasligi va ularning kasbiy hayotining bir qismiga aylanishi uchun nima qilish kerak...

Ijodkorlik nima? Ushbu konseptsiyaning eng oddiy ta'rifi quyidagicha: ijodkorlik - bu moddiy yoki ideal xarakterdagi yangi mahsulotni yaratish jarayoni. Ijodkorlik - muammoni ko'rish yoki toppish, farazni ilgari surish uchun zarur bilimlarni safarbar qilish, uni nazariy va amaliy jihatdan sinab ko'rish va natijada asl mahsulot, ilmiy kashfiyot, muammoni hal qilish qobiliyatidir va boshqalar.

Ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishga erishish bizga ko'plab o'quv muammolarni hal qilishga imkon beradi. O'quv materialni kuchli va ongli ravishda o'zlashtirishni ta'minlash; o'quvchilarni ishlab chiqarish faoliyatida faol ishtirok etishga tayyorlash, bilimlarni mustaqil ravishda to'ldirish qobiliyati tanlagan kasbini ijodiy o'zlashtira oladi. Fanga qiziqishni rivojlantiradi; o'z o'zini tarbiyalash asoslarini o'rgatadi, ma'lumotnoma va ilmiy adabiyotlar bilan ishlaydi; bilimlarning amaliy yo'nalishini ko'rsatadi.

Maktab o'quvchilarining ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun shart sharoitlarni ta'minlash mumkin; o'quv jarayonida usullardan foydalanish, faollik va mustaqillik (bu muammoni hal qilishda muammoli ta'lim alohida rol o'ynaydi); tadqiqot elementlarini o'quv jarayoniga kiritish o'quvchilarning o'quv faoliyatining turli turlari; sinfda va sinfdan tashqari mashg'ulotlarda ixtiro bilan tanishish; ijodiy xarakterdagi individual o'quv vazifalarini tashkil etish

Pedagogik texnologiyalarni amalga oshirishning muhim vositasi bo'lgan interfaol metodlar turli fanlar, turli guruhlarda qayta takrorlanishi o'qituvchilarga qulaylik yaratadi. "Klaster", "Sinkveyn", "Idrok xaritasi", "Venn diagrammasi", "Blits -so'rov", "Tushunchalar tahlili", "Charxpalak", "Zinama-zina", "Zig-zag" kabi interfaol metodlar qayta takrorlanishi, egiluvchanlik xususiyatiga egaligi ularni turli fanlarni o'qitishda qo'llash imkoniyatini yaratadi. Qolaversa, hozirgi kunda umumta'lim maktabi

o'qituvchilari tajribasida "Charxpalak", "Aqliy hujum", "Dumaloq stol", "BBB", "Bumerang" "Klaster", "Test", "PIZA" va kichik guruhlarda ishlash metodlari qo'llanilmoqda.

Masalan: "BBB" (Bilaman, Bilishni xohlayman, Bilib oldim)metodi o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undaydi. Bilimlarni o'zlashtirishga mas'uliyat va qiziqishni tarbiyalaydi. 7-sinf fizika darsida bu metoddan quyidagicha foydalanish mumkin. Buning uchun o'qituvchi doskaga uch ustundan iborat jadval tuzadi. Birinchi qismga "Bilaman", ikkinchi qismga "Bilishni xohlayman", uchinchi qismga "Bilib oldim" deb yozadi . Sinfda fikrlar tugagandan so'ng o'quvchilarga yana murojaat qilib, "Dinamika" haqida yana nimalar bilishni xohlashini so'raydi.

STEAM texnologiyasi haqida. STEAM ta'lim texnologiyasi maktab o'quvchilarini yangicha o'qitish metodikasi bo'lib, an'anaviy o'qitish metodikasidan farqli metodika hisoblanadi. U o'quvchilarni bir vaqtning o'zida beshta – fan (Science), texnologiya (Technology), muhandislik, (Engineering), tasviriy san'at (Art), matematika (Math) bo'yicha o'qitishga mo'ljallangan. STEAM fan bo'yicha emas, balki mavzular bo'yicha integratsiyalashgan o'qitish tizimidir. STEAM ta'limi deganda amaliy mashg'ulotlar yordamida ilmiy-texnik bilimlarni real hayotda qo'llash tushuniladi.

STEAM texnologiyasida foydalaniladigan metodlardan biri Evristik ta'lim metodi hisoblanadi. Evristik degan so'zning ma'nosi savol javobga asosan "topaman" demakdir. Evristik metod bilan o'qitish maktablarda asosan XIX asr boshlaridan boshlab qo'llanila boshladi. Fizikada mashg'ulotlar qiziqarli bo'lishi uchun, bu mashg'ulotlardagi har bir masala yoki topshiriq so'zma so'z quruq yodlash uchun emas, balki ularning oliy faoliyatlarini ishga soladigan xarakteri bo'lishi kerak.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, umumta'lim maktablarida ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanish, ta'lim jarayonlariga STEAM texnologiyasini keng joriy etish, tahsil olayotgan yosh avlodning nazariy bilimlarinigina

o'shiringina qolmasdan, ularni tezroq amaliy va kasbiy jarayonlarga kirishga undaydi. Bu esa mamlakatimiz zamonaviy ta'limining yutuqlaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi
2. Ishmuhamedov R.J., Yo‘ldoshev M. Ta’lim va tarbiyada zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – T.: - Nihol nashriyoti, 2016
3. Berdiyeva O.B., Mirsaburov M. Matematika fanini o‘qitish metodikasi moduli bo‘yicha o‘quv uslubiy majmua. – Termiz-2020.
4. <https://pm.piima.uz/steam-ta-lim/>
5. Raxmatov I.I. Raxmatov Sh.I. Fizika darslarida elektron lug‘atlardan foydalanish metodikasi. “Fizikaning hozirgi zamon ta’limidagi o‘rni”. Respublika ilmiy amaliy anjuman materiallari. Samarqand. 2019.13-14 dekabr. - B.28-29
6. Рахматов И.И Касб-ҳунар коллежларида физика фанини ўқитишда электрон қўлланмалардан фойдаланишнинг педагогик асослари. Таълим жараёнида инновацион ғоялар ва технологияларни жорий қилиш замонавий

**ПРИМЕНЕНИЕ ФИЗИЧЕСКИХ УПРАЖНЕНИЙ ДЛЯ КОРРЕКЦИИ
УГЛЕВОДНОГО ОБМЕНА ПРИ САХАРНОМ ДИАБЕТЕ 2 ТИПА**

к. м. н., доцент Юсупова Ш.К.,

магистр 3го курса Тажибаева И.А.

Кафедра эндокринологии.

Андижанский Государственный Медицинский Институт.

Аннотация. Цель: проанализировать данные о взглядах современных авторов на применение физиотерапии при лечении сахарного диабета II типа с целью достижения стабильной компенсации углеводного обмена, изучить особенности параметров углеводного обмена у пациентов с сахарным диабетом II типа до начала реабилитационных воздействий, разработать комплексная программа физиотерапии для пациентов с сахарным диабетом II типа, включающая кинезиотерапию в сочетании с индивидуальной диетотерапией и для изучения влияние комплексной программы физиотерапии на параметры углеводного обмена у пациентов с сахарным диабетом II типа.

Ключевые слова: лечебная физкультура, физические упражнения, сахарный диабет 2 типа, углеводный обмен.

Несмотря на значительные успехи, которых медицина достигла на сегодняшний день, сахарный диабет не перестает быть одной из самых актуальных медицинских и социальных проблем современного общества. Как свидетельствует резолюция ООН, сахарный диабет признан одним из самых опасных заболеваний в мире. Сахарный диабет является одной из основных причин слепоты, почечной недостаточности, сердечных приступов, инсультов и ампутаций нижних конечностей. Количество

пациентов во всем мире неуклонно растет, и Узбекистан не является исключением, демонстрируя устойчивую тенденцию к увеличению заболеваемости и распространенности сахарного диабета. В мире сахарный диабет занимает третье место по распространенности после сердечно-сосудистых и онкологических заболеваний.

Одним из способов улучшения гликемического контроля является своевременное назначение инсулинотерапии. Однако даже адекватное применение гипогликемических препаратов, применение метаболитов и ангиопротекторов не всегда предотвращают развитие осложнений и обеспечивают поддержание стабильного гомеостаза. Современная гипогликемическая терапия не позволяет добиться нормализации всех видов обмена веществ у пациентов с сахарным диабетом. Многолетние клинические наблюдения за большими группами пациентов с сахарным диабетом II типа показали, что 60-70% впервые диагностированных пациентов поддаются лечению при применении препаратов сульфонилмочевины с удовлетворительным контролем гликемии 15-20% пациентов не имеют быстрой эффективности лечения, а 15-20% пациентов, впервые приступивших к лечению, через несколько лет после него теряют эту способность. Это явление в литературе получило название инсулинорезистентности. Для компенсации сахарного диабета диетотерапия, фитотерапия, лечебная физкультура, йогогическая гимнастика, цигун, массаж шиацу, лечебный массаж, физиотерапия, санаторно-курортное лечение, трудотерапия.

Основными механизмами действия физических упражнений на организм человека являются нервно-рефлекторные и нейрогуморальные механизмы. Существует четыре основных механизма терапевтического воздействия физических упражнений на организм пациента: тонизирующее, трофическое действие, формирование компенсации и нормализация функций. Мышечная нагрузка умеренной интенсивности,

достигаемая физическими упражнениями для средних и крупных мышц с ограниченным числом повторений, в медленном и среднем темпе, в чередовании с динамическими дыхательными упражнениями, способствует потреблению глюкозы из крови и ее полное расщепление в мышцах, тем самым снижая содержание сахара в крови. Основными целями физической реабилитации при сахарном диабете являются: регулирование уровня глюкозы в крови, стимуляция тканевого метаболизма, способствующая утилизации глюкозы тканями и снижающая потребность в инсулине; профилактика развития острых и хронических диабетических осложнений; поддержание нормальной массы тела, улучшение функционального состояния сердечно-сосудистой и дыхательной системы; расширение диапазона адаптационных возможностей пациента к физической активности; улучшение психоэмоционального состояния пациента; обеспечение высокого качества жизни.

Однако, анализируя последние исследования и публикации, можно отметить отсутствие данных о дозировке физических упражнений при сахарном диабете II типа в зависимости от уровня, степени и продолжительности снижения гипергликемии при физической нагрузке различной интенсивности. Снижение уровня гликемии у пациентов с типом сахарный диабет II типа наблюдается только вовремя и сразу после физической нагрузки. Все вышесказанное определяет актуальность разработки новой комплексной программы физиотерапии для пациентов с сахарным диабетом II типа, которая будет способствовать более устойчивой компенсации сахарного диабета.

Материалы и методы

Исследования проводились в клинике АГМИ в отделении эндокринологии. Были обследованы 40 молодых женщин с сахарным диабетом II типа средней степени тяжести, которые были произвольно

разделены на две группы: основную группу (20 женщин) и контрольную группу (20 женщин). Анализ и обобщение результатов первичного и повторного исследования углеводного обмена проводили на основании результатов определения уровня гликемии натощак и после прием пищи. Текущий мониторинг уровня глюкозы в крови проводился во время выполнения лечебной физкультуры на Super Glucocard II (GT-1640) (производства ARKRAY Inc. КОРПОРАЦИЯ KDK (Япония)), использующая Тест-полоски GLUCOCARD™ II (производства ARKRAY Inc. КОРПОРАЦИЯ KDK (Япония)). В качестве критериев компенсации сахарного диабета II типа уровень глюкозы в крови натощак составлял 6,0-6,1 ммоль/л, при контроле натощак – 3,9-5,0 ммоль/л, гликозилированный гемоглобин – $\leq 6,1\%$.

В основной группе женщин была разработана и внедрена комплексная программа физической реабилитации при сахарном диабете II типа, которая включала использование лечебной гимнастики и самостоятельную работу на основе физических упражнений с элементами асан йоги 10 видов с продолжительностью каждой асаны 6-8 секунды) и дыхательные упражнения йоги, утренняя гигиеническая гимнастика. Преимуществом терапевтического эффекта предлагаемых физических упражнений по сравнению с обычными физическими упражнениями является: 1) при выполнении физических упражнений, основанных на динамических упражнениях йоги и асанах, дыхательных упражнениях йоги используются группы мышц и суставов, не задействованные в выполнении общеразвивающих упражнений, что приводит к большему тонизирующему воздействию на центральную нервную систему, приводящему к более стабильному нормогликемия; не вызывает гипогликемических состояний, перерыв в тренировке не вызывает гипергликемии; 2) дыхательные упражнения йоги с использованием полного дыхания и асан йоги оказывают прямое массирующее действие на

поджелудочную железу, приводя к стимуляции ее эндокринной функции; предотвращают возникновение и уменьшают проявления осложнений сахарного диабета со стороны сосудов нижних конечностей.; 3) выполнение физических упражнений на основе динамических упражнений йоги и асан, дыхательных упражнений йоги вызывает нормализацию нарушений в психоэмоциональной сфере больных сахарным диабетом, приводит к более полной коррекции углеводного обмена.

В контрольной группе женщины проходили лечение по методике Попова С.Н. (2005), которая включает лечебную гимнастику, утреннюю гигиеническую гимнастику, самообучение.

Женщины основной и контрольной групп придерживались гипогликемической диеты и получали индивидуально избранная гипогликемическая терапия производными метформина и гипогликемическая диета.

Статистический анализ

Обобщение изучаемых характеристик оценивалось по среднему арифметическому значению, стандартному отклонению и ошибке среднего арифметического. Оценка статистических гипотез на основе 5%-ного уровня значимости. Для статистической обработки данных мы использовали лицензионная программа Microsoft Excel. Был проведен статистический анализ полученных результатов с учетом рекомендаций по использованию таблиц Microsoft Excel для компьютерного анализа данных.

Результаты исследования и их обсуждение

Основными критериями диагностики тяжести сахарного диабета является определение уровня гликемии в капиллярной крови натощак и через 2 часа после еды уровня гликозилированного гемоглобина (HbA1c). Поэтому мы определили исходные значения вышеупомянутых

показателей. Уровень глюкозы натощак у пациентов основной и контрольной групп составил – $8,85 \pm 0,26$ и $8,60 \pm 0,29$ ммоль/л соответственно, статистически значимой разницы между этими показателями не было. У женщин как основной, так и

в контрольных группах наблюдалось повышение уровня гликемии через 2 часа после еды ($11,47 \pm 0,29$ и $11,49 \pm 0,31$ ммоль/л соответственно) ($p > 0,05$). Эти патологические изменения подтверждают наличие сахарного диабета 2 типа у обследованных пациентов. Уровень HbA1c у пациентов основной группы и контрольной группы составил $9,80 \pm 0,21$ и $9,97 \pm 0,23\%$ соответственно ($p > 0,05$), что свидетельствует о длительном повышении концентрации глюкозы в крови в течение предыдущих 6-12 месяцев и неудовлетворительной компенсации сахарного диабета у обследованных пациентов.

Выводы. Таким образом, у пациентов с ОГ статистически значимо улучшилась гликемия натощак: от $8,85 \pm 0,26$ до $5,98 \pm 0,14$ ммоль/л, гликемия при приеме пищи: от $11,47 \pm 0,29$ до $7,68 \pm 0,15$ ммоль/л, гликированный гемоглобин – на 0,73%, что является положительным знаком ($p < 0,05$). Сравнивая показатели углеводного обмена у женщин основной и контрольной групп, мы пришли к выводу, что при повторном обследовании второй группы после авторской программы физической реабилитации они были значительно лучше и почти достигли целевых уровней. Исследование показывает, что разработана авторская комплексная программа физиотерапии, включающая кинезиотерапию в сочетании с гипогликемическим питанием и индивидуально подобранную гипогликемическую терапию метформином производные, положительно влияет на течение сахарного диабета 2 типа за счет улучшения метаболических процессов в островковом аппарате поджелудочной железы, более эффективного метаболического действия эндогенного

инсулина на клеточные рецепторы и активации клеточных ферментов и приводит к стабильному компенсационному сахарному диабету.

Литература.

1. Бирн, Х., Колфилд, Б., и Де Вито, Г. (2017). Спортивная медицина, 47(4), 717-733.
2. Кэссиди, С., Тома, К., Холлсворт, К., Парих, Дж., Холлингсворт, К. Г., Тейлор, Р., ... и Тренелл, М. И. (2016). Диабетология, 59(1), 56-66.
3. Кристенсен, Э. (2007). Йога, которая исцеляет. Москва: Эксмо, 44-80.
4. ДеФронзо, Р. А., Ратнер, Р. Э., Хан, Дж., Ким, Д. Д., Файнман, М. С., и Барон, А. Д. (2005). Лечение диабета, 28 (5), 1092-1100.
5. Диксит С., Майя А. и Шастри Б. А. (2017). Влияние аэробных упражнений умеренной интенсивности на гликозилированный 145 (1), 129.

INTRODUCTION TO THE SPECIALITY

*Navoiy viloyat Navoiy shahar 8- IATCHO'IT maktabi ingliz tili fani
o'qituvchisi Safarova Gulchehra Baxtiyorovna.*

Annontatsion: Purpose of mastering the discipline: acquisition by future specialists of fundamental economic knowledge, formation of logic of economic thinking and economic culture, teaching them basic methods of cognition and analysis of economic processes, ability to make sound decisions about economic problems related to their future; the formation of students integrated system of knowledge about future profession accountants intelligence, acquiring skills to navigate the successive stages of obtaining financial education in classical university, learning the basic concepts and categories of accounting and analytical science and practices to wide use acquired knowledge for competitive education in the first bachelor level.

Key words: processes, integrated, financial, stages

Task of the discipline: is to broadly acquaint students with the chosen direction in the field of accounting, audit and taxation; formation of modern economic and accounting-analytical thinking and skills for their further use in mastering a set of academic disciplines, which eventually form a full-fledged specialist in accounting and taxation; developing a critical attitude and the ability to navigate and use the theoretical principles of economic science and practice to successfully solve tasks, receiving a full education in the chosen specialty; gaining the ability to navigate the changing accounting and auditing environment, as well as apply the knowledge to solve specific situational tasks that will arise in the course of study in your chosen specialty.

Learning outcomes:

As a result of the course students should:

to know: a wide range of issues in the chosen field of accounting and taxation in general, a list of professional courses and special courses required for the formation of professional knowledge and skills, understanding of scientific ethics and academic culture;

be able to: properly navigate and use the theoretical principles of economics and practices for successful solving of tasks to obtain a complete education in the chosen specialty, to apply this knowledge in choosing priorities in the formulation and solution of specific practical problems; to reproduce the quoted text and to refer to the used literary sources in accordance with established requirements and standards; work independently creatively.

The content of the discipline is revealed in the following topics: Nature and major problems of the economy. The market and its driving forces. Market environment. Economic behavior of the consumer and the manufacturer. The role of the state in economic reproduction. Social Reproduction: A National and Global Dimension. University education in the context of the requirements of the European Higher Education Area. Professional training at KNEU: Characteristics of the specialty. Competent Approach to Teaching Disciplines. Academic virtue. Individual development planning. Introduction to the specialty training.

This academic discipline «Introduction to the Speciality» is a part of the Bachelor program of the «Applied Physics» speciality (specialization is «Physics of energy systems and novel energy sources»). It provides the general structure of education program, considers the power engineering structure and its operation, describes the modern trends and new directions in the power engineering. The discipline is taught in the 2d semester and includes six sections, such as «Introduction», «History of power engineering», «Energy resources supplies and energy effectiveness», «Modern and future power engineering», «Scientific and research complex of Ukraine in the field of power

engineering». The discipline includes lectures (18 hours), seminars (9 hours) and overview home preparation. The report on this discipline is the test.

The Objective of the Course The objective of the course is to give an insight into the development of the short story as a separate literary genre since the end of the nineteenth century. The course aims at [examining the formal aspects](#), the main principles, the specific characteristics and functions of genre. The course also addresses innovations and experimentation with the form and content in the context of the short story.

Preconditions for the Acquisitions of the Course The acquisition of the compulsory courses of Term 1, 2 and 3, Year I and II, the acquisition of the English language courses of Term 1, 2 and 3, Year I and II.
The Scope of the Course 1 term, 32 hours of practical classes, two academic hours a week, delivered Term 4, Year II.

Reference:

1. ” **Preconditions for the Acquisitions” 2021**
2. **“The Objective of the Course ” 2017**
3. **“This academic discipline” 2006**

Ingliz tili o'rgatishning boshlang'ich ko'nikmalari.

*Navoiy viloyat Navoiy shahar 8- IATCHO'IT maktabi ingliz tili fani
o'qituvchisi Safarova Gulchehra Baxtiyorovna.*

Annatsiya: Mazkur maqola o'rta umumta'limi boshlangg'ich sinflarida ingliz tili o'rganish/o'rgatish o'z xususiyatiga ega bo'lib, maxsus o'qitish metodikasini qo'llashni taqozo etadi. O'qitish metodikasi yaxlit tizim bo'lib, ta'lim sharoiti, maqsadi, mazmuni, metodi vositasi kabi tarkibiy qismlardan iboratdir.

Kalit so'zlar: Nutqiy ko'nikmalar, tahlil qilish, mohiyatini aniqlash, ko'maklashish, maqsad va vazifalari.

Kirish: Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ingliz tili og'zaki nutqini o'rgatish jarayoni bilan bog'liq masalalar muhokamasi bo'lib, uning predmetini esa "og'zaki nutq ko'nikmasi", ularni o'rta maktab boshlang'ich sinflari ingliz tili ta'limida shakllantirish tizimining metodik asoslari tashkil qiladi. Ayniqsa boshlang'ich sinfdan boshlab o'quvchilarni ingliz tilini o'rganishga bo'lgan qiziqishini oshirish, chet tilini o'rganishda yanada muhim elementlardan biri, so'z boyligini shakllantirish hamda o'rgangan so'zlarni qatnashtirib, oddiy gaplar tuzish orqali o'rgangan so'zlarini mustahkamlash, ko'rgazmali qurollardan foydalanish, bir guruhga kiruvchi so'zlarni, ranglarni, hafta kunlarini, oylarni, fasllarni va shunga o'hshagan so'zlarni sh'er tarzida yodlatish bola ongida chuqur iz qoldiradi.

Asosiy qism: Tadqiqotning maqsad va vazifalari. Tadqiqotning asosiy maqsadi-xorijiy tilda og'zaki muloqot yuritish faoliyatining tarkibiy qismi bo'lgan "gapirish va tinglab tushunish ko'nikmalari"ni shakllantirishning metodik xususiyatlarini tahlil qilish va o'rganishdir. Ushbu maqsadni amalga oshirish, o'z navbatida, quyidagi vazifalarni tadqiq etishni taqozo etadi:

-xorijiy tillarni o'qitishda og'zaki nutqni o'rni, mohiyatini aniqlash va bu maqsadga mavzuga oid lingvistik, pedagogik, metodik adabiyotlarni o'rganib chiqib, ulardan tanqidiy foydalanish orqali erishish;

-og'zaki nutqning turlari hisoblangan gapirish va tinglab tushunishni farqlash va ularning tillar ta'limidagi o'rnini qiyosiy o'rganish va tahlil etish;

-og'zaki nutq ko'nikmalarini shakllanishida ona tili fonetik tizimi haqidagi bilimlarning o'rni va unga tayanish imkoniyatlarini o'rganish;

-boshlang'ich sinflar uchun mo'jallangan ingliz tili darslik va o'quv qo'llanmalarida og'zaki nutq materialni yoritilishini tahlil qilish;

-boshlang'ich sinf darsliklaridagi og'zaki nutq ko'nikmasini shakllantirishga yo'naltirilgan mashqlar tizimini tahlil qilish va ularni samarali turlarini qo'llash haqidagi ko'rsatmalarni umumlashtirish;

-berilayotgan metodik ko'rsatmalarni amaliyotga tatbiq etish tamoyillarini belgilash va uslubiy yo'llarini ko'rsatish va h. k. z.

Tadqiqotning ilmiy farazi quyidagicha boshlang'ich sinf o'quvchilarida ingliz tili og'zaki nutq ko'nikmalarini shakllantirish va uning nutqiy muloqotda qo'llash malakasini egallashga ko'maklashish maqsadida tez va oson erishishning asosiy omili xorijiy til ta'limini uni qanday maqsadda va yo'nalishda o'rganilishiga nisbatan tashkil qilish bilan bog'liqdir. Tanlangan til materialining lisoniy xususiyatlari tillararo tipologiyasi ko'rsatkichlar hamda tilga oid nutq vaziyatlarini hisobga olish asosida tuzilgan mashqlaridan foydalanish talabalarning nutqiy ko'nikmalarini shakllanishiga ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

Xulosa: Bunday vaziyatning paydo bo'lishi natijasida respublikamizda chet tillari bo'yicha yangi o'quv dasturlarga, darsliklarga, o'quv qo'llanmalarga, ilmiy ishlarga, yuqori malakali chet tili o'qituvchilariga talab kundan – kun oshib bormoqda. Shunday ekan bilim olishda hech ham charchmaylik. Xarakat qilgan har qanday inson, qaysi sohada bo'lmasin u albatta o'z niyatiga erishgay.

Foydanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Adams V. S., Zimmer B. E. Understanding Psychology. –New York: McGraw-Hill Inc., 1990. –296 p.
2. Anderson Th., Forrester K. Reading then Writing: From Source to Essay.–New York: McGraw-Hill Inc., 1992. –523 p.
3. Arends R. I. Learning to Teach. –New York: McGraw-Hill Inc., 1994. –549 p.
4. Bellack A. A. The Language of the Classroom. –New York: Teachers College Press, 1996. –274 p.
5. Brumft C. Communicative Methodology in Language Teaching.– Cambridge University Press, 1992. –166 p.
6. Byrne D. Classroom Observation Tasks. – Cambridge University Press, 1992. –120 p.

**Ingliz tili darslarida o'quvchilarining ingliz tilida nutq ko'nikmalarni
takomillashtirish usullari.**

*Navoiy viloyat Navoiy shahar 8- IATCHO'IT maktabi ingliz tili fani
o'qituvchisi Safarova Gulchehra Baxtiyorovna.*

Annatsiya: Ushbu maqola ingliz tilida Nutq o'stirishning asosiy maqsadi: o'quvchilarning ingliz tilidagi og'zaki nutqini rivojlantirishdan, atrofdagilar bilan nutqiy muloqotda bo'lish malakasini shakllantirishdan iborat.

Kalit so'zlar: Grammatik shakllari, tarofdagi buyumlar, hodisalar, o'simliklar, nutqini rivojlantirish.

Kirish: O'rta umumta'lim maktablari ingliz tili darslarida og'zaki nutq mashqlarini tahlili va o'quvchilarida ingliz tili og'zaki nutq ko'nikmalarini shakllantirish va uning nutqiy muloqotda qo'llash malakasini egallashga ko'maklashish maqsadida tez va oson erishishning asosiy omili xorijiy til ta'limini uni qanday maqsadda va yo'nalishda o'rganilishiga nisbatan tashkil qilish bilan bog'liqligi haqida.

Maktablarda boshlang'ich sinf o'quvchilariga ta'lim – tarbiya berishda eng asosiy vazifalardan biri o'quvchilarga ona tilini o'rgatish bilan bir qatorda xorijiy tillarni o'rgatish, shu nuqtaiy nazardan ingliz tilini o'rgatishdir. O'quvchini ingliz tiliga qiziqтира olish, ingliz tilida nutqini rivojlantirish, nutqiy munosabatga, muomalaga o'rgatishdir.

Nutq o'stirishning asosiy maqsadi: o'quvchilarning ingliz tilidagi og'zaki nutqini rivojlantirishdan, atrofdagilar bilan nutqiy muloqotda bo'lish malakasini shakllantirishdan iborat.

Asosiy qism: Nutq o'stirish vazifasi o'z ichiga bir qancha maxsus vazifalarni oladi:

1. O'quvchilarni sinf xonasi va tevarak-atrof bilan tanishtirish, nutqini o'stirish, lug'atini boyitish.

2. Nutqning grammatik tomonini shakllantirish.

3. nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash.

Lug'at ustida ishlash ko'rgazmali qurollardan tahqari sinf xonasidagi ko'rgazmalardan hamda tevarak-atrof bilan tanishtirish orqali ham amalgam oshiriladi. O'quvchilarni tevarak - tarofdagi buyumlar, hodisalar, o'simliklar, hayvonot dunyosi va hokozolar bilan tanishtirish jarayonida ularning nomlarini, sifatlarini, hususiyatlarini inglizcha so'zlar bilan aytamiz.

Ingliz tili darslaida lug'at bilan ishlash juda muhim bo'lib, o'qituvchi o'quvchilarga o'rtoqlari bilan ingliz tilida nutqiy muloqotga kirishib keta olishiga yordam beradigan tanlab hamda dialogik nutq yordamida ular nutqiga kiritib boradilar. O'quvchilarni so'zlarning tarjimasini tushunishga o'rgatibgina qolmay, balki bu so'zlarni nutqlarni faol ishkatischga ham odatlanib boradilar. Lug'at tilning qurilish materialini hisoblanadi. Grammatika esa gapda so'zlarning o'zgarishi va ularning bog'lanish usullarini belgilaydi. Bundan tashqari, grammatika tilning qurilish modelini (so'z yasovchi, so'z o'zgartiruvchi) belgilaydi. O'quvchi ingliz tilining barcha grammatik shakllarini qancha erta o'zlashtirsa, u aqliy jihatdan ham, nutqiy jihatdan ham shunchalik tez rivojlanadi. Agar o'quvchida nutqning grammatik tomoni noto'g'ri shakllansa, aqliy rivojlanishi kechkadi. O'qituvch har bir mashg'ulot va o'yin turlarida bolalar nutqidagi grammatik xatolarni tuzatishi kerak. O'z vaqtida tuzatilmagan grammatik xato bola nutqida mustahkamlanib, uni tinglayotgan boshqa bolalar nutqida ham grammatik xatolarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Biroq maxsus tashkil etiladigan o'yinlarda bola nutqidagi yoki bu salbiy jihatlarni ogohlantirish bo'yicha ish olib, bola nutqida paydo bo'lgan grammatik hatolarni o'z vaqtida bartaraf etish lozim.

Xulosa: Mahsus tashkil etiladigan o'yin va mashg'ulotlarda bolaning diqqati faqat kerakli grammatik shakllarga jalb qilinadi. So'z, uning shakl jihatdan o'zgarishi, so'z birikmasi yoki gaplar ular aqliy faoliyatining mazmuni bo'lib qoladi. Bunday mashg'ulotlarni izchillik va ketma-ketlik bilan olib barish natijasida bolalar qanday gapirish kerakligini anglaydilar, savodli chiroyli

gapirishga harakat qiladilar. Qulay ishchanlik ruhida tashkil etiladigan mashg'ulotlar bola diqqatini chalg'ib ketishining oldini oladi, ular o'qituvchining tushuntirishlarini, ko'rsatmalarini diqqat bilan tinglaydilar, o'rtoqlarini nutqini kuzatadilar. Mashg'ulotda nutq namunasini oladilar va o'z nutqlarida undan foydalanadilar. Ko'pgina o'quvchilar o'z o'rtoqlarining xatolarini tuzatishda o'qituvchining eng yaqin yordamchisiga aylanib qoladilar. Bolalar nutqidagi grammatik xatolarni ogohlantirish, tuzatish maqsadida tashkil etiladigan maxsus mashg'ulotlar olib borishda quyidagi metodik ko'rsatmalarga amal qilish kerak.

Foydaniilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Саломов Ф. Таржима назарияси асослари. –Т.: Ўқитувчи, 1983. –232
2. Саломов Ф. Таржима ташвишлари. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1983. – 192 б.
3. Сатторов Т.Қ. Бўлажак чет тили ўқитувчисининг услубий омилкорлигини шакллантириш технологияси (инглиз тили материалида). – Т.:ТДЮИ, 2003. –192 б.
4. Теоретические основы методики обучения иностранным языкам в средней школе / Под ред. А.Д. Климентенко, А.А. Миряловой. –М.: Педагогика, 1981. – 456 с.

KICHIK YOSHDAGI BOLALARGA INGLIZ TILINI O'QITISH

*Navoiy viloyat Navoiy shahar 8- IATCHO'IT maktabi ingliz tili fani
o'qituvchisi Safarova Gulchehra Baxtiyorovna.*

Annotatsiya: Vatanimiz mustaqillikka erishgandan so'ng mamlakatimizda chet tillarini o'rganishga katta e'tibor berib kelinmoqda. Jumladan, 2012-yil 10-dekabrda qabul qilingan «Chet tillarini o'rganish tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori hamda 2013–2014-o'quv yilidan boshlab umumta'lim maktablarining birinchi sinflarida xorijiy tillarni uzluksiz o'rgatishning joriy etilishi buning isbotidir.

Kalit so'z: role play , Icollej, foot, bicycle, automobile, train, boat, airplane

Hozirgi kunda nafaqat maktab, litsey, Icollej o'quvchilari va oliy o'quv yurtlari talabalariga, balki M. T. M. tarbiyalanuvchilari va turli sohada ishlovchi xodimlarga ham chet tilini, xususan, ingliz tilini o'rgatish yo'lga qo'yilgan. Buning sababi bor, albatta. Iqtisodiy, fan va madaniy jihatdan rivojlangan davlatlarning tillarini o'rganish jahon ilm- fani va taraqqiyoti yutuqlarini egallashning bosh omilidir.

Til o'rganish ham yosh davrlariga bog'liq. Psixologlarning fikricha, bolalar kattalarga nisbatan tilni tez va oson o'zlashtiradilar. Bolalarda til o'rganishga bo'lgan tabiiy moyillik, ularda taqlid qilish xususiyati kuchli ekanligi, kattalarga qaraganda bolalar vaqtining ko'pligi buning asosiy sabablaridandir. Shuni e'tiborga olish kerakki, 6–7 yoshli bolalar ma'lumotlar ma'nosini tushunib emas, uni mexanik tarzda yodlaydi. Shuning uchun boshlang'ich sinf o'quvchilariga ingliz tilini o'rgatishni grammatik tushuncha berishdan boshlamaslik zarur. Aks holda chet tilini o'rgatishning dastlabki qadamidanoq bolani zo'riqtirib qo'yish va qiziqishini so'ndirib qo'yish mumkin.

Shunday ekan, kichik yoshdagi bolalarga xorijiy tilni o'rgatish ancha mushkul va mas'uliyatli. Bolalarga ingliz tilini mazmunli va qiziqarli o'rgatish uchun quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

- qo'shiq va she'rlar orqali tushuntirish yoki esda qolishi qiyin bo'lgan, ma'noga ega bo'lmagan harf yoki birikmalarni kuyga solib o'rgatish.

Bunga misol qilib, bolalarning ingliz tili alifbosini qo'shiq qilib o'rganishlari shunchaki yodlashdan ko'ra samarali ekanligini ko'rsatish mumkin.

- aqliy va jismoniy harakatlar bilan bo'g'liq bo'lgan o'yinlar;

- multfilmlar; Bolalar til o'rganish mobaynida multfilmdagi gaplarni tushunma- sada, multfilm qahramonlarining harakatlari orqali ular ishlatayotgan so'zlarni tushunishga intiladi. Bu esa bolalar uchun qiziq va til o'rganishlari uchun samarali yo'l.

- rol ijro etish (role play) o'qituvchi biror ma'lumotni, masalan, hayvon yoki qushlarning nomlarini o'rgatayotgan paytda rol orqali ijro etishi yoki bolalarga ijro ettirishi lozim. Misol uchun: bir o'quvchi itning vovillashi, mushukning miyovlashini ko'rsatib bersa, boshqa bir o'quvchi bu tovushlar qaysi hayvonga tegishli ekanligini bilib, uning inglizcha nomini aytishi zarur.

- mavzuga oid muhit; O'qituvchi mavzusiga qarab o'sha muhitni yaratib bera olsa, bolalar tilni yaxshi o'rganishadi. Masalan: traveling, birthday, in the kitchen va boshqalar. Traveling (sayohat) mavzusida o'qituvchi sayohat uyushtirishi, sayohatga qanday vositalar orqali (foot, bicycle, automobile, train, boat, airplane) borish mumkinligi, qayerlarga sayohat qilish (Tashkent, Samarkand, Bukhara, England, USA) muhimligi haqida ma'lumot beradi. Bu hoi o'quvchilarning so'z boyligini, til imkoniyatlarini kuchaytiradi, dunyoqarashini o'stiradi.

- topishmoqlar; Bolalarda topishmoqlarning javobini topishga qiziqish kuchli. Shuning uchun o'qituvchi topishmoqni ingliz yoki o'zbek tilida aytsada, uning javobini bolalardan ingliz tilida aytishini talab qilishi lozim. Shunda bolalar so'zlarni tez o'rganishadi.

- amaliy mashg'ulotlar (mevalar va boshqa oziq-ovqatlarni tatib ko'rish, gullarni hidlab ko'rish); Bu jumlaning bir amaliyotchi psixologning fikrlari bilan izohlash mumkin: " Bolalarning esida biror narsaning mahkam o'rnashib qolishini xohlovchi pedagog bola sezgi organlarining mumkin qadar ko'prog'ini ko'zi, qulog'i, tovush organi, muskul sezgisi va, hatto, agar iloji bo'lsa, hidlash va ta'm bilish organlarini esda tutib qolish jarayonida qatnashtirishga harakat qilishi kerak». Masalan: o'qituvchi bir o'quvchining olmani tatib ko'rish paytida uning rangi qizil(red) yoki yashil(green), ta'mi shirin(tasty) yoki nordon(), xushbo'y() hidi haqida ma'lumot berishi va boshqa o'quvchilarga ham mevalarni yedirib, u bolalardan o'sha meva haqida inglizcha ma'lumotlar berishini talab qilishi lozim. Bu hoi bolaning keyingi o'rganishlarida ham yordam beradi. O'qituvchi o'quvchilardan ranglarning inglizcha nomini so'rab qolsa, bola darrov meva yegan paytini eslaydi, qizil-red, yashil-green ekanligini tez xotirlaydi. Demak, bunday usuldan foydalanish o'quvchining ma'lumotni uzoq muddatda xotirasida saqlab qolishini ta'minlaydi.

- imo-ishoralar, yuz ifodalari orqali; O'qituvchi bolaga biror gapni gapirganda yoki buyruq berganda, masalan, bu yoqqa kel (come here), kitobni och (open the book), turing (stand up), doskaga qarang (look at the blackboard) kabi gaplarda imo- ishoralardan foydalansa bolaga tushunarli bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. "Ingliz tili adabiy merosi"
2. "Boshang'ich ingliz tili"

INGLIZ VA QORAQALPOQ TILLARIDA KONVERSIYA HODISASI

Badirova Dilfuza Asamatdinovna

Qoraqalpoq Davlat Universiteti

Ingliz til bilimi kafedrası

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada ingliz va qoraqalpoq tillarida konversiya hodisasi va konversiya modellari, yangi so'z hosil qilish uslublari misollar orqali keng yoritilib berilgan. Shuningdek, ushbu maqolada til qurilmasidan qanday foydalanish mumkinligini va qanday paydo bo'lganligini berilgan.

Kalit so'zlar **Konversiya, so'z turkumi, so'z shakllanishi, til, grammatika**

Ingliz tili grammatikasida, konversiya hodisasi so'zlarni shakllantirish mavjud so'zni boshqa so'z sinfiga, nutqning bir qismiga yoki sintaktik toifaga tayinlaydigan jarayon. Ushbu jarayon “nol hosilasi” yoki “funktsional siljish” deb ham ataladi. Grammatik konversiyaning ritorik atamasi antimeriya. Ushbu maqolada til qurilmasidan qanday foydalanish mumkinligini va qanday paydo bo'lganligini berilgan.

Nima uchun nutqning bir qismini boshqasiga o'zgartirish kerak?

Jan Aytchison, til o'zgarishi muallifi, konversiya hodisasi haqida: ushbu jarayon qanday foydali va omadli qo'llanilganligiga misollar keltiradi. Misoli: Melissa went to town and did a buy. (Melissa shaharga ketdi va xarid qildi). Bu yerda to buy (xarid qilmoq) fe'l turkumi did a buy (xarid) ot turkumiga o'zgargan. Ingliz tilida, biz ta'kidlaymizki, bir zumda biror narsa qilish uchun konversiya hodisasi kabi oddiy vosita yo'q. Huddi shunday qoraqalpoq tilida ham fe'llarning ot so'z turkumi sifatida qo'llanilishiga misol: Men bul tapsirmani orinlawg'a bir neshe ma'rte **urindim**. Menin' bul tapsirmani orinlawg'a **uriniwlarim** bosqa ketti. Bu yerda **uriniw** (harakat qilmoq) fe'l so'z

turkumi **uriniw** (harakat) ot so'z turkumi sifatida qo'llanilib, otning barcha xususiyatlarini o'zlashtirgan.

Ushbu turdagi tezkor va puxta faoliyat hayot sur'atlarining o'zgarishini anglatishi mumkin, bu esa o'z navbatida tilda aks etadi, chunki biz nutqning bir qismini boshqasiga aylantirish uchun tobora ko'proq konversiyalardan foydalanamiz- "(Aitchison 1991).

Ba'zi so'zlar shu qadar uzoq vaqt davomida nutqning bir nechta qismlari sifatida faoliyat yuritib keldiki, ularning kelib chiqishi biroz noaniq. Tabiiyki, bu kabi so'zlar uchun savol tug'iladi: qaysi biri birinchi bo'lib kelgan, ot yoki fe'l? Muallif va tilshunos Barri Bleykning ushbu jumboq haqida nima deyishini ko'ramiz. "Deyarli barcha misollar [nolga aylantirish] ot, fe'l va sifat o'rtasidagi siljishdir. Ba'zi hollarda siljish yo'nalishi aniq.

Bizda ot matni uzoq vaqtdan beri mavjud edi, ammo u yaqinda mobil/uyali telefon orqali qisqartmalarga to'la xabarlarini yuborish haqida gap ketganda fe'l sifatida ishlatila boshlandi. Boshqa holatlarda, masalan, syujetda bo'lgani kabi, nutqning qaysi qismi birinchi bo'lib kelganini birinchi otmi yoki birinchi fe'lmi ekanligini aytishdan tortinishimiz mumkin. (Bleyk 2008).

Zamonaviy ingliz tilida yangi konversiyalar hali ham yaratilmoqda va bu har doim ham shunday bo'lishi mumkin. O'z hayotlarini shu kabi jarayonlarni o'rganishga bag'ishlagan til mutaxassislari ma'no konversiya bo'ladimi yoki semantik jihatdan mantiqiy bo'ladimi degan eng katta determinantlardan biri ekanligini ta'kidlaydilar—axir so'zlarga tasodifiy ravishda yangi sintaktik toifalar berilmasligi kerak. Konversiya/nolni keltirib chiqarish yondashuvlaridan quyidagi parcha ushbu mavzuga qaratiladi.

Lingvistik konversiya "So'z sinflari tizimi uchun ma'no juda muhimdir ... ushbu fikrni konverciya misollarida ko'rishimiz mumkin. Bu etimologik bog'liqligiga qaramay, endi semantik jihatdan biz ular o'rtasida xuddi shunday munosabatlar mavjudligini aytishni istashimiz mumkin. Shunday qilib, biz konversiya qilishning potentsial misollarini tan olishimiz uchun etarli darajada

ma'no bilan bog'liq tushunchani ishga solishimiz kerak " (Bauer va Hernandez 2005).

Tilshunoslikda konversiyaga oid misollarni deyarli har qanday gapirish va yozish uslubida topish mumkin, ba'zilari esa fe'l sifatida maskalanadigan ot kabi boshqalarga qaraganda ancha osonroq. (Graham 2009).

Any noun can be verbed. (Courtney 2008). **Verb –Fe'l** bu ot so'z turkumi ushbu misolda **verbed-fe'llashtirilgan** holida qo'llanilib **fe'l** so'z turkumi sifatida qo'llanilgan.

Hatto William Shekspirning o'zi ham ushbu lingvistik qurilmaning muxlisi edi va har qanday imkoniyatdan foydalanib, so'zni ijodiy ravishda o'zgartirdi. Ya'ni o'z ijodida konversiya hodisasidan juda ko'p foydalangan. Tilshunos Devid Kristal Shekspir haqida "Shekspir konversiya bo'yicha mutaxassis edi" –deydi.

Shekspir asarlarida hatto inson nomlari ham fe'l so'z turkumiga aylanishi mumkin. Misoli: Petruchio is Kated. Uning ba'zi konversiyalari haqiqatan ham jasur ko'rinadi. Lekin u qilgan barcha narsalar biz bilan birga bo'lgan tabiiy kundalik foydalanishga tegish edi" (Crystal 2012).

Ex: "Boys spent the night with Mr.Vaughan and they breakfasted together in the usual way upon bacon and eggs, toast, marmalade and coffee", (Sayers 1928)

Bu yerda **breakfast** ot so'z turkumi **breakfasted** fe'l so'z turkumi sifatida qo'llanilgan. Ingliz tilida har qanday ot fe'l so'z turkumiga aylanishi mumkin. Lekin, bu hodisa qoraqalpoq tilida uchramaydi, ya'ni boshqa so'z turkumlari fe'l so'z turkumiga aylanmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

4. Aitchison, Jan. Til o'zgarishi: taraqqiyot yoki parchalanish? Kembrij Universiteti Matbuoti, 1991 Yil.

5. Badirova D.A "Inglis ha'm qaraqalpaq tillerinde basqa so'z shaqaplarinin feyilge o'tiw qubilisi". QMU Xabarshisi 2019-j. 3-san 157

6. Badirova D.A “Conversion process in English and Karakalpak languages”.Filologiya ha'm shet tillerdi oqitiwdin' ahmiyetli ma'selleri konferenciya toplami 2020.
7. Bauer, Lori va Salvador Valera Ernandes. "Konversiya yoki noldan chiqarish: kirish."Konversiya/nol hosilaga yondashuvlar, Vaxmann Verlag, 2005 yil.
8. Bleyk, Barri J. Hammasi Til Haqida. Oksford Universiteti Matbuoti, 2008.
9. Courtney, Kevin. "Con Matn Verbing."Irish Times, 18 Mar. 2008.

SEMANTIC ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS

Amanov Alisher Kakhramonovich

Teacher, Tashkent State Transport University, Department of

Foreign Languages

Abstract: *In our article, phraseological dictionaries selected from various expressions time semantics are analyzed with examples given by scientists.*

Keywords: *categories, non-trivial matter, semantic, non-trivial matter, psychologically.*

Selected from different idioms phraseological dictionaries make up the semantic field of time.

The semantic field, a term used in linguistics to refer to most language units together, united by some common (integral) semantic features; in other words - have some common components of a non-trivial matter.

Semantic field has the following main features: L.M Vasilyev offers distinguish between semantic word classes (they can enter and idioms) and semantically field (along with the words and phraseology they also include grammatical language means) [1].

1. The semantic field is intuitive and has a native speaker for his psychological reality.

2. The semantic field is autonomous and can be isolated as an independent sub-system language.

3. Units of the semantic field are bound by the system or other semantic relations.

4. Each semantic field associated with other semantic language fields and together with them form a language system.

Features a separate semantic field associated regular and systemic relationships, and, consequently, all the words of the field are mutually opposed to each other.

L.M.Vasilev notes that the semantic field is perceived by native speakers as some independent association that will be mapped to a particular area of human experience, ie, psychologically real [1].

L.M Vasilyev offers only call such semantic word classes, which involve regular members oppositions (i.e those which are regularly repeated in the various microarray of the paradigmatic fields) [1]. For example, verbal semantic field time is structured such pro-be proportional to the opposition as early - late; always - never [1].

Phraseological - semantic group (FSG) is referred to as extensive in terms of its membership organization of words, which combined the basic semantic component. The semantic component summarizes several different genera of the family (gipersem), the class of objects, attributes, processes, relations.

A. Wierzbicka, together with other scientists have put forward 60 candidates for universal elementary meanings. Among the selected categories, they take into account the natural semantic categories, such as time, space and others. A. Wierzbicka in the field of time highlights the semantic groups such as "now", "after", "before", "long", "short-lived", " while "[Wierzbicka, 2001].

For a comparative analysis of English and Russian FE, expressing the time allocated phraseological group combined basic semantic components:

1. FSH, reflecting the concept of "early - late"
- 2.FSG - "long ago - recently"
- 3.FSG - "the past - the future"
- 4.FSG - "always - never"
- 5.FSG - "now - then"
- 6.FSG - "Timeliness - timeliness"
- 7.FSG - "long - short"

8.FSG - "fast - slow"

9.FSG - "always, often - rarely, sometimes"

Consider the entire group in order:

1. "early - late"

1) Phraseological subgroup, reflecting the concept of "early", plays an important role in Russian and English cultures.

We know that in Russia the peasants worked hard, hard work performed, as well as the work has been very much, they had to get up very early. The time was very valuable, so farmers do not spend it in vain. The concept of "early" is very appreciated in Russia, as it was the embodiment of hard work and success in business. To this day, the concept of "early" is very much appreciated by people:

- *ни свет ни заря*
- *чуть свет*
- *[вставать] с петухами*
- *кто рано встает, тому бог подает*
- *ранняя пташка*
- *до света*

In English culture concept of "early" is more important than the Russian, especially in the business sector and the business community. Therefore, in order to thrive and be successful, you need to get up very early:

- long before dawn; a day before the fair
- at the peep of day
- with the lark (with the sun)
- at the first hint of day
- at first light
- Rise at cock-crow
- the early bird catches the worm
- Early bird

Basically evaluation of phraseological units in Russian and English languages is positive, but also can be seen as negative:

- *ложиться спать с курами*

-go to sleep at the same time as the hens

So, we can say that much difference between the phraseology with the concept of "early" in Russian and English is not observed.

2) In English and Russian phraseological units with the theme of "late" is not so much, and they also have both positive and negative evaluation.

In both languages preferred action than inaction:

- *лучше поздно, чем никогда*

- *Better late than never*

For Russian human characteristic temper, emotions overshadow the mind, so first action is carried out, and only then interpreted:

- *после драки кулаками не машут*

- *ничего не поделаешь*

- *хорошая, мысль приходит опосля*

- *русский мужик задним умом крепок*

The younger generation of both cultures prefers to go to bed very late. Most often, these wave functions of phraseology is negative:

- *до петухов*

- To sit till the cock-crow

There are also differences in phraseologisms both languages is not observed.

2. "long ago - recently"

1) As in Russian and in English, there is a tendency to exaggerate anything, especially when it comes to the concept. "Long ago - recently" Naturally, it will be observed differences in the shaped components. In order to show that the event has occurred for a long time, the names of the Bible are used, fairy tales, historical events, and so on. D.

- *адамовы(веки) времена*

- *испокон века (от века)*
- *много воды утекло*
- *времена царя Гороха*
- *во время оно (во оны времена)*
- *в свое время*
- *с колыбели*
- *сколько лет, сколько зим!*
- *с незапамятных времен*
- *From the cradle*
- *From the dawn of time*
- *A lot of water has flown since then*
- *Dating from the times of the siege of Eighty-eight*
- *When Adam was a boy*
- *When queen Anne was alive*
- *In the year dot*

If the Russian language idiom с Young Nails has a positive assessment, in English, he may have a negative:

-from the time one was a little shaver (knave, young man)

In Russian idiom that refers to both the female and male gender, in English - only to male.

He also may have positive connotations:

-from the earliest youth; from the tender nail

2) Phrases with the concept of "recent" is not so much, but they are treated the same way in both languages. Idiom, which VF represents a short stay somewhere either has a negative connotation in both languages, but English culture it is more pronounced, as the British are beginners with caution and suspicion:

- To be somewhere next to no time
- Smb.is a fresh hand at smth.
- No, the week

After analyzing the data, EF, we can conclude that in the English and Russian languages, EF, reflecting the concept of "long ago - recently" have existence differences.

3. "Past - Future"

1) more characteristic of the future plan for English culture. The English do not live in the past or the present, as a Russian, and the future. They already anticipate in advance their future, some events, successes, etc.:

- *расти как грибы*
- *не по дням, а по часам*
- Time to come («future times»)
- Have a great future

However, in Russian culture often refer to people who see the future, since there is such a feature of Russian as a curiosity, a desire to know what will happen in the future:

- Look into the future
- Tell fortunes on King
- Throw a lot

2) The British believe that everything can be changed, and there is nothing that cannot be changed, while the Russian people believe in the inevitability of some events, that everything is already a foregone conclusion, that is more characteristic of beingness for Russian culture - a contemplative attitude toward the future:

- What will be will be minovate;
- That is, it will be
- time will tell
- wait and see
- Wait in the wings
- do not count your chickens before they are hatched
- Granny half said
- God put per capita

- We are alive - not dead men

- come what may

3) Idiom with the concept of the "past" in the Russian language a compensation point to the position:

- It was, it was

- That was then passed

- The former does not return

- The lost time cannot be undone

- Let bygones be bygones

- What it was then splyl

- That was overgrown bylem

- That was overgrown with grass

Russian fatalism leads to the fact that life's obstacles seem insurmountable, and, consequently, there is no point taking any action in order to overcome the unfavorable situation. Therefore, in the Russian language more than of phraseology to this subject, and it is essentially a negative evaluation.

4) Also, the Russian people are very often refers to the old days, because in the past it was all good. The same is true in English culture:

- The good old days

- Good old time

Moreover, this idiom is used basically only men as in Russian and in English.

4. "always - never"

1) The abstract notion of "always", displayed in phraseologisms English and Russian, is a kind of poetic hill and has a mostly positive staining in both languages. Typically, these idioms belong to the theme of friendship, love, gratitude and hatred:

- Until the end of

- forever and ever

- For ever

- forever and ever
- On the coffin of life
- To the grave
- To the grave
- Until the last breath
- Once and for all
- Till the cows come home
- To the grave
- To the tomb

Phrases with the concept of "always-never" are difficult to benchmarking, as express universal concepts, which are the same in almost all languages.

2) Idiom with the notion of "never" and Russian, and in English often have a negative connotation:

- Before the new brooms will not forget
- For a moment
- For a minute
- Under any pretext
- When the cancer at Mount whistle;
- no way
- Under any sauce
- Under any pretext
- Never for a moment
- Not for a minute
- On no account
- Under the circumstances
- The day pigs fly
- When the moon turns green cheese
- When two Sundays comes together
- On the second Sunday of next week

- Tomorrow come never
- When hell freezes over
- Not for love or money
- Not for all the tea in China

Thus, analyzing the data, phraseological, we can say that the wave function is the same in both languages. Idiom meaning "never" are more common in the English language and have a more vivid imagery due to the fact that the British were more categorical and principled than Russian.

5. "now - then"

1) Because the mentality of the British laid helpfulness, courtesy, idioms meaning "now" in relation to the service sector in the English culture play a more important role than in Russian, as helpfulness and speed of action contribute to the material benefit:

- As good time as any
- In a jiffy
- In a tick
- In a trice («this time»)

In Russian culture, this time is less important, because in the mentality of the Russian people have this trait as slow and often now means then, so phraseologisms this value is less than:

- This very minute;
- just a second.

2) In Russian culture, people are used to do the work slowly, sometimes too much to delay its implementation:

- Work is not a wolf (the bear), the forest will not escape
- Postponed for the time being
- postpone on later
- Shelve
- after the rain on Thursday
- Signed so with shoulders down

Phrases with a wave function is practically not found in English.

However, there are idioms, which condemn laziness:

- Do not put off for later what can be done now
- Business before pleasure

6. "Timeliness - timeliness."

1) As we know, Russia is among the countries with polychrome faiths, then there is communication with people, networking and family. Therefore, in Russian culture time it is not as important as in English culture, especially when it comes to timeliness. Western countries, especially Britain and America, live on the principle of time - the money, so they timeliness (punctuality) is an important factor. But nevertheless timeliness appreciated in both languages (especially in business circles) and has a positive evaluation. The differences of both languages are only quantitative and phraseological units of "timeliness" predominate in the English language:

- In exactly
- in my time
- strike while the iron is hot.
- The minute
- Just what we needed
- Prepare sleighs in summer and in winter the cart
- Second in the second
- On the nose.
- Per hour per hour
- A time to scatter stones and a time to gather stones
- In due time
- Strike while the iron is hot
- Make hay while the sun shines
- On the dot
- On the tick
- In the very nick of time

- make provision for a rainy day
- To a split second
- To a T
- To a hairs breadth
- The best part of an hour
- Business first, pleasure after
- In the morning mountains, in the evening fountains
- Time and tide wait for no man
- High time

2) The concept of "untimely" in both languages can have a different color. In Russian culture, it has a positive coloration and negative. In English the same - often negative. The British used to that at all of them painted by the hour, and often refers to the unexpected (for example, for the arrival of intruders) more negatively, as it knocks them out of his personal schedule. Russian also refer to it more easily. As the Russian and the British considered "untimely" factor, unsettling, and to understand whether this factor is positive or negative is very difficult, because everything depends on the situation:

- If the snow on the head
- Hit like an ax head
- out of the blue
- out of a clear blue sky
- out of nowhere
- X Hit Y like a thunderbolt
- X Was (like) a body blow (to Y)
- Y Was stunned by X
- like a bolt from the blue

It is clear that the negative connotations are:

- Like a bolt from the blue
- Wrong time
- Uninvited guest is worse than a Tartar

-like a bolt from the blue

- Out of the blue

-it is not a good time

As we can see, the difference observed in the number of phraseological units, and again the preponderance in the direction of British phraseologisms.

REFERENCES

1. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика : учеб. пособие для вузов / Л. М. Васильев. – М. : Высш. шк., 1990. – 175 с.
2. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / А. Вежбицкая. – М. : Яз. славян. культуры, 2001. – 287 с.

ADDITIONAL REFERENCES

3. Amanov, A. K. Cognitive and linguocultural Features of the English wedding ceremony. *Zien journal of Social Science and Humanities*, 2021.

4. Amanov, A. K. Principles of communicative competence and its practical reflection on homework. *International Interdisciplinary research journal (GIIRJ)*, 480-484, 2021.

5. Kakhramonovich, A. A. (2021). PRINCIPLES OF COMMUNICATIVE COMPETENCE AND ITS PRACTICAL REFLECTION ON HOMEWORK. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 9(12), 480-484.

6. Kakhramonovich, A. A. (2022). Competence And Its Practical Reflection. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, 4, 160-164.

7. Kakhramonovich, A. A. (2021). Cognitive And Linguocultural Features of The English Wedding Ceremony. *Zien Journal of Social Sciences and Humanities*, 3, 49-54.

8. Amanov, A. Q. (2019). TESTING AND EVALUATION. In *Инновационные технологии в науке и образовании* (pp. 278-281).

9. Amanov, A. Q. (2019). TASKS AND TEACHING ACTIVITIES. In *Инновационные технологии в науке и образовании* (pp. 275-277).

**SEMANTIC ANALYSIS OF IDIOMS WITH THE FORMING
COMPONENT**

Amanov Alisher Kakhramonovich

*Teacher, Tashkent State Transport University, Department of
Foreign Languages*

Abstract: This article not only serves as the basis for the current meaning of the idiom, but also exists as part of it, and this allows us to talk about the component formed in the meaning of the idiom;

Keywords: early - late", phraseologisms, respectively, idioms, knowledge, consciousness.

V.A.Maslov, D.O.Dobrovolsky, Y.P.Solodub considered the cultural specificity of idioms, came to the conclusion that the measure of the cultural specificity of the content of idioms is their figurative element. The figurative element of great value in our study of idioms, construe time in Russian and English culture, because it conveys the link between objective and normative aspects of our life.

The image component is part of the content of idioms (and words with metaphorical meaning). Proof of this situation can serve as non-trivial semantic effects due to the specifics of the image.

D.O.Dobrovolsky formulate some hypotheses about the nature of figurative component and within the meaning of idioms [1].

- shaped component is not based on literary views, and on the knowledge and operations on them;

-semantically relevant features of an image appear at the middle level of abstraction, and this abstract focuses on "ordinary knowledge".

This knowledge will serve not only as the basis for the formation of the current value of the idiom, but they are inherited and there (often in the form of

a coiled conceptual structures) as a part of it, and that allows us to speak about the shaped component within the meaning of idioms;

-shaped component acts as a modifier corresponding concept, allowing semantic differentiation within the field for several other reasons, than is possible with the help of words in the literal sense (as opposed to single-word metaphors, which in this respect exhibit fundamental differences of idioms); differentiating this function seems to be found in the language of existence cause a large number of similar value idioms;

-availability shaped component in terms of content is shown in various combined or situational constraints, the description of which may serve as a diagnostic tool: where there is no difference in use, there is no relevant difference in the linguistically shaped component.

The idioms with live internal form shaped component are an element of the content and impact on the use of idioms in speech. An important point is not the individual performances, resulting in the speaker/listener's consciousness, and made them the operation of the relevant knowledge, paired with a literal reading of the idiom. Certain groups of idioms, allocated on the basis of the proximity of their values, and forming part of the relevant semantic field can be structural on imagery parameter.

So, consider the idiom with figurative component:

1. "early - late"

The value of Russian idioms get up with the lark, go to bed with the chickens and English - with the lark (with the sun), rise at cock-crow, go to sleep at the same time as the hens described as early Russian culture for the expression of the concept of early It used the image of a rooster and hen in the English - bird, the sun, and also crowing hen, as the birds get up very early. These idioms are used when talking about a man who gets up very early.

The value of Russian idiom to roosters and English - to sit till the cock-crow constitutes opposition previously mentioned idioms. That is described as a late, late, namely, before dawn, as the bird gets up at this time.

2. "long ago - recently"

Russian idioms of Adam era, the time of King Peas, from the cradle, and the British - when Adam was a boy, when queen Anne was alive, from the cradle concept is a long time. As in Russian and in English culture used the biblical image of Adam in order to emphasize the remoteness of the event, and in a certain context, there may be an exaggeration. Also used and realities, namely, proper names, which are specific and comprehensible only to a certain culture. For example, in Russian culture, there is an image of the king Peas, and in English - Queen Anne.

3. "Past - Future"

Russian idioms tell fortunes on the king, the chickens before they are hatched transmit relatedness in the future. Idiom to tell fortunes in the King means to anticipate future husband, as well as the divination takes place on maps, then used the image of the king as the embodiment of a real man. Russian idiom chickens before they are hatched and English - never fry a fish till it is caught means that things can change in the future. The image of the chickens used by chance, because their number by the fall could change due to reasons such as illness, the attack of birds of prey, etc. That is, everything can still change. The same can be said about the English idiom never fry a fish till it is caught, that is not necessary to pre-cook the fish, because it cannot catch.

4. "always - never"

The value of Russian and English idioms on the coffin of life, to the grave, to the tomb is described as always, forever. Meanwhile monitor the use of these idiom shows that the scope of its operation is strictly limited, and these limits are derivable from the image. Idiom to the grave more often used in situations where it is more often about gratitude that will last forever. For example: you have done so much that I will be grateful to you to the grave (you have done so much for me that I have the coffin of life will thank you output is provided through the use of a kind custom euphemistic noticed Implemented in this course.. arguments can be described roughly as follows:. a

man is always grateful, or he is grateful for the coffin of life Though obviously meant the first situation is described in such a way as if there had been a second that provides an extra comic effect described features of the use of the EF. not based on the visual image of a coffin, and a fairly complex operations on "ordinary" knowledge, which is the starting point of a literal reading of the idiom.

Idioms when the cancer at Mount whistle, the day pigs fly, when the moon turns green cheese, when two Sundays come together, when hell freezes over, not for all the tea in China make up the opposition and the above idioms denote the concept ever. From the examples it is clear that the figurative element is very diverse. In Russian culture, used the image of cancer. Since he does not have the ability to whistle, therefore, a certain situation or phenomenon never happen. In English culture used the image of a pig, which is, of course, will never fly, the moon that never turn into green cheese, hell, that never freezes, etc. Association with which the concepts are different in different people, but why different cultures choose certain images in phraseologisms, is difficult to explain, as their etymology is very difficult to trace.

5. "now - then"

The English idiom in a tick («this moment") means the concept is now. The reason is that the tick represents a very small period of one second to change the time of the other, then there is right now, this very second.

Russian idiom job Wolf (Bear), in the forest will not escape is the meaning then. The image of the wolf or the bear is most often used in Russian phraseology. Here the work is compared with the image of the wolf, which, for example, when the danger of running away into the woods. Work is not going anywhere and you can finish later.

6. "Timeliness - timeliness"

The value of Russian idioms strike while the iron is hot, ready to sledge in the summer, and in winter the cart, and the British - strike while the iron is hot, make hay while the sun shines describes how to do that - any time. The iron

can be forged only behaved state, respectively, it is impossible to forge through some - a time when it has cooled down, therefore, everything should be done in a timely manner, hence the image of the iron in the Russian and English idioms. Idiom Prepare sledge in the summer, and the cart in the winter is also important timeliness, as not having prepared sledge in the summer, without winter is bad.

The English idiom makes hay while the sun shines and stands for timeliness. It uses the image of the sun. The grass is mown, when light (sunshine), that is, it is understood that it is necessary to do everything on time.

7. "long - short"

The value of Russian idioms Aredovy eyelids Methuselah age and English - as Long as Jared, as Long as Methuselah described how long. Images in Russian and in English cultures are the same, as taken from the Bible, and these individuals are used because they have lived a very long life.

Idiom to gray hair also displays the long term, as the process of graying hair takes on a rather long time. Russian idiom, nothing lasts forever and English - the morning sun never lasts a day up above the opposition idioms and reflect the long term. The images of the moon and sun are constant, whereas some of the phenomena and objects have their own end, that is, during their short-lived existence.

8. The "fast - slow"

The value of Russian idioms fly like a bomb and English - flew like a bolt of lightning is described as very fast. The image of the bomb and the lightning speed of the process stress, since their action takes place immediately, in a split second. Russian idiom Moscow was not built and the English - Rome was not built in a day make up the opposition the above idioms and reflect the concept of slow. Image of Moscow and Rome points out that the process of their formation, the formation is very slow, so it is a very large city. Moscow's image is clearer to the Russian people, and the image of Rome - the English, which is probably connected with the history

REFERENCES

1. Добровольский Д. О. Образная составляющая в семантике идиом / Д. О. Добровольский // Вопросы языкознания. – 1996. – № 1. – С. 71 – 94

ADDITIONAL REFERENCES

Amanov, A. K. Cognitive and linguocultural Features of the English wedding ceremony. *Zien journal of Social Science and Humanities*, 2021.

Amanov, A. K. Principles of communicative competence and its practical reflection on homework. *International Interdisciplinary research journal (GIIRJ)*, 480-484, 2021.

Kakhramonovich, A. A. (2021). PRINCIPLES OF COMMUNICATIVE COMPETENCE AND ITS PRACTICAL REFLECTION ON HOMEWORK. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 9(12), 480-484.

Kakhramonovich, A. A. (2022). Competence And Its Practical Reflection. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, 4, 160-164.

Kakhramonovich, A. A. (2021). Cognitive And Linguocultural Features of The English Wedding Ceremony. *Zien Journal of Social Sciences and Humanities*, 3, 49-54.

Amanov, A. Q. (2019). TESTING AND EVALUATION. In *Инновационные технологии в науке и образовании* (pp. 278-281).

Amanov, A. Q. (2019). TASKS AND TEACHING ACTIVITIES. In *Инновационные технологии в науке и образовании* (pp. 275-277).

**THE CATEGORY OF TIME IN PHILOSOPHY, IN
LINGUOCULTUROLOGY AND IN LINGUISTICS**

Amanov Alisher Kakhramonovich

*Teacher, Tashkent State Transport University, Department of
Foreign Languages*

Abstract: Having reviewed the category of time the history of philosophy in our article, we agree most philosophers regard time as a subjective, and the essence of time cannot be revealed in relation to a person, and therefore the time form "intuition" is analyzed.

Keywords: philosophy, phenomena, systematic, lexical and contextual time, linguistics, cultural studies.

Time is one of the basic forms of being, and as a fundamental category of philosophy is the interest of various researchers to study it in view of the fact that it is a form of existence of matter, through which a person perceives the world.

At various times and to this day, there are various approaches to the description and comprehension of the time category in philosophy, and therefore we consider the dynamics of the views of foreign and domestic researchers.

Category time as an object of scientific analysis examines the various sciences: philosophy, linguistics, cultural studies.

In the philosophy of the time considered by scholars such as Aristotle, Aurelius, Isaac Newton, Immanuel Kant, Edmund Husserl, etc.

The first philosopher to develop a systematic time category is traditionally considered Aristotle, given the time constraints of the concept to the concepts of existence and movement. His time is defined as "the number of the motion with respect to the previous and subsequent". The question of the existence of time, according to Aristotle, is paradoxical, since the past no longer exists, the future has not yet arrived, and the "now" is not part of the time, but

rather the boundary between the past and the future. Aristotle's concept is characterized as relational (time is set through the sequence of events preceding and following the connection) and dynamic (as past and future events do not exist, and there is a continuous formation).

A significant contribution to this process of understanding the category of time in the context of the classical ancient philosophy has made one of the church fathers, Augustine of Hippo (354-430 AD.). However, it is the time when discussing Augustine relies largely on the works of Aristotle. They were for the existence of God is taken static concept of time, and for the existence of man - dynamic. On the one hand, discussing the issue of "the beginning of time," the creation of the world, Augustine asserts the existence of time and the world of things: time is the relation between the order of things, which is expressed in their adherence to each other through the present moment. Time is represented by a set of events, the first of which - the creation of the world, the last - the last judgment. The time associated with the movement, but does not coincide with him or moving. On the other hand, Augustine concludes that past and future do exist, but they exist only for the soul, in the human mind, and says that in the strict sense it would be necessary to talk about the three tenses: present, past, present, present, currently, the future.

Kant regarded space and time as a priori forms of sense perception, the inherent human perception. Space - a priori form of external sense, time - a priori form of inner sense. Time - the total condition of the possibility of all phenomena, the necessary representation that underlies all intuitions. As time is understood as a means of structuring knowledge and it serves as a means of describing consciousness.

So, following the consideration of the category of time in the history of philosophy, we come to the fact that most philosophers consider time as a subjective phenomenon and agree that the essence of the time can be opened only in respect of a person, and so the time is a form of "intuition", corresponding to our inner sense.

Filippov wrote in his book "The Philosophy and Methodology of Science" argues that the philosophy and methodology of science at the time representations began to assume that time is a function of changes in the physical objects.

It is necessary to distinguish between quantitative and qualitative properties of time. The first group includes those time properties which can be measured by the clock. Compared to metric properties, qualitative properties of time are more fundamental, that is, they do not depend on the measurement method and remain unchanged. The main qualitative properties of times and the majority of researchers include:

- Uniformity: the time flows in reality, not accelerating or decelerating;
- wontedness: time flows from the past to the future;
- Linearity: not intersect over time with yourself;
- Irreversible: time is irreversible;
- Connection with causality: the development process inherent connection to time;
- immutability of the past and the possibility of adjusting the future;
- Local: The time is always correlated with a certain moment;
- communicate with the movement: the time is not static; the movement is a form of existence of matter [1].

As the analysis shows, at various times we used a variety of approaches and concepts at the time of categorization and its properties. But, in spite of the conventional qualitative properties of time relevant to this category is different in different cultures.

Different cultures exhibit different temporal orientation, which is stored in the system of thought of representatives of these cultures. Cultural and traditional divides monochromic polychromous culture, and the basis of such a separation is observation of how people from different countries date back to the.

Representatives' monochromic crops (West. Europe and the United States) tend to schedule time in advance, arranging things, one after another. The origins of the punctuality of the Swiss, Germans, Swedes, Americans and other nations, "anxious time", to be found in the religious work ethic. In Protestant Europe, as well as the Old Believers in Russia, work was part of a religious service, and business success - the sign of a deep personal relationship with God, calling (hence the German *der Beruf*, «occupation»). It spread the idea that the time - it is the capital provided by the man of God to the right of its "put". This background of the western attitude toward time is felt to this day.

Representative's polychromous crops (Southern Europe, Latin America, Africa and the Arab East) things planned as a set of specific features and never performed in strict sequence.

Polychromous culture focused on communicating with people, networking, family, and culture monochromic orientation on task, work with formal data on individual achievement. Russia is among the countries where Polychrome business culture prevails: on this scale we find ourselves somewhere between Chileans, Portuguese and Polynesians. As a rule, mono active culture is very sensitive to time, even obsessed with them. No wonder, because at one time there can be only one thing! Time is limited, and many plans.

Distribution Western standards the world has led to the fact that monochromic (linear-active) related to the time it became a kind of ideal for managers in traditionally polychromous cultures. According to the survey of the late 1980s, for example, in Brazil, Mauritania and South Korea, the principle of time is money "in words" even more pronounced than in Western Europe?

Any slogan, manifesto definition, the term has within itself a certain time perspective; Expressing thinking system associated with the position of the thinking subject, any definition hides (but not always explicitly) located behind this system of thought temporal orientation.

The concept of time is embodied reflection period and activities, the interpretation of the existing culture, the rhythm of social time. All these factors are reflected in the language.

Within the framework of linguistics can talk about verb terms of time. Time - grammatical category, values which characterize temporary responsibility (the reference of the time) the situation described by the proposal. Human brain - this is time sensitive detector.

Grammatical category of time (tense), as a rule, corresponds to the general scientific linguistics with the concept of time (time), which opposed dichotomous past and present. A significant part of natural languages make languages with a grammatical opposition of three-term "present - past - future." This type includes, in particular Germanic, Romance and Slavic languages. Category time reveals a variety of links to other categories - first and foremost, with the type categories, describing the internal temporal structure of the situation.

Linguistic time is simultaneous and diachronic aspects in accordance with the synchronous and diachronic aspects of the representation language and objective physical categories of simultaneity and sequence of events. It includes the grammatical (morphological, syntactic), lexical and contextual time.

One of the means of expression of temporality - diesis. Diesis - the use of linguistic expressions and other signs that may be integrated only by means of recourse to physical coordinates communicative act - its participants, its place and time. Deictic meaning and deictic elements represent one of the fundamental and universal elements of human language.

Simulation time language is directly connected to the plurality of time models present in the everyday consciousness of people as reflected in the language of the time. Such models can be divided into those in which the central figure is a man, and those that are focused on time itself [2]. Category time originally issued in "naive" picture of the world, as There is no objective scientific theory of the time. "Naive" conception of time is reflected in the

language phraseological fund. Since the subject of this study are idioms as carriers of cultural and historical experience, you should consider what the idiom.

REFERENCES

1. Кравченко А. В. Язык и восприятие / А. В. Кравченко // Когнитивные аспекты языковой категоризации. – М., 1996. – 286 с.
2. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – 2-е изд., испр. – М. : Яз. рус. культуры, 1999. – 895 с.

ADDITIONAL REFERECES

Amanov, A. K. Cognitive and linguocultural Features of the English wedding ceremony. *Zien journal of Social Science and Humanities*, 2021.

Amanov, A. K. Principles of communicative competence and its practical reflection on homework. *International Interdisciplinary research journal (GIIRJ)*, 480-484, 2021.

Kakhramonovich, A. A. (2021). PRINCIPLES OF COMMUNICATIVE COMPETENCE AND ITS PRACTICAL REFLECTION ON HOMEWORK. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 9(12), 480-484.

Kakhramonovich, A. A. (2022). Competence And Its Practical Reflection. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, 4, 160-164.

Kakhramonovich, A. A. (2021). Cognitive And Linguocultural Features of The English Wedding Ceremony. *Zien Journal of Social Sciences and Humanities*, 3, 49-54.

Amanov, A. Q. (2019). TESTING AND EVALUATION. In *Инновационные технологии в науке и образовании* (pp. 278-281).

Amanov, A. Q. (2019). TASKS AND TEACHING ACTIVITIES. In *Инновационные технологии в науке и образовании* (pp. 275-277).

PLANNING THE LESSON

Amanov Alisher Kakhramonovich

*English teacher Tashkent State Transport
University Department of Foreign Languages.*

I.M.Atboyev

*English teacher Tashkent State Transport
University Department of Foreign Languages.*

Annotation The following work deals with the issue of communicative teaching methods, mainly TBLT (Task-Based Language Teaching) approach, which are one of the most fundamental problems of modern EFL teaching. Unlike other methods, Task-Based Language teaching offers an alternative for language teachers. A natural context is developed from the students' experiences with the language that is personalized and relevant to them. The main focus of this approach is the process rather than the product. Learners learn language by interacting communicatively and purposefully while engaged in the activities and tasks.

Аннотация Данная работа посвящена проблеме коммуникативных методов обучения, в основном подходам TBLT (Task-Based Language Teaching), которые являются одной из самых фундаментальных проблем современного обучения английского языка. В отличие от других методов, обучение на основе задач предлагает альтернативу для учителей языка. Естественный контекст развивается из опыта студентов с персонализированным и актуальным для них языком. Основным направлением этого подхода является процесс, а не продукт. Учащиеся изучают язык, взаимодействуя коммуникативно и целеустремленно, занимаясь задачами.

Introduction

When we are planning our lesson, we should have clear goals and objectives of what we teach, how we teach and how the learner receives. As Dr. Azizov suggested goals and objectives are road maps: a road map because it supports both students and teachers in the teaching and learning of languages. In CLT three types of goal are suggested:

Cognitive (what students will know), performance (what students will do), and affective (how students will feel). The tripartite goals are rooted in learning as a thinking, doing, and feeling activity, because there is an implicit link between cognition and emotion to mediate the inter psychological/intra psychological (Johnson & Golombek, 2016), because the choice is not whether to feel or not, since emotions are inevitably present in any teaching and learning event. I have designed goals and objectives for my ISS class.

By the end of the lesson, students will be able to:

Cognitive: know 13 vocabulary words concerning the topic “Computers and Internet”: link, sign in, attachment, e-book etc.

Performance: design at least one mnemonic according to the introduced ones: acronyms, acrostics, method of Loci, grouping etc

Affective: feel confident and motivated to use the 13 vocabulary words with their peers and to acquire new words in more effective and interesting way. These are the **GOALS** of a lesson.

The **OBJECTIVES** of a goal are the steps that a student will need to do to achieve a goal. Objectives are the fine details that you may put into your lesson plan. For instance, (Cognitive): know 13 vocabulary words: link, sign in, attachment, e-book etc. and new way to remember much information in a short period of time: mnemonics

a) Listen to the teacher explain the denotation and connotation of the words;

b) Explain to a partner the meaning of the words

(Performance): design at least one mnemonic according to the introduced ones: acronyms, acrostics, method of Loci, grouping, etc.

a) Compose acronyms and acrostics using the list of words given above;

b) Switch with a partner;

(Affective): feel confident and motivated to use the 13 vocabulary words and to acquire new words in more effective and interesting way

a) Students make a choice of a suitable strategy for them to use in future in their own career or to recommend to learners.

Lesson Planning – Into, Through, and Beyond

1. What kind of competence(-ies) are you trying to address in the lesson plan (i.e., linguistic, sociolinguistic, pragmatic, strategic, and/or all the competencies) I am going to use linguistic, sociolinguistic and strategic competencies in my chosen lesson. Linguistically, I teach them new vocabulary on “Computer and Internet” topic. Furthermore, they will learn about mnemonics-new effective strategies to remember information that cover strategic competence.

2. Which methodological approach and/or language teaching principles are you trying to achieve? Task-based language teaching has been widely used for language classroom. Using tasks as main activities, task-based materials was developed particularly for ISS class. I have planned to use Task-based language teaching. Because TBLT allows the language learners to learn something focusing on both, process-oriented and product oriented. The language learners are also given a chance to discuss their work later after the tasks done. This will be becoming very interesting for the students because they can also work with their peers and discuss their tasks at the end of the discussion.

3. How will you assess what you are trying to measure (i.e., Assessment-*for*-Learning and/or Assessment-*of*-Learning)? I think I will be using Assessment-*of*-learning.

4. Will you be teaching a competency through speaking, listening, writing, reading (or) all of the above? I will be teaching independent study skills

(how to become an autonomous learner) via the method task-based language teaching.

5. Please, keep in mind how the lesson plan you create will fit into the syllabus of the course and the overarching national standards. More specifically, what are the specific goals (i.e., cognitive, performance, and affective) that you want to achieve; or, are the goals/objectives of your lesson being created from a backwards design perspective? The topic I have chosen is "Improving memory: Computers and Internet" which fully suits syllabus of the course and the national standards. Specific goals are as follows:

Cognitive: to teach 13 new words on *Computer and Internet* topic and new strategies of remembering much information in a short period of time. The words are: attachment, e-book, sign in, link, e-mail, delete, download, password etc.

a) Listen to the teacher explain the denotation and connotation of the given words; and

Performance: design own acronym, acrostics using the given words

a) implement the method of Loci (visualizing) and grouping in remembering the given list of words;

b) make a choice of the most suitable mnemonics to implement it in autonomous learning;

Affective: feel confident and motivated to use the learned vocabulary words with their peers.

a) students acquire new words in more effective and interesting way;

a) students get feedback from each other and the teacher about their task.

Lesson Planning Workshop

I had a microteaching in the topic "Improving memory: Computers and Internet". My Graduate project work theme is "Developing communicative competence via Task based language teaching (TBLT)". The main goal of my lessons is to teach how to write recipes in a task-based learning

Positives: The atmosphere in the lesson was good. The students were enthusiastic. They tried to work cooperatively and developed their vocabulary and independent study skills. Areas to improve: I should work on setting objectives as mine was too generic instead of being specific and to follow Bloom`s taxonomy while planning a lesson. I appreciate so much a support of my supervisor and want to share her feedback: It would be great if the assessment part had more interactive patterns rather than questioning individuals, and the teacher`s instruction had a more neutral and imperative tone. Overall, the lesson could achieve the target output to introduce new words along with mnemonic devices.”

REFERENCES

1. Amanov A.K. *Developing Pragmatic, Sociolinguistic and Strategic competence via task-based language teaching*. Образование и наука в XXI веке, 2022. <https://www.mpcareer.ru/oinv21veke>
2. Amanov A.K. *Competence and its Practical reflection*. Eurasian journal of learning and academic teaching, 2022. <https://geniusjournals.org/index.php/ejlat>
3. Ganieva M.G. *Principles of communicative competence and its practical reflection on homework*. International Interdisciplinary research journal (GIIRJ), 480-484, 2021. <https://internationaljournals.co.in/index.php/giirj/article/view/724>
4. Ganieva M.G. *Developing diagnostic assessment, assessment for learning and assessment of learning competence via task based language teaching*. Academicia Globe: Inderscience research, 2022. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/FP5M7>
5. Ishankulova D.A. *Исследования Рубайята Омара Хайяма в Англии*. International Journal of Philosophical Studies and Social Sciences-C.135-140.
6. Ishankulova D.A. *Переводы Фицджеральда открытие Хайяма в Англии*. Экономика и социум, 2020.

7. Kiyasova R.M., Sidiqnazarova Z.M. *Nomen as a component of professional communication (based on the transport terminology system)*. Вестник науки и образования, 37-39, 2021. <http://scientificjournal.ru>
8. Kiyasova R.M., Sidiqnazarova Z.M. *Роль грамматики в процессе преподавания иностранного языка*. Проблемы современной науки и образования, 86-89, 2021. <http://www.ipii.ru>
9. Normirzaeva D.M. *Knowledge assessment as one of the key issues in language acquisition*. Theoretical & Applied science, 2021. <http://T-Science.org>
10. Normirzaeva D.M., Pirmatova Kh.J. *Methods and theory of teaching foreign languages*. Вестник науки и образования, Москва, 58-61, 2021.
11. Shamuratova M.Sh., Rasulova Z.H. *Dynamics of vocabulary change and problems of lexic competence development*. Theoretical & Applied science, 766-769, 2021. <http://T-Science.org>
12. Ataboyev, I. (2021). GAZETA SARLAVHALARINI TARJIMA QILISH XUSUSIYATLARI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 2(6).
13. Turgunova, F. (2021). GAZETA VA JURNALISTIK USLUBNING XUSUSIYATLARI: GAZETA VA JURNALISTIK USLUBNING XUSUSIYATLARI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 2(7).

TEACHING ENGLISH TO PUPILS AT SECONDARY SCHOOL

Rahmatova Aziza Erkinovna

Student of Termez state university Faculty of foreign philology

Abstract: Teaching English has many different features. A teacher teach and pay attention to students language skills, such as reading, writing, listening, and speaking, and also helps, facilitates, and encourages students to have enthusiasm, good attitude, and motivation towards English. Furthermore, teachers have to understand what students learn, how and why such learning influences them, how lessons could be beneficial for them in the future.

Key words: problems with language learning, English Language Teaching, Educational technologies, Classroom management, English as a foreign language teaching, challenges, solutions.

The teaching of a language as a foreign language means that the language is not only within its borders, but it also interacts with other nations and cultures, it is studied more so as to be recognized and taught in an effective way. As the teaching of English as a foreign language becomes widespread, teaching materials and teaching environments are diversifying and developing. Various problems and challenges emerge while the development and application efforts are under way to keep pace with the modern educational methods of teaching English as a foreign language. Teaching English as a foreign language is a challenging task, particularly when it is done in places where English serves a very limited purpose. Students are challenged by their lack of vocabulary mastery, low concentration, lack of discipline, boredom, and speaking problem, including lack of English exposure, classroom size and shortage of English teachers. Meanwhile, teachers challenges are shortage of teachers training, language proficiency issue, limited mastery of teaching methods, unfamiliarity to IT, and lack of professional development. The solutions to overcome these

challenges were also suggested in this study. On the other hand, applying various teaching methods and techniques, matching students proficiency level and learning situation, making use of available resources and facilities, providing motivational feedback, looking for appropriate methods or materials, and teachers self-reflection are the English teachers efforts in tackling English teaching challenges. Teaching a language has many different features. A teacher does not only teach and pay attention to students language skills, such as reading, writing, listening, and speaking, but also helps, facilitates, and encourages students to have enthusiasm, good attitude, and motivation towards English. English has never been widely used as the lingua franca of the majority of the population. This is because the geographic position of Uzbekistan is far away from English-speaking countries as well as several particular cultural values that to some extent, cannot motivate students to study English. Generally, teaching English might seem similar to any other teaching, yet it has its own unique challenges. These challenges exist in various forms. Since teachers may get only basic preparation in the supportive theory and practical applications, they may then struggle for embodying teaching methods effectively. Furthermore, English teaching process tends to be challenging when it comes to the teachers qualification, language proficiency level, and training since these points can cause teachers confidence. Teachers whose teaching training is not enough might strive to embody teaching methods effectively. Applying appropriate teaching methods and techniques is tough because the teachers do not merely think of how to transfer four language skills, but also how to remain students_ motivation and enthusiasm in learning and practicing English (Ansari,2012). Crowded class. According to Emery (2012), one of the most often mentioned problems encountered by English teachers is that "overcrowded classes and the effect of such condition can have on teaching and learning".Also lists one of the challenges in teaching English that is the size of the classroom. Likewise, Baker and Westrup (2000) state several problems of teaching large classes, such as —desks and chairs are fixed or difficult to move; students sit

close together in rows; little space for the teacher and students to move in the classroom; walls between classrooms are thin, and noise will disturb other classes. Consequently, it is necessary that teaching and learning process requires comfortable and enjoyable atmosphere, otherwise, teachers might be in failure to fulfill students need and achieve learning goals. Lack of vocabulary. One of the most challenging tasks students encountered is mastering vocabulary. Why students lack vocabulary, i.e. students believed that they did not need to know words because they were not common, even rarely used in their daily lives, therefore, they have no motivation to learn the words. Consequently, students in English as a foreign language context are limited by their knowledge of grammar and vocabulary of the target language and have to struggle to comprehend the content. Lack of Concentration In Class When students do not have the concentration can't learn the material. Concentration depends on these factors: fatigue and insomnia environment family problems When all these factors are eliminated, the student can do his best to learn the language and gain a good score. Lack of English exposure. Teaching English as a foreign language is a challenging duty in the places where English has inadequate exposure. Lack of English exposure also serves less opportunity for students to use English. The lack of English purposes demotivate students to practice and understand English due to students insufficient background knowledge of English. Moreover, it gets more difficult for teachers to encourage students to be enthusiastic in using English due to the lack of English exposure. Lack of Repetition And Frequent Practice of Students. Since students are not interested to learn English, so they will be tired of repeating and practicing the language. If the language is taught by the use of audio and video, then the students will learn it within a short period of time. Teacher should use the specific methods which are from the experiences of teachers in order to motivate the students in learning English. Limited resource accessibility. Another challenge in English language teaching is the issue of resources. When teacher and students speak in their mother-tongue, they sometimes use English words in the midst of the sentences

and disremember that every language varies in stress, intonation, and pronunciation. The role of teachers in English teaching Some students mentioned that learning English is the function of the teachers characteristics, so that if students love their teachers and use his motivation and creativity, they will be more interested in English. Although this is an accepted scientific principle and is true for all subjects, but we must accept that this is more prominent in practical lessons. When the students love their teachers, they will be more interested in learning. Solutions to Solve English Teaching Challenges. English teaching problems, teachers must use a variety of methods for teaching English language. In addition, that through applying various methods, particularly in matching the method and teaching topic, it will help teachers to establish an effective teaching process. Additionally, applying various techniques in language teaching should be taken into account because it will enable teachers to create suitable condition for students in learning English as well as help students to deal with their learning challenges. Therefore, students can be helped in their language learning when teachers understand what best teaching methods or technique meet the need of students. On teachers competence: Continued study is necessary for the advancement of teachers professional standing and efficiency. Regular attendance of seminars and in-service training in English such as series of demonstration classes and workshop conferences must be conducted by grade levels in the district. Moreover, they should read professional books and magazines to acquire insights and enrich their professional competence. Teachers should develop skill in teaching English, the willingness to prepare a wealth of instructional materials, a knowledge of the broad characteristics of the students language and of English structure and a warm friendly attitude that will counter balance the students lack of knowledge of the language. Teachers should be encouraged to converse in English during meetings and conferences. All teachers should always speak English with their students anywhere at any time. Before the learners speak on atopic, they can work in pairs or groups of three or four to prepare it. This gives the learners the chance

to learn new items from each other. Communication in foreign language must be motivated and aimed. It is necessary to create in student positive psychological attitude to foreign speech.

REFERENCES:

1. Banks, T. (2008). Foreign Language Learning Difficulties and Teaching Strategies. California: Dominican University.
2. Bash, L. (2003). Adult Learners in the Academy. Bolton, Ma.: Anker Publishing Company.
3. Jarvis. P. (2004). Adult Education and Lifelong Learning: Theory and Practice.3rd. London: Falmer Press. Malcolm
4. S.Knowles(1973) — The Adult Learner: A Neglected Species. American society for training and development.
5. Madison Tight, M. (2003). Key Concepts in Adult Education and Training. Florence, Ky.: Routledge.

DEVELOP ENGLISH LISTENING SKILL WITH PODCAST

Rahmatova Aziza Erkinovna

Student of Termez state university Faculty of foreign philology

Annotation: According to modern foreign language education standards, listening skills are considered to be one of the learning objectives in the development of language competence. Clearly, listening is important in shaping students' language competence, as listening is also a learning tool. The aim of this work is to get acquainted with the main difficulties in teaching listening and hearing mechanisms, to get acquainted with the system of exercises for the development of listening skills, and to consider listening as a means of teaching an English language.

Аннотация: Согласно современным стандартам обучения иностранному языку, умение аудировать считается одной из целей обучения в развитии языковой компетенции. Ясно, что аудирование важно для формирования языковой компетенции учащихся, поскольку аудирование также является средством обучения.

Key words: listening skills, methods, problems

Listening is a receptive type of speech activity, which is the simultaneous perception and comprehension of speech through the ear. The term “listening” has recently been introduced into Russian methodology and refers to the process of perceiving and understanding speech through the ear. This term is not used in English. According to foreign methodologists, “listening comprehension” (listening comprehension and comprehension) most accurately expresses the essence of this independent type of speech activity. Externally, this is an unexpressed process, so for a long time in the history of methodology development, listening was not seen as an independent type of speech activity, but as a passive process and an “additional product of speech”. . . “Listening plays an important role in modern English teaching methodology because it is a

skill that helps to develop other basic language skills. Today, listening is a tool for teaching foreign languages. "Working with audio texts, we practice lexical, grammatical and phonetic skills at the same time. Audio texts provide information for discussion, which in turn implies further development of speaking and writing skills. So listening is a learning tool. Listening is one of the most challenging types of speaking activity. "First, it is characterized by a one-time presentation, as repetitions are often excluded in real communication situations," and second, the speaker's speech cannot be adapted to the listener's level of understanding. Third, there are a number of individual characteristics (pronunciation, style of speech, dialect, pronunciation features, etc.) in the speaker's speech that it takes time for the speaker to get used to the tone of voice, which is difficult to understand. This causes difficulties. E.N. Solovova identifies three groups of objective difficulties in listening: difficulties related to listening conditions, difficulties arising from the individual characteristics of the speech source, and difficulties arising from the linguistic features of the perceived material. The author also emphasizes the linguistic difficulties that arise from specific words - numbers, days of the week, names of months, proper names, and place names. These words do not contain information of personal importance and are badly memorized by ear. The words of this group are an important barrier to memorizing speech through hearing, not comprehension. When teaching listening, the teacher should take these challenges into account and choose audio material that teaches students to overcome them. It is recommended to start listening training from video material, as the availability of a speech source makes it significantly easier to understand. Then, slowly move on to audio texts. To teach listening skills, material should include interactions and background interactions, as this brings the listener closer to the conditions of speech perception in a real language environment. It is very important that students have the opportunity to listen to the voices of men, women, children and adolescents, as well as the elderly and people from different walks of life. This is because the speech of a BBC announcer is even

different from the speech of a middle class representative and is very different from the speech of a working class representative. Given the role of English as an international language of communication, it is necessary to include audio recordings of English-speaking people with different emphasis in the later stages of teaching. As for the level of overly unfamiliar vocabulary in the audio material provided, it should not be too high. E.N. as noted. Solovova "In teaching listening, the teacher pays attention to the students' speech experience, corrects it, and selects the appropriate structure to work with the audio text. Understanding the challenges a particular text can present to a specific audience will help to competently organize the teaching of the necessary speaking skills.

Used literatures:

1. Babinskaya P.K. Chet tillarini o'qitish metodikasining amaliy kursi: darslik / P.K. Babinskaya, T.M. Leontiev, A.F. Budko. - 3-nashr. - M.: Tetra tizimi, 2005 yil.
2. Galskova N.D. Chet tilini o'qitishning zamonaviy usullari: o'qituvchilar uchun qo'llanma / ND Galskova. - M.: ARKTI, 2001 yil.
3. Gez N.I. O'rta maktabda chet tilini o'qitish metodikasi: darslik / N.I. Gez, M.V. Lyaxovitskiy, A.A. Mirolyubov. - M.: Oliy maktab, 1996 yil.
4. Eluxina NV. Bir qator fanlarni ingliz tilida o'qitish bilan maktabning o'rta bosqichida tinglashni o'rgatish: Dis. konserva. ped. Fan. M., 2001 yil.
5. Galskova ND, Gez.N. Chet tillarida o'qitish nazariyasi: lingvodiaktika va metodologiya / lingvistik yuqori mo'ynali botinkalar va fakultet talabalari uchun darslik. xorijiy til. oliy pedagogik ta'lim muassasalari. - M.: "Akademiya" nashriyot markazi, 2004 yil.

**О‘QUVCHILARNI DASTURLASHGA DOIR KOMPETENSIYASINI
SHAKLLANTIRISHDA PYTHON DASTURLASH TILI
IMKONIYATLARIDAN FOYDALANISH METODIKASI**

Ergashev Javlon Karimqul o‘g‘li

A.Qodiriy nomidagi JDPU “Talimda axborot texnologiyalar”

yo‘nalishi 2-kurs magistranti

Sattorov Azamat Raulevich

A.Qodiriy nomidagi JDPU “Informatika va uni o‘qitish metodikasi”

pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori.

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘quvchilarni dasturlashga doir kompetensiyasini shakllantirishda python dasturlash tili imkoniyatlaridan foydalanish metodikasi zamonaviy dasturlash tillarining o‘rganishning ahamiyati haqida bo‘lib, zamonaviy dasturlash tillarini o‘rganish bo‘yicha tasniflanadi va umumiy o‘rta ta‘lim maktablarida 9-sinf o‘quvchilari uchun —informatika va axborot texnologiyalari fanidan o‘rganiladigan python dasturlash tili imkoniyatlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: axborot, axborot texnologiyasi, dasturiy vosita, web ilova, algoritm, dasturlash tillari, Python.

Barcha turdagi axborot resurslari: dasturiy mahsulotlar, ma'lumotlar banki va bazasi, axborotlashtirish jarayonida ishlab chiqarilgan boshqa tovarlar axborot texnologiyalarining ajralmas qismi hisoblanadi. Insoniyat taraqqiyot yutuqlaridan, yangi texnologiyalar va tayyor mahsulotlardan bu yangiliklar qanday dunyoga kelganini o‘ylab o‘tirmasdan foydalanishga ko‘nikkan. Bu mahsulotlardan biz foydalanishimiz uchun dasturchilar qanchalik uzoq va mashaqqatli yo‘lni bosib o‘tganini doim ham o‘ylayvermaymiz. Axir mazkur yo‘nalishlardagi mashaqqatli izlanishlarning poydevori ilmiy tadqiqotlar hisoblanadi. Zamonaviy texnologiyalar aynan uning asosida quriladi. Shuning

uchun ham axborotlashtirish darajasi rivojlangan davlatlar, yuqori texnologiyalar sohasidagi zamonaviy ishlab chiqaruvchi gigantlar ilmiy va amaliy tadqiqotlarga katta e'tibor qaratadi. Bisotida kuchli ilmiy jamoa va laboratoriyaga egalari bu tadqiqotlarga har yili milliardlab dollar mablag'. Jumladan, mazkur sohaning normativ- huquqiy bazasi, moliyaviy-iqtisodiy, tashkiliy, kadrlar va boshqa jihatlarini takomillashtirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Shu bilan birga, ta'kidlash lozimki, mazkur yo'nalish bo'yicha ilmiy- texnik salohiyatni shakllantirish muhim faktorlardan biri hisoblanadi. Xorijning rivojlangan mamlakatlari tajribasi shuni ko'rsatadiki, istalgan mamlakatning asosiy boyligi - ilmiy-texnik va intellektual salohiyatdan iborat. Bugungi kunda dunyo mamlakatlarida iqtisodiyotni taraqqiy toptirish yo'lida intellektual va ilmiy-texnik salohiyatning birlashtirilishi tendensiyasi kuzatilmoqda. O'zbekiston Respublikasi dasturiy mahsulotlar sanoatini rivojlantirish uchun yetarli darajada malakali ilmiy-texnik va texnologik ishlab chiqarish salohiyatiga ega. Mahalliy dasturiy mahsulotlar sanoati uchun, shuni ta'kidlash lozimki, mazkur segmentning o'ziga xosligi malakali mutaxassislarga katta talab borligi bilan farqlanadi.

Bugungi kunda hukumatimiz tomonidan dasturiy mahsulotlar ishlab chiqarish va milliy bozorini rivojlantirish bo'yicha qator choralar ko'rilmogda.

Dasturlash tillari sohasida mutaxassislarni tayyorlashga alohida e'tibor qaratilyapti. Umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'lim tizimini tubdan isloh qilish va kadrlar tayyorlash milliy dasturini zamonaviy ilmiy tafakkur yutuqlariga, ilg'or tajribalarga tayangan holda, uzluksiz ta'lim tizimini barcha akademik liseylar va kasb-hunar kollejlarda ta'lim jarayonida zamonaviy dasturlash tillari bo'yicha bazaviy bilimlar beriladi.

Hozirgi dolzarb muammolardan biri dasturlash bo'yicha yuqori malakali, raqobatbardosh mutaxassis kadrlar tayyorlash, ularning kasbiy mahoratini takomillashtirishdan iborat.

Zamonaviy dasturlash tillarini o'rgatuvchi o'quv materialini

o'zlashtirish quyidagi darajalardan iborat:

- Boshlang_ich daraja - talabning eshitganlari ularga berilgan namunalar, ko'rsatmalar algoritm asosida topshiriqlarni bajarish ko'nikmasini ifodalaydi.
- Algoritmik daraja - bilim va ko'nikmalar mazmunini tatbiq qila olish mahorati, berilgan algoritm bo'yicha topshiriqlarni mustaqil ravishda bajarish ko'nikmasini ifodalaydi.
- Evristik daraja - berilgan o'quv vazifalarini yechish uchun o'zgarishlar kiritish asosida yangi algoritmlar tuzish, o'quv muammosini hal etish uchun yangi axborotlarni mustaqil tarzda izlab topish malakasini aniqlaydi.
- Ijodiy daraja - avval o'rganilgan algoritmlardan butunlay farq qiluvchi, sifat jihatidan yangi algoritmlar tuza olish malakasi bilan ifodalanadi.

Zamonaviy dasturlash tillarini o'rganish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Zamonaviy dasturlash tillari quidagicha tasniflanadi. Bugungi kunda umumta'lim maktablari 9- sinflar o'quvchilari uchun

—Informatika va Axborot texnologiyalaril fanidan Python dasturlash tili o'rgatilmoqda. Python dasturlash tili boshqa tillarga nisbatan o'rganish ancha oson va shu bilan birga imkoniyatlari boy bo'lgan til hisoblanadi. Ya'ni, til o'rganishni boshlovchilar uni osonlik bilan o'rganishlari mumkin, shu bilan bu til yordamida ancha-muncha jiddiy amaliy loyihalarni ham amalga oshirish mumkin.

Python haqida quyidagi uchta xulosaga kelish mumkin:

Python dasturlash tilining keng miqyosda qo'llanilishi mumkin bo'lgan uch asosiy soha bor: veb-dasturlash (backend – vebserver uchun ilovalar yozish), sun'iy intellekt masalalari, kompyuterda foydalanuvchi juda ko'p marta bajaradigan mayda ishlar (elektron xatlarni jo'natish, fayllarni izlash va bosmalash, elektron jadvaldan biror-bir ma'lumotlarni ajratib olish va xakozolar).

1. Python o'rganish ancha oson bo'lgan dasturiy tildir. Agar tabiiy tillar

bilan o'xshatish qiladigan bo'lsak, biror-bir tilda fikrni yetkazish uchun ma'lum vaqt so'zlarni, tilning grammatikasi o'rganish kerak bo'ladi. Qandaydir minimal bilim shakllangandan so'ng, asta-sekin inson o'z fikrini ifoda eta boshlaydi. Dasturlash tillari bilan ham holat xuddi shunday. Biror dasturlash tilida amaliy foyda keltiradigan dastur yozishni boshlash uchun ma'lum bilimlar majmuini egallash kerak, shundan so'nggina dasturlashni boshlash mumkin. Boshqa dasturlash tillaridan farqli ravishda, Python da amaliy ahamiyatga ega dasturlarni ishlab chiqishga ancha ertaroq, hali tilning katta qismini o'rganmasdan turib ham kirishish mumkin.

2. Python interpretatsiya qilinadigan dasturiy til. Dasturlash tillarini interpretatsiya qilinadigan va kompilyatsiya qilinadigan dasturlash tillariga bo'lishadi. Aniqroq aytganda, agar dasturlash tilidagi dasturni bajarish interpretatsiya orqali amalga oshirilsa, bunday tillar interpretatsiya qilanadigan til deyiladi. Agar dasturlash tilidagi dasturni bajarish uchun uni avval mashina tiliga o'tkazish talab qilinsa, bunday tillar kompilyatsiya qilinadigan tillar deyiladi. Aslini olganda, kompyuter uchun yozilgan har qanday dastur interpretatsiya qilinadi. Chunki mashina kodlaridagi dastur kompyuterning miyasi bo'lgan protsessor tomonidan interpretatsiya qilinadi. Interpretatsiya qilinadigan tillarda yozilgan dasturlar uchun maxsus – interpretator dastur mavjud. Bu interpretator dastur kodlarini bajarilishini ta'minlab beradi.

Adabiyotlar:

1. Normurodov Ch.B. Mengliyev Sh.A. PHP7 dasturlash tili – O'quv qo'llanma – Termiz: —Xamidi xususiy firmasil, 2020, 218 bet.
2. Musayeva, S. (2022). DESCRIPTION OF MODERN MARKETING RESEARCH METHODS IN THE MARKET ECONOMY. Science and innovation, 1(A5), 33-38.
3. Vasilev A. N. Python na primerax. Prakticheskiy kurs po rogrammirovaniyu. — SPb. Nauka i Texnika, 2016. — 432 st.
4. Dj. Forse, P. Bisseks, U. CHan - Django. Razrabotka veb-prilojeniy na

Python, Simvol- Plyus , 2010. – 456 st

5. Musayeva, S. (2022). IMPORTANCE OF MARKETING SERVICE IN ENTERPRISES IN THE CONDITIONS OF IMPLEMENTATION OF DEVELOPMENT STRATEGY IN UZBEKISTAN. Science and innovation, 1(A4), 280-286.

**ARHITEKTURA-QURILISH CHIZMACHILIGINI O'QITISHDA
ZAMONAVIY GRAFIK DASTURLAR YORDAMIDA
INSHOOTLARNING 3D MODELINI KONSTRUKSIYALASH**

*Dildora Raximberdiyeva Ulug'bek qizi
QarDU Pedagogika instituti magistranti*

*Dilshodbekov Shoxboz Dilshodbek o'g'li
Nizomiy nomidagi TDPU dotsent v/b, (PhD)*

Annotatsiya: Me'morlar – ijodkorlar sinfining ilg'or qismi bo'lib, ular ijodiy fikrlaydigan, tinimsiz izlanadigan ijodkor xodimlardir. Me'morlar o'z ijodiy - ish faoliyatlarida albatta chizmalardan foydalanadilar, shuningdek chizma - loyihalar yaratadilar. Me'morchilik sohasida ko'p yillik ijodiy-ish faoliyatimizdan ma'lumki, loyihalash tashkilotlari shug'ullanadigan loyihalash - ob'ektga loyiha topshirig'ini tuzishdan ob'ektni qurish uchun loyihalarni tayyorlashgacha bo'lgan ishlar majmuidan iborat bo'lib, murakkab va uzoq davom etadigan jarayon hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Ijodkor, me'mor, ijodiy, faoliyat, chizma, loyiha, me'morchilik sohasi, loyihalash, ob'ekt, qurish, jarayon.

Tasdiqlangan texnik loyiha asosida bosh plan aniqlanadi va qurilish - montaj ishlari olib boriladigan texnik va texnologik, alohida buyum va detallar tayyorlanadigan mufassal ishchi chizma tayyorlanadi. Umumiy arxitektura-qurilish chizmalariga fasadlar, planlar, qirqimlar, asos plani va kommunikatsiya chizmalari kiradi.

Bino loyihasi - binoning tasviri va uni qurish hamda nazorat qilish uchun kerakli boshqa ma'lumotlardan iborat hujjat. Uning tarkibi quyidagi chizmalardan iborat bo'ladi:

➤ *bino fasadlari chizmasi* – inshootning old va yon ko'rinishlari tasviri chizmasi bo'lib, binoning me'moriy yechimlarini o'zida aks ettirgan

hujjat;

➤ *bino qirqimi chizmasi* – binoning frontal va profil tekisliklar vositasida qirqish natijasida hosil bo‘lgan konstruktiv elementlari tasvirlangan hujjat;

➤ *bino plani chizmasi* – gorizontal tekislik vositasida binoning asosidan yuqorida olingan tasviri, uni qurish (tayyorlash) va nazorat qilish uchun kerakli boshqa ma’lumotlardan iborat hujjat;

➤ *spesifikatsiya* – yig‘ish birligining tarkibini belgilaydigan ya’ni chizmada ifodalangan yig‘ish birligi tarkibiga kiradigan detallar ro‘yxatidan, ularning soni va ba’zi texnologik ma’lumotlardan iborat hujjat;

➤ *tushuntirish yozuvi* – loyihalananayotgan inshootning tuzilishi va qurish tartibi tavsifidan, shuningdek, uni ishlab chiqarishda qabul qilingan texnik va texnik - iqtisodiy yechimlarning dalillaridan iborat hujjat.

Loyihalashtirish funksiyasi – muhandis - me’orning asosiy hal qiluvchi funksiyalaridan biri bo‘lib, quyidagi masalalarni hal qiladi:

➤ texnikaviy taklif ishlab chiqish (agarda texnikaviy topshiriqda ob’ektning loyahasini yoki uzellarini aniqlashtirish va qo‘shimcha ma’lumotlar berish zarurati bo‘lsa);

➤ loyiha eskizini tuzish;

➤ ob’ekt loyihasi variantlari va eng yaxshisini tanlash;

➤ texnikaviy loyihani ishlab chiqish.

Me’orning *kompyuter grafikasi savodxonligi* tarkibini quyidagilar tashkil etmog‘i lozim:

Kompyuter grafikasining grafik muharrir (AvtoCAD, Corel Draw, ArhiCAD, 3D Studio MAX)lari turlari va ularning imkoniyatlari haqida ma’lumot. *Kompyuter grafikasining texnik qurilmalari*. Grafik chiqarish va nashr qilish qurilmalari. Grafoyasagich va uning asosiy qismlari. Grafik kiritish qurilmalari. *Corel Draw* dasturlar paketi. Grafika paneli. Interaktiv instrumentlar. Primitiv shakllar va diagramma turlarini chizish. Turli shakl va o‘lchamdagi chiziqlar chizish. Badiiy vositalarning matn modellari va palitrage

qo'shimcha effektlar. Tasvirlarni yaratish va chiqarish. *AvtoCAD* grafik muharriri. Koordinatalar sistemasi o'lchov birliklari. Qatlamlar. Grafik primitivlar. Buyruqlar va ma'lumotlar kiritish. Ish muhitini tayyorlash. Chizma chizish va tahrirlash («Masshtab», «Kesish», «Uzish», «Faska», «Tutashma», «Bo'laklarga bo'lish») vositalari. Chizmaga o'lcham qo'yish. Uch o'lchamli modellashtirish. *ArhiCAD* programmasi. *ArhiCAD*ga kirish. Loyihani ishlab chiqish tartibi. Loyiha ishlab chiqish pog'onalari, zarur hujjatlar. Loyiha eskizini ishlab chiqish. Inshoot planini qurish. Inshootning loyihasini ishlab chiqish uchun binoning modelidan foydalanish. Tom va zinarni konstruksiyalash, qirqimlarni bajarish. Tasvirlarni detallashtirish va parametrik vizualizatsiya qilish. Assotsiativ o'lchamlar. Qurilish konstruksiyalarning tayyor elementlari kutubxonasidan foydalanib uch o'lchamli ob'ektlarni yasash. *ArhiCAD* fayllarini boshqa programmalar (*AutoCAD*) fayllari bilan jipslashtirish. *3D Studio MAX* programmasi. Uch o'lchamli grafika va *3D Studio MAX* dasturi haqida umumiy tushunchalar. Uch o'lchamli grafika va animatsiya asoslari. Interfeys elementlari. Modellashtirish asoslari. Ob'ektlar bilan ishlash. Modellashtirish negiz usullari. Modellashtirish vositalari. Beze bo'laklari va har xil ratsional V - spraytlar asosida modellashtirish. Sahnalarni kompozitsiyalash asoslari. Yorug'lik manbai va kameralar bilan ishlash. Materiallar bilan ishlash. Sahnalarni vizualizatsiya qilish usullarini o'zlashtirish. Animatsiya asoslari.

ADABIYOTLAR RO`YXATI

1. Olimov, Shirinboy Sharofovich. "THE INNOVATION PROCESS IS A PRIORITY IN THE DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL SCIENCES." (2021).
2. Islamovna M. D. The value of using the autocad program in the works of machine-building drawings for building fastening parts //Proceeding of The ICECRS. – 2019. – Т. 3.
3. Aminov, A. S., Shukurov, A. R., & Mamurova, D. I. (2021). Problems Of Developing The Most Important Didactic Tool For Activating The Learning Process Of Students In The Educational Process. *International Journal of Progressive Sciences and Technologies*, 25(1), 156-159.
4. Aminov, A. S., Mamurova, D. I., & Shukurov, A. R. (2021, February). ADDITIONAL AND DIDACTIC GAME TECHNOLOGIES ON THE TOPIC OF LOCAL APPEARANCE. In *E- Conference Globe* (pp. 34-37).

O'tkir Hoshimov asarlarida frazeologizmlarning tutgan o'rni

XONGELDIYEVA SEVARA SHUXRAT QIZI

Termiz davlat universiteti O'zbek filologiyasi fakulteti

Filologiya va tillarni o'qitish: o'zbek tili ta'limi yo'nalishi

2-bosqich talabasi

Annotatsiya: Bu maqolada frazeologizmlarning etimologik, leksik-semantik, stilistik xususiyatlari hamda O'tkir Hoshimov ijodida frazeologizmlarning o'rni va ahamiyati, foydalanish mahorati haqidagi ilmiy-nazariy qarashlar o'zaksini topgan.

Kalit so'zlar: Frazeologizm, frazema, ekspressiv va funksional komponent, leksema, lison, frazeologik birlik, yozuvchi uslubi.

Аннотация: В данной статье рассмотрены этимологические, лексико-семантические, стилистические особенности фразеологизмов, а также место и значение фразеологизмов в творчестве Откира Гашимова, научно-теоретические взгляды на мастерство их употребления. найденный.

Ключевые слова: фразеологизм, фразема, экспрессивно-функциональный компонент, лексема, язык, фразеологизм, писательский стиль.

Annotation: In this article, the etymological, lexical-semantic, stylistic features of phraseologisms, as well as the place and importance of phraseologisms in the work of O'tkir Hashimov, and the scientific-theoretical views about the skill of using them have been found.

Key words: Phraseologism, phraseme, expressive and functional component, lexeme, language, phraseological unit, writer's style.

Frazeologiya til hodisasi sifatida lison va nutqqa daxldor birlikdir. Frazeologiya (gr.*phrasis* – “ifoda”, *logos* – “ta’limot”) atamasi ikki ma’noda ishlatiladi: 1) til frazeologik tarkibini o’rganuvchibilshunoslik sohasi; 2) shu tilning frazeologizmi majmui. Frazeologiya tilshunoslik fani bo’limlaridan biri

hisoblanadi. Bu bo'lim tilning lug'at tarkibidagi frazemalar haqida ma'lumot beradi. Frazema ko'chma ma'noli turg'un birikmadir. Frazeologiya til hodisasi sifatida lison va nutqqa daxldordir. Frazeologiya til hodisasi sifatida lison va nutqqa daxldordir. Birdan ortiq mustaqil leksema ko'rinishining birikuvidan tashkil topgan, obrazli, ma'noviy tabiatga ega bo'lgan lisoniy birlik frazeologizm deyiladi: *tepa sochi tikka bo'ldi, sirkasi suv ko'tarmaydi va hokazo.*[1,127]

Frazeologizm *ibora, frazeologik birlik, turg'un birikma, barqaror birikma, frazeologik birikma* atamaları bilan ham yuritiladi. Frazeologiya leksikologiya bo'limining tarkibiy qismidir.[1,127]

Frazeologiya nazariyasiga dastlab fransuz olimi, tilshunosi Sh.Balli asos solgan.[2,89-90] Bu sohaga rus tilshunoslari ham befarq bo'lmaganlar. Xususan, V.Vinogradov iboralarni leksik qatlam sifatida ma'no guruhlariga ko'ra tasniflab ajratgan bo'lsa, V.Jukov esa frazeologizmlarning kategoriya va ma'nolarini aniqlashga o'z hissasini qo'shgan. Shu o'rinda Sh.Rahmatullayev, M.Sodiqova, A.Rafiyev, I.Qo'chqortoyev kabi o'zbek tilshunos olimlarining ilmiy ham frazeologizmlarni o'rganishga alohida e'tibor berilgan. Ular bu ilmiy ishlarida frazeologizmlar haqida yetarlicha munozara olib borishgan. So'zlashuv nutqida faol foydalanilayotgan, badiiy asar matnlarida qo'llanilgan frazeologik birliklarni o'rganilganligi ahamiyatga molik. Biroq hozirgi kunda badiiy matndagi bu kabi frazeologik birliklarni o'rganish, tadqiqotlar olib borish muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Frazeologizmlar badiiy adabiyotda, badiiy matnlarda keng qo'llaniladi.[5,150] Bunga sabab, frazeologizmlar badiiy matnning ta'sirchanligini oshiradi, badiiylikni ochib beruvchi o'zgacha vosita hisoblanadi. Frazeologik birlillar badiiy matnga ko'tarinki ruh, joziba va yengillik baxsh etadi. Bu esa matnning ekspressivligini ta'minlaydi.

O'tkir Hoshimov ijodida ham shunday frazeologik birliklarni uchratishimiz mumkin. Masalan: *Ariq qazib bo'lmasa, yer qazib bo'lmas... o'zimizniyam patagimizga qurt tushib turibdi.* Har bir yozuvchining

frazeologizmlardan foydalanish mahorati bo'ladi. O'tkir Hoshimovning "Dunyoning ishlari", "Bahor qaytmaydi", "Ikki eshik orasi", Tushda kechgan umrlar" Asralarida ham frazeologizmlardan keng foydalanilgan. Quyida shu asarlardagi qo'llanilgan frazeologik birliklarni ko'rib chiqamiz:

pinakka ketmoq- ma'nosi: *uxlab qolmoq*; Alimardon yaproqlarning pirpirab uchishini tomosha qila-qila pinakka ketdi.[6,468]

burnini suqmoq- sinonimi: a) *bosh suqmoq*; Aytmanman-ku burnini suqmagan joyi yo'q edi bu bolaning. b) *burnini tiqmoq*; c) *tumshug'ini tiqmoq (salbiy ma'no)*; d) *chovlisini solmoq*. [7,41]

belida belbog'i bor- ma'nosi: *mard*; *Endi... gapning po'st kallasi shu: belimda belbog'im bor deganing ertalab hasharga kelaver*[8,61].

og'zi qulog'iga yetmoq – ma'nosi: *xursand bo'lmoq*. *Kechqurun og'zim qulog'imga yetkudek bo'lib bir do'ppi yong'oq ko'tarib keldim*. [9,21]

olamdan o'tmoq –varianti: *olamdan ketdi*; ma'nosi: *o'lmoq*. *Men shuncha o'limdan asrab qolgan odam, shundoq ko'z o'ngizmda olmdan o'tdi*. [8,189]

Yuqorida biz O'tkir Hoshimov asarlaridagi frazeologizmlarning biroz qismini misol qilib keltirdik.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, yozuvchi badiiy asralardagi badiiy matnda frazeologik birliklardan quyidagi maqsadlarda foydalaniladi:

1. Biror voqea-hodisani obrazli, ta'sirli ifodalash uchun;
2. Turli holatlarni baholash uchun;
3. Badiiy matnda emotsianallikni ifodalash uchun;
4. Nutqda ekspressivlikni ifodalash uchun;
5. Badiiy matnda satira va yumor hosil qilish uchun.

Frazeologizmlar so'zlovchi nutqini ta'sirchan va kuchli emotsiyaga boy bo'lishini ta'minlovchi muhim birlik hisoblanadi. Frazeologik birliklarni o'qib, o'rganish va ularni tahlil qilish, tasniflash ma'lum ma'noda o'z xalqining tili haqida ma'lumotga ega bo'lishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. R.R.Sayfullayeva “Hozirgi o'zbek adabiy tili”.- T.: “Innovatsion rivojlantirish nashriyot- matbaa uyi”,2020 y, 127-b
2. Balli Sh. Французская стилистика.М.: Из-во иностр. лит-ры,1961.С. 89-90
3. Грамматикой русского языка. Выноградов. 1952-1954 йй
4. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frezeologik lug'ati, Toshkent, 1978
5. Abdulazizov A. Til nazariyasiga kirish. T.: 2010. – 150 b.
6. O'tkir Hoshimov. Bahor qaytmaydi: qissa va hikoyalar. –T : Yangi asr avlodi, 2015 y. – 468 b.
7. O'tkir Hoshimov. Tushda kechgan umrlar /roman/ “ Adabiy barhayot asarlar” turkumi. –T.: “Ilm –ziyo zakovat”, 2019. – 41 b.
8. O'tkir Hoshimov. Ikki eshi orasi /roman /. – T.: Meriyus, 2017.- 61-189 b.
9. O'tkir Hoshimov. Dunyoning ishlari. / qissa va hikoyalar/ -T.: Yangi asr avlodi, 2018. - 21 b.

Bu asarni bir marta emas, besh marta o'qish kerak!

Xongeldiyeva Sevara Shuxrat qizi

TerDU O'zbek filologiya fakulteti 2-kurs talabasi

Annotatsiya: Bu maqolada “O'tkan kunlar” asari o'zbek adabiyotida yangi realistik nasrga asos solgani, asarni o'z davrining ijtemoiy-siyosiy, badiiy ijod mahsuli ekanligi adibning mahorati, so'z ustasi ekanligidan dalolat berishi va bu asarning sevib o'qilishini ta'minlashi to'g'risida mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: “O'tkan kunlar” asari, E.Bertels va Muxtor Avezov fikrlari, Zaynab va Kumush munosabati (ular o'rtasidagi konflikt), Otabek obrazi, Xushro'y obrazi.

Har bir kishining o'zining ko'ngliga yaqin, maroq bilan o'qiydigan, har o'qiganida o'sha asarni tom ma'noda qaytadan kashf qiladigan, yaxshi ko'rgan asari bo'ladi. Ana o'shanday sevimli asarlardan biri bu – o'sha mashhur “O'tkan kunlar” ya'ni, hayot haqiqati aks etgan asardir. “O'tkan kunlar” asari o'zbek romanchiligining asoschisi bo'lmish Abdulla Qodiriy qalamiga mansub bo'lib, ham mazmun, ham shakl, ham uslub jihatidan butun O'rta Osiyo xalqlari adabiyotida tom ma'noda betakror, katta ijtemoiy qiziqish tug'dirgan asardir. Masalan, Bir qancha sharqshunoslar va adabiyot nomoyondalari bu asarga o'zining ijobiy fikrlarini keltirib o'tgan. Jumladan, mashhur sharqshunos E.Bertels “O'tkan kunlar” munosabati bilan “Yevropa romani, ingliz romani, rus romani bilan bir qatorda o'zbek romanining yaratilganligi” ni yozgan edi. Ulkan qozoq yozuvchisi, o'zbek adabiyotining ko'zga ko'ringan nomoyondasi Muxtor Avezov fikricha “O'tkan kunlar” romani bilan Abdulla Qodiriy 20- yillarda “Sharqning eng ulkan yozuvchisi bo'lib qolgan edi. “O'tkan kunlar” bir milliy adabiyotda hozirgi zamon ma'nosidagi yetuk adabiyotimizning g'alabasi bo'libgina qolmay, butun o'zbek mumtoz adabiyotidan abadiy o'rin oldi.

“Moziyga qaytib ish ko’rish xayrlik deydlar. Shunga ko’ra mavzuni moziydan yaqin o’tkan kunlardan, tariximizning eng kirlik, qora kunlari bo’lg’an keyingi ‘xon zamonlaridan’ belgiladim”, deydi Abdulla Qodiriy asarning boshida. Adib roman avvalida yuqoridagi fikrlarni bejiz keltirmagan. Asar XIX asr voqealari, ijtemoiy manzralari, turmush tarzini aks ettirgan va bu murakkab tarixiy davr asar qahramonlari Otabek va Kumushning fojeali sevgi qissasi fonida ajoyib tarzda tasvirlangan. Biz uchun bu asarning ahamiyatli jihatlaridan biri: davr uchun juda xarakterli va ijtemoiy taraqqiyotiga bevosita aloqador voqealar Abdulla Qodiriy tomonidan san’atkorona tasvirlab berilgani va “O’tkan kunlar” o’zbek xalqi va O’rta Osiyo xalqlari adabiyotida yangi davr ochgani bo’ldi. Abdulla Qodiriy “O’tkan kunlar” romanida tilga olingan voqealar orqali o’zi yashayotgan davrdagi holatlarga ham o’z munosabatini bayon qilgan desak, to’g’ri bo’ladi. Bu asarni tahlil qilar ekanmiz, asardagi fojeaga sabab bo’lgan omilni qidirmadik, Zaynab va Kumush munosabatlariga o’z fikrimizni bildirishdan saqlangan holda, asardagi boshqa jihatlariga e’tibor berishga harakat qildik. Asarda kitobxonni hayajonga soluvchi holat, bu albatta, Otabek va Kumush sevgisi. Bir ko’rishda bir- biriga xufiyona oshiq bo’lishi ortidan kitobxonda ham ajib hayajon shakllana boradi. Asarda kitobxon tanimagan yigitga uzatilayotgan Kumush bilan birga iztirob cheksa, xayolidagi u go’zalning nigohlaridan o’t kabi yongan Otabek bilan birga yonadi. Va nihoyat to’y oqshomi Otabek va Kumush ko’rishgan onda, kuyovning Otabek ekanidan bexabar Kumushning ma’yus ko’zlari birdan porlab “Siz o’shami?” deb so’rashi kitobxonni ham kuchli hislar ummonida suzishga undaydi. Shu o’rinda asardagi ushbu mashhur dialogni o’zbekona muhabbatning ramziga aylangan jumlar desak mubolag’a bo’lmaydi. Adib Otabek obrazida o’zining yangicha qarashlarini ifodalaydi. Otabek har qanday holatda o’zining sog’lom qiyosiy fikrlash qobiliyatiga ega bo’lgan shaxs sifatida gavidalantiriladi. Asarda biz uchun yana bir mukammal obrazlardan biri bu – Yusufbek hoji. Doimo asardagi bu harakter haqida

o'ylaganimizda ko'z oldimizga nurli bir chehra, haqiqiy insoniy fazilatlar bilan mujassam nuroniy obraz gavdalanaveradi.

Asarda kitobxonning e'tiborini doim tortadigan xarakterlardan biri bu Xushro'y. Umuman olganda, Xushro'y asarda olovday tasvirlangan bo'lib, juda sho'x, yerga ursa ko'kka sapchidiganday shaddod qiz. Xushro'y obrazi bir qarashda juda rangli, hozirgi zamon talab qilgan xarakterday tuyuladi albatta, uning ko'nglidagi ba'zi yovuzliklarini hisobga olmaganda. Axir Zaynabni qotillikka undagan ham, bir oilani ildizi bilan yulib tashlagan ham aynan shu obraz edi. Asarda juda ko'p illatlarni ham yozuvchi o'rinli ochib berganki, kitobxon ham asarni mutolaa qilar ekan, unday holatlarda bezovtalanadi. Masalan, asar mobaynida, Homid xotinbozning ko'p xotinlik haqidagi fikrlari, xotinlar bilan murosa qilishda qamchisidan qon tomishi kerakligi haqidagi fikrlar, Mirzakarim qutidor va Oftob oyimlarning Kumushni Toshkentga yubormaslik sharti, qizining noroziligiga qaramasdan uni uzatishga rozilik berish, orzu- havas yo'lida O'zbek oyimning Otabekni ikkinchi marta uylanishga majbur qilishi va shunga o'xshash ko'pgina illatlarni o'qiganda kitobxon bezovtalanadi. Adib asarda yuqorida ta'kidlangan va shunga o'xshash ko'pgina salbiy illatlarni nom bermasdan hikoya qilgan. Bularning bari o'sha davr jaholatidan darak bermoqda. Yozuvchining asosiy maqsadlaridan biri ham jaholat va uning salbiy oqibatlarini ko'rsatib berish edi.

“O'tkan kunlar” romani o'zbek adabiyoti xazinasining bebaho durdonasi hisoblanadi. Bu asar biz boshqa asarlardan qidirib topa olmaydigan, milliyligimizni tarannum etuvchi unsurlarga liq to'la. Qolaversa, romanning davr hayotini ochib berishdagi roli ham beqiyosdir. Yurtimizda hech bir odam yo'qki, bu asarning nomini eshitmagan, yoki televizorda bu asar asosida suratga olingan filmga ko'zi tushmagan. Hech bo'lmaganida bir marotaba bo'lsa ham asarni o'qib chiqqan kitobxon ham, men qatori ulkan hislar ummoniga g'arq bo'lgan. Chunki “O'tkan kunlar” asari bizga o'tgan kunlarimizdan dars beruvchi, bizga bizni o'rgatuvchi ya'ni

o'zligimizni anglatuvchi asardir. Zero, adibning o'zi ham ta'kidlab o'tganidek, " Bu romanni bir marta emas, besh marta o'qish kerak!".

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Qodiriy "O'tkan kunlar". –T : Navro'z, 2019 y.
2. Yoshlikjurnali.uz "O'tkan kunlar" saboqlari. 2019 yil, 2-son.
3. Abdulla Qodiriy "O'tkan kunlar". –T : Yoshlar nashriyot uyi, 2018 y.
4. Abdulla Qodiriy "O'tkan kunlar". –T :Yangi asr avlodi, 2016 y.
5. Abdulla Qodiriy "O'tkan kunlar". –T :Sharq, 2004 y.

“O‘TKAN KUNLAR” DAN TA’SIRLANIB

XONGELDIYEVA SEVARA SHUXRAT QIZI

Termiz davlat universiteti O‘zbek filologiyasi fakulteti

Filologiya va tillarni o‘qitish: o‘zbek tili ta’limi yo‘nalishi

2-bosqich talabasi

Annotatsiya: Bu maqolada “O‘tkan kunlar” asari o‘zbek adabiyotida yangi realistik nasrga asos solgani, asarni o‘z davrining ijtemoiy-siyosiy, badiiy ijod mahsuli ekanligi adibning mahorati, so‘z ustasi ekanligidan dalolat berishi va bu asarning sevib o‘qilishini ta’minlashi to‘g‘risida mulohazalar bildirilgan.

Kalit so‘zlar: “O‘tkan kunlar” asari, E.Bertels va Muxtor Avezov fikrlari, Zaynab va Kumush munosabati (ular o‘rtasidagi konflikt), Otabek obrazi, Xushro‘y obrazi.

Menimcha, har bir kishining o‘zining ko‘ngliga yaqin, maroq bilan o‘qiydigan, har o‘qiganida o‘sha asarni tom ma’noda qaytadan kashf qiladigan, yaxshi ko‘rgan asari bo‘ladi. Mening ham ana o‘shanday sevimli asarim bor. Bolalikdan ulug‘ Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” asariga ayricha bir muhabbat bilan o‘sganligimdanmi, har gal bu asarni qayta varaqlaganimda, tanimda shifobaxsh hislar uyg‘onib, ruhiy ibodat etgandek sezaman o‘zimni. Asarni o‘qir ekanman, qahramonlar bilan birga yashayman, birga quvonib, birga yig‘layman.

Nega shunday? Chunki biz qaydakim o‘zimizga zotiy ato etilgan milliy ruh, his-tuyg‘udan bir nishona tuysak, o‘sha yerda o‘zligimiz bilan yuzlashamiz. O‘zlikni his etib, anglash esa moddiy va ruhiy dunyoni farqlashdek muborak yo‘lga boshlaydi. Bu asar haqida menga ilk marotaba beshinchi sinfligimda buvijonim aytib bergan. O‘sha vaqtlarda ham televizorda “O‘tgan kunlar” romani asosida suratga olingan filmni qiziqish bilan tomosha qilganman. Shundan keyin meni bu asarga qiziqishim yanada ortdi. Keyin bu asarni to‘liq o‘qib chiqishga kirishib ketdim. “O‘tkan kunlar” asari o‘zbek

romanchiligining asoschisi bo'lmish Abdulla Qodiriy qalamiga mansub bo'lib, ham mazmun, ham shakl, ham uslub jihatidan Turkiy adabiyotimizda tom ma'noda betakror, katta ijtimoiy qiziqish tug'dirgan asardir. Masalan, bir qancha sharqshunoslar va adabiyot nomoyondalari bu asarga o'zining ijobiy fikrlarini keltirib o'tgan. Jumladan, mashhur sharqshunos E.Bertels "O'tkan kunlar" munosabati bilan "Yevropa romani, ingliz romani, rus romani bilan bir qatorda o'zbek romanining yaratilganligi" ni yozgan edi. Ulkan qozoq yozuvchisi, o'zbek adabiyotining ko'zga ko'ringan nomoyondasi Muxtor Avezov fikricha "O'tkan kunlar" romani bilan Abdulla Qodiriy 20- yillarda "Sharqning eng ulkan yozuvchisi bo'lib qolgan edi. "O'tkan kunlar" bir milliy adabiyotda hozirgi zamon ma'nosidagi yetuk adabiyotimizning g'alabasi bo'libgina qolmay, butun o'zbek milliy uyg'onish adabiyotidan abadiy o'rin oldi.

"Moziyga qaytib ish ko'rish xayrlik deydlar. Shunga ko'ra mavzuni moziydan yaqin o'tkan kunlardan, tariximizning eng kirlik, qora kunlari bo'lgan keyingi xon zamonlaridan belgiladim", deydi Abdulla Qodiriy asarning boshida. Adib roman avvalida yuqoridagi fikrlarni bejiz keltirmagan. "O'tkan kunlar" – turkiy adabiyot javhari, inson ma'naviy – ruhiy olamining sohir musavviri. U nasrdagi navoiyona tashbehu ramz, boburona hayratlar dunyosi: U – ruhiy ulug'vorlikdan yaralmish qodiriyona dard.

Asar XIX asr voqealari, ijtimoiy manzaralari, turmush tarzini aks ettirgan va bu murakkab tarixiy davr asar qahramonlari Otabek va Kumushning fojeali sevgi qissasi fonida ajoyib tarzda tasvirlangan. Men uchun bu asarning ahamiyatli jihatlaridan biri: davr uchun juda xarakterli va ijtimoiy taraqqiyotiga bevosita aloqador voqealar Abdulla Qodiriy tomonidan san'atkorona tasvirlab berilgani va "O'tkan kunlar" o'zbek xalqi va O'rta Osiyo xalqlari adabiyotida yangi davr ochgani bo'ldi. Abdulla Qodiriy "O'tkan kunlar" romanida tilga olingan voqealar orqali o'zi yashayotgan davrdagi holatlarga ham o'z munosabatini bayon qilgan desak, to'g'ri bo'ladi. "O'tkan kunlar" asariga bolalikdan mehr tuyg'usi kuchli edi.

“O‘tkan kunlar” ni har daf‘a takror o‘qirkanman, ya’ngi bir ma’no bir ruh, tuyg‘u parda ortida yuz ko‘rsataveradi ko‘rsataveradi... o‘n karra, yuz qatla qayta o‘qing, yana o‘shal holat: yangi ma’no, toza ruh... Bul fazilat haqiqiy badiiy asarning boqiylik ziynati. Bu asarni o‘qib tahlil qilar ekanman, asardagi fojiaga sabab bo‘lgan omilni qidirmadim, Zaynab va Kumush munosabatlariga o‘z fikrimni bildirishdan saqlangan holda, asardagi boshqa jihatlarga e’tibor berishga harakat qildim. Asarda kitobxonni hayajonga soluvchi holat, bu albatta, Otabek va Kumush sevgisi. Bir ko‘rishda bir-biriga xufiyona oshiq bo‘lishi ortidan kitobxonda ham ajib hayajon shakllana boradi. Asarda kitobxon tanimagan yigitga uzatilayotgan Kumush bilan birga iztirob cheksa, xayolidagi u go‘zalning nigohlaridan o‘t kabi yongan Otabek bilan birga yonadi. Va nihoyat to‘y oqshomi Otabek va Kumush ko‘rishgan onda, kuyovning Otabek ekanidan bexabar Kumushning ma’yus ko‘zlari birdan porlab “Siz o‘shami?” deb so‘rashi kitobxonni ham kuchli hislar ummonida suzishga undaydi. Shu o‘rinda asardagi ushbu mashhur dialogni o‘zbekona muhabbatning ramziga aylangan jumlar desam mubolag‘a bo‘lmaydi. Adib Otabek obrazida o‘zining yangicha qarashlarini ifodalaydi. Otabek har qanday holatda o‘zining sog‘lom qiyosiy fikrlash qobiliyatiga ega bo‘lgan shaxs sifatida gavdalaniriladi. Asarda men uchun yana bir mukammal obrazlardan biri bu – Yusufbek hoji. Doimo asardagi bu harakter haqida o‘ylaganimda ko‘z oldimga nurli bir chehra, haqiqiy insoniy fazilatlar bilan mujassam nuroniy obraz gavdalanaveradi.

Asarda mening e’tiborimni doim tortadigan xarakterlardan biri bu Xushro‘y. Umuman olganda, Xushro‘y asarda olovday tasvirlangan bo‘lib, juda sho‘x, yerga ura ko‘kka sapchidiganday shaddod qiz. Xushro‘y obrazi bir qarashda juda rangli, hozirgi zamon talab qilgan xarakterday tuyuladi albatta, uning ko‘nglidagi ba’zi yovuzliklarini hisobga olmaganda. Axir Zaynabni qotillikka undagan ham, bir oilani ildizi bilan yulib tashlagan ham aynan shu obraz edi. Asarda juda ko‘p illatlarni ham yozuvchi o‘rinli ochib berganki, kitobxon ham asarni mutolaa qilar ekan, unday holatlarda

bezovtalanadi. Shaxsan men ham asar mobaynida, Homid xotinbozning ko'p xotinlik haqidagi fikrlari, xotinlar bilan murosa qilishda qamchisidan qon tomishi kerakligi haqidagi fikrlar, Mirzakarim qutidor va Oftob oyimlarning Kumushni Toshkentga yubormaslik sharti, qizining noroziligiga qaramasdan uni uzatishga rozilik berish, orzu- havas yo'lida O'zbek oyimning Otabekni ikkinchi marta uylanishga majbur qilishi va shunga o'xshash ko'pgina illatlarni o'qiganimda bezovtalandim. Adib asarda yuqorida ta'kidlangan va shunga o'xshash ko'pgina salbiy illatlarni nom bermasdan hikoya qilgan. Bularning bari o'sha davr jaholatidan darak bermoqda. Yozuvchining asosiy maqsadlaridan biri ham jaholat va uning salbiy oqibatlarini ko'rsatib berish edi.

Xulosa qilib aytganda, "O'tkan kunlar" romani o'zbek adabiyoti xazinasining bebaho durdonasi hisoblanadi. Bu asar biz boshqa asarlardan qidirib topa olmaydigan, milliyligimizni tarannum etuvchi unsurlarga liq to'la. Qolaversa, romanning davr hayotini ochib berishdagi roli ham beqiyosdir. Yurtimizda hech bir odam yo'qki, bu asarning nomini eshitmagan, yoki televizorda bu asar asosida suratga olingan filmga ko'zi tushmagan. Hech bo'lmaganida bir marotaba bo'lsa ham asarni o'qib chiqqan kitobxon ham, men qatori ulkan hislar ummoniga g'arq bo'lgan. Chunki "O'tkan kunlar" asari bizga o'tgan kunlarimizdan dars beruvchi, bizga bizni o'rgatuvchi ya'ni o'zligimizni anglatuvchi asardir. Zero, adibning o'zi ham ta'kidlab o'tganidek, "Bu romanni bir marta emas, besh marta o'qish kerak!".

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Abdulla Qodiriy "O'tkan kunlar". –T : Navro'z, 2019 y.
- Yoshlikjurnali.uz "O'tkan kunlar" saboqlari. 2019 yil, 2-son.
- Abdulla Qodiriy "O'tkan kunlar". –T : Yoshlar nashriyot uyi, 2018 y.
- Abdulla Qodiriy "O'tkan kunlar". –T :Yangi asr avlodi, 2016 y.
- Abdulla Qodiriy "O'tkan kunlar". –T :Sharq, 2004 y.

Информационная безопасность в телекоммуникационных сетях связи

Иргашева Д

*Доцент, декан факультета кибербезопасности Ташкентского
университета информационных технологий имени*

Мухаммада Аль-Хоразми

Октамов Шерзод Бобир ўгли

*Магистрант факультета информационной безопасности в
телекоммуникациях Ташкентского университета информационных
технологий имени Мухаммада Аль-Хоразми*

Аннотация; *В данной статье обсуждается информационная
безопасность и подключение к телекоммуникационным сетям.*

Актуальность темы. Содержание проблемы информационной безопасности (ИБ) в системах и сетях телекоммуникаций интерпретируются следующим образом. По мере развития и усложнения средств, методов и форм автоматизации процессов обработки и передачи информации повышается уязвимость системных процессов и ресурсов, напрямую влияющая на возможность уничтожения, блокирования или искажения информации и появления в системе «нештатных» процессов, создающих ситуацию невозможности эффективного выполнения основных функций. Политики обеспечения ИБ, и создаваемые на их основе системы защиты информации (СЗИ), не могут полностью гарантировать защиту информационно-телекоммуникационной сети. После внедрения защитных мер и средств всегда остаются уязвимые места в сети, которые могут сделать обеспечение ИБ неэффективным. Кроме того, могут быть сбои и отказы самой СЗИ, выявляться новые, ранее не идентифицированные угрозы. Ситуации, связанные с «замеченными» нарушениями политики ИБ и отказы СЗИ в выполнении своих функций, определяют понятие «инцидента ИБ». Причинами возникновения инцидентов ИБ являются

архитектурные просчеты, ошибки реализации программных и аппаратных компонентов, преднамеренные информационные воздействия, ошибки пользователей (операторов), старение оборудования и т.д. Несмотря на интеграцию в телекоммуникационные сети современных аппаратно-программных средств защиты и управления сетями, процессы контроля инцидентов ИБ автоматизированы лишь частично, отсутствуют эффективные модели и алгоритмы их обнаружения и идентификации в составе единой системы, что часто является основной причиной продолжительному снижению эффективности функционирования телекоммуникационной сети. Таким образом, исследования, направленные на создание моделей и алгоритмов контроля инцидентов, актуальны и имеют практическое значение в решении проблемы обеспечения качества функционирования сетей телекоммуникаций предприятий.

Степень разработанности темы. Проблема ИБ и защиты информации в системах и сетях телекоммуникаций исследовалась в трудах ведущих российских ученых Белова Е.Б., Галкина А.П., Герасименко В.А., Грушо А.А., Домарева В.В., Завгороднего В.И., Зегжды П.Д., Лося В.П., Лукацкого А.В., Малюка А.А., Медведковского И.Д., Молдовяна А.А., Никитина О.Р., Петракова А.В., Полушина П.А., Самойлова А.Г., Соколова А.В., Торокина А.А., Шаньгина В.Ф., Шелухина О. И., Хорева А.А., Ярочкина В.И. Значительный вклад в решение выделенной проблемы внесли зарубежные исследователи Р. Брэтт, К. Касперски, С. Норкатт, В. Столингс, К. Лендвер, М. Howard, R. Graham, D. Sanai, S. Manwani, M. Montoro, F. Cohen, J. Jung, D. Moore, C. Zou и другие.

Анализируя результаты исследований, можно сделать вывод, что существующие методы и средства обеспечивают существенное повышение защищенности телекоммуникационных сетей. Тем не менее, выработка решений по большинству функций защиты производится по-прежнему человеком (администратором сети), несмотря на интеграцию в телекоммуникационные сети современных аппаратно-программных

средств администрирования и управления сетями, наличие отечественных (ГОСТ Р ИСО/МЭК ТО 13335-5-2006, ГОСТ Р ИСО/МЭК 7498-4-99, ГОСТ Р ИСО/МЭК 10164-1-99) и международных (ITU-T X.700, ISO 7498-4 FCAPS, ISO/IEC TR 18044, CMU/SEI-2004-TR-015) стандартов, процессы контроля инцидентов ИБ автоматизированы лишь частично, отсутствуют эффективные модели и алгоритмы их обнаружения и идентификации в составе единой системы, что часто является основной причиной продолжительному снижению эффективности функционирования телекоммуникационной сети.

Объект исследования - корпоративные телекоммуникационные сети (КТС).

Предмет исследования - методы и средства, позволяющие обеспечить контроль инцидентов ИБ в КТС, обусловленных нарушением политики ИБ.

Цели и задачи работы. Целью работы является решение научно-технической задачи разработки новых моделей, алгоритмов и процедур контроля инцидентов ИБ, направленных на повышение эффективности обеспечения информационной безопасности в системах и сетях телекоммуникаций. В соответ-

ствии с целью были поставлены и решены следующие научные задачи:

1. Анализ процессов, методов и средств обеспечения контроля инцидентов ИБ в КТС, классификация инцидентов по характеру нарушения технической политики ИБ.

2. Разработка методики формирования множества существенных факторов возникновения инцидентов ИБ, определяющих параметры контроля.

3. Разработка моделей и алгоритмов формирования пакетов контролируемых параметров, процедур обнаружения инцидентов ИБ в КТС.

4. Синтез структурной схемы системы контроля инцидентов ИБ в КТС. Реализация функциональных модулей системы контроля и их практическое внедрение в КТС предприятий и организаций.

Научная новизна. В работе получены следующие научные результаты:

1. Предложена формальная модель инцидента ИБ, как специфичного состояния КТС, идентифицируемого по отклонениям параметров ее функционирования от эталонных значений, задаваемых технической политикой ИБ.

2. Разработана методика определения существенных факторов возникновения инцидентов ИБ, в основе которой использован способ их группового ранжирования при обеспечении согласованности экспертов.

3. Разработан алгоритм формирования пакета контроля инцидентов ИБ в КТС, основанный на анализе статистических характеристик обнаружения событий ИБ по значениям контролируемых параметров, выделении комбинаций, обеспечивающих допустимые вероятностные характеристики обнаружения.

4. Предложена структурная схема автоматизированной системы контроля инцидентов ИБ, как основа для практической реализации систем данного класса.

Практическая значимость работы. Разработано информационное и программное обеспечение системы контроля инцидентов ИБ, включающее:

- программный комплекс для расчета значимости элементов корпоративной сети передачи данных (св-во о гос. регистрации программы для ЭВМ №2012612368);

- программный комплекс администрирования корпоративной сети передачи

данных DTNAM v1.0 (св-во о гос. регистрации программы для ЭВМ №2012660376);

- автоматизированную систему расчета статических характеристик инцидентов информационной безопасности КСПД АСУП (св-во о гос. регистрации программы для ЭВМ №2012660377);

- программный модуль СППР административного управления корпоративной АСУ расчета показателей значимости ресурсов программно-технической инфраструктуры (св-во о гос. регистрации программы для ЭВМ №2013613706);

- программный модуль имитационного моделирования процессов администрирования СППР административного управления корпоративной АСУ (св-во о гос. регистрации программы для ЭВМ №2013613706);

- автоматизированную систему анализа защищенности объекта информатизации SaNaS 1.0 (св-во о гос. регистрации программы для ЭВМ №2014610966) и ее базу данных (св-во о гос. регистрации базы данных №2014620496);

- автоматизированную систему расчета статистических характеристик инцидентов информационной безопасности КСПД (св-во о гос. регистрации программы для ЭВМ №2015618341);

- автоматизированную систему регистрации инцидентов информационной безопасности КСПД (св-во о гос. регистрации программы для ЭВМ №2015618785).

Использование разработанных средств позволяет снижать общее количество анализируемых параметров для выявления инцидентов в 1.5 - 2,5 раза; уменьшать среднее время ожидания заявки пользователей, обнаруживших проявление инцидента ИБ, на обработку - на 33%, среднее время выполнения функции устранения инцидента - на 25%. Кроме того, в корпоративной сети уменьшается общее количество инцидентов. Результаты исследований внедрены в корпоративной телекоммуникационной сети ОАО «Завод «Электроприбор»» г. Владимир, Администрации Владимирской области, а также были использованы при

разработке учебных курсов во Владимирском государственном университете.

Методология и методы исследования. При решении поставленных задач применялись: анализ процессов контроля инцидентов, синтез и моделирование алгоритмов и процедур обработки информации в сетях телекоммуникаций. Научные положения работы теоретически обосновываются с помощью аппарата теории множеств, теории графов, теории вероятностей, алгебры логики, теории статистического обнаружения, математической статистики.

Положения, выносимые на защиту:

- формальная модель инцидента ИБ в КТС, обеспечивающая теоретическое обоснование построения систем контроля инцидентов ИБ;
- методика определения множества существенных факторов возникновения инцидентов ИБ, позволяющая снижать количество контролируемых параметров для выявления инцидентов;
- алгоритм формирования пакетов контролируемых параметров, обеспечивающий повышение производительности системы контроля;
- структурная схема и результаты внедрения программных модулей системы контроля инцидентов.

Степень достоверности результатов исследований. Достоверность полученных в диссертационной работе результатов подтверждается с помощью исследований КТС, выполненных на экспериментальной установке, воспроизводящей условия возникновения инцидентов в КТС, а также в ходе практического использования разработанных средств.

Апробация работы. Материалы диссертационной работы докладывались и обсуждались на;

- XXIX, XXX и XXXIII Всероссийской НТК «Проблемы эффективности и безопасности функционирования сложных технических и информационных систем» (Серпухов, 2010, 2011, 2014);

- IX Международном симпозиуме «Интеллектуальные системы, INTELS 2010» (Владимир, 2010);
- XXIII Международной НТК «Математические методы в технике и технологиях - ММТТ-23» (Смоленск, 2010);
- XVI Международной НТК «Проблемы передачи и обработки информации в сетях и системах телекоммуникаций» (Рязань, 2010);
- XII Международной конференции «Региональная информатика (РИ-2010)» (Санкт-Петербург, 2010); XVII Международной НТК «Информационные системы и технологии ИСТ-2011» (Нижний Новгород, 2011);
- IX Международной НТК «Перспективные технологии в средствах передачи информации» (Владимир, 2011);
- V, VI VII Всероссийской научно-практической конференции «Имитационное моделирование. Теория и практика ИММОД» (Санкт-Петербург, 2011, Казань, 2013, Москва, 2015);
- X Российской НТК «Новые информационные технологии в системах связи и управления» (Калуга, 2011);
- Всероссийской с международным участием молодежной научно-практической конференции «Молодежная математическая наука-2012» (Саранск, 2012);
- XIX Міжнародної науково-практичної конференції «Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я» (Україна, Харків, 2011);
- XI Міжнародної науково-технічної конференції «Проблеми інформатики і моделювання» (Україна, Харків-Ялта, 2011);
- Международной научно-практической конференции «The Strategies of Modern Science Development» (Yelm, WA, USA, 2013);
- IV Международной научно-практической конференции «Вопросы науки: Современные технологии и технический прогресс» (Воронеж, 2015).

Публикации: опубликовано 28 работ, 5 в изданиях из перечня ВАК, из них 1 проиндексирована в международной базе Scopus. Получено 9 свидетельств о государственной регистрации программ для ЭВМ.

Личный вклад. Все результаты, изложенные в диссертации, получены автором лично или при его непосредственном участии. Постановка цели и задач, обсуждение планов исследований и результатов выполнены совместно с научным руководителем.

АНАЛИЗ ОБЪЕКТА ИССЛЕДОВАНИЯ

В главе описываются объект и предмет исследования. Анализируются стандарты и руководящие документы, средства автоматизации, связанные с вопросами управления инцидентами информационной безопасности. Предложена формальная модель инцидента ИБ в корпоративной телекоммуникационной сети, как специфичного ее состояния идентифицируемого по отклонениям параметров ее функционирования от их эталонных значений, задаваемых технической политикой ИБ сети. Уточняется задача исследования.

1.1 Объект и предмет исследования

Объектом исследования настоящей диссертации является подкласс телекоммуникационных сетей - корпоративные телекоммуникационные сети (КТС) [13, 35]. КТС - сети масштаба предприятия, особенности которых, принципиальные в данной работе, следующие [3, 6, 11, 13, 19, 28, 39, 50, 102]:

1. КТС является вычислительной сетью, используемой для соединения имеющихся на предприятии информационных систем (ИС).

2. КТС является сетью передачи данных. Режим работы сети, как правило, круглосуточный. Основным транспортным протоколом для передачи данных является протокол TCP/IP.

3. В КТС используются разные типы приложений: клиент-серверные, на основе эмуляции терминала, WEB приложения и др.

4. Для адресации КТС используется адресное пространство разрешенного частного адресного пространства Интернет.

5. В пределах КТС имеются каналы связи (КС) с другими сетями для получения доступа к информационным ресурсам (ИР) и сервисам сторонних организаций.

6. В целях обеспечения удаленного доступа пользователей к информационно-техническим сервисам КТС допускается наличие КС удаленного доступа.

7. Все сетевые компоненты КТС идентифицированы и учтены в базе данных сетевого администрирования.

8. Все активное сетевое оборудование (АСО) КТС синхронизировано с сервером синхронизации времени.

9. Доступ и удаленное управление АСО разрешено только системному администратору после прохождения аутентификации и авторизации. Параметры аутентификации и авторизации АСО отконфигурированы.

10. На всех портах АСО установлен режим управления доступом к среде, должен быть режим STP (Spanning Tree Protocol). Все неиспользуемые порты АСО отключены.

11. Трафик, генерируемый системами управления сетью, не создает препятствия для передачи данных в КТС.

12. В системе в качестве структурных элементов присутствуют ярко выраженные система защиты информации (СЗИ) и система административного управления (САДУ). Их функции разграничены и обеспечиваются различными структурными подразделениями. СЗИ включает технические (аппаратные), программные и другие средства защиты, а также организационные мероприятия, исключающие или существенно затрудняющие разрушение, уничтожение, искажение и/или противоправный, несанкционированный доступ к конфиденциальной информации. Основной целью САДУ является приведение сети в

соответствие с целями и задачами, для которых она предназначена. Достигается эта цель путём управления сетью, позволяющего минимизировать затраты времени и ресурсов, направляемых на управление системой, и в тоже время максимизировать доступность, производительность и продуктивность системы.

13. СЗИ построена и функционирует в соответствии со стратегией и тактикой защиты, определяемой Политикой обеспечения информационной безопасности (ПИБ). ПИБ является основным документом, регламентирующим процессы обеспечения ИБ на предприятии, утверждена руководством и является документом обязательного исполнения.

Данный набор особенностей характерен для крупных организаций, в которых обеспечением ИБ занимается специализированный отдел. Для полноценного функционирования, подобным организациям необходимо иметь в структуре КТС серверное оборудование, системы защиты, виртуальные приватные сети. На основе анализа подходов ведущих фирм (Cisco, Dlink) к построению КТС, сформирована типовая схема КТС, которая представлена

Библиографический список

1. Александр Бондаренко Политика информационной безопасности. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.leta.ru/press-center/publications/article_295.html (дата обращения: 19.02.2015).
2. Артемов, Д.В. Влияние компьютерных вторжений на функционирование вычислительных сетей / Д.В. Артемов. - М: Приор, 2001. - 123 с.
3. Барабаш, О.В. Построение функционально устойчивых распределенных информационных систем / О.В. Барабаш; - Киев: НАОУ, 2004. - 226 с.
4. Баранов, И.Ю. Исследование гибкого инструментального комплекса для интеллектуальной системы административного управления

в корпоративных АСУП: дис. ... канд. технич. наук: 05.13.06 : защищена 2006 г. / Баранов Игорь Юрьевич. - Орел, 2006.

5. Безруков, Н.Н. Компьютерная вирусология: энциклопедия / Н.Н. Безруков; - Киев: Укр. сов.энцикл., 1991. - 416 с.

6. Бекасов, В.Ю. Аспекты анализа структуры корпоративных мультисер-висных сетей / В.Ю. Бекасов. - СПб: Питер, 2004. - 208с.

7. Блюмин, С.Л. Модели и методы принятия решений в условиях неопределенности / С.Л. Блюмин, И.А. Шуйкова. - Липецк: ЛЭГИ, 2001. - 138 с.

8. Бойченко, М.К. Мониторинг ресурсов узлов корпоративной сети / М.К. Бойченко, И.П. Иванов. - Приборостроение, №2. - 2010. - С. 114 - 120.

9. Бондаренко, А.Д. Методы и средства разработки интеллектуальных систем управления корпоративными компьютерными сетями: дис. ... канд. технич. наук: 05.13.13 : защищена 2007 г. / Бондаренко Алексей Дмитриевич. - Москва, 2007.

10. Бондаренко, А.Д., Проектирование интеллектуальных систем управления компьютерными сетями / А.Д. Бондаренко Ю.Л. Леохин. - Лесной вестник, №2. - 2007. - С. 180 - 186.

OPTIK ALOQA TARMOQLARIDA TAXDIDLARNING TADQIQI

Odiljonov Boburbek Abduvaxob og'li

*Muhammad Al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari
universiteti Kiberxavfsizlik fakulteti magistranti*

Annontatsiya; Ushbu maqolada optik tolali aloqa kanalda ma'lumotlarning chiqish tahdiqlarini ankalash haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar; samaradorlikni baholash, optik tolali aloqa kanallari, axborot xavfsizligi tizimi, hujumni aniqlash tizimi.

Kabel tizimi tomonidan qo'llaniladigan masofaviy va mahalliy aloqa tizimlarining barcha joriy texnologiyalari, ularning tuzilishi optik ma'lumotlarni uzatish tizimlariga asoslangan. Takomillashtirishning asosiy yo'nalishlaridan biri kelajakda to'liq passiv (passiv optik) optik tarmoqlar asosida amalga oshiriladigan keng polosali abonent ulanishini ta'minlashni o'z ichiga oladi.

Bino/uy, ofis va ish joyi texnologiyalari tolasi foydalanuvchining bevosita muhitida tolaning elektr kabellari o'rnini bosishiga olib keladi [1, 2]. Aloqa usullaridan tashqari, optik tolalar xavfsizlik tizimlari uchun o'lchash asboblarida faol qo'llaniladi. Optik tolali taqsimlangan o'lchash tarmoqlari asosiy jismoniy maydonlarni real vaqt rejimida eng yuqori sezuvchanlik va aniqlik bilan boshqarishga yordam beradi [3]. Xavfsizlik tizimlarida optik toladan foydalanishning asosiy yo'nalishlaridan biri video kuzatuv tizimlarida ajratilgan aloqa liniyalarini ko'paytirish uchun optik interfeyslardan foydalanish hisoblanadi. Inson hayotida optik kabel tizimlarining ko'proq paydo bo'lishi bino, ofis, ish joyida qayta ishlangan axborot xavfsizligiga yangi tahdidlarning paydo bo'lishiga ta'sir qiladi. Tahdidlardan biri akustik maydonlarning toladagi yorug'lik o'tishiga ta'siridan foydalangan holda maxfiy suhbatlarning ovozi ma'lumotlarini olib tashlash imkoniyati bilan bog'liq. Optik tolali sensorlar va taqsimlangan o'lchash tizimlarini yaratishda muvaffaqiyatli qo'llaniladi va binodagi muntazam optik tolali kabel tizimi turli xil jismoniy maydonlarni, shu

jumladan akustik maydonni o'lchash uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan taqsimlangan o'lchash tarmog'idir.

Usullar va materiallar

Turli maqsadlarda optik tolali aloqa vositalaridan foydalangan holda ovozli (nutq) ma'lumotlarning ruxsatsiz olib tashlanishi akustik razvedkaning dolzarb usullaridan biri bo'lib, u akusto-optik (tolali) axborotning oqib chiqishi kanali deb ataladi [4, 5]. Axborot oqish kanallarining paydo bo'lishi axborot tashuvchisidan akustik maydonning axborot tizimlarining optik tolasiga ta'sir qilishi va optik tola, passiv elementlar yoki faol optik tolali uskunalari orqali o'tayotganda yorug'lik oqimining modulyatsiyasini keltirib chiqarishi bilan bog'liq. akustik chastotalar. Optik aloqa kanalidagi bunday oqimning modulyatsiyasi akustik maydonning optik tolaning fizik xususiyatlariga ta'siri natijasida fazada, amplitudada, chastotada va polarizatsiyada sodir bo'lishi mumkin. Akusto-optik o'tish usullari bo'yicha akustik maydonning optik tolali qurilmalari amalga oshirildi. Nutqning modulyatsiyalangan yorug'lik oqimi mahalliy tolalar orqali ajratilgan xonadan ancha uzoqlashishi mumkin. Shundan so'ng, salbiy ta'sir natijasida huquqbuzar tashkilotning maxfiy ma'lumotlariga kirish huquqiga ega bo'lishi mumkin.

Asosiy qochqin kanallari aloqa liniyasining optik tolali kabelidagi yorug'lik oqimlari. Yorug'lik oqimlari ma'lumotlarni uzatish protokolining jismoniy amalga oshirilishi bilan bog'liq bo'lgan muntazam va ovozli ma'lumotni ruxsatsiz olib tashlash uchun buzg'unchi tomonidan maxsus yaratilgan nostandart oqimlarga bo'linishi mumkin. Muntazam yorug'lik oqimlari, masalan, axborotni taqdim etishning raqamli usullari bilan, butun tizimga halokatli ta'sir ko'rsatmasdan, oqish kanalini yaratishga imkon beradi, chunki muntazam yorug'lik oqimiga tovush ta'siri darajasi shovqinni kamaytiradi. signal nisbati. G'ayritabiiy oqimlarga optik tolali aloqa tarmoqlariga ruxsatsiz ulangan yorug'lik manbalari tomonidan yaratilgan har qanday nurlanish kiradi.

Keling, optik tolali aloqa tarmoqlari orqali akustik ma'lumotlarni yig'ishda tajovuzkorning ishlashining gradusini ko'rib chiqaylik va foydalaniladigan maxsus texnik vositalarning umumiy tavsifini beramiz. Akusto-optik axborot oqish kanalini tashkil qilish nazorat qilinadigan hududdan o'tadigan optik tolali kabelga jismoniy ta'sir qilmasdan dargumon. Ushbu tarmoq asosiy signallarni qayta ishga tushirish va faol uskunadagi shovqin komponentlarini bostirish bilan bog'liq bo'lgan tajovuzkor va ovozli ma'lumotlarning kelib chiqish manbasi o'rtasidagi segmentdagi faol optik tolali uskunadan xoli bo'lishi kerak. Tajovuzkor va ovozli ma'lumot manbai o'rtasida yorug'lik oqimining modulyatsiyasini sezilarli darajada o'zgartirmaydigan passiv optik elementlarga ega optik tolali aloqa liniyasi joylashtirilishi kerak. passiv optik elementlarga, optik kabeldan tashqari, adapterlar, rozetkalar, ulagichlar, ajratgichlar mavjud. Shuni ta'kidlash kerakki, optik tolali aloqa tarmog'ining ushbu dizayni abonentga kirish uchun eng istiqbolli hisoblanadi va passiv optik tarmoq texnologiyasi shaklida faol ishlab chiqilmoqda.

Akustik ma'lumotni yig'ishning optik sxemasi bir necha usul bilan amalga oshirilishi mumkin. Birinchidan, standart chiziq bilan ta'minlanmagan maxsus zondli yorug'lik manbalaridan foydalanish mumkin. Modulyatsiya joyi orqali zond nurining aksini ham, uzatilishini ham shu tarzda zondlash mumkin. Bunday holda, yorug'lik manbasini qabul qiluvchi-uzatuvchi nurlanish bilan birlashtirish mumkin. Ikkinchidan, axborotni ruxsatsiz olish uchun aloqa liniyasi ichida ma'lumotlarni uzatish uchun ishlatiladigan muntazam nurlanishdan foydalanish mumkin.

Oqish kanalining xavfi ma'lumotni qayta ishlab chiqaruvchisi joylashgan joyda akustik modulyatsiya natijalari bilan aniqlanishi mumkin. Akustik maydon optik tolada yorug'lik oqimlarining o'tishi uchun turli xil variantlarni keltirib chiqaradi. Yorug'lik oqimini (amplituda, faza, polarizatsiya yoki chastota) demodulyatsiya qilish mezonlarini tanlab, har doim akustik (nutq) ma'lumot oqish kanalining muhim samaradorligiga erishish mumkin. Yana bir

tahdid, ruxsatsiz ma'lumotlarni olish uchun individual texnik vosita sifatida ishlatilishi mumkin bo'lgan maxsus jihozlarni o'rnatish mavjudligi bilan bog'liq. Masalan, tarmoq o'rnatuvchilar o'rtasida ovozli aloqa uchun optik tolali telefonlar qo'llaniladi, ular to'g'ridan-to'g'ri optik tolaga ulanganda 200 km dan ortiq masofada akustik aloqani amalga oshirish imkonini beradi. Optik tolali telefonlar optik tolali makrobend yordamida uzilishlarsiz optik tolali aloqa tarmog'iga ulanishi mumkin. Toladagi optik signal detektorlari bir xil ulanish printsipli bo'yicha ishlaydi, bu sizga 250 mikron, 900 mikron qoplamali tolada, shuningdek, 3 gacha bo'lgan standart optik simlarda optik signalning tarqalish yo'nalishini belgilash imkonini beradi. mm qalinligi ularni buzmasdan. Ma'lumotni ruxsatsiz olish uchun bir rejimli optik tolali konnektorlarning ishlov berish darajasini tekshirish va boshqa elementlardan orqa ko'zgu darajasini o'lchash uchun mo'ljallangan qaytarma ko'zgu darajasi o'lchagichidan foydalanish mumkin. bu optik signalning tarqalish yo'nalishini 250 mikron, 900 mikron qoplamali tolada, shuningdek, qalinligi 3 mm gacha bo'lgan standart optik shnurlarda ularni buzmasdan belgilash imkonini beradi. Ma'lumotni ruxsatsiz olish uchun bir rejimli optik tolali konnektorlarning ishlov berish darajasini tekshirish va boshqa elementlardan orqa ko'zgu darajasini o'lchash uchun mo'ljallangan qaytarma ko'zgu darajasi o'lchagichidan foydalanish mumkin. bu optik signalning tarqalish yo'nalishini 250 mikron, 900 mikron qoplamali tolada, shuningdek, qalinligi 3 mm gacha bo'lgan standart optik shnurlarda ularni buzmasdan belgilash imkonini beradi. Ma'lumotni ruxsatsiz olish uchun bir rejimli optik tolali konnektorlarning ishlov berish darajasini tekshirish va boshqa elementlardan orqa ko'zgu darajasini o'lchash uchun mo'ljallangan qaytarma ko'zgu darajasi o'lchagichidan foydalanish mumkin.

Maxsus aloqa liniyasining politsiyachilari. Optik tolali aloqa liniyasining texnik holatini tekshirish uchun asosiy qurilma bo'lgan reflektor yanada katta imkoniyatlarga ega. Ushbu vositalar ommaviy ravishda mavjud va optik tolali

liniyalarni o'rnatishda keng qo'llaniladi, bu esa oqish kanalida ulardan foydalanish xavfi darajasini oshiradi [6].

Optik tolali aloqa liniyalari orqali audio ma'lumotlarning sizib chiqishini oldini olishning barcha asosiy usullarini shartli ravishda quyidagi o'zgarishlarga bo'lish mumkin:

- uzatish kanali muhitining ovozli izolyatsiyasi - passiv usul, bu akustik maydonning uzatish kanali muhitiga ta'sirini kamaytirishdan iborat;

- uzatish kanalida axborot tashuvchini filtrlash - bu kanal orqali g'ayritabiiy signallarni va maxfiy nutq ma'lumotlari bilan modulyatsiyalarni o'tkazmaslikdan iborat usul;

- uzatish kanalida axborot tashuvchini maskalash - maxsus niqoblash signali va modulyatsiyani qo'shish orqali uni yashirishdan iborat usul;

- uzatish kanalining shovqinli muhiti - akustik chastotalarda sun'iy shovqin va shovqin yaratishdan iborat bo'lgan faol usul [7, 8].

Har bir usul o'zining ijobiy va salbiy tomonlariga ega, ammo har qanday himoyaning umumiy samaradorligi ko'p jihatdan axborot xavfsizligi tahdidlarini aniqlashning texnik imkoniyatlariga bog'liq. Axborotni ruxsatsiz olib tashlash holatlarini aniqlash yoki uni amalga oshirish uchun vositalarni tayyorlash imkonini beruvchi texnik vositalar, shubhasiz, himoya tizimining xavfsizligini oshiradi. Optik tolali aloqa liniyasida optik tolali aloqa kanalining eng kichik chiziqli o'lchamlari, radiatsiya yo'nalishi va kanaldan tashqariga chiqadigan yon yorug'lik oqimlarining yo'qligi kabi fizik xususiyatlarini hisobga olish kerak.

Axborotni ruxsatsiz olib tashlashning oldini olish quyida keltirilgan talablarga rioya qilish orqali amalga oshiriladi. Birinchidan, oddiy yorug'lik oqimlari audio chastotalarda aylantirilmasligi kerak. Ikkinchidan, tizimda ma'lumot uzatish protokolini jismoniy amalga oshirish bilan ta'minlanmagan g'ayritabiiy oqimlar bo'lmasligi kerak va agar ular mavjud bo'lsa, ular ovoz bilan aylantirilmasligi kerak. Ushbu standart talablar xavfsizlik hujumini yanada samarali aniqlash va tahdidning oldini olish imkoniyatini beradi.

Muntazam optik tolali aloqa tarmoqlari orqali ovozli ma'lumotlarning chiqib ketish ehtimolini aniqlash vazifasi optik tolali aloqa liniyasida yorug'lik oqimlarini o'rnatadigan maxsus texnik vositalarni o'rnatish orqali hal qilinadi. Amalga oshirish standart yoki ixtisoslashtirilgan komponentlar asosida amalga oshiriladi, ular optik tolali aloqa kanaliga ulangan fotodetektorni o'z ichiga oladi; ro'yxatga olingan optik nurlanish mezonlarining akustik tebranishlarini tanlash uchun optik, elektron va optik-elektron analitik element. Xavfsizlik moslamasi ikkita versiyada tayyorlanishi mumkin: o'zining tahdidlarni aniqlash vositasiga ega bo'lgan alohida birlik sifatida yoki asosiy jihozlar bilan axborot ta'siriga ega bo'lgan faol uskunaga o'rnatilgan birlik sifatida.

Himoya tizimining ishlash qoidalarini taqdim etishdan ko'rinib turibdiki, standart jihozlar asosida optik tolali aloqa liniyalari orqali ma'lumotlarni ruxsatsiz olib tashlashni aniqlash uchun ishchi modellarni yaratish mumkin. Himoya tizimining asosiy komponenti har qanday analog optik tolali telefonda mavjud bo'lgan akustik chastotalarda kuchaytirgichli optik tolali fotodetektordir. Odatiy analogli optik tolali telefon juda yuqori sezuvchanlikka ega, bu hatto intensivlikning juda kichik tebranishlarini ham aniqlash va ruxsatsiz ma'lumotlarni olish urinishlarini aniqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, u axborot xavfsizligi tizimlari uchun ham kamchiliklarga ega, ulardan biri spektrning infraqizil mintaqasida sezgirlikning og'ishi, bu spektrning ko'rinadigan hududida zondlovchi yorug'lik oqimlarini yuqori aniqlik bilan aniqlashga imkon bermaydi. Yuzlab metr masofada umumiy optik yo'qotish standart kvarts tolalarida ko'rinadigan diapazondagi to'lqin uzunliklarida bir necha desibelni tashkil qiladi, bu standart fotodetektorlar tomonidan zaif optik nurlanishni ishonchli aniqlashga imkon bermaydi. Yana bir kamchilik - polarizatsiya, chastota va fazadagi modulyatsiyani aniqlash uchun qo'shimcha optik tolali komponentlarga ehtiyoj. Biroq, har qanday holatda, optik tolali telefonning ishlash qoidalari uni optik tolali aloqa liniyalarida ruxsatsiz ma'lumot olishdan himoya qilish tizimlarida foydalanishga eng yaqin

qiladi. standart fotodetektorlar tomonidan zaif optik nurlanishni ishonchli ro'yxatga olish imkonini bermaydi. Yana bir kamchilik - polarizatsiya, chastota va fazadagi modulyatsiyani aniqlash uchun qo'shimcha optik tolali komponentlarga ehtiyoj. Biroq, har qanday holatda, optik tolali telefonning ishlash qoidalari uni optik tolali aloqa liniyalarida ruxsatsiz ma'lumot olishdan himoya qilish tizimlarida foydalanishga eng yaqin qiladi. standart fotodetektorlar tomonidan zaif optik nurlanishni ishonchli ro'yxatga olish imkonini bermaydi. Yana bir kamchilik - polarizatsiya, chastota va fazadagi modulyatsiyani aniqlash uchun qo'shimcha optik tolali komponentlarga ehtiyoj. Biroq, har qanday holatda, optik tolali telefonning ishlash qoidalari uni optik tolali aloqa liniyalarida ruxsatsiz ma'lumot olishdan himoya qilish tizimlarida foydalanishga eng yaqin qiladi.

Ajratilgan xonani optik tolali aloqa liniyalarida axborotni ruxsatsiz olishdan himoya qilish quyidagicha ifodalanishi mumkin (1-rasm).

Guruch. 1. Hujum detektori asosidagi optik tolali aloqa liniyalarida tovushli axborotning sizib chiqishidan himoya qilish tizimini qurish sxematik diagrammasi:

I - nazorat qilinadigan zona, II - yordamchi binolar; 1 - yopiq muzokaralar joyi, 2 - ish joyi, 3 - optik tolali aloqa liniyasi, 4 - faol optik tolali tarmoq uskunalari, 5 - hujum detektori yoqilgan joy.

Optik kabel boshqariladigan maydondan o'tadi va ish joyidagi kompyuterga ulanadi. Butun tarmoq zona ichidagi birlashtiruvchi komponentlar bilan birgalikda maxfiy ma'lumot tashuvchilarning nutqi natijasida hosil bo'lgan tovush ta'siriga duchor bo'lgan tizim sifatida ishlaydi. Yorug'lik oqimi nutq orqali modulyatsiya qilinadi, nazorat qilinadigan hududdan tashqariga chiqadi va axborot xavfsizligini buzuvchi tomonidan tuzatilishi mumkin. Bir faol uskunadan ikkinchisiga boshqariladigan hududdagi tizimning barcha bo'limlari bosqinchini razvedka qilishning texnik vositalarini ulash uchun xavflidir. Eng zaif diapazonni aniqlagandan so'ng, biz nazorat qilinadigan hududga optik qo'shimcha yordamida hujumni aniqlash moslamasini o'rnatamiz.

Ushbu tajribada ruxsatsiz ma'lumotlarni qidirish simulyatsiyasi uzunligi 25 m dan ortiq va har bir qalinligi 3 mm bo'lgan qo'sh tolali optik kabeldan iborat optik tolali tizimda amalga oshirildi. Yorug'lik oqimi optik tester, geliy-neon lazer tomonidan yaratilgan va analog modulyatsiyaga ega optik tolali telefon orqali qayd etilgan.

Ovoz effektlari to'g'ridan-to'g'ri tizim komponentlariga ta'sir qiluvchi kompyuter monitorlari yordamida mahalliy sifatida yaratilgan. Nutq signali juda shovqinli edi, lekin nutqning so'zlari quloq bilan tanildi.

Xulosa

Taqdim etilgan tadqiqot modeli, hatto asosiy bo'lmagan uskunalar yordamida ham hujumni aniqlashning o'xshash variantlarini amalga oshirish imkoniyatini tasdiqlaydi. Ixtisoslashgan uskunalar ishlab chiqarish axborotni ruxsatsiz qidirishni aniqlash muammosini yanada ishonchli hal qilishi va xavfsizlik xizmatlariga bugungi kunda tez tarqalayotgan optik tolali aloqa liniyasida audio axborotni himoya qilishni yaxshilashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. LamC. Passiv optik tarmoqlar: tamoyillar va amaliyot. - San-Diego, Kaliforniya.: Elsevier, 2007 yil.
2. Trojer E., Dahlfors S., Hood D. va Mickelsson H. Hozirgi va keyingi avlod PONlar: hozirgi va kelajakdagi PON texnologiyasining texnik sharhi. - Ericsson Review, 2008, №. 2, p. 64.
3. Optik tolali sensorlar. Muhandislar va olimlar uchun kirish kursi. E. M. Udd tomonidan tahrirlangan: Texnosfera, 2008, 56 p.
4. Grishachev V., Xalyapin D., Shevchenko N., Merzlikin V. SCS ning optik tolali quyi tizimlari orqali maxfiy nutq ma'lumotlarini sizib chiqish uchun yangi kanallar. - Maxsus texnika, 2009 yil, No 2, 2 b.
5. Grishachev V., Kosenko O. Optik-tolali aloqalar orqali akustik (nutq) axborot oqish kanalining samaradorligini amaliy baholash. - Axborot xavfsizligi masalalari, 2010 yil, No 2, 18 b.

6. Fiber Optic Devices Ltd. (FOD)

https://www.fod.ru/laser_fault_locator_ru.html.

7. Rossiya Federatsiyasining 2-sonli patenti 416 167. Tashqi optik shovqinga asoslangan akustik-optik tolali kanal orqali maxfiy nutq ma'lumotlarini oqishdan faol himoya qilish usuli va qurilmasi / Grishachev V., Xalyapin D., Shevchenko N.

8. Rossiya Federatsiyasining 2-sonli patenti 416 166. Akustik-optik-tolali oqish kanali orqali nutq ma'lumotlarini tinglashdan faol himoya qilish usullari va qurilmalari / Grishachev V., Xalyapin D., Shevchenko N.

9. Grishachev V. Optik tolali aloqa orqali nutq ma'lumotlarining chiqib ketish tahdidlarining optik tolali detektor. - Rossiya Federatsiyasining 2009 yil 14 sentyabrdagi 2009134092-sonli ixtiroga arizasi Patent berish to'g'risidagi 2011 yil 18 apreldagi qaror.

ARBITRATION AGREEMENT AND DISPUTE ARBITRATION LAW

Karimova Nigina Botirjon qizi

Tashkent State University of Law

Faculty of International law and comparative legislation

4th grade student

Abstract. This article discusses the arbitration agreement and the law governing the arbitration process. In particular, the meaning and significance of the arbitration agreement in the arbitration law is discussed. The importance of the article is that the arbitration agreement does not become defective and the importance of the *lex arbitri* as the law governing arbitration is reflected in the article. In addition, this article examines in detail several aspects of the arbitration agreement in the practice and their role in the arbitration process. The author gives several critical points about the pathological arbitration agreement and offers suggestions on how to prevent the arbitration agreement from becoming defective. In addition to the above, this article examines the arbitration process in South Korea regarding the status of the arbitration agreement entered into by the parties. The differences, advantages and similarities of arbitration from court are analyzed.

Key words: arbitration, arbitration agreement, parties, court, agreement, pathological arbitration agreement, nuanced agreement, *lex arbitri*, law.

**ARBITRAJ KELISHUVI VA NIZONING HAKAMLIK HUQUQINI
TARTIBGA SOLUVCHI QONUN**

Karimova Nigina Botirjon qizi

Toshkent davlat yuridik universiteti

Xalqaro huquq va qiyosiy huquqshunoslik fakulteti

4-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada arbitraj kelishuvi va arbitraj jarayonini tartibga soluvchi qonun borasida so‘z yuritiladi. Xususan, arbitraj kelishuvining arbitraj huquqidagi o‘rni va ahamiyati borasida alohida to‘xtalib o‘tiladi. Maqolaning dolzarbligi shundaki, arbitraj kelishuvining nuqsonli bo‘lib qolmasligi va arbitrajni tartibga soluvchi qonun sifatida lex arbitri qay darajada muhimligi maqoladan o‘rin olgan. Bundan tashqari, ushbu maqolada arbitraj kelishuvining amaliyotdagi bir qancha ko‘rinishlari va ular xususida gap borib, uning arbitraj jarayonidagi o‘rni batafsil o‘rganiladi. Muallif tomonidan “patologik arbitraj kelishuvi borasida bir qancha tanqidiy fikrlar berilib, arbitraj kelishuvining “nuqsonli” bo‘lib qolmasligi borasida takliflar beriladi. Ushbu maqolada yuqoridagilardan tashqari, Janubiy Koreyada arbitraj jarayoni, taraflar tomonidan tuziladigan arbitraj kelishuvining holati haqida o‘rganiladi. Arbitrajning suddan farqli tomonlari, afzalliklari hamda o‘xshash tomonlari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: arbitraj, arbitraj kelishuvi, taraflar, sud, bitim, patologik arbitraj kelishuvi, nuqsonli kelishuv, lex arbitri, huquq.

Arbitraj jarayoni, sir emaski, xususiy sudlov tizimi hisoblanadi. Nega deganda, ushbu jarayondagi nizolashuvchi taraflar o‘z nizolarini har qanaqa milliy sudlar ta’siridan holi ravishda hal qilishni ustun ko‘rishadi. Arbitraj jarayoni o‘z taraflariga taqdim etadigan erkinlikni esa, xuddiki, taraflarning xususiy adliya tizimiga qiyoslashimiz ham mumkin. Mana shunday erkinliklar arbitraj kelishuvida o‘z aksini topgan bo‘ladi.

Bilamizki, taraflar o‘z nizolarini arbitrajda hal etilishiga oldindan va yoki keyin ham qaror qabul qilishlari mumkin. Bunda taraflar agarki, o‘rtalarida nizo kelib chiqishi mumkinligi taxmini bilan, nizo kelib chiqqan taqdirda nizo arbitrajda ko‘rib chiqiladi, degan qoidani o‘rtalaridagi asosiy tijorat shartnomasining bandi hisoblanadigan yozma kelishuvda kelishib olishlari mumkin. Mana shunday tijorat shartnomasining bandi arbitraj huquqida (arbitration clause) arbitraj izohi deb nomlanadi. Ikkinchi holatda esa, taraflar o‘rtasida tijorat shartnomasi yuzasida nizo kelib chiqadigan bo‘lsa-yu, arbitraj

izohi mavjud bo'lmasa ham, taraflar ana shu nizoni arbitrajda ko'rib chiqilishiga rozilik berishlari (submission agreement) taqdim etish kelishuvi deb nomlanadi. Albattaki, arbitraj jarayonidagi eng muhim va ahamiyatli holat - bu arbitraj kelishuvining tuzilishidir. Aniqroq ta'riflaganda, arbitraj kelishuvi - taraflarning kelib chiqqan nizolarini tartibga solish uchun huquqiy asos bo'lib xizmat qiladi. Bunda ushbu kelishuvning haqiqiyliigi muhim omil kasb etadi. Yuqorida aytib o'tilganidek, arbitraj kelishuvining mavjudligi bevosita nizoni har qanday suddan tashqarida ko'rilishni bildiribgina qolmay, taraflar uchun xususiy adliyani "kashf etish"ni taklif etadi. Ya'ni bunda taraflarga beriladigan nihoyatda katta erkinlik ana shu kelib chiqqan nizoni qanday, kim tomonidan, qay tartibda hal etilishi bilan bog'liq holatlarni tanlash huquqidir. Albattaki, bunday huquqlar taraflar o'rtasidagi arbitraj kelishuvida o'z aksini topadi. Arbitraj kelishuvida taraflar arbitraj jarayonining borish tartibini, o'tkaziladigan joyini, muhokama tilini, arbitraj sudini tartibga soluvchi qonunni va taraflar o'tkazilayotgan munozara yuzasidan o'zlarining aniq bir xulosalari borligi uchun ko'p hollarda arbitrlarni ham o'zlari tanlashlari mumkin. Bundan tashqari, arbitraj kelishuvi nizoni hal qilish huquqini arbitrlarga taqdim etib, ularning vakolat doirasini belgilab beradi. [36] Yuqorida arbitraj izohi va taqdim etish kelishuvi haqida so'z bordi. Arbitraj kelishuvi, odatda, tijorat shartnomasining bandida mavjud bo'ladi, taqdim etish kelishuvi esa nizo kelib chiqqandan keyin taraflarning o'zaro roziligi bilan tuziladi. Biroq arbitraj amaliyoti taraflarga taqdim etish kelishuviga qaraganda, arbitraj kelishuvini tuzishlarini taklif etadi. Chunki arbitraj kelishuvi mavjud bo'lsa, nizo kelib chiqqan zahoti taraflar unga nizoni hal etadigan yagona vosita sifatida qarashadi. Lekin bunday kelishuv mavjud bo'lmaganda, nizo kelib chiqqan taqdirda, taraflarning kelishuvga erishishlari bir muncha mushkul holat sifatida qaraladi. Ya'ni taraflar nizo kelib chiqishidan oldin arbitraj kelishuvini tuzib olmasalar,

³⁶ [Xalqaro tijorat arbitraji tamoyillari va amaliyoti. Toshkent. "LESSON PRESS" 2020. Darslik. Margaret L.Mozes];

nizo kelib chiqqanda, bir yoqadan bosh chiqarib taqdim etish kelishuvini tuzishlari amrimaholdir.

Shuni ham aytish muhimki, arbitraj kelishuvi o'zining alohidalik yurisdiksiyasi bilan ahamiyatlidir. Arbitraj kelishuvi taraflarning tijorat shartnomasi bandida aks etsa-da, juda ko'p amaliyotlar hamda qoidalar arbitraj kelishuvini alohida, bitta, tijorat shartnomasidan mustaqil bo'lgan shartnoma deb hisoblashadi. Ya'ni arbitraj kelishuvi kiritilgan ana o'sha asosiy bo'lgan tijorat shartnomasi (kontener shartnoma) haqiqiy emas deb topilgan vaqtda ham, ushbu nohaqiqiylik arbitraj kelishuviga daxldor bo'lmaydi. Bu esa bunday vaziyatlarda arbitraj kelishuvi garchi kontener shartnomaga kiritilgan bo'lsa-da, uning haqiqiylikini saqlab qolishini anglatadi. Arbitraj huquqida kelishuvning ushbu alohidalik doktrinasini "arbitraj kelishuvining avtonomiyasi" deb nomlanadi.

Arbitraj amaliyotida arbitraj kelishuviga oid ko'plab nizolar uning haqiqiylikiga borib taqaladi. Shuning uchun ham arbitraj kelishuvining haqiqiylikiga alohida to'xtalib o'tamiz. Avvalo, shuni aytish joizki, taraflarning arbitrajga oid roziliklari bevosita oshkora va ochiq oydin bo'lishi muhim omil sanaladi. Bundan tashqari, ko'plab asosiy hujjatlar taraflardan yozma kelishuvni talab qilishi bois ham taraflar o'zlarining roziliklarini haqiqiylik asnosida arbitraj kelishuvini yozma tarzda tuzishadi. Biroq, mana shu "yozma ravishda tuzilishi" kerakligi bir qancha nizolarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Arbitraj kelishuvi uchun qo'yiladigan ushbu talab bir taraf arbitraj kelishuvi qaroridan qaytib qolganda o'z ta'sirini o'tkazadi.^[37]

"Xalqaro arbitraj qarorlarini tan olish va ijroga qaratish to'g'risida"gi New York Konvensiyasining 2-moddasi ikkinchi bandida ham kelishuvning yozma ravishda tuzilishiga oid qoida belgilangan bo'lib, unga ko'ra, "yozma ravishdagi kelishuv" atamasi taraflar tomonidan imzolangan shartnomadagi arbitraj izohi yoki arbitraj bitimini yoki o'zaro xatlar, telegrammalar

³⁷ [Xalqaro tijorat arbitraji tamoyillari va amaliyoti. Toshkent. "LESSON PRESS" 2020. Darslik. Margaret L. Mozes, 44-b];

almashinuvini o‘z ichiga oladi.^[38] Ushbu modda arbitraj kelishuvining yozma ravishdagi ko‘rinishiga nafaqat bevosita yozma ravishda tuzilgan, balki ana shu kelishuvga xatlar, telegrammalar almashinuvi orqali erishilganda ham, kelishuv yozma ravishda tuzilgan deb hisoblanishini belgilagan. Arbitraj kelishuvining haqiqiyliги borasida so‘z borganda, asosan, uni ikki taraflama ko‘rib aniqlash lozim bo‘ladi. Birinchidan, Konvensiyaning 2-moddasi belgilab berganidek, kelishuvning yozma ravishda tuzilganligi, imzolanganligini tekshirish bo‘lsa, ikkinchidan, kelishuvning mazmunan haqiqiyliğiga borib taqaladi.

Bugungi kunda xatlar va telegrammalardan ham zamonaviy almashinish vositalari bor bo‘lsa-da, aynan New York Konvensiyasining 2-moddasiga arbitraj kelishuvi javob bermasa, uni haqiqiy deb topmay, qaror qabul qilmaydigan sudlar juda ko‘p.

Bundan tashqari, UNCITRAL namunaviy qonunining 7-moddasida ham arbitraj kelishuvining yozma ravishda tuzilishi kerakligiga oid qoida belgilangan bo‘lib, unga ko‘ra, arbitraj bitimining yozma shaklidagi talabi elektron aloqa orqali, agar unda mavjud bo‘lgan ma‘lumotlar keyinchalik havola qilish uchun foydalanilishi mumkin bo‘lsa, ta‘minlanishi mumkin. “Elektron aloqa” taraflar ma‘lumotlar uzatish orqali amalga oshiradigan har qanday aloqani anglatadi. “Ma‘lumot xabari” elektron, magnit, optic yoki shunga o‘xshash vositalar yordamida yaratilgan, yuborilgan, olingan yoki saqlanadigan ma‘lumot, shu jumladan, elektron ma‘lumotlar almashinuvi (EDI), elektron pochta, telegramma, teleks yoki telekopiya.^[39] Namunaviy qonunda taraflar elektron aloqani xalqaro shartnomalarda elektron aloqadan foydalanish to‘g‘risidagi BMTning Konvensiyasida belgilab qo‘yilgan tarzda belgilaydi.^[40] Arbitraj kelishuviga nisbatan qo‘yiladigan ushbu talab UNCITRALga nisbatan New York Konvensiyasida qat‘iy ravishda belgilangan. Chunki New York Konvensiyasining 2-moddasi yozma ravishdagi kelishuv deganda, aynan xat yoki telegramma almashinuvini nazarda tutgan bo‘lsa, Namunaviy Qonunning

³⁸ [Xalqaro arbitraj qarorlarini tan olish va ijroga qaratish to‘g‘risida” New York Konvensiyasi, 2-modda];

³⁹ [UNCITRAL Namunaviy Qonuni, 7-modda];

⁴⁰ [WWW.uncitral.org.];

7-moddasidan ko‘rishimiz mumkinki, “ma’lumotlar almashinuvi”ning ichiga xatlar va telegrammalar orqali almashinuvdan boshqa vositalar ham kiradi. Ya’ni taraflar qonunda aytib o‘tilmagan vositalardan tashqari vositalardan ham ma’lumotlar almashinuvdan foydalansa bo‘ladi.

Milliy qonunchiligimiz bu haqida nima deydi?

2021-yil 16-fevralda qabul qilingan “Xalqaro tijorat arbitraji” to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasining Qonuniga murojaat etar ekanmiz, Qonunning 12-moddasi arbitraj kelishuvining ta’rifi va shakliga bag‘ishlanganligini aytish o‘rinli. Ushbu moddaga ko‘ra, arbitraj kelishuvi taraflarning shartnomaviy xususiyatga egaligidan yoki ega emasligidan qat’iy nazar, biror-bir aniq huquqiy munosabat bilan bog‘liq bo‘lgan, ular o‘rtasida yuzaga kelgan yoki yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan barcha yoki muayyan nizolarni arbitrajga topshirish to‘g‘risidagi kelishuvdir.^[41] Bundan tashqari, ushbu modda arbitraj kelishuvi arbitraj bandi va yoki umuman alohida tarzdagi shartnoma bo‘lib tuzilishi aytib o‘tilgan. Moddaning ikkinchi qismi arbitraj kelishuvining yozma shaklda tuzilishi kerakligini belgilab bergan. Qolaversa, milliy qonunchiligimiz agar arbitraj kelishuvining mazmuni arbitraj kelishuvi yoki shartnoma og‘zaki shaklda tuzilganligidan yoki tuzilmaganligidan qat’iy nazar, taraflarning harakati asosida yoxud boshqa vositalar yordamida biror-bir shaklda qayd etilgan bo‘lsa, ushbu kelishuv yozma shaklda tuzilgan kelishuv hisoblanishi belgilangan. ^[42] Ko‘rib turganimizdek, milliy qonunchilik arbitraj kelishuviga nisbatan qo‘lgan ushbu talabga nisbatan, taraflar qanday vosita orqali ma’lumot almashishidan qat’iy nazar, uni qayd etilishi muhimligini belgilaydi. Bundan tashqari, ushbu moddaning to‘rtinchi va beshinchi qismiga alohida to‘xtalishni lozim topdik. Xususan, unga ko‘ra, arbitraj kelishuvining yozma shaklda tuzilishi to‘g‘risidagi talab elektron xabar orqali bitta holatdagina qanoatlantirililar ekan. Ya’ni o‘sha elektron xabardagi axborot kelgusida undan foydalanish uchun ochiq bo‘lganda. Ushbu moddadagi “elektron xabar”

⁴¹ [Xalqaro tijorat arbitraji to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, 12-modda birinchi qism];

⁴² [shu yerda, 12-modda ikkinchi, uchinchi qism];

tushunchasi taraflar ma'lumotlarni yuborish orqali uzatadigan har qanday xabarni anglatadi.^[43]

Huquq hech qachon bir joyda muqim turmaydi. U kecha boshqa bo'lsa, bugunga kelib yana boshqa bo'ladi, rivojlanadi. Xuddiki, hozirgi zamonaviy xalqaro huquq va klassik xalqaro huquq kabi. Vaqt o'tib, hozirgi xalqaro huquq sifatida tan olingan huquq rivojlanib, yangi bir xalqaro huquq paydo bo'ladi. Demoqchimanki, huquqning ochilmagan va kashf etilmagan qirralari juda ko'p. Xalqaro arbitraj huquqi shu kungacha bo'lgan o'z amaliyotida arbitraj kelishuvining bir qancha turlarini farqlashga ulgurgan. Misol uchun, kelishuvning haqiqiyliги bilan bog'liq bo'lgan turi. Arbitraj kelishuvi taraf hisoblangan shaxs tomonidan har qanday ta'sirdan holi ravishda, erkin holatda, haqiqatdan ham roziligini ifoda etish uchun tuzilgan bo'lishi kerak. Kelishuv firibgarlik, zo'ravonlik yoki shunga o'xshash biror-bir ta'sir ortida tuzilishi uning to'g'ridan-to'g'ri haqiqiy emasligiga olib keladi.^[44] Yana bir muhim ma'lumot shundaki, agar tarafning huquq layoqati mavjud bo'lmasa, huquq layoqatiga ega bo'lmasa, o'sha taraf bilan tuzilgan har qanday kelishuv bevosita "haqiqiy bo'lmagan bitim" ning tuzilganligini anglatadi va bitim hech qanday yuridik kuchga ega bo'lmaydi. Layoqatlilik masalasi shartnoma tarflari, misol uchun, davlat agentligi – arbitraj bitimini tuzish uchun vakolatga yoki zarur tasdiqlarga ega bo'lmaganda paydo bo'lishi mumkin.^[45] Amaliyot o'z kuchini yo'qotgan yoki ijro etib bo'lmaydigan turdagi bitimlarga ham duch kelishi mumkin. Keling, bularni bir biridan farqlab olamiz. Qachon bitim o'z kuchini yo'qotgan bitim deb hisoblanadi? Bunga ikkita sabab keltirish mumkin:

- Birinchisi, arbitraj bitimi sud tomonidan res judicata ya'ni ta'qiqlangan bo'lsa;
- Ikkinchisi, kerakli muddat tugagan bo'lsa.

⁴³ [shu yerda, 12-modda beshinchi qism];

⁴⁴ [Apple & Eve, LLC Yantai Shimoliy Andre juice. Co. LTD. 610 F.Supp.2d 226, 228-222, Bautista va yulduzli kruizlar];

⁴⁵ [Nayjel Blekabi, Konstantin Partasidlarva boshqalar, 2-bob. Xalqaro arbitrlk to'g'risida Redfern va Xunterda arbitrlk qilishga kelishuv 71, N2.31-2.41 (2015-yil 6-nashr)];

Taraflar o'rtasidagi masala ilgari boshqa yurisdiksiyada ko'rib, hal etilgan bo'lsa, yoki tomonlar tomonidan bitim bekor qilingan holda va yoki tomonlar ana shu nizoni hal etish borasida yakdil kelishuvga erishishgan holatlarda kelishuv ishlamaydi va uni ijro etib bo'lmaydi. Ikkinchi holatda esa, tasavvur qilaylik, shartnoma bekor qilindi va taraf uchun bu yuzasidan arbitrajga murojaat etish uchun ma'lum bir vaqt chegarasi (bu tarafga berilgan ma'lum muddat ichida arbitrajga murojaat etish huquqini bildiradi) taqdim etildi. Biroq taraf tomonidan ushbu muddatda arbitrajga murojaat etilmadi va muddat nihoyasiga yetdi. Bu kabi holatlarda bitim o'z kuchini yo'qotgan deb hisoblanadi.

Shu o'rinda xorij tajribasiga ham nazar solsak, maqsadga muvofiq bo'lar edi. Xususan, Janubiy Koreya arbitraj qonuniga muvofiq, arbitraj kelishuvining "alohidalik doktrinasi" juda faol hisoblanadi, ya'ni har qachon ham arbitraj bitimi tijorat shartnomasidan alohida ravishda ko'rib chi qilar ekan. Aytib o'tish joizki, Koreyada ad hock arbitrajga qaraganda, institutsional arbitrajlar ancha keng rivojlanagan va ad hockka nisbatan keng tarqalgan. Bundan tashqari Janubiy Koreya arbitraj qonuniga ko'ra, taraflar tomonidan arbitraj kelishuvining mavjudligini rad etmaslik, bevosita uning yozma ravishda tuzilganligidan dalolat beradi. Koreya "Xorijiy arbitraj qarorlarini tan olish va ijroga qaratish to'g'risida"gi New York Konvensiyasini 1973-yil 8-fevralda imzolagan, va ushbu hujjat 1973-yilning 9-mayida kuchga kirgan.

Aytib o'tilganidek, arbitraj jarayoni nizolarni hal qilishning bir turi bo'lishi bilan birgalikda, suddan mutlaqo holi tizimdir. Hamda sudga qaraganda oddiyroq, soddalashtirilgan jarayondir. Qolaversa, arbitrajning yana bir muhim afzalliklaridan biri uning arzonligidadir. Chunki arbitraj kelishuvi sud xarajatlarini cheklash va nizolarni maxfiy saqlashning xalqaro tan olingan usuli sanaladi. Nima uchun arbitrajning maxfiyligi ahamiyatli deyilganda, ushbu jarayonda taraflarning ochiq guvohlik berishlari shart emasligi bilan javob qaytariladi. Eng muhimi esa, taraflar o'z nizolarini qaysi arbitr hal qilishini tanlashligidadir.

Ushbu jarayon suddan mutlaqo tashqarida hisoblansa-da, ular orasida ayrim o'xshashliklar mavjuddir. Misol uchun: tomonlar o'rtasida ma'lumotlar almashinuvining amalga oshirilishi, guvohlar chaqirilishi va so'roq qilinishi mumkinligi.

Arbitraj amaliyoti shu darajada qizg'in shukuhga egaki, u kutilmagan holatlarga boy va taraflardan har qanday holatga tayyor turishni talab etadi, garchi, bu borada taraflar o'zlarining "xususiy adliya tizimi"ga ega bo'lishsa ham. Oddiy misol qilib aytganda, bilamizki, taraflar arbitraj kelishuvida arbitrajni qanday o'tishini o'zlari belgilashlaridan tashqari, nizoni hal etish uchun arbitrlarni ham tanlash huquqiga ega bo'lishadi. Tasavvur qilamiz, taraflar kelishuvga o'zlari istagan arbitrni tanlashdi. Biroq nizo vaqtiga kelganda, tanlangan arbitr vafot etsa, boshqa ish bilan band bo'lsa va taraflar yangi kelishuvga erisha olmasalar, o'z-o'zidan bunday bitimni ijro etish mumkin bo'lmaydi.^[46]

Xalqaro arbitraj huquqida "patalogik arbitraj kelishuvi" tushunchasiga ham duch kelish mumkin. "Patalogik arbitraj kelishuvi"ni qaysidir ma'noda "nuqsonli kelishuv" deb atash joiz bo'ladi.^[47] Bu kabi arbitraj kelishuvi uni tuzish vaqtida unga nisbatan e'tiborsizlik, mas'uliyatsizlik orqasidan kelib chiqadi. Aytish joizki, ushbu e'tiborsizlik advokatlar va taraflarning yo'l qo'yadigan eng katta xatosi hisoblanadi. Chunki arbitraj kelishuvi taraflar o'rtasidagi nizoni aniq, rejali, tizimli, unumli va samarali hal etilishida muhim omil sanaladi. Eng achinarlisi, ko'p hollarda bu kabi nuqsonli kelishuvlar bitimni bekor qilinishiga olib kelishi ham mumkin. Avvalo, bitim nuqsonli bo'lmasligi uchun, kelishuvda noaniqlik va mavhumlikdan yiroqda bo'lish talab etiladi. Ya'ni har bitta holat aniq qilib belgilanishi lozim. Keyingi o'rinlarda esa, undagi ma'lumotlar to'g'ri belgilangan bo'lishi lozim. Ya'ni taraflar o'zlariga berilgan huquqdan unumli foydalangan holda, arbitraj muassasasining nomini,

⁴⁶ [Xalqaro tijorat arbitraji tamoyillari va amaliyoti. Toshkent. "LESSON PRESS" 2020. Darslik. Margaret L.Mozes. 61-b.];

⁴⁷ [Frederik Eisemann, IKK Arbitraj sudining sobiq bosh kotibi, "patalogik izoh" iborasini yaratuvchisi sifatida ishoniladi. V.Laurence Kraig, Villiam V. Park & Jan Paulsson, xalqaro savdo arbitraji palatasi];

o'tkaziladigan vaqtni, arbitrlarni hamda arbitraj jarayonini tartibga soluvchi qonunni aniq va to'g'ri qilib belgilab ko'rsatishlari kerak. Agar ular muassasa nomini yoki qonunni noto'g'ri qilib belgilashgan bo'lsa, ushbu bitim "nuqsonli" hisoblanadi. Nega deganda, ular kelishuvning eng asosiy xususiyatlaridan hisoblanadi. Shuning uchun ham arbitraj kelishuvini tuzishda ehtiyotkorlik talab etiladi. Biz taklif o'rnida aytishimiz joizki, arbitraj kelishuvi nizoning samarali hal etilishida yagona omil bo'lganligi uchun, qolaversa, uni tuzish alohida malaka talab etishi bois, uni tuzishga mutaxassis advokatlargagina vakolat berilsa, maqsadga muvofiq bo'lar edi. Chunki bugungi kunda ushbu masala biror-bir tarzda o'z qolipiga solib, belgilanmagan. Bu esa yuqoridagi kabi samarasizlikni va ham taraf, ham boshqa shaxslarning ortiqcha vaqtini o'g'irlanib kelishiga sabab bo'lmoqda. Amaliyotda arbitraj kelishuvi tijorat shartnomasini tuzuvchi huquqshunoslar tomonidan tuzilishi bois, ko'p hollarda, "patologik arbitraj kelishuvlari" turli qiyofada namoyon bo'ladi. Vaholangki, arbitraj kelishuvi boshqa kelishuvlar tuzilishiga nisbatan butkul boshqacha qolipga ega.

Bundan tashqari, arbitraj jarayonida yana bir muhim omil borki, ushbu omil arbitraj jarayonida nizoning qanday hal etilishini o'z ichiga oladi. Ushbu omil arbitraj jarayonini tartibga soluvchi qonundir. Bilamizki, taraflarga berilgan erk-muxtoriyati orqali taraflar ko'p hollarda shartnomalariga nisbatan qo'llaniladigan huquqni tanlashadi. Arbitraj jarayonida qo'llaniladigan huquq esa amaliyotdan kelib chiqqan holda, ko'pincha, arbitraj amalga oshiriladigan joy qonuni (lex arbitri) hisoblanadi. Taraflar tanlagan shartnomaga nisbatn qo'llaniladigan huquq va lex arbitriga arbitrlar so'zsiz amal etishlari lozim bo'ladi. Agar ushbu qonunlar arbitr tomonidan qo'llanilmasa, arbitrning o'z vakolati doirasidan chetga chiqqanligi hamda jarayon taraflar kelishuviga zid ravishda bo'layotganligi vaji bilan arbitrlar chiqargan qarorning rad etilishiga olib kelinishi mumkin. [48] Biroq juda ko'p hollarda taraflar shartnomaga

⁴⁸ [New York Konvensiyasi, B (1) (c-d) modda];

nisbatan qo'llaniladigan huquqigina tanlashadi, chunki taraflarga aynan shartnoma bo'yicha nizoning yakuni ahamiyatli hisoblanadi. Shu boisdan ham, ko'p hollarda, arbitrajni tartibga soluvchi qonunni aniq qilib belgilab ko'rsatishmaydi. Shunday bo'lsa-da, arbitraj o'tkazilayotgan joyni belgilashadi. Bu esa taraflarning arbitraj jarayonini tartibga soluvchi qonun sifatida lex arbitri qo'llanilishiga qarshi emasliklarini ifoda etadi.

Arbitrajni tartibga soluvchi qonun nafaqat lex arbitri nomi bilan namoyon bo'ladi, balki uni ba'zi adabiyotlarda "kurial huquq" deb ham nomlashadi.^[49]

Ko'pchilik mamlakatlarning bugungi kundagi lex arbitriga yaqqol misol Xalqaro tijorat arbitrajining UNCITRAL Namunaviy Qonuni hisoblanadi. Ushbu Namunaviy Qonun bugunga kelib, kamida 72 ta mamlakatlar, mintaq va davlatlarda qabul qilingan bo'lsa ham, u har doim bir xilda qabul qilinmagan. Shu sababga ham qaramay, UNCITRALni o'zining xalqaro arbitraj qonuni sifatida qabul qilgan yurisdiksiyalarda elementlari o'shaligicha qolgan. UNCITRAL arbitraj kelishuvining haqiqiylikini va kelishuv haqiqiy bo'lsa, sudning taraflarni arbitrajga yuborish majburiyati borligini belgilagan. Ushbu Qonun arbitraj masalasiga oid har qanday nizoda sudning aralashuvini cheklaydi va taraflarga arbitraj jarayoniga bo'lgan huquqni yo'qotmasdan suddan vaqtincha yordam olishga ruxsat beradi. U arbitraj sudining tarkibini, arbitrlarni rad qilish asoslarini, arbitraj sudining yurisdiksiyasini belgilaydi. UNCITRAL Namunaviy Qonuni arbitraj protsessini tartibga solib, taraflar arbitraj jarayonini qanday o'tkazish bo'yicha kelishishiga ruxsat beradi.^[50]

Bugungi kunda arbitrajga oid nizolar tobora avj olayotganligi bois, uni o'rganish uchun ushbu huquq sohasi malakali huquqshunoslarga muhtoj. Arbitraj kelishuvi va arbitraj jarayonini tartibga soluvchi qonun bu borada eng ahamiyatli nuqtalardan hisoblanadi. Zero, arbitraj kelishuvi taraflarning o'z nizolarini arbitrajda ko'rilishi uchun asos bo'lsa, uni qanday samarali bo'lishi

⁴⁹ [Xalqaro tijorat arbitraji tamoyillari va amaliyoti, Margaret L.Mozes];

⁵⁰ [Shu yerda, 100-b.];

arbitraj jarayonini tartibga soluvchi qonunga bog'liq bo'ladi. Yuqorida aytib o'tilganidek, arbitraj jarayonini tartibga soluvchi qonun juda ko'p hollarda lex arbitri bo'ladi. Bu borada ham, albattaki, bir qancha olimlar aniq to'xtamga kelisha olmaydilar (delokolizatsiya va delokollashtirish nazarda tutilyapti) . Biz amaliyot qo'llab kelayotgan usulni e'tirof etgan bo'lardik. Chunki taraflar arbitraj sohasida "qonun" deganda, avvalo, o'zlarining nizolarini hal etilishi uchun shartnomaga nisbatan qo'llaniladigan huquqni afzal ko'rishadi. Lekin arbitraj joyini tanlashlari orqali, bevosita uni tartibga soluvchi qonunni ham belgilab qo'yishadi. Ko'pchilik olimlar, bunday vaziyatlarda lex arbitri qo'llanilishi majburiy emas va bu amaliyot biror-bir milliy huquqqa bo'ysunishni ioda etyapti, degan nazariyani olg'a surishadi. Lekin taraflarning arbitraj joyini tanlashlari orqali bevosita qonunning tanlanishiga nisbatan roziliklari, bizningcha, eng muhimi hisoblanadi. Chunki arbitraj, eng avvalo, taraflarga beriladigan erk-muxtoriyati bilan ajralib tursa, albattaki, unda birinchi galda taraflarning xohish-irodasi ustunlikka ega bo'ladi.

Yuqoridagilarga xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, arbitraj huquqining ajralmas qismi bo'lgan arbitraj kelishuvining huquqiy tabiati bir muncha mushkuldir. Arbitraj kelishuvining ahamiyatini ko'rib chiqishda, quyidagilar oydinlashdi:

Birinchidan, arbitraj kelishuvi nizoning har qanday sud ta'siridan holi ravishda hal etilishini ifoda etadi;

Ikkinchidan, arbitraj kelishuvi taraflarning erk-muxtoriyatini yuzaga chiqaruvchi kelishuvdir;

Uchinchidan, arbitraj kelishuvi nizoning samarali hal etilishida muhim omildir;

To'rtinchidan, arbitraj kelishuvi o'zining alohidalik doktrinasiga asosan ahamiyatlidir;

Beshinchidan, arbitraj kelishuvining nuqsonli bo'lib qolmasligi uchun, u malakali mutaxassislar tomonidan tuzilishi kerak.

Bundan tashqari, arbitraj jarayonini tartibga soluvchi qonun har qachon o'zining ahamiyatini yo'qotmaydi. Chunki taraflarning nizolari, ularning qanday

va qancha muddatda hal etilishi ko‘p foizlar bilan arbitrajni tartibga soluvchi qonunga borib taqaladi. Gapimizga yakun yasar ekanmiz, aytish o‘rinliki, arbitraj sohasining har bitta nuqtasi juda ahamiyatli va muhokamaga boy hisoblanadi. Biz to‘xtalib o‘tgan arbitraj kelishuvi va arbitrajni tartibga soluvchi qonun shulardan bir parchasi edi, xolos.

ADABIYOTLAR:

1. Xalqaro tijorat arbitraji tamoyillari va amaliyoti. Toshkent. “LESSON PRESS” 2020. Darslik. Margaret L. Mozes;
2. Shu yerda, 44-bet;
3. “Xalqaro arbitraj qarorlarini tan olish va ijroga qaratish to‘g‘risida”gi New York Konvensiyasi 2-moddasi;
4. UNCITRAL Namunaviy Qonuni, 7-modda;
5. WWW.uncitral.org .;
6. “Xalqaro tijorat arbitraji to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, 12-modda birinchi qism;
7. Shu yerda, 12-modda ikkinchi, uchinchi qism;
8. Shu yerda, 12-modda, beshinchi qism;
9. Apple & Eve, LLC Yantai Shimoliy Andre juic. Co. LTD. 610 F. Supp. 2d 226, 228-222, Bautista v Yulduzli kruizlar;
10. Nayjel Blekabi, Konstantin Partasidlar va boshqalar, 2-bob. Xalqaro arbitrlk to‘g‘risida Redfern va Xunterda arbitrlk qilishga kelishuv 71, N2.31-2.41 (2015-yil 6-nashr);
11. Xalqaro tijorat arbitraji tamoyillari va amaliyoti. Toshkent. “LESSON PRESS” 2020. Darslik. Margaret L.Mozes. 61-bet;
12. Frederik Eisemann, IKK Arbitraj sudining sobiq bosh kotibi, “patalogik izoh” iborasini yaratuvchisi sifatida ishoniladi. V.Laurence Kraig, Villiam V.Park & Jan Paulsson, xalqaro savdo arbitraji palatasi;
13. New York Konvensiyasi, B (1) (c-d) modda;
14. Xalqaro tijorat arbitraji tamoyillari va amaliyoti. Toshkent. “LESSON PRESS” 2020. Darslik. Margaret L. Mozes;

**TOPINAMBUR (*Helianthus tuberosus*) O‘SIMLIGINING KELIB
CHIQISHI VA TARQALISHI.**

Pardayeva Shahnoza Turg‘un qizi

Toshkent davlat agrar universiteti

Samarqand filiali magistranti

Annotasiya: Topinambur yer ustki organlarining tuzilishiga ko‘ra kungaboqarga o‘xshash. Topinambur astradoshlar (Astraceae) oilasiga kiruvchi ko‘p yillik tuganak mevali o‘simlik, bo‘lib bu o‘simlikning paydo bo‘lish tarixini o‘rganish, qanday tuproq iqlim sharoitida yaxshi hosildorlikka erishish masalalarini o‘z oldimizga reja qilib olganmiz.

Kalit so‘zlar: Topinambur (*yer noki*) kelib chiqish tarixi, tarqalishi, kimyoviy tarkibi, morfologiyasi, biologiyasi, namlik harorat, yorug‘lik, tuproq tiplari, almashlab ekish.

Butun yer yuzini qoplab turgan yashil o‘simliklarning har biri tirik organizimlar hayoti uchun muhim ahamiyatga ega. Ular orasida ayniqsa dorivor o‘simliklar insonlarning hayoti uchun juda zarur va ahamiyatli hisoblanadi. Tarqalgan o‘simliklarning ko‘pchiligi dorivorlik xususiyatiga ega, ammo ularning biologiyasi va morfologiyasi to‘liq o‘rganilmagan. Shu bois ham dorivor o‘simliklarning atigi 40 foizi ishlatiladi, qolganlari esa noma‘lumligicha qolmoqda.

Topinambur XXI asr o‘simligi, keng qamrovli foydalanishga yaroqli oziq-ovqatda, chorvachilikda va farmatsevtika sanoati uchun qimmatli xom-ashyo hisoblanadi. Topinamburdan Amerika hindulari 5-7 ming yil oldin ham iste‘molda foydalanganligi, bir yilda ikki marta hosil olinishi qimmatli xususiyatdir. U sovuqqa bardoshliligi, qo‘rg‘ochilikda va ortiqcha namlikda muqobil o‘sishi, tuproq sharoitida moslanuvchanligi, tez o‘sishi, rivojlanishi mayda 5-10 gramm tuganakdan urug‘lik sifatida ishlatilishi, bir yilda 80-90 tonnagacha ko‘k massa 30- 40 tonna tuganak shakllantirishi ahamiyatga egadir.

Topinambur astradoshlar (Astraceae) oilasiga kiruvchi ko'p yillik tuganak mevali o'simlik. Helianthus t. avlodiga 100 dan ortiq turlar mansub bo'lib, ularning faqat ikkita turi - Helianthus annuus L - kungaboqar va Helianthus tuberoses L (yer noki, topinambur) ishlab chiqarish ahamiyatiga ega. Topinambur yer ustki organlarining tuzilishiga ko'ra kungaboqarga o'xshash. Uning poyalarining bo'yi 2-4 m, tik o'sadi, shohlanadi, serbarg, poyasida yashil yoki siyohrang dog'lari bor. Bitta o'simlikda 1-5 dona dag'al tukli poyalar hosil bo'ladi. V.Mishurovning fikricha topinambur Komi Respublikasida 1934-1935 yillarda ekila boshlagan. T.B.Lapshina Komi Respublikasi botanika bog'ida 140 ta nav namunalari (55 ta nav, 76 ta duragaylar, 2 ta yovvoyi shakllar) o'sishi, rivojlanishi o'rganilgan. O'simlik ko'k massasi toza hoida, aralash (tuganagi bilan) hoida va siloslangan senaj qilib tayyorlanganda chorva mollari sevib iste'mol qiladi.

Topinambur - yer yuzida keng tarqalgan eng muhim oziq-ovqat, yemxashak ekinlaridan biridir. Yer noki yoki topinamburning vatani Shimoliy Amerika.

Hozir ham yer noki Shimoliy Amerikada yovvoyi holda o'sadi. Bu ekin Shimoliy Amerikadan Yevropaga Amerika qit'asi kashf etilgandan keyin keltirilgan.

Yevropada yer noki juda tez tarqala boshlagan. Hozirda bu ekin ayniqsa Fransiyada, Vengriya, Polsha, Skandinaviya davlatlarida juda keng tarqalgan. Topinambur Amerika qit'asidan XVIII asrda Fransiyaga hindularning "Topinamba" qabilalari kelib o'zi bilan birga oziq-ovqat sifatida olib kelgan. Keyinchalik shu qabila nomi bilan atalib, "topinamba" va topipambur deb nomlangan. Daniyadan Italiya, Gollandiya, Angliya va Uzoq sharqgacha tarqalgan.

Topinambur eramizdan oldin IX asrlarda Amerikalik hindular undan foydalanishni bilganlar. Yer noki tarqalgan mintaqalar Shimoliy Amerikadan boshlanib, Janubiy Amerikagacha cho'zilgan. Inglizlar yer nokini 1986-yilda uchratishgan, Evropaga uni 1605-yilda fransuzlar olib kelishgan.

Topinambur qizil rangli tuganaklarga ega bo'lgan shakllari, liniyalari dastlab Rimda 1916-yilda, 1832-yilda Germaniyada o'stirila boshlangan. Qayd etishlaricha, Braziliya hindularining- "Topinamba" qabilasi vakillari Fransiyaga kelishganda yer nokini o'zlari bilan olib kelishgan. Keyinchalik bu ekin Parijda topinambur nomi bilan atalgan. Yevropaning g'arbida joylashgan mamlakatlardan yer noki Boltiq bo'yiga keyinchalik Xitoyga tarqalgan.

Shimoliy Amerika hindulari topinamburni Atlantika okeani qirg'oqlarida o'stirishgan. Topinambur Kanada hududidan tarqalgan deb ta'kidlaydi. Keyinchalik ko'pgina manba'larda topinambur vatani Braziliya, Peru deb ko'rsatishgan va bu fikr XIX asr ohirigacha saqlanib qolgan. Amerikalik olim Aza Grey XIX asr oxirlarida topinamburni vatani Amerika, Kanada ekanligi qayd etadi.

O'rta Osiyo shu jumladan O'zbekistonga hamda Rossiyaga topinambur Germaniyadan, shuningdek, Xitoydan Kozog'iston orqali kirib kelgan va tarqalgan. Topinambur Turkiyada «ermalasa» ya'ni Yer olmasi deb nomlansa, Germaniyada «erdanfel». Bolgariyada yalong'och (golie), Rossiyada zemlyanaya grusha, Qozog'istonda Xitoy kartoshkasi, o'zbekistonda topinambur deb yuritila boshlangan.

Dastlab Rossiyada topinambur introduksiya navlari namunalarini V.Kosmartov, N.Rozmanova, T.Votinovalar o'rganishgan. Helianthus L avlodini K.Linney dastlab tavsiflagan. Bu avlodga dastlab 9 ta turni, keyinchalik yana ikki turini kiritib jami 11 ta turni tavsiflaydi. Juda ko'p mualliflar Helianthus L avlodiga 200 dan ortiq turlar kirishini qayd etishadi. Helianthus L. avlodiga 40 yangi tur kiritilganini qayd etadi va ularni tavsiflaydi. Olim topinambur va kungaboqarni 108 turlarini borligi qayd etadi va ularga tavsif beradi. Tadqiqotchilar o'rtasida Helianthus L avlodiga kiruvchi turlar soni bo'yicha yagona fikr yo'q. F.A. Salpiero 264 turni, S.V. Xayzer, 67 turni, S.P. Posipanov 100 turni Helianthus L Ne avlodiga kirishni ko'rsatishdi.

S.S. Davidovich o'zining "zemlyanaya grusha" monografiyasida topinamburni keng tarqalgan 7 turini tavsiflaydi.

Topinamburning tuganaklarini hosil bo'lishini boshlanishi, stolonlarning yo'g'onlashish yer nokining nav xususiyatlariga, ekilish mintaqalariga, kun uzunligiga, ob-havoga, qo'llanilgan agrotexnik usullariga bog'liq. Olimlarning ma'lumotlariga ko'ra, tuganaklarni yo'g'onlashuvi va yer osti massasinig ortib borishi O'zbekiston Respublikasi sharoitida sentyabr, oktyabr, noyabr oylarida davom etadi. Bu ko'rsatkichlar shimoliy mintaqalarda sovuq erta tushishi munosabati bilan erta sentyabr, oktyabr oyida tugaydi.

O'zbekistonda topinambur asosan sug'oriladigan yerlarda yetishtiriladi. Yetarli namlik harorat, yorug'lik, oziqa maydonlari bo'lganda topinambur juda yuqori ko'k massa va tuganak, hosilini shakllantiradi. Zarafshon vodiysining ob-havo sharoiti yer nokining biologiyasiga juda mos, yozi quruq issiq va sovuq bo'lmaydigan kunlar ko'p. Topinamburning past va yuqori haroratga chidamliligi nav xususiyatlariga, irsiyatga tuproq namligi, xavoning nisbiy namligiga bog'liq holda o'zgaradi.

Topinamburning turli navlarining haroratga talabi turlicha va ular nav xususiyatlariga bog'liq holda unib chiqishdan pishishgacha 2000°C dan 2800°C gacha faol haroratni talab qiladi. Topinamburning yer ustki organlari sovuqqa chidamli. Topinambur 4-5°C, 5°C sovuqqa chidamliligini o'z tajribalarida kuzatishganida topinamburning tuganaklari 8°C dan 45°C sovuqqa bardosh berishganligini qayd etishdi.

Topinambur barcha tuproq tiplarida (sho'rxoklar, botqoqlashgan tuproqlar bundan mustasno) yaxshi o'sadi. Ammo yuqori hosilni topinambur faqat unumdor tuproqlarda shakllantiradi. Eng yuqorgi hosil qora tuproqlarda allyuvial-o'tloq tuproqlarda, o'tloq-bo'z tuproqlarda olingan. Topinambur yengil qora tuproqlarda yaxshi o'sadi, rivojlanadi, yuqori hosil beradi. Og'ir loy tuproqlarda topinambur tuganaklar deformatsiyalanadi, shakli notekis bo'ladi. Bu o'simlikni yuqori hosil shakllantirishi uchun o'rtacha mexanik tarkibga ega,

qumoq tuproqlar eng qulay. Ma'lumotlarga ko'ra yer nokini O'rta Osiyoda ariq bo'ylarida qumli va toshloq tuproqlarda muvaffaqiyat bilan o'stirish mumkin.

O'simlik almashlab ekish dalalariga kiritilmagan, ferma oldi yem-xashak almashlab ekish yerlarda, bir yillik, ikki yillik va ko'p yillik siloslanadigan ekin sifatida ekiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Beysenbiev E.B. Zemlyanaya grusha. (topinambur) //Agrobiologicheskie osobennosti i promil lennotexnicheskie znachenie zemlyanoy grushi. Alma-Ata: Izd. An Koz . 1947, s. 4-51
2. Varlamova E.N Vliyanie stimulyatorov rosta i mineralnix udobreniy na sbor
3. klubney topinambura sorta —Skorospelkal.VI Mejdunarodniy simpozium. «Novie inetraditsionnie rasteniya i perspektivi ix ispolzovaniya» Tom III .M-2005.
4. Davidovich S.S. Zemlyanaya grusha. M.,Selxoz 1957,s 3-92.
5. Dobrodomov EL.Vliyanie srokov pasadki na produktivnost topinambura i topisolnechnika // Topinambur i topisolnechnik — problemi vozdelivanya i nnspolzovaniya.

**O'SMIRLIK DAVRIDA REKLAMALARNING IDROK QILISHNING
PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI.**

O'zbekiston Milliy Universiteti

Ijtimoiy fanlar fakulteti psixologiya yo'nalishi 2-kurs magistranti

Tursunova Xonimaxon

Annotatsiya: Zamonaviy taraqqiyot o'sgan sari insonlarda rivojlanish ham o'sib bormoqda. Tovarlar va xizmatlar o'rtasida raqobatni shakllanishi reklama tushinchasini fanga olib kirdi. Maqolada reklamani o'smirlar hayotida tutgan o'rni haqida ma'lumotlar berilgan

Kalit so'zlar: Reklama, xizmatlar, stereotip, televidiniya, sanat, munosabat.

Аннотация: По мере того, как растет современное развитие, растет и человеческое развитие. Формирование конкуренции между товарами и услугами ввело в науку понятие рекламы. В статье представлена информация о роли рекламы в жизни подростков.

Ключевые слова: Реклама, услуги, стереотипизация, телевидение, искусство, установки.

Abstract: As modern development grows, human development also grows. The formation of competition between goods and services brought the concept of advertising into science. The article provides information about the role of advertising in the life of teenagers

Key words: Advertising, services, stereotyping, television, art, attitudes.

Ijtimoiy voqelikdagi xodisalarni inson anglar va tahlil qilar ekan, uning turmush tarzi, hulq-atvori va fikrida yangicha ijtimoiy munosabatlar tizimi shakllanadi. Ana shunday munosabatlarni va shaxs xulq-atvoridagi ijobiy sifatlarning paydo bo'lishida ijtimoiy reklamalarning ta'siri yuqori bo'ladi. Bugungi kunda ijtimoiy reklamalar inson omilini qadrlashda, uni turli salbiy ijtimoiy ta'sirlardan himoyalashda va sog'lom turmush tarzini targ'ib qilishda

muhim vosita bo`lib xizmat qilmoqda. Ma`lumki, jamiyat hayotidagi har qanday yangilik, o`zgarish avvalo inson omiliga qaratilgan bo`lib, shaxs ijtimoiy-siyosiy qarashlariga keskin ta`sir ko`rsatadi. Shuningdek, bugungi kunda shakllanib borayotgan fuqarolik jamiyati va bozor munosabatlari sharoiti mamlakatimizda yashayotgan har bir fuqaroning ongi va shuurida, tafakkuri va hulq-atvorida yangicha ma`no-mazmun kasb etmoqda. Reklama nafaqat iqtisodiy taraqqiyot omili, balki faol ijtimoiy harakat jarayoniga aylanmoqda. Reklama psixologik tabiatiga ko`ra, kuchli ta`sir etish xarakteriga ega bo`lib, shaxsni faol ijtimoiylashtiruvchi vosita hisoblanadi. Reklama ma`lumotlari va xizmatlarini shaxs tomonidan idrok qilinishi esa turli mamlakatlar taraqqiyoti, turmush tarzi, shakllangan stereotiplari bilan yaqindan tanishish imkonini beradi. Reklama psixologik yo`nalganligiga ko`ra, insonlar ruhiyatiga, fikrlashiga va hulq-atvoriga keskin ta`sir ko`rsatadi. Bu esa berilayotgan ma`lumotlarni milliy stereotiplar, milliy xarakter sifatlariga qanchalik monandligiga bog`liq. Bugungi davlat taraqqiyotiga ijtimoiy ta`sirlar va turli axborot hurujlarining ta`siri ortib borayotgan bir paytda ijtimoiy himoya kuchini ta`minlaydigan va ogohlikka da`vat etuvchi, sog`lom turmush tarzini targ`ib qiluvchi ijtimoiy reklamalarga bo`lgan extiyoj tobora ko`paymoqda. Jamiyatda sog`lom muhitni saqlashda, insonlardagi o`z-o`ziga bo`lgan ishonch hissini orttirishda, hayotga bo`lgan sog`lom munosabatni tarkib toptirishda to`g`ri psixologik ta`sir kuchiga ega bo`lgan va milliy turmush tarzimizga, qadriyatlarimizga yo`g`rilgan reklamalar juda ahamiyatga ega. Ko`proq xalqimizning turmush tarzi mazmunini, fe`l-atvorini o`zida ifoda etuvchi reklamalar ijobiy qabul qilinadi. Berilayotgan har qanday reklamalar asosida psixologik qonuniyatlar tizimi mavjud. Reklamadagi verbal va noverbal vositalar orqali berilayotgan ma`lumotlar mavjud bo`ladi. Reklama ma`lumotlarini verbal tarzda, hissiyotni qo`zg`ovchi turli musiqiy matnlar, tasvirlar orqali yorqinroq anglash, bunda ma`lumotlar qisqa va lo`nda, turli tasvirlar, chizmalar, noverbal vositalar bilan uyg`unlashadi. Ayollarda muloqotga bo`lgan extiyoj, emotsionallilik va tabiiy ishonuvchanlik yuqori bo`lganligi bois, ular og`zaki, ohanglar bilan ifodalangan, kuchli emotsional

yo`g`rilgan reklama ma`lumotlarini oson idrok qiladilar. Reklamani anglash unga munosabat bildirish shaxsda ijtimoiy voqelikni erkin baholash, turlicha yangi shakl va ijtimoiy hulq ko`nikmalarini namoyon etishga imkon beradi. Bugungi kunda reklamalarga bildirilayotgan munosabatlarga qarab, insonlardagi ijtimoiy fikrlarni baholash mumkin. Shuningdek, yosh xususiyatlari ham reklama mazmunini anglanilishida muhim omil bo`lib xizmat qiladi. Ayni bu davr shaxs o`zini anglangan darajada idrok qilishiga imkon beruvchi va yangiliklar, bilimlarni o`zlashtirishga nisbatan talabni yuqoriligi bilan xarakterlanadi. Bundan tashqari, o`smirlik davrida shaxs xulq-atvorida taqlidga nisbatan moyillik hissi yuqori bo`lganligi bois har qanday yangilikka e`tiborli bo`lish, munosabat bildirish faol namoyon bo`ladi. Reklama ma`lumotlari shaxsdagi ijobiy va salbiy stereotiplarni shakllanishiga ham ta`sir ko`rsatadi. Chunonchi, stereotip mazmunini ijobiy yoki salbiy ma`no kasb etishi avval shakllangan mavjud tasavvurlar tizimi bilan uzviy bog`liq. Ya`ni, yangi 51 ma`lumotlar mavjud tasavvurlar tizimi bilan assotsiativ uyg`unlik hosil qilsa, shakllangan tajribalarni to`ldirsa bu stereotip tabiatini ijobiylikni ta`minlaydi. Shuningdek, shaxsdagi oldin shakllangan mavjud tasavvurlarni o`zgartirish juda qiyin, shu bois reklama ma`lumotlarini tayyorlashda milliy stereotiplar, milliy ong va xarakterni e`tiborda tutish juda muhim. So`nggi paytlardagi ommaviy axborot vositalari orqali berilayotgan reklama ma`lumotlari asosan kishilardagi sog`lom turmush tarzini tashkillashtirishni, iqtisodiy mushohadani, turli qiyin vaziyatlarda o`z-o`zini boshqara olish ustanovkalarini, estetik ta`b va didni, o`z huquq va imkoniyatlaridan to`g`ri foydalana olishni, tanqidiy fikr yuritishni shakllantirishga xizmat qilmoqda. Jumladan, biz tez-tez duch kelayotgan “Odam savdosi”ga, “Giyohvandlik”ka, “OITS”ga qarshi va “Iste`molchilik huquqini buzilishi”ga qarshi, shuningdek tinch osuda hayotimizni asrashga qaratilgan “Ogohlik”ka da`vat etuvchi, farovon hayotni, insonlararo mehr-oqibatni kuchaytirishga yo`naltirilgan “Obod mahalla”, “Keksalarni qadrlash va xotirlash” kabi qator ijtimoiy reklamalar mavjudki, bu har bir insonni o`z hayotini tahlil qilish, yashashdan maqsadini tushunib etishga undaydi. Reklama

timsollari orqali turli xulq-atvor shakllari, shaxslararo psixologik ta'sir imkoniyatlari o'zlashtiriladi. Bundan tashqari, ijtimoiy reklamalarni mazmunini ifodalashda, ta'sirchanligini orttirishda asosan ayollar, bolalar va keksalar timsollariga murojaat etiladi. Ko'proq reklama timsollari uni idrok qilish mazmuniga, ta'sirlanishga, turli xulq-atvor motivlarini o'zlashtirishga kuchli ahamiyat ko'rsatadi. Reklama mahsulotining ijtimoiy-psixologik xususiyatlaridan eng ko'zga tashlanadiganidan biri sifatida inson o'z ideali, ya'ni ibrat namunasini shakllantirishi yohud o'z faoliyati davomidagi muayyan qoida, tamoyillarni ishlab chiqishida ularga tayanishi bilan namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ijtimoiylashuv omillari va psixologik xususiyatlarini o'rganish, taqlid va ibratning qiyosiy tahlili o'smirlik davrida inson psixikasining voyaga etishida ibratning muhimligi, ijtimoiylashuv jarayoniga oila, maktab, referent guruh, televidenie, san'at singari omillar o'tkazadigan ta'sir darajasi turlicha ekani ma'lum bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dontsev A.I., Ovcharenko A.N. ekonomicheskie rezultati reklamnoy vospriimchivosti. –M.: eksmo, 2007.
2. Jo'rayev N, Azizov Sh., Ijtimoiyot asoslari.-T.: Ma'rifat-madatkor, 2003.
3. Karpova SV. Mejdunarodnoe reklamnoe delo: ucheb. posob. - 2-e izd., pererab. i dop. - M.: KNORUS, 2007.
4. Kravchenko A. I., Anurin V.F. Sotsiologiya,-M.: Piter. 2007.
5. Maklakov A.G. Obshaya psixologiya.-SPB.: Piter, 2001 .
6. Alimov R., Jalolov J.,Xotamov I., Akramov T., Marketingni boshkarish: Darslik. - T.: Adolat , 2000. 27.Mudrov A. N. Osnovi reklami.— M. : Magistr, 2008
7. Musurmanova O. Ma'naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. - T.: O'qituvchi, 1996.

SULH: A CRUCIAL PART OF ISLAMIC ARBITRATION

Karimov Sarvar Kamoliddin o'g'li

*4th year student of the Private Law Faculty of
Tashkent State Law University, Tashkent, Republic of
Uzbekistan*

Annotation: This article discusses Islamic law and its stages of development, Sulh: Islamic Arbitration, its features, functions, objectives and the importance of Sharia and Quran in it.

Keywords: Islamic Law, The Muslim Arbitration Tribunal, Sunna, classical Muslim jurists, Sulh: Islamic Arbitration.

Islamic law - sharia is a huge part of medieval Eastern civilization is an event. This legal system was created within the framework of the Arab caliphate formalized and gradually gained international importance. Islamic law follows many of the Eastern legal cultures that preceded it elements, including before Islam, in Arabia and by the Arabs It also reflects the legal customs and traditions in action in the acquired territories makes Sharia, customs and laws are the sources of Islamic law is enough.

In modern history, arbitration is considered one of the most important means for the settlement of commercial disputes, particularly the disputes of international trade and investment. Arbitration (tahkim) is recognised by Islamic Law (Sharia) as a method for the settlement of disputes. It has been provided for and recognized by the four sources of Sharia; the Koran; Sunna (the acts and sayings of the Prophet Mohamed (peace be upon him)); Idjma' (consensus of opinion) and Qiyas (reasoning by analogy). Arbitration has been also used as a means for resolving disputes by the companions of the Prophet (peace be upon him). The permissibility of arbitration is unquestioned by the main four Islamic Schools; Maliki; Hanbali; Hanafi and Shafi. The field of settlement of disputes

is one of the richest areas of different opinions of the different Schools of Islamic Law. The purpose here is to discuss the concept of arbitration under Islamic Law. This paper will introduce and underline the different opinions ranging from the conservative one to the modern and liberal trends in this field.

The field of settlement of disputes is one of the richest areas of different opinions of the different Schools of Islamic Law. The purpose here is to discuss the concept of arbitration under Islamic Law. This paper will introduce and underline briefly the different opinions ranging from the conservative one to the modern and liberal trends in this field.

Arbitration in the Pre-Islamic Period

It goes without saying that arbitration is a deeply-rooted historical means used to settle different disputes, and it predates the state judiciary, or even the state itself. The Arabs, before Islam, as well as several other ancient communities knew and used arbitration as a method for the settlement of disputes. Resort to arbitration in the pre-Islamic period was optional and left to the free choice of the parties. It relied on tribal justice administered by the chief of the tribe and trustworthy individuals instead of an organized judicial justice. Likewise, arbitral awards were not legally binding unless there was an agreement between the parties to this extent. In that period there were no specific rules to limit the arbitrable subjects. The arbitral proceedings were simple and rudimentary. The arbitrator when hearing the dispute does not abide by any certain procedures, except for a number of certain procedures such as the obligation to hear the disputing parties on equal bases and the respect of the customary rules when examining the proofs presented by the parties.

When Islam came, it recognized and confirmed the pre-Islamic method of settling disputes with some modification. The legitimacy of arbitration has been recognized by four sources *Sharia; Koran; Sunnah* (acts and sayings of the Prophet Muhammad (peace be upon him) his)); *Ijma'* (consensus of opinion) and *qiyas* (reasoning by analogy) debate among classical Muslim jurists over the concept of arbitration. According to the arbitral tribunal, this is a form of

conciliation that is close to a "*settlement agreement*" and is not binding. on the sides. Supporters of this point of view believe that the decision of the arbitrator is not binding and not final, unless accepted by the parties. Thus, the arbitral dose has no jurisdictional, but close to conciliatory. Supporters of this point of view supported their point of view the following verse from the Quran: "If you fear a rupture between them (a man and his wife), appoint (two) arbitrators, one from his family and the other from hers; if they both want peace, Allah will make them reconciliation. *Verily, Allah is All-Knowing, All-Aware*".

The second view is that Sharia knew arbitration in its modern sense. This view is based on the following verse from the Koran:

"Verily! Allah commands that you should render back the trusts to those, to whom they are due; and that when you judge between men, you judge with justice"

In fact, it is Islamic law that first arose in the Arabian Peninsula as the boundaries of the caliphate expanded to more and more new territories spread out. However, Islamic law is primarily a religious, mosque-related principle, not a territorial one on the basis of According to Islamic law, every Muslim is where he is regardless of where he is in the country, he must follow Sharia and remain faithful to Islam must The gradual spread of Islam and becoming one of the world religions Sharia became a unique world legal system. This is the Sharia law Its emergence as a single legal system is in Western Europe is one of the important aspects that differ from the law of other countries.

It should be noted that one of the elements that participated in the confusion and misunderstanding as to the difference between arbitration and conciliation in Islam between some scholars, is that Islamic Law used the word "*НАКАМ*" to define different meanings. The word refers in its strict sense to a person who is 'authorized' in a specific mission. Accordingly, the word can be used in its broad sense to refer to an authorized person to dispose of rights, to settle differences between the disputants by suggesting settlement or helping them to reach it, or by issuing a binding decision to settle their dispute. The

agreement of the parties determines the type of the authorization in each case. As a result of the differences between scholars in understanding the meaning of the word in its terminological sense in Islamic Law, some writers thought that Islamic Law knew only two types of arbitrations, arbitration that leads to binding decisions, and arbitration leads to nonbinding decisions. The careful and thorough study proves that Islamic law knew the difference between conciliation (that ends with a non binding decision) and arbitration that leads to binding decisions. Conciliation is permitted under Islamic Law in civil, commercial, family and other matters as long as they do not permit acts against God's commands or the matter settled by conciliation falls in the ambit of rights of God, i.e., crimes and their sanctions. The issue to be clarified here is that detailed arbitration rules are not to be sought in the express terms of the Koran. The Koran laid down the general rule as mentioned above and it is the duty of the qualified Muslim jurists to elaborate and develop it in accordance to the needs of the community within the general framework of Islam. It is important to note here that the area governed by strict, detailed and very clear rules in Sharia is relatively limited and mostly related to religious practices such as praying, fasting...etc. A great part of the area of relationship between the members of the society in different fields is governed by the so-called Ijtihad, i.e., interpretations, elaborations and deductions in accordance with need of the society within the general framework of Islam by the qualified jurists. This what Sharia scholars did in first centuries and what contemporary scholars should do.

The Meaning of *Sulh*

Al-Sulh in Arabic means "to stop quarrelling" which implies "to compromise" while in the Islamic sense it means an agreement entered into to resolve dispute/conflict between the parties who are Muslims. In the practice of *civil law* it is called *Mediation*.

Arbitration and settlement (*sulh*) have a long history in Arab and Islamic societies and have their roots in pre-Islamic Arabia. *Sulh* is the preferred outcome and process in any form of dispute resolution. In addition, in Islamic

jurisprudence preference is given to arbitration. In tribal and Islamic cultures, the main goal of conflict resolution is collectivity. This article explores group solidarity and examines its impact on dispute resolution. The article examines the differences between East and West and shows that the East side has an internal commonality and collective attitude towards the conflict, while the West side is oriented towards individual and process thinking, which causes friction between the two sides. The differences between them relate to the perception of the conflict, the formation of the procedure, and the status and function of the third party intervening in the case. International commercial arbitration is well positioned to comply with these two rules if it is used effectively.

Sulh can start early in the conflict to stop any escalation and prevent further harm between the parties. In this regard, Sulha's goal is to prevent the families of the victim and the perpetrator from being harmed by the reprisals and therefore maintain an open line of communication between them to sit down together and discuss the crime, the harm and how to repair their relationship and move forward.

The purpose of Sulh is not limited to the simple punishment of the offender and/or his family, but rather extends to the restoration of relations between the two parties, their families and tribes. It goes beyond the idea of punishment and extends to the principle of tolerance, not revenge.

SULH IN ARBITRATION

Sharia has not completely separated sulh and arbitration. Many of the Koranic authority and hadiths supporting arbitration could also be used as authority for sulh.

The Koran and the Sunna have approved arbitration in the form of a third person chosen by the parties to resolve their disputes either through conciliation or adjudication. However the differences between the two are also recognised. Arbitration in Islam differs from *sulh* in three respects: namely first in sulh an amicable settlement may be reached between the parties with or without the

involvement of others whereas in arbitration the appointment of a third party is indispensable.

However the disputing parties in *sulh* also have the option to use an arbitrator in order to work towards a settlement. Thus arbitration can be one of the means of *sulh*. Second the agreement of *sulh* is not binding unless it has taken place before the court whereas arbitration according to the majority of jurists is binding without court intervention. And third *sulh* can only be resorted to if the dispute has already occurred that *sulh* cannot address a prospective dispute whereas arbitration can address both existing and prospective disputes.

KORAN Arbitration was approved by the Koran and referred to in a number of ayat (verses) as an acceptable dispute resolution mechanism. For example and if ye fear a breach between them twain (the man and wife) appoint an arbiter from his folk and an arbiter from her folk. If they desire amendment Allah will make them of one mind. *Lo! Allah is ever Knower Aware*. Also this aye, Surely Allah commands you to make over trusts to their owners and that when you judge between people you judge with justice; surely Allah admonishes you with what is excellent; surely Allah is Seeing Hearing.

The first aya confirms that arbitration must be used to resolve dispute between married couples before divorce is granted. It outlines the need for two arbitrators (one from each side).

The second aya from the Koran imposes a duty on any person who judges a case and apportions blame between parties to do so fairly and justly. This aye authorises those who judge to make decisions that are binding. These ayat could also be interpreted to impose *sulh* between conflicting parties. Either way the main aim of arbitration is to ensure that disputes between Muslims are resolved amicably and justly.

There are two schools of thought regarding the nature of arbitration which will be dealt with in detail below. The first one is arbitration through conciliation (*sulh*) and the second is binding arbitration. The ayat have been interpreted to support both schools leaving the choice to the parties and making

arbitration a voluntary process unlike other obligatory rules in the Koran. This shows the flexible and evolutionary nature of Sharia which allows the parties to choose and adapt the process to suit them and their dispute.

SUNNA Prophet Mohammad developed the Sunna through teaching people and tribes of the Arabian Peninsula. He tried to develop a climate where the Islamic nation resolved their disputes peacefully and without resorting to violence. Prophet Mohammad recognised that any case that could be resolved by conciliatory arbitration should be as this is better for the community. Schacht contended the arbitrators applied and at the same time developed the sunna; it was the sunna with the force of public opinion behind it which had in the first place insisted on the procedure of negotiation and arbitration. Arbitration continued as a dispute resolution practice in the Mohammad and post-Mohammad eras. In fact for a Muslim “arbitration carries with it no better imprimatur than that given to it by the Prophet himself”.

Mohammad advised both Muslims and non-Muslims to refer their disputes to arbitration. One of the first non-Muslims that followed this advice was the tribe of Bani Kornata. Mohammad acted both as an arbitrator and as a party who accepted the decision of an arbitrator. Another example of the use of arbitration during the Prophet’s time was a clause in the Treaty of Medina the first treaty entered by the Muslim community signed in 622 A.D. between Muslims and non-Muslim Arabs and Jews which called for disputes to be resolved by arbitration. The Sunni schools of iqh have found the hakam’s decision to be binding like a contract or akin to a judgement of the court. Even though the arbitral award maybe weaker in comparison to a judgement according to some schools of iqh this does not release the parties from following it according to the rules of Sharia. Thus an arbitral award is binding in the same way as a contract. According to Sharia a contract is divine in nature and there is a sacred duty to uphold one’s agreements:

O you who believe fulfil any contracts [that you make]...Fulfil God's agreement once you have pledged to do so and do not break any oaths once they have been sworn to. You have set God up as a Surety for yourselves.⁵¹

This special position of contracts is best summed up by the Islamic maxim *Al Aqd Shari'at al muta'qqidin* which essentially states the contract is the Shari'a or sacred law of the parties⁵². This makes it abundantly clear that contractual relationships are viewed strictly under Sharia. Indeed all contractual obligations must be specifically performed unless they contravene Sharia including arbitral awards or sulh during the arbitration process or otherwise⁵³. The Koran and the Sunna confirmed the validity of arbitration but the difficulty that arose was in the characteristics of implementation.

Conclusion

This paper dealt with specific issues of arbitration in Islamic Law. It may be concluded that the different Schools of Islamic Law produced an immense wealth of different opinions and not any of these opinions violates the express provisions of the Koran or Sunna. In each subject of this field alternatives and solutions are available and Moslems are permitted to adopt whatever they may be convinced of these different opinions. This gives Islamic law the capacity to develop and adapt itself to the exigencies of time and place.

The concept of arbitration is not a Koranic one but a pre-Islamic concept authorised by Islam. Islamic Law knew the difference between arbitration and conciliation. The arbitration agreement is the principal basis for conferring upon the arbitrators the power to issue binding decisions. The modern trends in Islamic Law is that arbitration agreements are binding upon their parties and no party is permitted to withdraw from any agreement he concluded with others by his own free and valid will. As to the debate over the issue of arbitration clauses, it may be concluded from the aforementioned that arbitration clauses are recognised as valid under Islamic since they do not permit what is prohibited by

⁵¹ The Fatawa of Ibn Taymiya III 326.

⁵² M. C. Bassiouni The Islamic Criminal Justice System (London: Oceana Publications 1982) 10.

⁵³ S. H. Amin Commercial Law o Iran (Tehran: Vahid Publications 1986).

the Islamic Sharia. As to the selection of arbitrators, recent trends in Islamic Law would put no restrictions on the selection of arbitrators based on religion or sex. Further, the Koran is silent as to the place of arbitration, the procedure, the time limit, the applicable rules, remuneration and appointment of arbitrators. This is within the discretionary power of the parties to decide.

References:

1. El-Ahdab, A., Arbitration With the Arab Countries, (The Hague:Kluwer Law International, 1999).
2. El-Malik, W., Mineral Investment Under the Sharia Law, (London: Graham & Tortman, 1993).
3. Article: “Arbitration According to Islamic Law (Sharia)”(2000) 1 Arab Arb. J. 31 – Fathy, H. M.
4. <https://www.researchgate.net/publication>
5. <https://www.aiac.world>.
6. <https://www.lexology.com>

TA`LIM XIZMATLARIDA MARKETINGNI AHAMIYATI

K.T.Dehqonova-

Namangan muhandislik-texnologiya instituti, magistrant

Annotatsiya: Marketing har qanday korxonada va tashkilotning asosidir. Ushbu maqolada ta'lim marketingi va uning ta'lim tashkiloti uchun foydalari haqida batafsil ma'lumot berilgan. Ushbu maqolada biz ta'lim marketingi atamasi va unda qo'llaniladigan, ta'lim muassasalari va tashkilotlari darajasida qoniqarli natijalarga erishgan eng muhim strategiyalar haqida ko'proq ma'lumot olishga harakat qilamiz.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, marketing, marketing xizmati, oliy ta'lim raqobatbardoshligi, marketing faoliyati, ta'lim sifati, ta'lim xizmatlari marketing.

Dunyo yangilanish va kengayishda va turli xil foyda va notijorat sohalaridagi kompaniyalar va muassasalar o'rtasida raqobat doimo shiddatli bo'lib, har bir muassasa o'z maqsadli auditoriyasiga erishish uchun u mavjud bo'lgan barcha usullar va qurollardan foydalanishi kerak. Har bir tashkilot qo'llashi va o'zlashtirishi kerak bo'lgan eng muhim qurol bu marketing, ta'lim marketingi xisoblanadi.

Ta'lim xizmatlari marketingi deganda ma'lum bir muassasaning ta'lim xizmatlarini amalga oshirishga qaratilgan harakatlar tizimi tushuniladi. Marketing faoliyatining ob'ekti - ta'lim. U funktsional va maqsadli shaklga ega. Ta'lim xizmatlari sohasidagi marketing faoliyati faqat maqsadli shaklga qaratilgan. Ta'limning maqsadi - muayyan ishni bajarishga imkon beruvchi ma'lum bilim, ko'nikma, ko'nikmalarni shakllantirish.

Ta'lim muassasalari jamiyatga iste'molchilari o'quvchilar va talabalar bo'lgan ma'lum turdagi xizmatlarni taqdim etadilar va shu bilan birga iste'molchilari korxonada va tashkilotlar bo'lgan mehnat bozorida o'z faoliyati natijalarini taqdim etadilar. Ta'lim muassasalari faoliyatining bunday ikki

tomonlama xarakterga ega bo'lishi mahsulot, iste'molchilarni aniqlashni, demak, maqsadli bozorlarni segmentatsiyalash va aniqlashni ancha murakkablashtiradi. Ta'lim xizmatlarini targ'ib qilishda gazeta, jurnal nashrlari, televidenie va radioeshittirishlardan foydalaniladi, broshyuralar nashr etiladi. Turli yubileylar, bitiruvchilar uchrashuvlari, konferentsiyalar va hokazolardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Ta'lim xizmatlarini targ'ib qilish uchun ta'lim muassasasining xayriya imidjini shakllantirish katta ahamiyatga ega. U quyidagilar bilan tavsiflanadi: umumiy shon-sharaf, obro', bozor talablariga javob berish tezligi, iste'molchilarning so'rovlariga javob berish tezligi, mutaxassisliklarning nufuzi, innovatsion salohiyat va uni amalga oshirish, moliyaviy xavfsizlik, tashqi aloqalar darajasi, raqobatbardosh holat.

Ta'lim xizmatlari marketingining muhim jihati - bu xodimlarga, birinchi navbatda, professor-o'qituvchilar tarkibiga qo'yiladigan talablardir. Asosiy talablar - o'qituvchilarning ilmiy salohiyati, malakasi, kasbiy mahorati. Biroq, marketing nuqtai nazaridan ularning darsdan tashqari vaqtdagi xatti-harakatlari, talabalar bilan muloqot qilish uslubi bundan kam emas.

Rivojlanayotgan taraqqiyot, bepul va pullik ta'lim resurslarining ko'pligi va unda raqobatning kuchayishi, boshqa tomondan, xalqlar taraqqiyotida ta'lim muhim ahamiyatga ega bo'lganligi sababli bu soha kuchli va raqobatbardoshlikka muhtoj bo'lgan sohalardan biri hisoblanadi.

Ta'lim marketingi bozorni tahlil qilish va ta'lim tashkilotining xizmatlarini o'z potentsial mijozlarining ehtiyojlari va xohishlariga, shuningdek, mehnat bozori ehtiyojlariga moslashtirish uchun usullar, strategiyalar, vositalar va tadqiqotlarni birlashtirgan marketing turidir. Maqsadli auditoriya ongiga ta'lim muassasasining qo'shimcha qiymatli takliflarini o'rnatish. Muxtasar qilib aytganda, bu yangi talabalar, investorlar va akademik tadqiqotchilarni jalb qilish orqali uning ommaviyligini oshirish va unga, u joylashgan jamiyatga qiymat qo'shish uchun ta'lim muassasasini brendga aylantirishni anglatadi.

Ta'lim muassasalari uchun marketing boshqa marketing turlari kabi bir xil kanallar va strategiyalardan foydalanadi, ammo boshqa yo'nalish bilan. Turli xil fokus nimani anglatadi? Boshqa mahsulot va xizmatlarning marketingi auditoriyaga ta'sir qilishi osonroq ,ammo ta'lim marketingi biroz qiyin, chunki bu yerda vazifa ta'sir o'tkazishga harakat qilishdir. Odamlar hayotlarini butunlay o'zgartiradigan qaror qabul qilganda natijalar darhol bo'lmaydi, hatto kelajak o'zgarmoqda va mehnat bozori talablari yangilanadi. Shuning uchun muassasa qanchalik moslashuvchan bo'lsa va undan foydalanish halollik, oshkoralik va ishtiyoqdan iborat bo'lsa, u o'z ta'lim xizmatlarini sotishda shunchalik muvaffaqiyat qozona oladi.

Bozorni o'rganish, uning ehtiyojlarini aniqlash va echimlar bilan maqsadli guruhni tanlash, shuningdek, raqobatchilar va ularning zaif tomonlarini o'rganish xisoblanadi.

Ta'lim muassasasi to'g'risida taniqlilikni oshirish, maqsadli auditoriyani muassasa va undagi vakolatlar, shuningdek, u tomonidan amalga oshiriladigan dasturlar bilan tanishtirish, u yerda ro'yxatdan o'tish to'g'risida qaror qabul qilishni osonlashtiradi.

Ota-onalar, professorlar, akademiklar va tadqiqotchilardan potentsial mijozlarni jalb qilish va hatto tijorat va iqtisodiy kompaniyalar bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish va eski mijozlarni saqlab qolgan holda ularning muassasaga qo'shilish tezligini oshirish, bunga qo'shimcha ravishda investorlarni jalb qilish va mahalliy va xalqaro miqyosda e'tiborni jalb qilish muhim masala xisoblanadi.

Yuqori daromad va ortib borayotgan daromad, potentsial mijozlarga ta'sir o'tkazish va ularni doimiy va mijozga aylantirish qobiliyati ta'lim muassasasini o'z sohasida etakchiga aylantirishga yordam beradi va bu o'z navbatida daromadni oshirish va daromad manbalarini diversifikatsiya qilishga yordam beradi. Talabalar, tadqiqotchilar va maktablar raqobatlashmoqda, ularga maslahat berish va o'qitish orqali muassasa tomonidan foydalaniladigan ta'lim oluvchilar, banklar va hokazolar daromad manbalari hisoblanadi. Bozor ulushini

kengaytirish, bu maqsad ambitsiyali ta'lim muassasalari intilayotgan eng muhim marketing maqsadlaridan biridir. Avval qayd etilgan barcha maqsadlar mahalliy, ayniqsa xalqaro miqyosda ushbu maqsadga erishish uchun asos bo'lib hisoblanadi.

Mukammal marketing rejasiga ega bo'lgan ta'lim tashkilotlari o'quvchilarning yoki umuman maqsadli auditoriyaning xatti-harakatlarini kuzatish, o'rganish va tahlil qilish qobiliyatiga ega va shuning uchun ularning jarayonida xatolarni tuzatishga qodir, bu esa oz navbatida samaradorlikni oshirish, ularni atrof-muhit sharoitlariga qarab maqsadli auditoriyaga moslashtirish, ko'proq talabalarni jalb qilish va saqlashga sezilarli hissa qo'shadi.

Atrofdagi muhit bilan ishlashda moslashuvchanlik, to'g'ri marketing ta'lim muassasasining tashqi o'zgaruvchilar bilan ishlashda moslashuvchanligini oshiradi va bu marketing tadqiqotlari, doimiy ravishda olingan natijalar tufaylidir.

Ta'lim marketingi qisqa muddatda, uzoq muddatli va juda uzoq muddatda maqsadli auditoriyaning kuchli ruhiy qiyofasini shakllantirishga yordam beradi, masalan, ma'lum bir muassasada ta'lim olmagan ma'lum bir shaxs uchun, yaxshi marketing tufayli u bu ambitsiyaga o'g'li yoki nabirasi orqali erishadi.

Ta'lim muassasasining bozordagi ulushi ish stajiga qarab emas, balki o'z xizmatlarini marketingga yo'naltirish darajasiga qarab baholanadi. Yaxshi tashkil etilgan ta'lim muassasalari mavjud, ammo ular bozorda ma'lum emas va bu natijadir. Shu sababli, tashkilot marketing rejalarini qanchalik tez tuzsa, bozordagi ulushini shunchalik kengaytiradi va bozorni nazorat qiladi.

Marketingda bozorni o'rganish Bu bosqich ta'lim tashkilotida mavjud bo'lgan va davom etadi. Birinchi bosqichda ta'lim marketingi bozorini o'rganish raqobatdosh ta'lim muassasalarini aniqlashga yordam beradi, ya'ni to'g'ri joy, talab qilinadigan ta'lim dasturlari, narxlar va ta'lim tillari kabi. Ushbu bosqich orqali muassasa bu borada ishlash uchun sohadagi bo'shliq yoki etishmayotgan bo'g'inni aniqlay oladi va uning raqobatchilaridan ustun tarafi bo'ladi. Bu

bosqich bozor segmentatsiyasiga va muassasa kirmoqchi bo'lgan birlamchi bozorni bilishga olib keladi va bu keyingi bosqichni osonlashtiradi.

Buning uchun avvalo aqsadli auditoriyani aniqlab olish kerak bo`ladi. Maqsadli auditoriya kim? Maqsadli auditoriyaga bo`lajak talabalar, oilalar va kelajakda talabalarni ish bilan ta'minlaydigan kompaniyalarning ehtiyojlarini bilish va ularni qondirishga harakat qilishdir. Ta'lim rejasini shu e'tibor bilan ishlab chiqish kerak, oila ta`lim muassasasida nimaga e'tibor beradi? Ular nimani ko'proq qadrlashadi? Qaror qabul qilishda ular qanday mezonlarni hisobga olishadi? Obro'si, sifati, ta'lim dasturi, boshlang'ich maktab va bog'chalar misolida uyga yaqinlik, sertifikatlar? Siz har doim kelajakka qarashingiz kerak va oilaning kelajagi va hozirgi g'oyalarini bilishga harakat qilishingiz kerak, hatto o'qishni tugatgandan so'ng ushbu talabani qabul qiladigan kompaniya va tashkilotlarni ham organish kerak.

Maqsadlarni belgilash orqali nimaga erishmoqchisiz? Boshqa biror narsa qilishdan oldin, bu savolga javob berish muhimdir. Maqsadlaringiz marketing rejangizning asosi bo'lib, ular sizning ta'lim muassasangiz bilan mustahkam va mos kelishiga ishonch hosil qilishingiz kerak bo'ladi. Samarali maqsadlarni yozishning eng muhim usuli - aniq, o'lchanadigan, erishish mumkin bo'lgan, dolzarb va vaqtga asoslangan SMART maqsadlarini yozishdir. Ushbu qadam taraqqiyotingizni kuzatish va vaqt o'tishi bilan xatolarni tuzatishga yordam beradi.

Zaruriy ma`lumotlarni aniqlash . Maqsadli auditoriyani aniqlagandan so'ng va ta'lim muassasasining qo'shimcha qiymatini bilgandan so'ng shakllantiriladi, xabar auditoriyaga xos bo'lishi, yaxshi shakllangan va mijozlarni hayajonlantiradigan so'z va so'zlarni tanlashda juda puxta bo'lishi kerak va bu vaqtda improvizatsiya bo'lmaydi, chunki sizning xabaringizdan bitta noto'g'ri so'z auditoriyaga salbiy ta`sir qiladi. Bu butun ta'lim tashkilotini tubsizlikka olib kelishi va ko'p narsalarni yo'qotishi mumkin. Shuning uchun auditoriyani o'rganish bosqichi puxta bolishi kerak, madaniyati, yoshi, geografik

joylashuvi va hatto unga ta'sir ko'rsatadigan ko'rsatadigan emg mayda omillargacha e'tiborli bolish kerak.

Marketing jarayonida qo'llaniladigan resurslar va strategiyalarni aniqlash. Oldingi barcha zarur qadamlardan so'ng va ta'lim muassasasining marketing qarashlarini aniqlab bo'lgach, u o'z marketing jarayonida amal qiladigan resurslar va strategiyalarni aniqlashi va o'z auditoriyasiga erishish vazifasini aniqlab olishi kerak.

Ta'lim marketingi holatida mahsulot. Mahsulot ikki xil bo'lib, muassasada tasdiqlangan dasturlar, kurslar mazmuni, hatto o'quv va darsdan tashqari mashg'ulotlar ham bo'lib, bu mahsulotning nomoddiy qismi - xizmat ko'rsatish hisoblanadi. U butun marketing kompleksining asosi hisoblanadi va uning yo'qligi qolgan elementlarning sifatidan qat'i nazar, marketing rejasida katta nomutanosiblikni keltirib chiqaradi.

Narx -bu ta'lim marketing rejasining muhim elementi bo'lib, maqsadli auditoriyaning xarid qobiliyatiga mos bo'lishi kerak. Narxni mijozning xarid qobiliyatiga mos keladigan bir nechta strategiyalar bilan hal qilish mumkin, masalan, bo'lib-bo'lib yoki chegirmalar berilishi. Masalan bir oiladan bir nechta talabalar bolsa, yoki ta'lim olish davrida qandaydir yutuqlarga erishgan talabalar uchun imtiyozlar yo'lga qoyilishi mumkin. Raqobat va xizmat sifati, muassasaning obro'si, xususiy yoki davlat mulki infratuzilmasi, taklif etilayotgan ob'ektlar joylashuvi, ta'lim usuli, savdo nomi, talabalarga ko'rsatilayotgan xizmatlar sifati narxda shakillanadi.

Joy - ta'lim muassasasi yoki muassasa joylashgan joyni ifodalaydi. Ko'pincha xizmat ko'rsatish markazi deb ataladi, u o'qituvchilar, bolalar bog'chasi yoki universitet bo'lishi mumkin. Xizmat ko'rsatish markazining geografik joylashuvi qanchalik ko'p strategik joylashgan bo'lsa, u kuchli raqobat ustunligini qo'shadi va ta'lim muassasasi yirik va taniqli shaharda emas, balki muassasa marketing kompleksida samarali element hisoblanadi. qishloq joyida joylashganida ham xuddi shunday.

Rag'batlantirish tashkilot o'z auditoriyasiga erishish va ularga taqdim etayotgan xizmatlarni og'zaki, vizual, audio, yozma va video yo'llar bilan yetkazib berish uchun foydalanadigan barcha aloqa vositalarini ifodalaydi. Ushbu element bepul va pullik reklama, chegirmalar va boshqalar kabi turli usullarni o'z ichiga oladi. Masalan, sovg'alar, seminarlar va ishtiroklarda qatnashish, tadbirlar va tadbirlarni qabul qilish mumkin.

Reklama yoki kontentdagi aniq xabar maqsadli auditoriyaga muammosiz yetib borishi va ularga xos bo'lishi uchun tushunarli va aniq bo'lishi kerak. Xabarlarining umumiy bo'lishi, ya'ni ota-onalar, kompaniyalar va investorlar uchun bir xil xabarni anglatishi mumkin.

Natijalarni tahlil qilish muhim masaladir. Maqsadlarni belgilab, ta'lim muassasasi xizmatlarini marketing bo'yicha ish boshlagandan so'ng, muassasa o'zi borayotgan yo'nalishni va bu natijalar u yozilgan maqsadlarga mos keladimi yoki yo'qligini bilishi kerak.

O'qish davomida jamoa tomonidan olingan natijalar va kuzatuvlarni tahlil qilish rivojlanishga yordam beradi. Bu natijalar va ularni kuzatish tashkilotga xatolarni to'g'irlash va tuzatishga va o'z marketing rejalarini ishlab chiqishga imkon beradi.

Xulosa

Ta'lim marketingi kattaligidan, kichik, o'rta yoki kattaligidan qat'i nazar, har bir muassasa yoki ta'lim tizimi uchun va turi qanday bo'lishidan qat'i nazar, xususiy yoki davlat maktabi uchun kattalar o'quvchilari yoki bolalariga mo'ljallangan muhim ahamiyatga ega emas, ammo sifatga ko'proq e'tibor qaratish lozim. Albatta, yuqorida aytib o'tganimizdek, sifatsiz barcha marketing harakatlari samarasiz xisoblanadi. Sifatli marketing harakatlarisiz hech kim sizga e'tibor bermaydi va bu borada ko'proq muvaffaqiyatga erishish uchun muassasalarda marketing jarayonining diqqat markazida mijoz bo'lishi kerak. Ular taqdim etilayotgan sifatli ta'lim dasturlari nuqtai nazaridan ham muassasada tashkil etilgan boshqa qulayliklardan ham mamnun bo'lishi kerak.

**СОЯ ЭКИНИДАДУККАКЛАШ ДАВРИДА
ЗАРАРКУНАНДАЛАРГАҚАРШИ ҚЎЛЛАНИЛГАН
ИНСЕКТИЦИДЛАРНИНГТАЪСИРИ**

Зиядов Элмирза Олтибоевич,

Жанубийдеҳқончилик илмий-тадқиқотинститутини

2-босқич таянчдокторанти

Аннотация: Соя экини ва унга зарар етказадиган зараркунандалардан ҳимоя қилишда самарали инсектицидларни ўсимликнинг дуккаклаш даврида қўлланилиши ҳамда бунинг натижасида ўсимликдаги зараркунандаларга таъсири ўрганилган.

Аннотация: Посевы сои и их вредители инсектициды, эффективные для защиты растений в период цветенияприменения и, следовательно, квредителям растений эффекты изучены.

Annotation: Soybean crops and their insecticide pests, effective for plant protection during the flowering period of application and, therefore, the effects on plant pests have been studied.

Калитсўзлар: соя экини, зараркунанда, ўргимчаккана, шира, трипс, дуккаклаш, вариант, инсектицид, ҳашарот, қўллаш, сўрувчи.

Ключевые слова: соя, вредитель, паутиный клещ, тля, трипсы, стручок, вариант, инсектицид, насекомое, применение, присоска

Key words: soybean, pest, spider mite, aphid, thrips, pod, variant, insecticide, insect, application, sucker

Ҳозирги кунда республикамиз аҳолисини қимматли озиқ-овқатга бўлган талабини қондириш учун қишлоқ хўжалиги соҳасида дуккакли соя экини майдонлари кенгайиб бораётганлиги маълум. Лекин, бугунги кунда соя экинининг ҳосилдорлиги талаб даражада бўлмаётганлиги кузатилмоқда, бунинг асосий сабабларидан бири соянинг вегетация даврида зараркунандаларнинг ривожланиши учун қулай шароит бўлиши

хамда уларга самарали химоя воситаларини қўллаш тизими ҳозирда ишлаб чиқилмаганлиги сабабли ҳосилдорлиги ва мойлилик даражасига жиддий зарар келтирмоқда. Шундан келиб чиққан ҳолда, соянинг сўрувчи заракуналларига қарши кураш тизимини ишлаб чиқиш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан бири ҳисобланиб келинмоқда.

Абдiazимов.А., Мирзаев.Н.ларнинг келтиришича соя дуккакли ўсимлик сифатида барча қишлоқ хўжалик экинлари кузги ғаллалар, ғўза, маккажўхори, сабзовот экинларининг барча турлари учун энг яхши ўтмишдош экин ҳисобланади. Соя экинини экиш ва ундан мўл ҳосил етиштиришда тупроқ унумдорлиги ҳамда сув таъминоти яхши бўлган майдонларни танлаб олиш, экинни тупроқ шароитидан келиб чиққан ҳолда, жойлаштириш мақсадга мувофиқ бўлади. Соя дони таркибида 24-45% оқсил, 13-37% мой, 20-32% углеводлар ва бошқа витаминлар бор. Соя дони таркибида оқсилга кўра, 100 кг донида 140 озуқа бирлиги бор, ўзида тупроқда 55-60 кг биологик азот қолдириб, тупроқ унумдорлигини оширади. Соянинг ўсиш ва ривожланиши ҳавонинг нисбий намлигига боғлиқ, ўсимликни гуллаш босқичидаги ҳавонинг нисбий намлиги 60%дан пасайиши гул ва дуккакларнинг тўкилишига сабаб бўлади. Шунинг учун бу босқичдаги ҳавонинг нисбий намлигини 75-80% да ушлаб турилиши соя ўсимлиги учун энг зарур ҳисобланади. Соянинг ўсув даври давомида гуллашгача асосий уруғни тўла ундириб олиш мақсадида зарур ҳолларда енгил уруғ суви бериш лозим. Бунда гуллаш-дуккаклаш босқичида гектарига 600-650 м³ меъёрда бир марта, соя донини тўлиш даврида гектарига 800-850 м³ меъёр билан ҳар 12-18 кунда бир суғориш мақсадга мувофиқ[1].

Дўсматова Л.Х.нинг келтиришича танлов 39/14 нав намунасида: 1м² майдондаги кўчатлар сони 28 дона, ўрим-йиғимдан олдин 24 дона, сақлаш даражаси 84,6%, бир ўсимликдаги илдиз тугунаклари сони 183 дона, қуруқ вазни 2,6 гр ни ташкил қилиб, андоза навга нисбатан энг юқори, яъни ўсимликларнинг сақланиш даражаси 4,6%, бир ўсимликдаги

туганаклар сони 51 дона ва уларнинг оғирлиги 2,5 граммгача ортиқ чикди. Кўчатзордаги тажрибаларда ўрганилган намуналар ичида кўчат қалинлиги, бир ўсимлик илдизидаги туганаклар сони ва вазни ҳамда кўчатларнинг ўрим-йиғим давригача сақланиш даражаси бўйича энг юқори кўрсаткичлар танлов 65/18 нав намунасида кузатилди [2].

Юсупова М.Хнинг фикрича ўргимчаккана 250 турга яқин ўсимликларга шу жумладан 37 хил маданий дала экинларига, 38 хил дарахт ва бутасимон ўсимликларга, 137 турдаги бегона ўтларга зарар етказди. Ўргимчаккана майда жонивор бўлиб, у ўргимчаксимонлар синфига мансубдир. Гавдаси тухумсимон шаклда бўйи 0,3-0,6 мм. Кананинг баҳорги ва ёзги сарғиш-яшил, қишлайдиган урғочилари эса қизғиш рангли. Кана ривожланишида тухум личинка, нимфа ва етук кана даврларини ўтайди.

Личинка ва нимфалари етук канага ўхшаб кетсада, уларнинг гавдаси бирмунча кичик бўлади ва личинкалари оёқлар сони билан фарқланади. Зараркунанда барча ривожланиш фазаларида ғўза баргининг остки томонида (одатда барг чуқурчалари ва томирлари бўйлаб) ҳамда гулёнда тўп-тўп бўлиб жойлашади. Зарарланган барглар ҳатто ўсимлик ҳам ингичка кулранг ўргимчак иплари билан ўралган бўлади. Зарарланган барглар устида дастлаб қўнғир доғлар пайдо бўлади, кейинчалик улар туташиб барглар усти ёппасига қўнғир тусга киради ва улар тўкилиб кетади[3].

Тажрибада ўрганилаётган соя ўсимлигига зарар келтирувчи сўрувчи (ўргимчаккана, трипс, шира) зараркунандаларнинг зарари ва уларга фазалар бўйича яъни ўсимлик дуккаклаш даврида 4-кимёвий ишлов ўтказилди. Кимёвий ишлов ўтказишдан олдин вариантлардаги зараркунандалар сони аниқланди. Назорат ишловсиз вариантыда 10 ўсимликда умумий зараркунандалар сони ҳар бир қайтариқ бўйича 115 та зараркунанда борлиги аниқланди.

Эталон препарат “ДЕС Aguard” (ДЕЦА-ГАРД 2,5% Эм.К.) инсектоакарациди қўлланишидан олдин зараркундалар сони ҳисоблаб чиқилганда, 10 та ўсимликда 110 дона зараркунанда борлиги қайд қилинди.

Диссертация тадқиқотида ўрганилаётган соя ўсимлигига (ўргимчаккана, трипс, шира) сўрувчи зараркундаларнинг зарари ва уларга қарши тавсия этилган турли инсектицидлар ёрдамида 4-ишлов ўтказилган кейин 2-4-11 июл кунлари фенологик кузатувлар олиб борилди.

1-жадвал

Соя ўсимлигини дуккаклаш даврида препаратларни қўллаш

ЖДИТИ 2022 йил.

Вариантлар	Препаратларсе пишданолдинх ашаротлар сони, дона	Препаратларсепишданкейинхаша ротлар сони, дона			
		3-кун	5-кун	7-кун	14-кун
Назорат(ишловсиз)	115	121	132	143	149
“Дес aguard” (деца-гард 2,5% эм.к.)	110	60	35	15	7
“Starin WG” (Adi ve Miktari % 30 indoxocarb)	110	71	41	16	-8
“Nertus55%” (Хлорпирифос 500г/л+ циперметрин 50 г/л)	111	55	33	11	6
“Virell-d” (хлорпирифос 50г/л+ циперметрин 5 г/л)	111	61	34	17	8
“GOLD BI-58” (dilmatioat 40%)	110	62	35	12	6
”ФАСКОРД Э.К.100 г/л”	111	61	35	15	7
“Karate 10% эм.к.” (лямбда+циголотрин)	109	65	38	18	8

Тажрибадаги эталон препарати “ДЕС Aguard” (ДЕЦА-ГАРД 2,5% Эм.К.) инсектоакарациди қўлланилган вариантда зараркундалар сони таҳлил қилинганда 10 дона ўсимликда инсектицид сепилгандан кейин

қайтариклар бўйича ўртача сони 7 дона зараркундалар қолганлиги маълум бўлди.

Вариантларда дуккакли соя экини зараркундалари ва улар таъсирида ҳосилдорлик йўқотилиши бўйича ўтказилаётган тажрибаларда қўлланилаётган “Starin WG” (Adi ve Miktari % 30 indoxocarb) инсектициди билан ишлов ўтказилгандан сўнг ўсимликлардаги зараркундалар сони қайтариклар бўйича ўртача 8 донани ташкил қилганлиги кузатилди.

Тажрибадаги “NERTUS 55%” (Хлорпирифос 500г/л+ циперметрин 50 г/л) инсектициди қўлланилган вариантда зараркундалар сони таҳлил этилганда, қайтарикларда ўртача зараркундалар сони 6 донани, “VIRELL-D” (Хлорпирифос 50г/л+ циперметрин 5 г/л) препарати қўлланилган сўнг зараркундалар сони қайтариклар бўйича таҳлил олиб борилди зараркундалар сони 8 донани, “GOLD BI-58” (dilmatioat 40%) инсектоакарациди билан ишлов ўтказилгандан кейин зараркундалар сони қайтарикларда ҳисобланганда, қайтариклар бўйича зараркундалар сони ўртача 6 донани ташкил этди.

Препаратлардан ”ФАСКОРД Э.К.100 г/л”, “Karate 10% эм.к.” (лямбда+цигалотрин) инсектицидлари қўлланилган вариантдан сўнг ўртача зараркундалар сони аниқланганда, ўртача сони 7 донадан қолганлиги аниқланди. “Karate 10% эм.к.” (лямбда+цигалотрин) қўлланилган 8-вариантда ўртача зараркундалар сони 8 та қолганлиги аниқланди.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки олиб борилган тажрибада соя ўсимлигида қўлланилган препаратлардан “Nertus 55%” (Хлорпирифос 500г/л+ циперметрин 50 г/л), “GOLD BI-58” (dilmatioat 40%) инсектицидларининг самараси юқори бўлди.

Фойдаланилганадабиётларрўйхати.

1. Абдиазимов.А., Мирзаев.Н. Жанубий минтакаларда соя ўсимлигини асосий экин сифатида етиштириш агротехнологияси. Ўзбекистон замини журнали. 2-2019. 31-33 б.

2. Дусматова Л.Х. Янги соя навларининг кўчат қалинлиги, туганаклар сони ва вазнини ўрганиш. . – таянч докторант “Қишлоқ хўжалиги илм-фанида ёшларнинг роли” Республика илмий-амалий конференцияси 14-15 август 267-269 б.

3. Юсупова М.Х. Соя етиштириш агротехникаси. AgroMart.uz.<http://api.agromart.uz>.18-б.

**O'QITUVCHILARNI KASB MAHORATINI OSHIRISHGA
NIMALARGA E'TIBOR QARATISHIMIZ KERAK**

Ergashev Shoxsuvor Yangiboyevich

Qarshi tuman 1-son kasb-hunar maktabi

Annotatsiya: Maqolada malaka oshirish vositasida o'qituvchilarning kasbiy mahoratlarini oshirishning ilmiy-pedagogik asoslari tadqiq etilgan

Kalit so'zlar: o'qituvchi, faoliyat, tashxis, yaxlitlik, tizim, tabaqalashuv

Ta'lim islohoti yangicha fikrlovchi, asrimizning shiddatli axborot oqimida to'g'ri yo'l topa oladigan, axborotlardan unumli, yosh avlod ta'lim-tarbiyasi, kasb-hunar o'rganishida foydalana oladigan, izlanuvchan, ijodkor pedagogni shakllantirish vazifasini ko'ndalang qilib qo'ydi. Bu ishning muhimligi shundaki, pedagogik tajriba ta'lim mazmuniga qanchalik yangilik kiritilmasin, qanchalik mukammal dasturlar, darsliklar va ta'lim standartlari yaratilmasin, ularni o'quv-tarbiya jarayoniga joriy qilish o'qituvchi shaxsi va pedagogik mahoratiga bog'liq ekanligini ko'rsatdi. Modomiki shunday ekan, malaka oshirish jarayonida nimalarga asosiy e'tiborni qaratish yoki uning maqsadi nimalarda o'z ifodasini topadi?

Fikrimizcha bunda:

- har bir pedagogning shaxsiy sifatlari va kasbiy mahoratini oshirish bilan birga o'z mutaxassisligi bo'yicha ham eng so'nggi yangiliklar bilan tanishtirib borish;

- kasbiy - pedagogik faoliyatning yuqori darajada bo'lishi uchun yangiliklarni amaliyotga qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirish

- pedagoglarda yangiliklarga tashnalik va doimo mustaqil o'qish hissini tarbiyalash;

- o'quv jarayoni va malaka oshirishni ilg'or pedagogik texnologiyalar asosida tashkil qilish;

- pedagogik kadrlar malaka oshirishini takomillashtirish mazkur sohada band bo'lgan xodimlarning o'zlarini kasbiy mahoratini oshirish

- ularni kattalar ta'limi xususiyatlarini, qonuniyatlarini tushunish borasidagi tayyorgarliklarini takomillashtirish ham muhim hisoblanadi. Malaka oshirish natijalarini doimiy tahlil qilish asosida jarayonga o'zgartirishlar kiritish.

Shunday qilib, pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimi ularning ijodiy imkoniyatlarini, shaxsiy sifatlarini va kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarini takomillashtirib, o'quvchilar ta'lim-tarbiyasining sifatini ko'tarishga erishishdir.

Ta'lim islohoti talablari asosida pedagogik kadrlar malakasini oshirish va qayta tayyorlash tizimini isloh qilish ancha murakkab muammo hisoblanadi. Uni uzluksizlik prinsipi asosida qayta qurish mumkin. Unda:

- inson omili asosida uni demokratik va gumanistik asosda qurishni;
- pedagoglarni asosiy (baza) ma'lumoti bilan malaka oshirishi o'rtasidagi bog'likni va farqni hisobga olish;

- davlat tomonidan tashkil qilinadigan malaka oshirish kurslari bilan mustaqil o'z ustida ishlashning o'zaro uzviyligini ta'minlash

- pedagoglarning ehtiyojlarini o'rganish va ularni sub'ektiv imkoniyatlarini ijtimoiy talablar bilan muvofiqlashtirish;

- pedagoglarning ehtiyojlarini o'rganish va ularni sub'ektiv imkoniyatlarini ijtimoiy talablar bilan muvofiqlashtirish;

- attestatsiyani moddiy va ma'naviy rag'batlantirish bilan o'zaro uzviy bog'liq tizimini ishlab chiqish;

- malaka oshirishning davlat va nodavlat, ijtimoiy, mustaqil tashkil qilinadigan shakllarining o'zaro bog'liqligini ta'minlash;

Bevosita pedagog xodimlar malakasini oshirishning nazariy metodologik, tashkiliy pedagogik asoslari, bu jarayonni tashxis asosida tashkil etishning umumiy jihatlari hamda yangi ta'limiy qadriyatlar bilan bog'liqligi pedagogika fanlari doktorlari, professorlar K.Z.Zaripov, J.G'.Yo'ldoshev, Sh.Q.Mardonov, B.R.Adizovlar ishlarida tadqiq qilingan.

Ta'lim metodlarida o'qituvchining qiyofasi, uning dunyoqarashi, yning psixologik - pedagogik, metodik va maxsus ilmiy tayyorgarligi namoyon bo'ladi. Xuddi ana shu omillar ta'lim metodlarini samoradorligini belgilaydi. Muayyan metod yaxshi tayyorgarligi bo'lgan o'qituvchida o'z afzalliklarini namoyon qilsa, tayyorgarligi zaif bo'lgan o'qituvchida shu metodning o'zi salbiy jihatlarini namoyon qiladi. SHu sababli ta'lim metodlarini samaradorligini oshirish uchun o'qituvchining tayyorgarlik darajasi prinsipial ahamiyatga ega. O'qituvchi ijodiy pedagogik faoliyati va o'quvchilar ijodiy faoliyatining ta'lim metodida o'z ma'lumoti, madaniyati, kasbiy tayyorgarligi darajasini qanchalik aks ettirishiga bog'liq. Bunda ijodiyot uchun qancha imkoniyatlar bor.

Malaka oshirish tizimida faoliyat ko'rsatuvchi o'qituvchilar ta'kidlaydilarki, har doim guruhlarda tinglovchilarning tayyorgarligini uch xil: kuchli, o'rtacha va pastni mahoratlilarni uchratish mumkin. O'qituvchi tenglashtirish prinsipi asosida o'quv materialini mazmunini kuchli tinglovchiga tayanib tanlasa, kuchsiz tinglovchining mazkur va boshqa fanlarga bo'lgan qiziqishi pasayadi. Agar o'qituvchi past tayyorgarligi bo'lgan tinglovchiga tayansa, bunda yuqori va o'rtacha tayyorgarligi bo'lgan o'qituvchilar malaka oshirishdagi o'qishga qiziqishi yo'qoladi. Shuning uchun o'rtacha yondoshish prinsipidan voz kechib, taxsil oluvchilarning real indivudial xususiyatlarini hisobga olish shu kunning taqozosi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Амонов М. Н. ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЕ ОРГАНИЗАТОРСКИХ КАЧЕСТВ У УЧАЩИХСЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КОЛЛЕДЖЕЙ //Научное пространство: актуальные вопросы, достижения и инновации. – 2020. – С. 9-14.
2. Gulboyev A. T. X. TA'LIMDA PEDAGOGIK QADRIYATLAR //Scientific progress. – 2021. – Т. 2. – №. 7. – С. 349-355.
3. Гулбоев А. Т. АСПЕКТЫ И ОСОБЕННОСТИ ЦЕЛОСТНОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПРОЦЕССА //Вопросы науки и образования. – 2021. – №. 10 (135). – С. 29-32.
4. Гулбоев А. Т. Педагогик ташхис воситасида ўқитувчилар малакасини узлуксиз ошириш.. Педагогика. фан. ном. – 2010.
5. Гулбоев А. Т. Формирование профессиональных компетенций экономистов //Вестник науки и образования. –2020. – №. 5-2 (83). – С. 9-11.
6. Жураев Б. Т. Гуманизация дидактических отношений между учителем и учащимся в педагогических идеях Востока //VIII Лазаревские чтения" Лики традиционной культуры в современном культурном пространстве: ренессанс базовых ценностей?". – 2018. – С. 120-122

PSIXOLOGIYANING INSON HAYOTIDA O'RNI

Ōtaganova Xoliniso Ne'mat qizi

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti Pedagogika va psixologiya
yōnalishi 3-bosqich talabasi*

Annotatsiya: Psixologiya va inson o`rtasidagi bog`liqlik hamda bugungi kunda psixologiyaning roli ushbu annotatsiyada yetarlicha ma'lumot keltirilgan.

Kalit so`zlar: psixologiya, logos, psyuxe, sistema, introspeksiya, aviatsiya, differensial, psixofiziologiya, kosmik, neyropsixologiya, patopsixologiya, pedagogik menejment, marketing, genetik, eksperimental, psixolingvistika, obyektiv, subyektiv, psixiyatrist, neyropsixolog, interfeys, anomal, penitensiar.

Psixologiya juda qadimgi fanlardan bo`lib, bundan taxminan ikki yarim ming yillar muqaddam vujudga kelgan. «Psixologiya» yunoncha «psyuxe» - «jon» umumiy holatda ruh va «logos» – ilm, ta`limot degan ikki so`zdan iborat bo`lib, «jon yoki ruh haqidagi ta`limot» degan ma`noni anglatadi. Qadim zamonlarda tashqi olamdan ta`sir qilayotgan narsalarning nerv sistemasi yordamida miyada aks ettirilishini odamlarning tushunishi qiyin bo`lgan. Shuning uchun ham ular murakkab aks ettirish hodisalarini jon bilan bog`lab tushuntirganlar. Shu tufayli psixologiya fani qadim zamonlarda jon haqidagi ta`limot sifatida vujudga kelgan. Hozirgikunda psixologiya fani o`zining qadimgi nomini saqlab qolgan bo`lsa ham mazmunan batamom o`zgarib ketgan. Agar biz psixologiyaning mazmunini hozirgi davr talabidan kelibchiqqan holda, tushuntiradigan bo`lsak, shunday ta`rif berishimiz mumkin: «Psixologiya fani psixik jarayonlar va inson shaxsining psixologik xususiyatlari haqidagi fandır»

Psixologiya fani inson shaxsi, uning ichki dunyosi haqidagi bilimlarning murakkab sohasidir. Psixologiya har kimga o`z tajribasidan ma'lum bo`lgan sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol, his-tuyg`u va insonning qobiliyati, iste`dodi, temperamenti, xarakteriga xos ruhiy hodisalar haqidagi bilimlarni o`z ichiga

olgan sohadir. Psixik jarayonlar ham boshqa hodisalar kabi o'z qonunlariga ega. O'zini bilish va yaqinlarini yaxshiroq tshunish uchun odam psixologiyaga murojaat qilar ekan, idrok qilish, his qilish va tafakkur jarayonlari qanday namoyon bo'ladi? odamni nima boshqaradi, muayyan vaziyatda uning xatti-harakati, ichki dunyosi qanday jarayonlar? Bu kabi savollar juda ham ko'plab barchasiga javob psixologiya...

Aytish joizki ushbu fan, hayotning ba'zi nuqtalarida savol berishni boshlaydigan ruhiy ilm deb ataladi – “Men kimman?”, “Men qayerdaman?”... xo'sh inson nima uchun bu bilim va xabardorlikka mujhtoj? Aslida savollar ko'plab lekin javob bitta, gap shundaki javob savolning o'zida. Hayot yo'lida qoling, yo'lda ariqqa tushmaslikka va tushsangiz ham qaytib chiqib, boshqa tushmaslikka o'zingizda kuch toping.

Tanani mashq qildirish orqali sportchilar majburiy ravishda psixologik bilimlarga ega bo'lib, uni kengaytiradi. Maqsad sari harakat qilish, odamlar bilan munosabat o'rnatish, hamda qiyin vaziyatlarni yengish bilan psixologiyaga murojaat qilamiz. Psixologiya mashg'ulot va ta'limga, biznesga, san'atga faol ravishda kirib bormoqda.

Hozirgi zamon psixologiyasi ko'p tarmoqli psixologik bilimlar tizimidan iborat fan hisoblanib, o'zining tadqiqot predmetiga ega bo'lgan ko'plab sohalardan tashkil topgan:

- umumiy psixologiyasi;
- aviatsiya psixologiyasi;
- harbiy psixologiyasi;
- differensial psixologiyasi;
- psixofiziologiyasi;
- muhandislik psixologiyasi;
- kosmik psixologiyasi;
- huquq psixologiyasi;

- tibbiyot psixologiyasi;
- neyropsixologiyasi;
- patopsixologiyasi;
- pedagogik psixologiyasi;
- mehnat psixologiyasi;
- sport psixologiyasi;
- maxsus psixologiyasi;
- ijodiyot psixologiyasi;
- menejment psixologiyasi;
- marketing psixologiyasi;
- ijtimoiy psixologiyasi;
- yosh psixologiyasi,
- tashkiliy psixologiyasi;
- din psixologiyasi;
- oila psixologiyasi;
- psixologiya tarixi;
- genetik psixologiyasi;
- amaliy psixologiyasi;
- eksperimental psixologiyasi;
- kasb psixologiyasi;
- psixolingvistika;
- siyosiy psixologiyasi;
- boshqa psixologiyasi.

Keling har bir psixologiyaning predmetlariga to`xtalib o`tamiz:

Mehnat psixologiyasi – inson mehnat faoliyatining psixologik xususiyatlarini, mehnatni ilmiy asosda tashkil qilishning psixologik asoslarini

o`rganadi. Odamning kasb uchun muhim ahamiyatga ega xususiyatlarini, mehnat malakalarining shakllanishi va taraqqiyoti qonuniyatlarini o`rganish ishlab chiqarish vositalarining turli xususiyatlari (rangi, mosligi, joylashishi va h.k) ish joyi kabilarning kishiga (mehnatkashga) ta'sirini o`rganish mehnat psixologiyasining vazifasiga kiradi;

Pedagogik psixologiya – ta'lim psixologiyasi, tarbiya va pedagogik faoliyat psixologiyasi, anomal rivojlangan bolalarga ta'lim va tarbiya berish psixologiyasi kabi ko`plab tarmoqlari mavjud;

Yuridik psixologiya – huquq tizimida amalgam oshirish mobaynida yuzaga keladigan masalalarni ko`rib chiqadi. Uning tarmoqlar: sud ishi psixologiyasi, kriminal psixologiya, penitensiar yoki axloq tuzatish mehnati psixologiyasi;

Harbiy psixologiya – jangovor harakatlar sharoitidagi odamning xulq – atvori, boshliqlar va ularning qo`l ostidagilar o`zaro munosabatlarning psixologik tomonlari “psixologik urush” olib borish va unga qarshi kurash kabi masalalarni o`rganadi;

Sport psixologiyasi – sportchi va uning shaxsiy xususiyatlari, ularning psixologik jihatdan tayyorlash shart – sharoitlari va vositalari, sport musobaqalarini tashkil qilish va o`tkazish kabi masalalarni o`rganadi.

Tarmoqlarga ajralishining asosiy sababi uning tarkibida tatbiqiy sohalar vujudga kelishidir. Psixologiya sanoatda, jamiyat boshqaruvida, ta'lim tizimida, sog`liqni saqlash, madaniyat, sport, transport, radio, televideniye va boshqa tuzilmalarda muhim masalalarni hal qilishda faol ishtirok qilmoqda. Psixologiya erishgan yutuqlari shaxs imkoniyatlarini ro`yobga chiqarish va ularni harakatga keltirishda alohida ahamiyat kasb qilib, hamda shu asnoda mehnat samaradorligini oshirishga ta'sir o`tkazmoqda. Zamonaviy psixologiyada elektron – hisoblash texnikasi, elektr va kimyoviy vositalar yordami bilan psixikani chuqur o`rganish kabilar qo`llanilmoqda. O`zini-o`zi kuzatish (introspeksiya) metodi atrofida keskin bahslar davom etmoqda. Ba'zi yo`nalishdagi psixologlar uni tadqiqot o`tkazishning asosiy metodi deb

ta'kidlasalar, boshqalari esa uning cheklanganligini e'tirof qiladilar, buning o'rniga obyektiv metodlardan foydalanishni tavsiya etadilar. Obyektiv metodlar tufayli psixikaning moddiy negizi aniqlangan, inson ichki munosabatlari bilan subyektiv holatlar bog'liqligi yakka shaxsda, jamoada namoyon bo'lishi isbotlangan. Jahon hamjamiyatida AQSH, Angliya, Fransiya, Germaniya, Rossiya, Shvetsariya mamlakatlar institutlari va markazlarida, universitetlarda psixologik izlanishlar keng ko'lamda olib borilmoqda

Psixologlar odatda organizm ongning asosi deb hisoblashadi, shuning uchun ham hayotining muhim sohasi hisoblanadi. Psixiyatristlar va nevroopsikologlar ong va tananing interfeysida ishlaydi. Ushbu sohadagi asosiy tadqiqot mavzularni insonni boshqa hayvonlarga nisbatan o'rganadigan qiyosiy psixologiya, shuningdek, hissiyotlarning fizik mexanizmini, neyron va ruhiy ishlov berishni o'z ichiga oladi.

Mijozlarning javobgarligi tamoyili ta'kidlangan ,ya'ni mustaqil javobgar shaxs tegishli sharoitlarda mustaqil qarorlar qabul qilishga qodir ekanligi tan olinadi va maslahatchi mijozning ixtiyoriy xatti-harakatlarini rag'batlantiradigan shart-sharoitlarni yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

Asmolov A.G. Psixologiya lichnost. M.,1990

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олийжаноб халкимиз билан бирга курамиз. —Ўзбекистон, 2017.

2. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони.Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017йил, 6-сон,70-модда.

3. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги – инсон манфаатларини таъминлаш тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. —Ўзбекистон, 2017.

4. Karimova V. M. «Psixologiya» T.Sharq 2002y.

Kalina.N.F Psixologiya lichnosti: Uchebnik dlya VUZov/ - M.:Akademicheskiy proekt, 2015-214s

5. G_oziyev E. Ontogenez psixologiyasi. Тошкент, Noshir., T 2010.

6. Do_stmuhammedova Sh.A., Z.T.Nishonova, S.X.Jalilova, Sh.T.Karimova,

7. Davletshin M.G. va boshqalar «Yosh davrlari va pedagogik psixologiya» T. TDPU, 2004 yil.

8. Абрамова.Г.С. «Возрастная психология»: Учебное пособие для студентов вузов.-М., —Изд-во 2001.- 621с.

**РОМАНО-ГЕРМАН ВА ИНГЛИЗ ҲУҚУҚИ ДАВЛАТЛАРИДА
ТИЖОРАТ ШАРТНОМАЛАРИ ШАРТЛАРИ**

Нафосатхон Имамназарова-Грищенко

Тошкент давлат юридик университети

Магистр

Аннотация: мақолада романо-герман ҳуқуқ тизими амал қилувчи давлатлар мисолида, шунингдек инглиз ҳуқуқи қўлланилувчи давлатлар мисолида, уларда тузиладиган тижорат шартномалари шартларига қўйиладиган талаблар кўриб чиқилган. Мақолада ҳар икки ҳуқуқ тизими амал қилувчи давлатларда тузиладиган тижорат шартномалари шартлари алоҳида кўриб чиқилган ва умумий жиҳатлари қаторида уларнинг ҳар бирига хос хусусиятлар таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: романо-герман ҳуқуқ тизимида тижорат шартномаси, инглиз ҳуқуқи тизимида тижорат шартномаси, тижорат шартномаси шартлари.

Аннотация: в статье рассматриваются требования к условиям коммерческих договоров, заключаемых в случае стран, где действует романо-германская правовая система, а также в случае стран, где применяется английское право. В статье отдельно рассматриваются условия коммерческих договоров, заключенных в странах, где действуют обе правовые системы, и среди их общих моментов анализируются специфические черты каждой из них.

Ключевые слова: коммерческий договор в романо-германской правовой системе, коммерческий договор в английской правовой системе, условия коммерческого договора.

Abstract: The article discusses the requirements for the terms of commercial contracts concluded in the case of the countries where the Romano-German legal system is in force, as well as in the case of the countries where the

English law is applied. In the article, the conditions of commercial contracts concluded in the countries where both legal systems are in force are considered separately, and among their common aspects, the specific features of each of them are analyzed.

Keywords: commercial contract in the Romano-Germanic legal system, commercial contract in the English legal system, commercial contract conditions.

Маълумки, Ўзбекистон Республикасида тижорат шартномавий муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси ва бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатлар билан тартибга солинади. Ўзбекистон Республикасида ҳуқуқ оиласининг романо-герман тизими амал қилади. Романо-герман ва инглиз ҳуқуқида тижорат шартномаларига қўйиладиган талаблар, уларни тузиш, шартнома шартларининг турлари ва ўзига хос жиҳатлари фарқланади.

Умумий ҳуқуқ ва романо-герман ҳуқуқи тизимлари бизнеснинг мамлакатнинг ўзига хос юрисдикциясида қандай олиб борилишига таъсир қилади. Бундай ҳуқуқ тизимлари халқаро бизнеснинг мувофиқлик масалалари ва солиқ қонунчилиги нуқтаи назаридан қандай назорат қилинишига ҳам таъсир қилади. Ушбу мақоланинг мақсади иккита ҳуқуқий тизим ўртасидаги баъзи фарқларни кўрсатишдир.

Бошлаш учун икки турдаги ҳуқуқий тизимларнинг келиб чиқишини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ. Умумий ҳуқуқ тизимига амал қиладиган мамлакатлар одатда собиқ Британия мустамлакалари ёки протекторатлари, шу жумладан Қўшма Штатлардир. Фуқаролик ҳуқуқи тизими яъни романо-герман ҳуқуқига амал қилувчи давлатлар одатда собиқ француз, голланд, немис, испан ёки португал мустамлакалари ёки протекторатлари бўлган давлатлардир. Мустамлакачилик тарихини ҳисобга олсак, бу Марказий ва Жанубий Американинг катта қисмини ўз ичига олади. Марказий ва Шарқий Европанинг аксарият қисмида фуқаролик ҳуқуқи

тизими мавжуд. Бундан ташқари, жаҳон иқтисодиётидаги ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда шуни таъкидлаш керакки, Шарқий Осиёнинг аксарият мамлакатлари (шу жумладан Хитой ва Япония) фуқаролик ҳуқуқи тузилмасига амал қилади.

Умуман олганда, умумий ҳуқуқ тизими фуқаролик ҳуқуқи тизимига қараганда камроқ буйруқ бериш тусига эга деб ҳисобланади. Умумий ҳуқуқда икки томон ўртасида шартнома муносабатларини ўрнатишда кенг шартнома эркинлиги мавжуд.

Романо-герман ҳуқуқ тизими амал қилувчи Ўзбекистонда шартномани ўқиш ва бажариш қулай бўлиши учун унинг бандлари бўлимларга бирлаштирилади. Бўлимларнинг номлари тузилган битимнинг муҳим шартларини акс эттиради. Шартноманинг тури ва мураккаблигидан қатъи назар унда асосан шартнома предмети, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, шартнома суммаси ва ҳисоб-китоб тартиби, тарафларнинг жавобгарлиги, низоларни ҳал қилиш тартиби, форс-мажор, якуний қоидалар каби бўлимлар кўзда тутилади.

ЎЗР. Фуқаролик кодекси 365-моддасига кўра агар тарафлар ўртасида шартноманинг барча муҳим шартлари юзасидан шундай ҳолларда талаб қилинадиган шаклда келишувга эришилган бўлса, шартнома тузилган ҳисобланади. Шартноманинг нарсаси тўғрисидаги шартлар, қонунчиликда бундай турдаги шартномалар учун муҳим ёки зарур деб ҳисобланган шартлар, шунингдек тарафлардан бирининг аризасига кўра келишиб олинishi зарур бўлган ҳамма шартлар муҳим шартлар ҳисобланади [1].

Шартнома шартлари асосан муҳим, тарафлар келишувига кўра шартномага киритиладиган шартлар ва бошқа шартлардан иборат бўлади. Бу шартлар айнан қандай бўлиши кераклиги қонун ҳужжатларида назарда тутилиши мумкин. Жумладан, Лизинг тўғрисидаги қонуннинг 9-моддасига кўра лизинг шартномасининг муҳим шартлари сифатида лизинг объектининг тавсифланиши (лизинг объектининг миқдори, сифати,

рўйхати, контракт қиймати ва бошқа кўрсаткичлари) ва шартнома умумий пул суммасининг кўрсатилиши, тарафларнинг лизинг объектини олиш ва бериш билан боғлиқ мажбуриятлари, лизинг объектини бериш тартиби, шу жумладан лизинг объектини етказиб бериш, монтаж қилиш ва фойдаланишга топшириш тартиби, лизинг тўловларини тўлаш шартлари, миқдорлари, муддатлари ва тартиби, лизинг объектидан фойдаланиш, унга қараш, уни сақлаб туриш ва таъмирлаш юзасидан тарафларнинг мажбуриятлари, шартноманинг амал қилиш муддати назарда тутилган. Шунингдек лизинг шартномасига тарафларнинг келишувига кўра лизинг тўғрисидаги шартномага лизинг объектини сотиб олиш тартиби ва муддатлари, лизинг шартномасини ўзгартириш ва бекор қилиш, лизинг объектини суғурта қилиш, форс-мажор ҳолатлар, лизинг берувчи қўшимча хизматлар кўрсатиши, бундай хизматларсиз лизинг объектидан фойдаланиб бўлмаса, лизинг субъектлари томонидан лизинг шартномаси шартларига риоя этилишини назорат қилиш тартиби каби шартлар киритилиши мумкин. Лизинг шартномасига қонунчиликка мувофиқ бошқа шартлар ҳам киритилиши мумкинлиги Қонунда белгилаб қўйилган [2].

Чехия Республикасида тижорат шартномалари Чехия Республикаси Фуқаролик кодекси ва Корпоратив умумий савдо шартлари билан тартибга солинади. Чехия Республикаси Фуқаролик кодексига кўра товарларни етказиб бериш бўйича ҳар бир шартноманинг муҳим шarti товарнинг сифати, миқдори, қадоқланиши, маркаланиши, етказиб бериш муддати, нархи ҳисобланади. Агар барча шартлар аниқ кўрсатилмаган бўлса, бунга нисбатан Корпоратив умумий савдо шартлари қўлланилади. Товарларни етказиб бериш шартномасини тузиш орқали шартнома томонлари Корпоратив умумий савдо шартларини қабул қилган ҳисобланади. шунингдек барча шартнома муносабатлари Чехия Республикасининг Фуқаролик кодекси ва Корпоратив умумий савдо шартлари билан тартибга солинади. Чехия Республикаси Фуқаролик кодексига ва Корпоратив

умумий савдо шартларига мувофиқ тузилади. Шартнома чех тилида тузилиши кераклиги ҳам Кодексида белгилаб қўйилган [4].

Швейцарияда тижорат шартномалари Швейцария Фуқаролик кодекси ҳамда Мажбуриятлар кодексига асосан тартибга солинади. Швейцария Мажбуриятлар кодекси 19-моддасига кўра, шартнома шартлари қонун доирасида томонлар келишувига кўра эркин белгиланиши мумкин [3]. Демак Швейцария Федератив Республикасида ҳам романо-герман ҳуқуқи тизими амал қилиши сабабли тижорат шартномаларининг шартларига қатъий талаб белгиланмаган. Шартнома томонлари ўзаро келишувига кўра тижорат шартномаларига қонун дотрасидаги шартларни киритиши мумкин.

Инглиз ҳуқуқида шартнома шартлари иккига, яъни киритилган шартлар (Incorporation of terms) ва кўзда тутилган шартлар (Implied terms)га ажратилади. Шартларни киритишнинг ифодаланиши оддий вакиллик, айбсиз вакиллик, махсус билим ва кўникмалар ва эслатма тарзида ифодаланади [5].

“Incorporation of terms” яъни киритилган шартлар - бу томонларнинг ҳеч бири томонидан аниқ келишилмаган, аммо шартноманинг бошқа шартларида назарда тутилган шартлардир. Шартлар ёзилмаган ва улар келишилган деб ҳисобланади. Инглиз қонунчилиги асосида тузилган шартномаларга шартларни судлар ҳақиқий деб тан оладиган тарзда киритиш учун урта талабга жавоб бериши керак;

- шартлар тўғрисида шартнома имзоланишидан ОЛДИН ёки унинг ДАВОМИДА хабар берилиши керак;
- шартлар шартнома бўлиши учун мўлжалланган ҳужжатда бўлиши керак;
- ташаббускор томон шартларни бошқа тарафга йетказиш учун “оқилона қадамлар” қўйиши керак (Test for ‘Reasonable Steps’).

“Olley v Marlborough Court Hotel” кейси “шарт тўғрисида огоҳлантириш шартнома тузишдан олдин ёки шартнома тузиш вақтида

берилиши керак” деган талаб бўйича энг кенг фойдаланиладиган прецедент ҳуқуқи ҳисобланади. Ушбу суд прецедентига кўра даъвогар судланувчига тегишли бўлган меҳмонхонада хона банд қилган. Хонада шу ҳақда эслатма бор эди “меҳмонхона йўқолган ёки ўғирланган нарса учун жавобгар эмас, агар буюм буюмларни сақлаш учун махсус бўлинмага топширилмаган бўлса”. Даъвогарнинг мўйнали кийими унинг хонасидан ўғирланганида, у судланувчидан зарарни ундириш учун судга мурожаат қилди [6]. Суд томонидан шартнома томонларнинг хонага келишидан олдин қабулхонада тузилганлиги ва шартнома тузилгандан кейин шарт ҳақида огоҳлантириш берилганлиги сабабли, бу “Incorporation of terms” яъни киритилган шарт эмаслиги ва даъвогар судга даъво қилиши мумкинлиги, етказилган зарарни жавобгардан талаб қилиши мумкинлиги аниқланди.

Шартлар шартномага бошқа шартнома ёки ҳужжатга ҳавола қилинган ҳолда киритилиши мумкин. Агар бу тўғрисида аниқ ёки назарда тутилган келишув мавжуд бўлса, бу ҳолда у киритилган деб тахмин қилиниши мумкин ва шартнома бажарилишига ва қонунга зид бўлмаслиги керак [7].

Шартноманинг назарда тутилган шартлар суд томонидан шартномага киритилган деб ҳисобланувчи шартлардир, гарчи улар аниқ кўрсатилмаган бўлса ҳам [8]. Кўзда тутилган шартлар ноаниқлик мавжуд бўлган дунёда барча шартномалар мутлақо тўлиқ бўлмаганлиги ва шартнома тузувчи томонлар тўлиқроқ шартномалар ёзиш харажатлари ва кутилаётган тўловлар ўртасидаги ўзаро келишувга дуч келганлиги сабабли юзага келади [9].

Демак назарда тутилган шартлар тижорат шартномаси тузган томонлар ўртасида аниқ келишилмаган, аммо умумий одат ҳуқуқи ёки қонун билан шартномада назарда тутилган шартлардир. Шунингдек бу шартлар суд томонидан шартномада назарда тутилган шартлар деб тан

олиниши учун асос бўла олиши керак. Улар оғзаки ҳам содир бўлмаган ва ёзилмаган, аммо юридик жиҳатдан мажбурийдир.

Шартномалар бўйича музокаралар олиб борилаётганда, томонлар шартнома шартларининг мазмунини эмас, балки шартноманинг тўлиқлик даражасини ёки шартномада қанча аниқ шартларни аниқлаб бериши ва батафсил қамраб олишини танлайди. Барча шартномалар тўлиқ эмас ва ҳеч қандай шартнома шартномани бажариш билан боғлиқ бўлиши мумкин бўлган ҳар қандай номаълум келажақдаги ҳолатларни қамраб олмайди, лекин шартномалар тўлиқ ёки нисбатан тўлиқ бўлиши мумкин [10].

Корхоналар ва мутахассислар баъзан суд томонидан назарда тутилган шартларнинг талқинига таянишни хоҳламайдилар ва тўлиқроқ шартномаларни афзал кўришади. Уларнинг шартномалари кўпинча жуда кенг қамровли бўлади, шунинг учун шартномага иложи борича кўпроқ моддий нарсалар киритилади. Агар барча мумкин бўлган тафсилотни қамраб олишнинг иложи бўлмаса, адвокат бундай шартлар шартнома мақсадига мос бериш учун назарда тутилган деб шикоят қилиши мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқи юрисдикциясида, агар шартномада томонларнинг ҳакамлик муҳокамасига рози бўлганлиги кўрсатилмаган бўлса, судлар шартномани ижро этади. Фуқаролик қонунчилиги бўйича буюртмачи орган, Франциядаги каби, агар ўзгартиришни жамоат манфаатларига мос деб ҳисобласа, шартноманинг томонларини бир томонлама равишда ўзгартириш ҳуқуқига эга бўлиши мумкин. Пудратчи ташкилот шартноманинг молиявий қоидаларини ёки унинг асосий моҳиятини ўзгартиришга ҳақли эмас, лекин у тақдим этиладиган хизматнинг спецификацияси каби жиҳатларни ўзгартириши мумкин. Бунда бир томонлама ўзгартириш бошқа томонга молиявий зарар келтирмаслиги керак [11].

Банкротлик нуқтаи назаридан, Англия ва АҚШ каби умумий ҳуқуқ юрисдикцияларида, бизнес молиявий муаммоларга дуч келганда, қайта ташкил этишни излашга урғу берилади[12]. Кўп ҳолларда компанияни

ҳаётий субъект сифатида ушлаб туриш учун тугатишдан қочиш йўли изланади. Фуқаролик ҳуқуқи юрисдикцияларида банкротлик жараёни деярли ҳар доим тугатишга қаратилган. Натижада, банкротлик умумий ҳуқуқ тизимида кўпроқ мослашувчанликни таклиф қилади [13].

Умуман олганда, умумий ҳуқуқ шартномалари ҳақида гап кетганда, қонун билан аниқ тақиқланмаган деярли ҳамма нарсага рухсат берилади. Умумий ҳуқуқ тизимида суд қарорлари прецедентга айланади. Инглиз ҳуқуқидан фарқли ўларок, фуқаролик ҳуқуқи тизими одатда кўпроқ буйруқ бериш тусига эга ҳисобланади. Шартнома эркинлиги умумий ҳуқуқ тизимига қараганда камроқ. Кўпгина қоидалар қонун томонидан шартномада назарда тутилган ва томонлар муайян қоидалардан ташқари шартнома туза олмайди. Натижада, шартнома тарафлари ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи шартларни белгилашга камроқ аҳамият берилади. Шартноманинг ўзида белгиланиши ўрнига, бундай ноаниқликлар қонун билан тuzатилади ёки ҳал қилинади. Бу кўпинча шартноманинг умумий ҳуқуқли мамлакатдаги шартномадан қисқароқ бўлишига олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси
2. Ўзбекистон Республикасининг Лизинг тўғрисидаги қонуни, 14.04.1999 йилдаги 756-I-сон, <<https://lex.uz/ru/docs/85259>>
3. Швейцария Мажбуриятлар кодекси (220 Bundesgesetz betreffend die Ergänzung des Schweizerischen Zivilgesetzbuches (Fünfter Teil: Obligationenrecht)). <https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/27/317_321_377/de>
4. Czech Law of Contracts
<https://is.muni.cz/el/1422/jaro2012/SOC038/um/Czech_Law_of_Contracts_Socr.doc>

5. The United States Code. The Office of the Law Revision Counsel of the United States House of Representatives.
<<http://uscode.house.gov/browse/prelim@title15&edition=prelim>>
6. Olley v Marlborough Court Hotel [1949] 1 KB 532 <<http://www.e-lawresources.co.uk/Olley-v-Marlborough-Court.php>>
7. Sale and Supply of Goods Act 1994. UK Public General Acts.
<<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1994/35>>
8. Allen & Overy. Basic Principles of English Contract Law.
<<http://www.a4id.org/wp-content/uploads/2016/10/A4ID-english-contract-law-at-a-glance.pdf>>
9. Caroline Trasler. Contracts: express and implied terms. – 2021.–
<<https://harperjames.co.uk/article/contracts-express-and-implied-terms/#section-5>>.
10. В. С. Белых. Особенности и общие тенденции развития англосаксонской и континентальной правовых систем. – 2016. – № 2 (71). – С. 60
11. А. А. Макарушкова, И. В. Соловьева. Сравнительно-правовой анализ современных источников гражданского права России, Франции и Германии. – 2019. – № 12 (109). – С. 149.
12. Gilles Cuniberti. The International Market for Contracts: The Most Attractive Contract Laws. – 2014. – №34:455. – С. 455.
13. Yana Weaver, Basic Differences Between A Common Law System And A Civil Law System In Terms Of Contracts And Business, 2016,
<<https://lslcpas.com/basic-differences-common-law-system-civil-law-system-terms-contracts-business/>>

**БМСМ да зарбли чолғуларнинг эстрада ижрочилигидаги инновацион
ўргатиш услублари**

Тошпўлатов Қобилжон

*Ўзбекистон давлат консерваторияси хузуридаги Б.Зокиров
номидаги миллий эстрада санъати институти 1-босқич магистранти*

Аннотация. Мазкур мақолада БМСМ да зарбли чолғуларнинг эстрада ижрочилигидаги инновацион ўргатиш услублари масалари ёритилган. Масалани очиб беришда тахлилий ва тарифловчи методлардан фойдаланилган. Бундан ташқари санъат мактабида ўргатишнинг муаммолари кенг кўламли қилиб ёритиб берилган.

Калит сўзлар. Урма-зарбли чолғулар, БМСМ, эстрада урма -зарбли чолғулари, ижрочилик инновацион турлари

Ўзбек муסיқий эстрадаси соҳаси ҳозирги кунга қадар турли авлод муסיқашунослари томонидан тадқиқ қилинганлигини кўрамиз. Масалан, санъатшунослик фанлар номзоди С. Воҳидовнинг “Ўзбек совет кўшиғи” тадқиқотида ўзбек эстрада муסיқасининг XX асрда юзага келиши асосан композиторлик ижоди кесимида ўрганилади ва бунда муаллиф асосий эътиборни “оммавий кўшиқ” хусусиятини касб этган жанр, унинг оҳанг асоси ҳамда ундамиллий муסיқа унсурларини тутган ўрни кабилар ҳақида жиддий мушоҳадалар юритади.⁵⁴

Л. Юсуповнинг номзодлик диссертациясида эса муסיқий эстрада масалалари турли ижодий жамоалар ва, энг аввало, жаз гуруҳлари, Ўзбек эстрада симфоник оркестри (ЭСО) ҳамда вокал - чолғу ансамбллари мисолида тадқиқ қилинади.

⁵⁴ Ваҳидов С. Узбекская советская песня. – Т.; ГИЛИ им. Г. Гуляма, 1976. (с12 – 17)

Анашундай тадқиқий объектлардан бири бу урма зарбли чолғулардир. Уларниг замонавий инновацион ижро техникалари ҳамда БМСМларда ўргатилиши ҳам катта ахамият касб этади. Замонавий мусиқа маданиятида, айниқса, оркестр ва ансамбл ижрочилиги соҳасида зарбли чолғуларнинг роли сезиларли даражада мустаҳкамланмоқда. Тембр ва колористик рангларнинг бойлиги, улкан бадий ва экспрессив имкониятлар, оҳангдор ва ритмик салоҳият, динамик хилма - хиллигининг кенг доираси-бу ушбу урма зарбли чолғулардир.

Мохир чолғушунос ижрочи ва педогог бўлиш ва ўз билимларини БМСМ да намоёиш қилиш бу катта маҳорат талаб қилади. Чолғулар ижрочилигидаги айнан инновацион усуллар ҳам мазкур вазифани бир мунча мураккаблаштиради. Чунки инновацион ижро усуллари ўзининг мураккаблиги ва янгилиги билар ажралиб туради, бундай услубларни фақатгина кўп йиллик тажрибали ижрочиларгина мохирона тарзда ижро қила олади десак муболаға бўлмайди. БМСМ да зарбли чолғуларнинг инновацион усулларини ўргатиш ва шу билан бирга ижро жараёнининг умумий қонуниятлари доирасида юқори ижро маҳоратига эришиш-бу ўз кучи ва қобилиятини бошлаётган шахс фаолиятининг мақсадларидан биридир. Урма зарбли чолғулар ижро этиш ҳозирги кунда тез суръатлар билан ривожланмоқда, аммо бу ҳаракатни тўлиқ тушуниш учун зарур бўлган назарий асос ҳали етарлича ишлаб чиқилмаган.

Санъатшунослик фанлари номзоди О.Бековнинг “Замонавий ўзбек эстрада кўшиғи Ўзбекистон мусиқа маданияти кесимида” номли тадқиқотида “ эстрада” атамаси жуда кенг талқин қилиниб, унинг маъносида умуман сахнавий санъат, яъни катта ва кичик (ҳатто ашула, мақом ва б.) жанрларнинг асосан сахна билан боғлиқ намоён бўлиши тушунилади. Шу билан бирга муаллиф миллий эстрада кўшиқларининг келиб чиқиш илдизлари тўғрисида ҳам қизиқарли фикр-мулоҳазаларни баён этган. О.Беков 1980-йиллари ўзбек мусиқий эстрадасида тамойил

кучини ола бошлаган кўр-кўрона тақлидчилик ва “кўчирмачилик” ҳолатларини асосли равишда танқид остига олганлиги ҳам эътиборлидир.⁵⁵

Урма зарбли чолғуларининг интеграл зарбли чолғулар тизими сифатида умуман ишлаб чиқилмаган. Шубҳасиз, бадий тарихни ҳар томонлама ўрганиш доирасида барабанчи фаолиятининг мураккаб ва хилма-хил жараёнини таҳлил қилиш жуда кечиккан.

Шунинг учун замонавий эстрада урма зарблӣ чолғуларнинг ижро этиш санъати соҳасида тўпланган тарқоқ маълумотларни тизимлаштиришнинг долзарблиги нафақат ишлаш назарияси ва амалиётининг айрим жиҳатларини етарли даражада ўрганмаслик, балки мавжуд материалларни таҳлил қилиш ва умумлаштиришга бўлган еҳтиёж билан ҳам боғлиқдир.

XX - ХХИ аср бошларида мусиқа маданиятининг ривожланиши контекстида урма зарбли чолғуларнинг эволюциясига бағишланган тадқиқот бир қатор хулосалар чиқаришга имкон беради.

Зарбли чолғулар чолғулари инсоният цивилизацияси мавжуд бўлган даврда кундалик, ҳарбий, маросим, меҳнат ва бошқа тадбирларда катта рол ўйнайди. Уларнинг иккита асосий тури - мембранофонлар ва идиофонлар-инсоният тарихининг энг қадимги даврларида пайдо бўлган. Ушбу оилаларни битта чолғуда бирлаштириш янги замонавий чолғуларнинг цивилизациялари ва этник маданиятларда ҳам ишлатилган.

Албатта, олиб борилган тадқиқотлар доирасида урма зарбли чолғулари каби ҳодисани ўрганишда юзага келадиган барча масалаларни тўлиқ қамраб олиш мумкин емас. Шу сабабли, мазкур масала ўзига кейинги тадқиқотларни талаб қилади ва ёш изланувчиларни ўзига жалб чилади.

---

⁵⁵ Беков О. Современная узбекская эстрадная песня в контексте музыкальной культуры Узбекистана., Т.; СИТИ. М (м) Б – 42 № 931. 1994.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Андреев М. Основные вопросы начального обучения игре на ударных инструментах // Основы начального обучения игре на инструментах военного оркестра. -М., 1972.
2. Андреева Е. Ударные инструменты современного симфонического оркестра. Киев, 1990.
3. Асафьев Б. Избранные труды. М., 1952.
4. Берлиоз Г. Большой трактат о современной инструментровке и оркестровке. М., 1972
5. Биберган В. К вопросу о классификации ударных // Вопросы оркестровки / Сб. тр. ГМПИ им Гнесиных. Вып. 47. М., 1980
6. Благодатов Г. Каталог собрания музыкальных инструментов. Л., 1972.

**ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕК МУСИҚА САНЪАТИДА ЗАРБЛИ
ЧОЛГУЛАР: ИЖРОЧИЛИК МУАММОЛАРИ.**

Юлдошев Дадахон

*Ўзбекистон давлат консерваторияси хузуридаги Б.Зокиров
номидаги миллий эстрада санъати институти 1-босқич магистранти*

Аннотация. Мазкур мақолада амонавий Ўзбек мусиқа санъатида зарбли чолғулар: ижрочилик муаммолари ёритилган. Масалани очиб беришда тахлилий ва тарифловчи методлардан фойдаланилган. Мақолада бундан ташқари ижрочиликдаги муаммолар кенг кўламли қилиб ёритиб берилган.

Калит сўзлар. Замонавий ўзбек мусиқаси, Урма-зарбли чолғулар, эстрада урма -зарбли чолғулври, ижрочилик муаммолари ва масалалари

Бугунги кунга қадар урма зарбли чолғуларини ижро этиш алоҳида ҳолати сифатида, умуман замонавий мусиқа маданиятининг ажралмас қисмидир. Ушбу фаолият тури концерт амалиётида ўзига хос ўринга эга. Бугунги кунда Замонавий Ўзбек мусиқа санъати кўплаб санъатшунослар томонидан тадбиқ қилинмоқда. Улар орасида қўйидагиларни алоҳида таъкидлаш лози

Санъатшунослик фанлар доктори, профессор Т.Б. Ғофурбековнинг “Эстрадиция” узбекского фольклора” мақоласида эстрада соҳасининг мусиқий фольклорга таъсири ҳақида жиддий фикрлар ўртага ташланиб, бу борада эришилган ютуқ ва муаммоли ҳолатлар тилга олинади. Масалан, шу асосда ўзбек эстрада кўшиқчилигида янги фактурали гармоник ҳамда ладо – ритмик сифатлар юзага келгани маълум натижа, албатта. Муаллиф Лариса Москалёва, Севара Назархон ҳамда “Нола” гуруҳи мисолида ўзбек эстрада мусиқасига ижобий уйғунлашаётган хориж (жаз ва б.) мусиқаси анъаналарини теран таҳлил қилади. Аммо шу билан бирга, эстрада кўшиқчилигида “кўчирмачилик” (плагиатлик) салбий ҳолатлари тобора

ортиб бораётганлиги ташвишлидир. кучли тамойил сифатида ҳозирлаб келаётган кескин танқид қилинган.

Санъатшунослик фанлар доктори, профессор Н.С.Янов-Яновскаянинг “Ўзбек мусиқа маданиятининг ҳозирги давр ривожланиш босқичи ҳақида” (“О современном этапе развития узбекской музыкальной культуры”) номли мақоласида композитор ва мусиқий эстрада муносабатлари хусусида эътиборли фикр-мулоҳазалар юритилади. Муаллиф мусиқий эстраданинг бугунги кунда жадал ривожланиб бораётганлигини эътироф қиларкан, шу муносабат билан қуйидаги ўта жиддий муаммони ўртага ташлайди: “Эндиликда композиторлик санъати оммавий мусиқа босимига бардош бериши лозим. Санъатни “ рухнинг жиддий меҳнати”дан кўра кўнгилхушлик домига тортаётган поп – маданиятнинг хужуми айниқса мусиқанинг маънавий кучига таянган Шарқ ҳудудлари учун долзарб муаммо бўлиб қолди”⁵⁶.

Н.Амонованинг мусиқий эстрадага доир илмий мақолалари ҳамда Д.Омонуллаева билан ҳамкорликда ёзган “Жаз ва эстрада мусиқаси тарихи”⁵⁷ ўқув қўлланмасида шу жабҳада юзага келган турли услуб ва йўналишлар ҳақида зарур маълумотлар берилади.

Ўрганилаётган мавзу кесимида санъатшунослик фанлари номзоди Д. Муллажоновнинг илмий изланишлари алоҳида аҳамият касб этади. Чунки муаллиф “1990-йиллар ўзбек мусиқий эстрадасида оҳанг муаммоси” мавзуида номзодлик диссертациясини бажарган ҳамда шу асосда бир қатор илмий мақолаларини матбуотда эълон қилган эди.

Лола Абидова “ Жаз тарихи ва замонавий эстрада мусиқий услублари” китоби академик лицей ва мутахассис коллежлар учун қўлланма бўлиб, унда эстрада мусиқаси 3 қатламга бўлиниб ўрганилади:

⁵⁶ Янов – Яновская . О современном этапе развития узбекской музыкальной культуры. // Ж. Общественные науки в Узбекистане. 1992. № 5 – 6.

⁵⁷Амануллаева Д., Аманова Н. История джаза и эстрадной музыки. Т.: Санъат, 2010; Аманова Н. Основные этапы развития узбекской эстрадной музыки.....

жаз, рок – мусиқаси ва поп мусиқаси. Китобда замонавий эстрада мусиқаси 3 даврга ажратилади.

Шубхасиз, урма зарбли чолғуларнинг ижро қилиш санъатини эгаллаш ҳозирги кунда ижрочининг касбий маҳоратининг ажралмас қисми ҳисобланади. Замонавий ижрочилик амалиёти ушбу мураккаб чолғу мусиқа санъатининг кўплаб жанрларида фойдаланишни ўз ичига олади. Шу билан бирга, урма зарбли чолғулари академик бўлмаган ёки классик бўлмаган мусиқа соҳасида алоҳида ўрин тутади, яъни "фолклор, шунингдек, маиший, кўнгилочар, ракс ва бошқа амалий мусиқа, тингловчининг энг ривожланган шакллари билан алоқа қилиш тажрибаси етарли даражада сезилмайди.

Урма зарбли чолғулари таркибидаги ўзгаришлар чолғусозликнинг функционал фарқланишини, шунингдек ижро жараёнини индивидуаллаштиришнинг сабаб-оқибат муносабатларини ва ноанъанавий мусиқанинг услубий талабларини англаши содир бўлади.

Урма зарбли чолғуларининг тузилишида бинарликка сезиларли мойиллик борлиги ҳақидаги гипотеза иккита факт билан тасдиқланган:

- асосий ритм ҳосил қилувчи чолғулар товуш шаклланишининг турли тамойилларига эга бўлган зарбли чолғуларнинг икки гуруҳига киради;
- ушбу воситаларнинг ҳар бири ўз кичик гуруҳи учун шакллантирувчидир.

Албатта, олиб борилган тадқиқотлар доирасида замонавий ўзбек мусиқа санъатида урма зарбли чолғулари каби ҳодисани ўрганишда юзага келадиган барча масалаларни тўлиқ қамраб олиш мумкин эмас. Шу сабабли, мазкур масала ўзига кейинги тадқиқотларни талаб қилади ва ёш изланувчиларни ўзига жалб чилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

- 1.1. Азимова О. Вопросы синтаксиса восточной монодии. – Т.:Фан, 1989.
- 1.2. Азимова О. Вопросы синтаксиса восточной монодии: К истории его становления и развития. Т.:Фан. 1998. – 103 с.

- 1.3. Амануллаева Д., Аманова Н. История джаза и эстрадной музыки. Т.: Санъат, 2010.
- 1.4. Аманова Н. Основные этапы развития узбекской эстрадной музыки. В сб: Ўзбекистон санъати макон ва замон талқинида Тошкент, 2011
- 1.5. Беков О., Муллажонов Д. Миллий эстрада санъати. // Ўзбекистон санъати (1991 – 2001йиллар). – Т.; “Шарқ” нашриёт - матбаа акциядорлик компанияси, 2001.
- 1.6. Вахидов С. Эстрадная песня // Узбекская музыка на современном этапе. Т.; ГИЛИ им. Г. Гуляма. 1977. – 123 – 139с.
- 1.7. Вахидов С. Узбекская советская песня. – Т.; ГИЛИ им. Г. Гуляма, 1976.

**ТЕМБР ВА УНИНГ ЗАМОНАВИЙ ЭСТРАДА ИЖРОЧИЛИГИДАГИ
ЎРНИ**

Султонов Ислом

*Ўзбекистон давлат консерваторияси хузуридаги Б.Зокиров
номидаги миллий эстрада санъати институти 1-босқич магистранти*

Аннотация. Мазкур мақолада Тембр ва унинг замонавий ижрочиликдаги ўрни каби масала ёритилган. Масалани очиб беришда тахлилий ва тарифловчи методлардан фойдаланилган. Бундан ташқари тембрнинг замонавий асар шаклланиш жараёнига улкан таъсири батафсил ёритиб берилга.

Калит сўзлар. Тембр, замонавий эстрада муסיқаси, ижрочилик, ижрочилик инновацион турлари, тембрнинг роли

Асар шаклининг умумий қийматини белгиловчи ва уни ташкил қилишдаги кечувчи ички жараёнга - шаклланиш жараёни деб аталади. Айнан ушбу жараёнга катта таъсир кўрсатувчи восита бу тембрдир. Дархақиқат, тембр замонавий мусиқада биринчи планга чиқди. Хар хандай тон ёки товуш бу ўз маъносига эга фикрга айланди.

XX аср мусиқасининг эволюцион жараёнлари жадал равишда ўзгаришларга учраган бўлиб, бу ходиса энг аввало мусиқий тилнинг янгилиниши билан боғлиқ бўлади. Ўтган давр мобайнида шаклланиш жараёнининг асосий воситаси бўлган куй ва гармония ўрнига янги воситалар, яъни ритм, тембр, фактура, артикуляция, динамика турли ёзув техникалари ва бошқалар келди. Улар мусиқий асарнинг асосий ва етакчи материали сифатида шаклланиш жараёнига катта таъсир кўрсатади.

XX асрнинг биринчи ярмида композиторлар томонидан яратилган асарларда шаклнинг асосий турлари типик, аммо уларни ташкил этувчи мавзуйлик, ривожланиш тамойиллари, фактура, лад-ташкилоти бирмунча ўзгаришларга учрайди.

Тембрнинг ясама турларининг пайдо бўлиши эса бу катта ўзгаришларга сабаб бўлди. Турли синтетик тембрлар эстрада куйларида ўзига хос эффектни берди ва бу услубдак кўп қўлланилиб келинмоқда.

XX аср иккинчи яримида композиторлик шакллариининг ўзига хос хусусиятларини В.Холопова қуйидагича белгилайди:

1. Кўп параметрлик (полипараметрли) – яъни, шакллантириш асослари иккита параметрдан (тематизм ва гармония) эмас, балки, кўпгина- метро-ритм, фактура, тембр, артикуляция ва бошқалар орқали ташкил этади.

2. Кўпдаражалийлик (многоуровневость)– шакллантириш асослари турли масштаблари яъни, - макро, медио, микро даражалардан иборат.⁵⁸

Шаклланиши жараёни муסיқий тафаккурнинг “умумий қонуниятлари тизими” сифатида ўзини намоён қилади. Муסיқий асарнинг ички жараёни ва унинг натижасида яхлит композицияни ташкил қилувчи ушбу жабха мусиқашунослар томонидан кам даражада ўрганилган. Айни пайтда, бу муаммонинг ахамияти шубҳасиз жуда муҳимдир. Муסיқий тафаккурда шакллантириш жараёни синтезлашган омил сифатида намоён бўлиб, ўз ичида образ, семантика, ифода воситалари, мавзу ва фактура, тембр ва ҳ.к ларни кўрсатади. Айниқса ушбу жараённинг замонавий кўринишига композицион техникаларнинг таъсири жуда катта. Шу ўринда савол туғилади, композицион техника ўзи нима ва у қандай турларга ажралади ҳамда қандай таърифланади?

Хаётдаги бўлган жадал ўзгаришлар нафақат инсонларнинг бир-бирларига ўзаро муносабатларини, балки уларнинг тафаккурини ҳам шу жумладан санъат ва маданиятнинг жабхаларини ҳам ўзгартириб юборди. Шу қаторда мусиқа санъатида ҳам бир мунча ўзгаришлар пайдо бўлди. Мусиқа тарихининг ривожланишида мусиқий тузилма кўп маротаба

⁵⁸ Холопова В. Формы музыкальных произведений.С.-П. 2001.

Ўзгаришларга дуч келади. (шу ўринда бир овозликдан кўп овозликка ўтилганини айтиш мумкин.)

Замонавий мусиқа асарлари ижросида чолғу тембри, инсон тембри ва ясама тембрлар ҳам катта аҳамиятга эга бўлди. XX асрнинг кўпгина услуб ва методлари композитор ва мусиқашунослар томонидан янгича ташкиллантирилади ва уларнинг натижасида пайдо бўлган мусиқа асарлар ўзига янги таснифотни тоқозо қилди.⁵⁹

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Асафьев Б. Избранные труды. М., 1952.
2. Берлиоз Г. Большой трактат о современной инструментровке и оркестровке. М., 1972
3. Благодатов Г. Каталог собрания музыкальных инструментов. Л., 1972.
4. Беков О., Муллажонов Д. Миллий эстрада санъати. // Ўзбекистон санъати (1991 – 2001йиллар). – Т.; “Шарқ” нашриёт - матбаа акциядорлик компанияси, 2001.
5. Вахидов С. Эстрадная песня // Узбекская музыка на современном этапе. Т.; ГИЛИ им. Г. Гуляма. 1977. – 123 – 139с.

---

⁵⁹ Когоутек “Техника композиция в XX веке”

**Сув хўжалиги бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари
маблағларини тадбиркорлик асосида шакллантиришнинг
хусусиятлари**

Мамаюнусов Бекзод Равшанович

*магистрант, “Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини
механизациялаш муҳандислари институти” Миллий тадқиқот
университети*

Мазкур мақолада бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари жамғармаларини шакллантириш ва уларни тадбиркорлик асосида шакллантириш хусусиятлари баён қилинган. Бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағларини тадбиркорлик қилиб шакллантириш ва уларнинг ҳисобини такомиллаштириш бўйича таклифлар берилган.

Калит сўзлар: тадбиркорлик, сув хўжалиги, бюджет ташкилоти, бюджетдан ташқари маблағ, даромадлар, пул маблағлари, харажатлар.

Аннотация: В данной статье рассмотрены особенности формирования внебюджетных фондов бюджетных организаций и их формирование на основе предпринимательства. Внесены предложения по формированию внебюджетных фондов бюджетных организаций в порядке предпринимательства и совершенствованию их учета.

Ключевые слова: предпринимательство, водное хозяйство, бюджетная организация, внебюджетные фонды, доходы, средства, расходы.

Annotation: This article discusses the features of the formation of extra-budgetary funds of budgetary organizations and their formation on the basis of entrepreneurship. Proposals have been made on the formation of extra-budgetary funds of budgetary organizations in the manner of entrepreneurship and the improvement of their accounting.

Key words: accounting, budget organization, off-budget fund, revenue, cash, expenses, current account.

Кириш

Мамлакатимизда бюджет ташкилотларида тадбиркорлик хизматларини ташкил этиш ва унинг ҳисобини юритиш учун мустахкам меъёрий-ҳуқуқий база шакллантирилган бўлиб, ушбу меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар иқтисодиётни глобаллашуви ва бозор талаблари, жаҳон ва миллий иқтисодиётимизда рўй бераётган ўзгаришлар асосида такомиллаштириб борилмоқда. Республикаимизда олиб борилаётган ислоҳотлар асосида амалга оширилаётган ҳуқуқий асослар изчиллик билан тадбиқ этилиши ва ушбу асосларни доимий такомиллаштириб борилишини тақазо этади.

Ўйлашимизча, бюджет ташкилотларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, уларнинг фаолиятини янада такомиллаштириш вазифаларидан келиб чиқиб, бизнинг назаримизда, ҳозирда қатор муаммолар ҳалигача ўз ечимини топмаётганлигини айтиб ўтмоқчимиз. Булардан бирига, масалан бюджет ташкилотларини бюджетдан ташқари маблағларини тадбиркорлик асосида шакллантириш ҳанузгача тўғри ташкил этилмаганлигини айтиш мумкин.

Шундай қилиб, тадбиркорликка изоҳ берсак, “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонун 3-моддасида, - Тадбиркорлик фаолияти (тадбиркорлик) тадбиркорлик фаолияти субъектлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган, ўзи таваккал қилиб ва ўз мулккий жавобгарлиги остида даромад (фойда) олишга қаратилган ташаббускорлик фаолияти”⁶⁰ эканлиги белгилаб қўйилган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

⁶⁰ “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 3-модда. ЎРҚ-328-сон, 2012 йил 2 май. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 49-сон, 579-модда, 50-сон, 588-модда

С.У.Меҳмоновнинг таъкидлашича, “Бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағлари - қонунчиликда назарда тутилган бюджетдан ташқари манбалар ҳисобидан ташкилотлар ихтиёрига келиб тушадиган маблағлардир” [1].

Б.А.Лешенко, Ф.М.Матмуродов, А.А.Бекбасовалар, “Тадбиркорликнинг моҳияти шундаки, бозорнинг ўзгарувчан шароитида капитал, мулк, патент ҳуқуқлари ва ресурслар кўринишлари, капитал мулкни энг яхши ишлатиш имконини топиш ва бу имкониятларни амалий фаолиятга айланишига эришиш, - дея фикр билдиришган [2].

З.Худойбердиевнинг таҳрири остидаги адабиётларда, “Тадбиркорлик бозор иқтисодиётига хос иқтисодий фаолиятдир. Бошқача айтганда, у муайян ижтимоий-иқтисодий натижага эришиш мақсадида товарлар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва айирбошлашни ташкил этиш бўйича мулкдорларнинг ёки улар вакилларининг онгли ва мақсадли иқтисодий фаолиятидир”, каби таърифлар келтирилган [3].

Т.Жўраев, Д.Тожибоеваларнинг фикрича, “Тадбиркорлик фаолияти – мавжуд қонунлар доирасида, мулкый масъулият остида, маблағларни самарали сарфлаб, фойда олиш мақсадида риск билан амалга ошириладиган иқтисодий фаолиятдир” [4].

Америкалик Р.Хизричнинг ёзишича, «Тадбиркорлик ўз қийматида эга бўлган қандайдир янги нарсани яратиш жараёни, тадбиркор эса, бунинг учун барча зарур вақти ва кунини сарфлайдиган, барча молиявий, психологик ва ижтимоий хавф-хатарни ўзига олиб, эвазига мукофот сифатида пул ва эришилган ютуғидан қаноатланувчи шахс» [5].

Таҳлил ва натижалар

Республикамизда бюджет ташкилотларида бюджетдан ташқари жамғармалар ва уларнинг маблағларига тааллуқли бўлган қуйидаги меъёрий ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинган. Бюджет кодексининг 44-моддасига биноан бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари жамғармалари қуйидагилар:

- Бюджет ташкилотларининг ривожлантириш жамғармаси;

-Тиббиёт ташкилотларининг моддий рағбатлантириш ва ривожлантириш жамғармаси;

-Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идорларининг бюджетдан ташқари жамғармалари;

-Бюджет ташкилотларининг ундириладиган тўловлар шисобига шакллантириладиган бюджетдан ташқари маблағлари⁶¹.

Сув хўжалиги ташкилотларининг бюджет ва бюджетдан ташқари даромадлари ҳамда харажатлари Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг “Бюджет ташкилотлари даромадлари ва харажатларининг бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Низом белгилаб берилган бўлиб, ушбу Низом билан:

1. Бюджет ташкилотларининг қуйидаги даромадлари ва харажатларининг бухгалтерия ҳисоби юритилиши тартибга солинади:

➤ Бюджет ташкилотини ривожлантириш жамғармаси маблағлари;

➤ Тиббиёт муассасаларини моддий рағбатлантириш ва ривожлантириш жамғармаси маблағлари;

➤ Таълим муассасаларида ўқитишнинг тўлов-контракт шаклидан тушган маблағлар.

2. Юридик шахс бўлган бюджет ташкилотлари учун қуйидаги ҳисобварақлар (шахсий ғазна ҳисобварақлари) очилади:

➤ банклар томонидан (ғазна ижросига ўтмаган бюджет ташкилотлари учун): бюджет маблағлари бўйича ҳисобварақлар, бюджетдан ташқари маблағлар бўйича ҳисобварақлар, қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа ҳисобварақлар.

➤ молия органлари томонидан (ғазна ижросига ўтган бюджет ташкилотлари учун): бюджет маблағлари бўйича шахсий ғазна

⁶¹ Ўзбекистон Республикаси Бюджет Кодекси. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 1-сон, 1-модда, 24-сон, 44-модда

ҳисобварақлари, бюджетдан ташқари маблағлар бўйича шахсий ғазна ҳисобварақлари, қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа шахсий ғазна ҳисобварақлари.

3. Бюджет ташкилотларининг молия йилида фойдаланилмай қолган бюджетдан ташқари маблағлари кейинги молия йилига ўтади ҳамда улардан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда фойдаланилади. Ўтган молия йилида фойдаланилмай қолган бюджетдан ташқари маблағлар кейинги молия йилида қайта тақсимланмай ўша мақсадларда фойдаланилади.

4. Бюджет ташкилоти қайта ташкил этилган (қўшиб юборилган, қўшиб олинган, ўзгартирилган) ҳолларда, бюджет ташкилотининг бюджетдан ташқари маблағлар бўйича ҳисобварақларидаги (шахсий ғазна ҳисобварақларидаги) қолдиқ маблағлар қайта ташкил этилган бюджет ташкилоти тасарруфида қолади, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

5. Бюджет ташкилоти бўлиш ёки унинг таркибидан бир ёхуд бир неча бюджет ташкилотини ажратиб чиқариш шаклида қайта ташкил этилганда бюджетдан ташқари маблағлар бўйича ҳисобварақларидаги (шахсий ғазна ҳисобварақларидаги) қолдиқ маблағлар қайта ташкил этилган бюджет ташкилотлари бўйича мутаносиб равишда тақсимланади, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

6. Бюджет ташкилотларини Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети маблағлари ҳисобидан сақлаш харажатлари тўхтатилган ҳолларда, бюджетдан ташқари маблағлар қолдиғи мазкур ташкилот тасарруфида қолади, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно. Тугатилган бюджет ташкилотининг бюджетдан ташқари маблағлар бўйича ҳисобварақларидаги (шахсий ғазна ҳисобварақларидаги) маблағлар қолдиғи белгиланган тартибда тегишли бюджет даромадларига

ўтказилади, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно⁶².

Сув хўжалиги ташкилотларининг бюджетдан ташқари тадбиркорлик хизматлари турларини хориж тажрибаси билан қиёсий таҳлилини ўтказиш мақсадга мувофиқдир, яъни:

- ёрдамлар, совғалар, грантлар ва шу кабилар;
- регистрация ҳақи ва баҳолаш;
- жамғарма ва вақтинчалик пул маблағларидан фойда;
- қимматли қоғозлар бўйича дивидендлар ва фоизлар;
- қимматли қоғозларни сотишдан тушган даромадлар каби

тадбиркорлик асосида қўшимча бюджетдан ташқари маблағлар ишлаб топиш республикамиз сув хўжалиги ташкилотларида жорий этилмаган.

Изданишларимиз шуни кўрсатадики, мамлакатимиз сув хўжалиги ташкилотларида юқорида келтирилган хорижий тажрибаларни амалиётда қўллаш мақсадга мувофиқдир. Хусусан, бюджетдан ташқари келиб тушган ва бўш бўлган маблағларни тижорат банкларига омонатга қўйиш, рентабеллиги юқори корхоналарга инвестицияларни амалга ошириш кабиларни мисол қилиб айтиб ўтиш жоиздир.

Хулоса ва таклифлар

Сув хўжалиги ташкилотларида бюджетдан ташқари тадбиркорлик асосида маблағлар ишлаб топишнинг ҳуқуқий асослари тадқиқ этилди, хусусан ҳар бир сув хўжалиги ташкилоти ўз устав мақсадлари ва вазифаларидан келиб чиқиб, бюджетдан ташқари тадбиркорлик асосида қўшимча маблағлар ишлаб топишини белгилаб олиши ва тартибга солиши зарур. Сув хўжалиги ташкилотлари устав ҳужжатларини ўзаро қиёсий таҳлил қилинганда бир хиллик деярли барча бюджетдан молиялаштириладиган сув хўжалиги ташкилотларида кузатилди.

⁶² “Бюджет ташкилотлари даромадлари ва харажатларининг бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги 2400-сонли Низом. Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирининг 2012 йил 5 октябрдаги 74-сонли буйруғи, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2012 йил 13 ноябрда рўйхатдан ўтказилган.

Бир қатор иқтисодчиларнинг тадбиркорликга берган таърифлари ўрганилиб, умумий таърифи берилди: сув хўжалигидаги бюджет ташкилотларида тадбиркорлик бу – сув хўжалиги ташкилотининг ўзларининг ихтисослашувларидан келиб чиқиб, имкониятлари доирасида замонавий ёндашувлар асосида тизимни самарали такомиллаштириш мақсадида ўзининг молиявий барқарорлигини оширишга қаратилган қонун ҳужжатлари ва уставга мос равишдаги қўшимча маблағлар топиш фаолиятидир.

Изланишларимиз шуни кўрсатадики, мамлакатимиз сув хўжалиги ташкилотларида юқорида келтирилган хорижий тажрибаларни амалиётда қўллаш мақсадга мувофиқдир. Хусусан, бюджетдан ташқари келиб тушган ва бўш бўлган маблағларни тижорат банкларига омонатга қўйиш, рентабеллиги юқори корхоналарга инвестицияларни амалга ошириш кабиларни мисол қилиб айтиб ўтиш жоиздир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. С.У.Меҳмонов Бюджет ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби: назария ва амалиёт. Тошкент. Иқтисод-молия 2016 /7,8-бет
2. Лешенко Б.А., Матмуродов Ф.М., Бекбасова А.А. Тадбиркорлик фаолиятини бошқариш асослари. Ўқув қўлланма. – Т.: ТАҚИ, 2004. – 10 б.
3. Худойбердиев З. умумий таҳрири остида. Тадбиркорлик ва бизнес асослари: Касб-хунар коллежлари ва академик лицейлар учун ўқув қўлланма. 6-нашр. – Т.: ИЛМ ЗИЁ, 2014. – 8 б.
4. Жўраев Т., Тожибоева Д. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. – Т.: Фан ва технология. 2012. - 193 б.
5. Хизрич Р., Питерс С. Предпринимательство. – М.: 1991, 20-бет.
6. Ўзбекистон Республикаси Бюджет кодекси. 23.12.2013й. ЎРҚ-360-сон//www.lex.uz

**YOSHLAR O'RTASIDA HUQUQ BUZARLIKNI OSHIB BORISH
SABABLARI**

Ergashev Shoxsuvor Yangiboyevich

*Qashqadaryo viloyati Qarshi tuman 1-son kasb-hunar maktabi O'quv ishlari
bo'yicha direktor o'rinbosari*

Annotatsiya: Jamiyat hayotining turli sohalarida inson omili ustun hisoblanadi, ayniqsa, unda voyaga yetmaganlarning haq-huquqlarini himoya qilish, ularning ilmiy, ijodiy, intellektual salohiyatini yuksaltirishga asosiy vazifalardan biri sifatida qaraladi. Shu bilan birgalikda, voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etiladigan huquqbuzarliklar sonining ortishi, o'smirlar o'rtasida deviant xulqning ommalashuvi kabi holatlar huquqbuzarlik profilaktikasi masalasida jamiyatning barcha institutlari tizim sifatida o'zaro hamkorlikda faoliyat olib borishini taqozo etmoqda

Kalit so'zlar: huquqbuzarlik, g'ayriijtimoiy hatti-harakatlar, deviant xulqatvor, yakka tartibdagi profilaktika, maxsus profilaktika, nazoratsiz bola, bola reabilitatsiyasi, ijtimoiy pedagog.

Davlatimiz yoshlar masalasini davlat siyosati darajasiga ko'tarib, bugungi kunda aholining yoshlar qatlamiga oid islohotlarni to'la-to'kis amalga oshirib kelmoqda. Yoshlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularning huquq va erkinliklarini ta'minlash, yoshlarga oid qonun hujjatlarini takomillashtirish kabi vazifalar bilan bir qatorda voyaga yetmaganlar huquqbuzarligining oldini olish masalasi ham dolzarb vazifalar qatoridan joy oldi. Huquqbuzarliklarning oqibati bilan emas, balki uning kelib chiqishi sabablarini aniqlash profilaktika ishlarini olib borishning samaradorligini oshirishga asos bo'ladi.

Voyaga yetmaganlar huquqbuzarligi profilaktikasi masalasi faqatgina bir tashkilot zimmasidagi vazifa bo'lib qolmasdan, bu yo'nalishda tizimli faoliyatni olib borish maqsadga muvofiq bo'lishi haqida Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev —Davlat idoralari aksariyat hollarda huquqbuzarliklar profilaktikasini faqatgina

huquqni muhofaza qiluvchi organlarning vazifasi sifatida baholab, oqibatda ushbu faoliyatga lozim darajada e'tibor qaratmayapti, deb ta'kidlagan

O'zaro hamkorlik asosida tashkil etilgan faoliyat huquqbuzarlik sodir etish havfi ostidagi voyaga yetmagan shaxslarni har tomonlama o'rganish va amaliy yordam ko'rsatishga imkon beradi. 2010-yil 29 sentabrda qabul qilingan —Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to'g'risidagi qonunning 2-bob 8-moddasiga ko'ra —Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasini amalga oshiruvchi organlar hamda muassasalar tizimiga quyidagilar kiradi:

- Voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha idoralararo komissiyalar;
- Ichki ishlar organlari;
- Ta'limni boshqarish organlari va ta'lim organlari;
- Vasiylik va homiylik organlari;
- Sog'liqni saqlashni boshqarish organlari va sog'liqni saqlash muassasalari;
- Mehnat organlari, deb belgilangan.

Ta'lim tizimi huquqbuzarliklar profilaktikasi borasida ishlarni olib borishda voyaga yetmaganlarni kuzatish, xulqiy o'g'ishlarni payqash, axloqiy o'zgarishlarni nazorat qilishda ustunliklarga ega. Jumladan:

♣ O'quvchilarning kundalik davomatini o'rganish orqali sababsiz dars qoldiradigan va darsga qatnashga befarq bola va buning nazoratini to'g'ri tashkil etmagan oila haqida ma'lumotlar olish;

♣ Darslarni o'zlashtirishda qiynaladigan bolani payqash;

♣ Maktabga bolaning turli jismoniy jarohatlar (masalan, ko'karish, kuyish, holsizlik va boshqalar) bilan kelishi zo'ravonlikka duchor bo'lganligi ehtimoli yuzasidan o'rganishlar olib borish;

♣ Darslarga doimiy kechikib kelishiga sabab bo'lgan sharoitlarni aniqlash;

♣ Qiyin hayotiy vaziyatga tushib qolganda yoki ota-onasi ajrashganda yoxud ota-onasidan biri vafot etganida boladagi hissiy va turmush o'zgarishlarining avval va hozirgi holatini tahlil qilish;

kasb-hunar maktablarida huquqbuzarlik profilaktikasi tadbirlari ikki shaklda amalga oshiriladi: umumiy (jamoaviy) profilaktika, yakka tartibdagi profilaktika.

Umumiy (jamoaviy) profilaktika – bu o'quvchilarning umumiy jamoasiga qaratilgan, huquqbuzarliklarning sabab va sharoitlarini bartaraf etish, o'quvchilarning huquqiy ongini o'stirib, qonunlarga rioya etish ruhida tarbiyalashga qaratilgan chora tadbirlar majmuidir.

Yakka tartibdagi profilaktika ishi — ijtimoiy jihatdan xavfli ahvolda bo'lgan voyaga yetmaganlar va oilalarni o'z vaqtida aniqlash, shuningdek ularni ijtimoiypedagogik reabilitatsiya qilish hamda 15- 18 yoshli huquqbuzar xatti-harakatlar sodir etishining oldini olishga doir faoliyatdir.

Umumiy profilaktika tadbirlari doirasida har payshanba kasb-hunar maktablarida —profilaktika kunil o'tkazilishi va bu kunda maktab miqiyosida ommaviy tarbiyaviy profilaktik ishlarga o'quvchilarning katta qismi jalb qilinishi belgilangan. Jumladan, —O'quvchilar davomati va ularning bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish davra suhbatlari, —Internetning salbiy ko'rinishlari-yoshlar tarbiyasiga ta'sir qiluvchi tadbirlari, —Kelajakka sog'lom fikr bilan so'rovnomasi, —Jinoyatchilikning ildizlarini suhbatlari, —Yoshlar va qonun mavzusida yoshlarning huquqiy bilimlarini oshirish borasidagi tadbirlar, —Jaholatga qarshi kurash mavzusida debat, —Bola tarbiyasiz tug'iladimi? mavzusida suhbat, —Ta'tilni jinoyatlarsiz o'tkazamiz shiori ostida tadbirlar majmui va boshqa ko'plab tadbirlar shular qatoridandir. Ushbu tadbirlar mahalla faollari, profilaktika inspektorlari, diniy tashkilot vakillari, yoshlar yetakchisi va boshqalar ishtirokida tashkil etiladi.

Huquqbuzarlik sodir etgan yoki xulqiy og'ishlari ijtimoiy havf ehtimolini yuzaga keltiradigan voyaga yetmaganlar kasb-hunar maktablarining ichki nazoratiga olinishi belgilangan. Bunday o'quvchilar qatoriga ta'lim

muassasalaridagi mashg'ulotlarga uzrli sabablarsiz kelmayotgan va muntazam ravishda qatnashmayotgan o'quvchilar, ma'muriy huquqbuzarlik sodir etganlar, notinch oila farzandlari, tarbiyasi og'ir bolalar, ta'lim muassasalariga o'tkir tig'li ta'qiqlangan buyumlarni olib kelgan yoki olib kirishga uringan o'quvchilar va ijtimoiy havfli hattiharakatlarni sodir etgan voyaga yetmaganlar kiradi. kasb-hunar maktablarida yakka tartibda ishlashda huquqbuzarlik sodir etish ehtimoli bo'lgan yoki qayta sodir etish ehtimoli bo'lgan bola barcha profilaktik tadbirlarning markazida bo'ladi. O'quvchilar bilan yakka tartibda profilaktik tadbirlarni olib boruvchi mas'ul xodim sifatida sinf rahbari, yoshlar yetakchisi, maktab psixologi, tajribali o'qituvchilardan bir nafari (zarur hollarda bir necha nafar) bo'lishi mumkin. O'quvchilar maktab ichki nazoratiga uch, olti, to'qqiz oy va bir yil muddatga olinadi, ushbu muddat o'quvchining xulqida ijobiy o'zgarishlar sodir bo'lgunga qadar uzaytirilishi mumkin. Mas'ul xodimlar bolaning davomati, o'zlashtirish ko'rsatkichlarini nazorat qilish, u bilan suhbatlar o'tkazish, bolaga turli sohada maslaxat va yordam berish, bolaning oilasi bilan muntazam aloqa qilish, bolani o'zi qiziqqan to'garakka biriktirish va boshqalarni amalga oshiradilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sh.M. Mirziyoyev. 2017-yil 4-mart kuni qabul qilingan —Huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi 2833- sonli Prezident qarori. <https://lex.uz/docs/-3141186>

2. O'zbekiston Respublikasining 2010-yil 29-sentabrdagi —Voyaga yetmaganlar o'rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to'g'risidagi qonunning 8-moddasi. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami.-T.,2010.,- №39.

3. Костекова К.А. «Роль социального педагога в профилактике правонарушений в подростковой среде». <https://infourok.ru/rol-socialnogo-pedagoga-v-profilaktike-pravonarusheniy-v-podrostkovoy-srede-3776595.html>

4. Старцева-Тарасова Валерия Ивановна. Социальная работа общеобразовательной школы как средство профилактики правонарушений подростков. Ставропол-2005.

**ELEKTRON HUKUMAT VA UNING ELEKTRON HUKUMAT
SAMARADORLIGINI OSHIRISHDAGI ROLI: HUQUQIY JIHATLARI**

Xo`janiyazov Amirbek Zafarbek o`g`li

Toshkent davlat yuridik universiteti talabasi

Annotatsiya: Davlat xizmatlari va hukumat faoliyatini raqamlashtirish hozirgi davrning dolzarb talabi hisoblanadi. Elektronlashtirish davlat organlari faoliyatini muvofiqlashtirishga va korrupsiyaga qarshi kurashishga katta yordam beradi. Hozirda my.gov.uz platformasida davlat xizmatlarining 351 turi elektron tarzda ko`rsatilmoqda, shuni ham aytishimiz keraki bu natija ko`pchilik Yevropa davlatlarida 100 foizga yetgan. Elektron hukumatning eng dolzarb shartlaridan biri bu foydalanuvchilarning shxsiy ma`lumotlar xavfsizligini taminlashdir.

**Kalit so`zlar:** E-hukumat, one ID, IDABC, G2G, government 4.0, shaxsga doir ma`lumotlar, AKT, axborot xavsizligi, tizimlar integratsiyasi.

XXI birinchi asr insoniyat tarixi texnologiyalari asri degan nom bilan mashxur bo`lmoqda va bu so`zsiz to`g`ri, axborot texnologiyasining takomillashuvi uning insonlar hayotidagi o`rni ham ortib bormoqda. Hozir texnologiyalarni, suniy intellekt dasturlarini ijtimoiy munosabatlarning har bir bo`ginida uchratish mumkin. Bu rivojlanish davlat boshqaruvi va davlat xizmatlariga o`z ta`sirini o`tkazdi ya`ni ular ham elektron tizimga moslasha boshladi. Elektron hukumat (E-Government) deyarli barcha mamlaktda mavjud va O`zbekiston Respublikasi ham bundan mustasno emas. Mazkur maqolada elektron hukumatlarning vujudga kelishi va ularga bo`lgan zaruratlar, elektron hukumat orqali ko`rsatiladigan xizmatlar, e-hukumatning davlat xizmatlarida shaffoflikni ta`minlash va mamlakat rivojlanishdagi o`rni va ribojlangan davlatlar tajribasi va albatta uning samardorligini oshirish choralari haqida bayon etamiz.

Elektron hukumat, elektron davlat xizmatlari kabi soʻzlarni koʻplab eshitamiz xoʻsh, elektron hukumat nimani anglatadi oʻzi? —Elektron hukumatli quyidagi yoʻnalishlarda xizmatlarni amalga oshirishni nazarda tutadi: davlat boshqaruvida AKTdan foydalanish sohasida standartlar va takliflarni shakllantirish, hukumat axborot tizimi integratsiyasi va AKT asosida tashkilotlararo axborot almashinuvi samaradorligini taʼminlash, AKT yordamida aholi va davlat boshqaruv organlari orasidagi oʻzaro bogʻlanish samaradorligini taʼminlash, davlat boshqaruv organlari faoliyatida axborot boshqaruv tizimini joriy etish, davlat boshqaruv organlari faoliyatini taʼminlash uchun namunaviy dasturiy-texnik yechimlarni topish, chora-tadbirlar dasturlarini amalga oshirish jarayonlarini boshqarishdir⁶³. E-hukumat vujudga keilishi mobaynida bir nechta bosqichlarni bosib oʻtgan.

AKTning rivojlanishi va ommaviy boshqaruv modeli 1990 yillarda maʼmuriy islohotlar oʻtkazilishini taqozo etdi. Natijada AQSHda «hukumatni yangilash» (Reinventing government) dasturi ishlab chiqildi. Buyuk Britaniyada 1994-96 yillarda elektron hukumatni joriy etish strategiyasi ishlab chiqildi. 1997 yilga kelib, Britaniyada konservativ hukumat tomonidan elektron hukumat xizmatlarini joriy etish boʻyicha bir qator loyihalar ishlab chiqildi. Hukumatning 1999 yilga kelib leyboristlar qoʻliga oʻtishi bilan hukumatni modernizatsiyalash dasturiga bir qator yangi gʻoyalar kiritilib, 2000-yil uni joriy etish dasturi «Elektron hukumat» axborot asosida ommaviy xizmat uchun strategik asos qabul qilindi. 1990-yillarga kelib, boshqa davlatlar ham hukumatni elektronlashtirish dasturini qabul qila boshladi. 1999 yil Evropa komissiyasi «Elektron Yevropa yaratish initsiativasi (tashabbusi)» dasturini ishlab chiqdi.

Endi barcha uchun qiziqarli boʻlgan masala, yaʼni elektron hukumatning yaratilishi jamiyat hayotiga qanday taʼsir qildi va davlat xizmatlarida qanday oʻzgarishlar vujudga keldi. Dastlab e hukumat qaysi yoʻnalishlarda amal

⁶³ Eshboyevna, Meliyeva Nargiza. "Yangi O'zbekistonda Davlat Boshqaruvini Yanada Takomillashtirish." *Miasto Przyszłości* 27 (2022): 1-3.

qilishini ko`rib o`tamiz Manchester universitetining professori Richard Hiksning fikriga asosan biz elektron hukumatni asosiy uchta tizimga ajratish mumkin:

- **E-administration:** davlat boshqaruv tizimlaridagi elektron harakatlar;
- **E-services:** davlat va fuqarolarni bog`lash;
- **E-society:** davlat va jamiyat orasidagi munosabatlarni tartibga solish.

Ikkinchi nazariya bo`yicha elektron hukumat faoliyatini quyidagicha bo`limlarga ajratish mumkin, bular:

1) G2C- Government to Citizen, ya`ni hukumat tomonidan fuqarolarga davlat xizmatlarini elektron hukumat orqali ko`rsatish tizimi. Ushbu davlat xizmat ko`rsatish shaklida fuqarolik huquqi bilan bog`liq bo`lgan, oila, ta`lim sohalari, bundan tashqari ba`zi soliq idoralari bilan bog`liq xizmatlar ko`rsatiladi.

2) G2B- Government to Business, ya`ni tadbirkorlik, xorijiy va mahalliy investorlarga davlat xizmatlarini ko`rsatish. Masalan tadbirkorlik subyektlarini davlat ro`yxatidan o`tkazish, ularning tashkiliy huquqiy shakllarini o`zgartirish va ularning elektron reystrini yuritish bilan bog`liq bo`lgan davlat xizmatlari. O`zbekiston Respublikasida ushbu xizmatlari Davlat xizmatlari agentligi orqali yoki unga tegishli Yagona interaktiv portal my.gov.uz tizimda xizmat ko`rsatadi. Hozirgi rivojlangan davrda biznes faoliyatini rivojlantirish uchun bu tizimni elektronlashtirish suv va havo kabi muhimdir⁶⁴.

3) G2G- Government to Government, gorizontal va vertikal bo`ysunuvdagi davlat organlarining o`zaro yagona darcha tamoyili orqali ma`lumot almashinishi, ya`ni elektron hukumatning yana keng imkoniyatlaridan biri bu, davlat organlarida o`zaro integratsiyani vujudga keltirishidir. Masalan, soliq bo`yicha ma`lumotlarni boshqa vakolati davlat organining tezkor olish imkoniyatining mavjudligi.

⁶⁴ Saidakhrorovich, G. S. (2020). REGULATORY LEGAL FRAMEWORK FOR THE REGULATION OF THE DIGITAL ECONOMY. Национальная ассоциация ученых, (58-1 (58)), 33-35.

4) G2F- Government to foreginers, chet-el fuqarolar yoki yuridik shaxslariga elektron hukumat orqali xizmatlarini ko`rsatish. Bu xizmatning afzaligi shundaki, chet-el yuridik yoki jismoniy shaxslari ikkinchi davlatga borishidan oldin undagi o`ziga kerakli bo`lgan xizmatlardan foydalanishidir.

Bu ro`yxatni yana davom ettirish mumkin, elektron hukumat tomonidan ko`rsatiladigan xizmatlar turli tumandir. Elektron hukumatning afzligi va unga bo`lgan talabning tabiiy oshishiga sabab bo`lgan bir qancha omillar mavjud. Birinchidan, bu uning vaqt tejami, ya`ni elektron xizmatdan foydalanish orqali vaqt ancha tejash, bir ikki daqiqa ichida o`zimizga kerak bo`lgan ma`lumotni olishimiz mumkin. Misol uchun, OTM da ta`lim olayotganlik to`g`risidagi ma`lumotnomani ananaviy shaklda olish uchun haftalab vaqt sarflanishi mumkin, ammo elektron portal orqali bu ma`lumotni bir daqiqada yuklab olish imkoniyati mavjud. Ikkinchidan, elektron hukumatning korrupsiyadan holiligidir. Elektron platformada barcha xizmatlar kompyuter algoritmi orqali, ya`ni inson omilisiz bajarilgani sababli korrupsion harakatlar vujudga kelmaydi. Uchunchidan, elektron hukumat platformasida barcha xizmatlar yig`ilgan, ya`ni barcha tizimlar integratsiyasi bitta hukumat platformasida to`plangan.

Elektron hukumat xalqaro miqyosida qanday ahmayyatga ega va u boshqa rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarda qanday tartibga solinayotganligi bilan tanishsak. Yevropa mamlakatlar elektron hukumatning ahamiyati ancha katta, Yevropa kengashi e-hukumatni rivojlantirish uchun ko`plab say harakatlar amalga oshirmoqda. E-hukumat bo`yicha Yrvropa Ittifoqi tomonidan dastur ishlab chiqarilagan va 2004-yildan buyon amalda. Bu dastur quyidagicha nomlanadi “**I**nteroperable **D**elivery of European eGovernment Services to public **A**ministrations, **B**usinesses and **C**itizens” qisqaroq qilib “IDABC” deb atashimiz mumkin. IDABC bu Yevropada davlat elektron xizmatlarini ko`rsatadigan onlayn platformalarni rivojlantirishni rag`batlantirishga qaratilgan dasturdir. AKT tomonidan taqdim etilgan imkoniyatlardan foydalanib, Yevropadagi fuqarolar va korxonalariga transchegaraviy davlat sektori xizmatlarini ko`rsatishni rag`batlantirish va

qo'llab-quvvatlash, Yevropa davlat ma'muriyatlari o'rtasidagi samaradorlik va hamkorlikni yaxshilash hamda Yevropani yashash, ishlash va sarmoya kiritish uchun jozibali joyga aylantirish ushbu dasturning asosiy maqsadidir. Dastur moliyalashtirish projektlarini ham o'z ichiga oladi, baundan asosiy maqsad yevropa davlatlar boshqaruv organlarining xizmatlarini umumiy platformada aks ettirish va ularni muvofiqlashtirishdan iborat. Endi Yevropa ittifoqiga a'zo ba'zi davlatlarning e-hukumat bo'yicha amalga oshirayotgan faoliyati va qonunchiligi bilan tanishsak.

Avstriya 1995-yilda Federal hukumati axborot jamiyati rivojlanishi natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan imkoniyatlar va tahdidlarni aniqlash vazifasini bajaradigan axborot jamiyati ishchi guruhini tuzdi. 1998-yilda IT-hamkorlik shartnomasi federal shtat va turli mintaqalar o'rtasida imzolandi. 2003-yil may oyida Avstriya federal hukumati E-hukumat, mamlakatdagi barcha E-hukumat faoliyatini muvofiqlashtirishni boshlaydi. Keyingi yili Yevropa davlatlarida elektron xizmatlar ko'rsatish bo'yicha to'rtinchi o'rinni egallagan. 2007-yildagi tadqiqotga ko'ra Avstriya aholiga davlat xizmatlarini elektron ko'rsatish bo'yicha, Yevropa davlatlari ichida birinchi o'rinni egalladi, ya'ni ko'rsatiladigan elektron xizmatlar nisbati 100% ga yetdi⁶⁵.

Belgiya 2009-yildagi *aqliroq, yaxshiroq, tezroq* shiorli Benchmark o'lchovlarining sakkizinchi bayonotida Yevropaning 27 davlati ichida o'n oltinchi o'rinni egalladi. Ammo umumiy foydalanuvchilarning xizmatlardan qoniqishiga ko'ra 12 o'rinni egalladi. BMT ning 2018-ildagi elektron hukumat indekida 189 ta davlat ichida 28-o'rinni egalladi. Belgiyaning asosiy strategiyasi aholiga tezkor va ishonchli davlat xizmatlarini ko'rsatish edi, buning uchun barcha davlat xizmatlarini o'zida jam qilgan elektron platforma zarur edi. Bu platformaning afzaliklari bu davlat organlarining aralashuvini cheklash orqali buyrokratiyaning kamayishi va korrupsiyaning cheklanishi bo'lib, bu orqali

⁶⁵ Aichholzer, G., & Strauß, S. (2010). Electronic identity management in e-Government 2.0: Exploring a system innovation exemplified by Austria. *Information Polity*, 15(1-2), 139-152.

davlat xizmatlarining shaffof bo`lishiga zamin yaratiladi. Mazkur platformani yaratish uchun quyidagilar amalga oshirilishi kerak edi:

- Davlat xizmatlarini isloh qilish va ularni foydalanuvchilar manfaatlarini ko`zlagan holda shakllantirish;
- Barcha davlat tuzilmalari orasida hamkorlikni ta`minlash
- Davlat xizmtlarini fuqarolar va biznes uchun soddalashtirish
- Foydalanuvchilarning ma`lumot xavfsizligini ta`minlash⁶⁶.

Chexiya Respublikasi E-hukumat to`grisida Akt qabul qilgan “ elektron harakatlar va rasmiy konversiyalar” haqida (*the Act on Electronic Actions and Authorised Document Conversion*) bu hujjat 2009-yilda kuchga kiragan. Ushbu hujjatda quyidagi prinsiplar bayon etilgan:

1. Elektron ma`lumotlar qog`ozdagi ma`lumotlar bilan bir xil kuchga ega;
2. Qog`ozdagi ma`lumotlarni raqamlashtirish;
3. Elektron ma`lumotlarni davlat organlari bilan almashish sodda va foydalanuvchilarga qulay bo`lishi va elektron imzo bilan himoyalanihi kerak;
4. G2G va G2B orqali alamshilgan ma`lumotlar maxsus ma`lumot qutilari (serverlarda saqlanishi kerak)⁶⁷.

Estoniya, bu davlat haqida gap ketganda uning elektron hukumat barpo etishdagi o`ziga xos faoliyati haqida gapirmasdan iloj yo`q. Estoniyaning davlat xizmatlarini onlayn tarzda o'zgartirishdagi muvaffaqiyati elektron identifikatsiya kartalaridan keng foydalanishga asoslangan. 2002-yildan beri ushbu kredit karta o'lchamidagi 1,2 millionga yaqin shaxsiy identifikatsiya hujjatlari fuqarolarga o'zlarini raqamli identifikatsiya qilish va hujjatlarni imzolah, elektron ovoz berish (2005-yildan beri), biznes yaratish, bank operatsiyalarini tekshirish, virtual chipta sifatida foydalanish va tibbiy tarixni ko'rish (2010-`yildan beri) uchun foydaldadilar. Raqamli identifikator loyihasi 1998 yilda Estoniya o'z

⁶⁶ Simonofski, A., Snoeck, M., & Vanderose, B. (2019). Co-creating e-government services: An empirical analysis of participation methods in Belgium. In *Setting foundations for the creation of public value in smart cities* (pp. 225-245). Springer, Cham.

⁶⁷ Kopackova, H., Michalek, K., & Cejna, K. (2010). Accessibility and findability of local e-government websites in the Czech Republic. *Universal access in the information society*, 9(1), 51-61.

fuqarolarini raqamli ravishda aniqlash bo'yicha yechimlarni izlagan paytdan boshlangan. 1999-yilga kelib amaldagi ID-karta ko'rinishidagi hayotiy loyiha taklif qilindi va keyingi yillarda raqamli identifikatsiyani ta'minlash uchun Qonunchilik bazasi yaratildi. 2000-yilda shaxsni tasdiqlovchi hujjatlar to'g'risidagi qonun va raqamli imzolar to'g'risidagi qonun, raqamli identifikatorlardan foydalanishni tartibga soluvchi ikkita eng muhim qonun loyihasi parlamentda qabul qilindi. Birinchisi, ID-karta rioya qilishi kerak bo'lgan shartlarni bildiradi, lekin eng muhimi, ID-karta barcha Estoniya fuqarolari uchun majburiy ekanligini ta'kidlaydi. Ikkinchisi, raqamli ID-kartaning ishlashi bilan tubdan bog'liq bo'lgan davlat tomonidan boshqariladigan sertifikatlash registri uchun shartlarni bildiradi. Bu voqealar quyidagi, 2002-yil yanvar oyida birinchi ID-kartalarni yangi avlodi chiqarildi. O'shandan beri 1,24 millionga yaqin raqamli ID-kartalar chiqarildi. 2014 yil oxiriga kelib raqamli identifikator kartasi shaxsiy identifikatsiya qilish uchun taxminan 315 million marta va raqamli imzolar uchun 157 million marta ishlatilgan. 12 yil davomida o'rtacha yillik o'sish sur'ati (2003-yildan 2014-yilgacha) taxminan 7,4 million autentifikatsiyani va yiliga taxminan 3,5 million imzoni tashkil qiladi. Raqamli identifikatsiya va ma'lumotlar almashinuvi qatlami davlat tomonidan taqdim etilganda, turli muassasalar o'zlarining xizmatlarini raqamli sohaga kengaytirishni ishlab chiqdilar. Estoniya fuqarolari va aholisi uchun ko'plab onlayn davlat xizmatlari mavjud, shu jumladan, elektron imzo, elektron soliqlar, onlayn tibbiy retseptlar, e-ovoz berish, elektron politsiya, elektron sog'liqni saqlash, elektron notarius, elektron bank, elektron ro'yxatga olish, elektron maktab va boshqalar. Qulaylikdan kelib chiqqan holda, xizmatlarning aksariyati fuqarolar va davlat amaldorlari tomonidan tejalgan pul va vaqt jihatidan samaradorlikni taklif etadi. Masalan, Estoniyada avtomobilni sotish masofadan turib 15 daqiqadan kam vaqt bilan amalga oshirilishi mumkin, onlayn soliq deklaratsiyasini topshirish o'rtacha odamga besh daqiqadan oshmaydi va internetda ovoz berish orqali saylovlarda qatnashish o'rtacha 90 soniyani oladi. Estoniyada e-hukumatga doir quyidagi hujjatlar qabul qilingan.

1. 1996-yilda qabul qilingan “Shaxsiy huquq va shaxsiy ma`lumotlarni himoya qilish” to`g`risidagi qonun.

2. 2000-yilda qabul qilingan “Elektron imzo” to`g`risidagi qonun, mazkur hujjatda ananaviy va elektron imzo bir xil kuchga egaligi belgilangan⁶⁸.

Estoniya elektron hukumati <https://www.eesti.ee/> 2003-yilda tashkil etildi.

Fransiya mazkur davlatda elektron hukumat tashkil etilish ancha oldinga borib taqaladi 1984-yildan boshlab ba`zi davlat xizmatlari va ma`lumotlar berish Minitel tizim orqali ko`rsatila boshlangan. 1998-yilda Fransiya hukumati birinchi navbatda axborot jamiyatiga aylantirish strategiyasi doirasida siyosatning ustuvor yo`nalishlarini bo`lib chiqdi. Aynan 2004-yilda e-hukumatning rivojlanishi mustaqil siyosatga aylanib, strategik rejani va odatda ADELE dasturi deb ataladigan harakatlar rejasini ishga tushirdi. Ikkinchisi soddalashtirish va qilishni maqsad qilgan davlat xizmatlari barcha foydalanuvchilar uchun elektron vositalar orqali, kuniga 24 soat, haftaning yetti kuni, shuningdek, davlat boshqaruvi faoliyati natijasida yuzaga keladigan xarajatlarni kamaytirish. Buning sharti va dasturda keltirilgan tegishli maqsad xizmatlarni taqdim etishning yangi usullariga ishonchni shakllantirish edi. 2005-yil davlat boshqaruvi doirasida, shuningdek, davlat organlari va fuqarolar yoki korxonalar o`rtasida elektron almashinuvlarning (ma`lumotlar, ma`lumotlar va hujjatlar) barcha jihatlarini tartibga soluvchi va huquqiy ahamiyatga ega bo`lgan hukumat qarorini qabul qilish e-hukumat uchun burilish nuqtasi bo`ldi. Mamlakatda e-hukumati to`g`risidagi 2008-yildagi qonun e-hukumat paydo bo`lishidagi asosiy tayanch bo`ldi⁶⁹.

Yuqorida ko`plab yevropa davlatlaridagi e-hukumat platformalari bilan qisqacha tanishdik endi Osiyoning rivojlangan davlatlaridan biri Yaponiyadagi elektron hukumat haqida tanishsak. Yaponiyada 1994-yilda davlat boshqaruv organlari va davlat xizmatlarida kompyuter texnologiyalarining keng

⁶⁸ Anthes, G. (2015). Estonia: a model for e-government. *Communications of the ACM*, 58(6), 18-20.

⁶⁹ Belanger, F., Carter, L. D., & Schaupp, L. C. (2005). U-government: a framework for the evolution of e-government. *Elektronic Government, an International Journal*, 2(4), 426-445.

qo`llanilishini targ`ib etuvchi rejani ishlab chiqdi. Yaponiyada 2001-yil mart oyidan elektron Yaponiya ustvor siyosatini (e-Japan Priority Policy Program) amalga oshirishni boshladi. Bu rejaning asosiy maqsadi xizmatlar va ma`lumotlar elektron ko`rsatishni real hayotga tatbiq etish edi. Bu reja beshta asosiy yo`nalishga ajraladi, bular:

1. Davlat axborotlarini elektron yetkazishni ta`minlash;
2. Ma`lumotlarni va axborotlarni elektron qayta ishlash va tatbiq etish;
3. Davlat xaridlarini elektronlashtirish;
4. Davlat to`lov xizmatlariga nisbatan to`lovlarni elektronlashtirish;
5. Hukumatning ichki ishlarini raqamlashtirish⁷⁰.

Yuqoridagi ma`lumotlar bilan tanishgan holda O`zbekiston Respublikasida bo`layotgan elektronlashtirish jarayonini, ayniqsa e-hukumat bo`yicha amalga oshirilayotgan ishlarni qisqacha tahlil qilsak. 2013-yili mamlakatimizda Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali ishga tushirildi. 2017- yilning mart oyiga kelib esa ushbu portalda 308 ta elektron xizmat joriy etildi. Bunda xizmatlar axborot (oflayn), yarimavtomat, avtomatlashtirilgan va interaktiv ko`rinishlarda taqdim qilinayapti. Portal Davlat soliq qo`mitasi, Davlat bojxona qo`mitasi, ID.UZ identifikatsiya tizimi, O`zbekiston Respublikasi Xalq banki axborot tizimlari hamda resurslariga, normativ-huquqiy hujjatlar ta'sirini baholash tizimi portali (<https://regulation.gov.uz>)ga hamda "Tadbirkorlik" tizimiga ulangan. Hozirgi kunda "yagona darcha" axborot tizimi, yagona identifikatsiyalash axborot tizimiga integratsiyalash bo`yicha ishlar olib borilayapti. Yagona interaktiv davlat xizmatlari portaliga kelib tushgan murojaatlar to`g`risida to`xtaladigan bo`lsak, ular soni milliondan oshdi. Yana bir jihati, keyingi paytda portalda interaktiv davlat xizmatlari soni ortgani ham murojaatlar ko`payishiga turtki bo`ldi. Bugungi kunda 2400 dan ziyod davlat va xo`jalik boshqaruvi organlari, shu jumladan, idoralar huzuridagi tuzilmalar ham Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali orqali elektron xizmat taqdim qilib kelayapti. 2014 yildan boshlab eksport va import kontraktlari Yagona interaktiv

⁷⁰ IAOS SATELLITE MEETING ON STATISTICS FOR THE INFORMATION SOCIETY August 30 and 31, 2001, Tokyo, Japan/<https://www.stat.go.jp/>

davlat xizmatlari portalida bepul ro'yxatdan o'tkazilmoqda. Banklar, soliq hamda bojxona organlari Tashqi savdo operatsiyalarining yagona elektron axborot tizimi orqali xo'jalik sub'yektlarining tashqi savdo faoliyati monitoringini olib borayapti. Davlat bojxona qo'mitasi saytida (www.customs.uz) elektron yuk bojxona deklaratsiyalari qabul qilinmoqda. 2015 yilda davlat xaridlari bo'yicha maxsus axborot portali ishga tushirildi va elektron savdo shakli amaliyotga tatbiq etildi. Masofaviy bank xizmatlari joriy qilinishi bilan 2016 yilda bir million 847 ming 569 nafar foydalanuvchi kredit olish uchun elektron ariza bilan murojaat etdi⁷¹. BMT ning elektron hukumat rivojlanish indeksi bo'yicha O'zbekiston 54 foizni tashkil etdi. Hozirgi kelib, 2022-yil natijalar bo'yicha O'zbekiston 193 davlat ichida 69-o'rinni egallagan⁷². Bu indeks uchta omil, ya'ni axborot-kommunikatsiya texnologiyalari infratuzilmasi, inson kapitali va elektron xizmatlar rivojidan iborat. Yana boshqa juda muhim ko'rsatkich — elektron ishtirok etish indeksidagi o'sish ham katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Mazkur indeksga binoan, hukumatning fuqarolar, biznes sub'yektlari hamda davlat organlari o'rtasida muloqotni rivojlantirish maqsadida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanishiga baho beriladi, erishilgan natijalar o'rganiladi.

Keling endi davlatimizda elektron hukumatni rivojlantirish uchun qanday normativ huquqiy hujjatlar qabul qilinayotganligi ko'rib chiqamiz.

Birinchiidan asosiy qonun, ya'ni O'zbekiston Respublikasining “Elektron hukumat” tog'risidagi O'RQ 395-sonli qonuni. Mazkur qonun 2016-yil 11-iyunda kuchga kirgan bo'lib, undan elektron hukumat to'g'risidagi asosiy prinsiplar va qoidalar joy olgan⁷³. Tadbirkorlik subyektlariga davlat xizmatlarini ko'rsatishni yengillashtirish maqsadida 2015-yil 28-avgustda O'zbekiston Respublikasi Prezidenting PQ 2412-sonli “Tadbirkorlik subyektlariga “yagona

⁷¹ <https://kun.uz/uz/news/2017/03/09/elektron-ukumat-halk-bilan-mulokotning-zamonaviy-mehanizmi>

⁷² <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/data-center>

⁷³ <https://lex.uz/docs/-2833860/> (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2015-y., 49-son, 611-modda; Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 21.04.2021-y., 03/21/683/0375-son)

darcha” tamoyili bo’yicha davlat xizmatlari ko’rsatish tartibini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida”. Ushbu qaror sababli tadbirkorlik subyektlarining davlat xizmatlaridan foydalanish bir muncha yengillashdi.

Elektron hukumat yoki boshqa bir shxslarning ma`lumotlarini saqlovchi platformalarda shaxsiy ma`lumotlar xavfsizligi eng muhim o`rinni egallaydi. Chunki hukumat platformasi barcha davlat organlari bilan integratsiyaga kirishganligi sabbli uning platformadagi shaxsiy kabinetida foydalanuvchiga tegishli barcha uchunchi shaxslarga oshkor etilmaydigan ma`lumotlari joy olgan bo`lishi mumkin. Shu sababli shaxsiy ma`lumotlarning himoya qilish davlat tomonidan kafolatlanishi kerak. O`zbekiston Respublikasining “ Shaxsga doir ma`lumotlar” tog`risidagi O`RQ 547-sonli qonuni qabul qilingan, mazkur qonunning beshinchi moddasida asosiy prinsiplar belgilangan, bular:

- ✓ inson va fuqaroning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga rioya etish;
- ✓ shaxsga doir ma`lumotlarga ishlov berish maqsadlari va usullarining qonuniyligi;
- ✓ shaxsga doir ma`lumotlarning aniqligi va ishonchliligi;
- ✓ shaxsga doir ma`lumotlarning maxfiyligi va himoya qilinganligi;
- ✓ subyektlar, mulkdorlar va operatorlar huquqlarining tengligi;
- ✓ shaxs, jamiyat va davlatning xavfsizligi⁷⁴.

Barcha keltirilgan tahlillar va maqolalarga tayanib xulosa qilishimiz mumkinki, raqamlashtirish hozirgi kunda juda dolzarb ahamiyatga ega, ayniqsa davlat xizmatlarini yoki boshqa davlat organlarining o`zaro faoliyatida elektron tizmi rivojlantirish juda muhim, zero bu zamon talabidir.

⁷⁴ <https://lex.uz/docs/-4396419>

**SUN'IY INTELEKT TEXNOLOGIYALARI - AI-HUQUQIY
MASALALARNI HAL QILISHDA SUDYA**

Toshkent davlat yuridik universiteti 4- bosqich talabasi

Muhammadxo`jayev Mannobxo`ja

Annotatsiya: Sun'iy intellekt texnologiyasining jadal rivojlanishi ko'plab tashkil etilgan kasblar, shu jumladan sudyalarning kasbi funktsiyalarining pasayishi haqida bashorat qilishga olib keldi. Ushbu maqolada sun'iy intellekt, uning paydo bo'lish tarixi, taraqqiyot bosqichlari va hozirgi paytdagi yutuqlari haqida, sun'iy intellekt huquqiy sohada, huquqiy kasblarga qanday ta'sir qilishi mumkinligini, sun'iy intellekt sudyalarni o'rnini egallashining yaxshi va yomon taraflarini, nima uchun qonunni sun'iy intellektni boshqarishga berish mumkin emasligi to'g'risida va nima uchun qonunni sun'iy intellektni boshqarishga berish mumkinligi to'g'risida fikr yuritamiz.

Kalit so'zlar: Texnologiyalar, sun'iy intellekt, robot, uchuvchisiz samolyot, intellekt, sudya, huquq, dasturlar, advokat

Hozirgi rivojlangan taraqqiyot asrida har bir sohada zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanilmoqda va ushbu turdagi texnologiyalar inson hayoti, turmush tarzini osonlashishiga xizmat qilmoqda. Kundalik hayotimizda har kuni foydalanadigan Yandex, alisa singari dasturlar qanday ishlashi, qanday metodlardan foydalanishi yoki bunday turdagi dasturlar qanday prinsiplarga asoslanishi haqida hech o'ylab ko'rganmisiz? Kundalik hayotimizda har kuni foydalaniladigan ushbu texnologiyalarning barchasi sun'iy intellekt deb ataladi. Ushbu maqolada sun'iy intellekt to'g'risida, uni qanday paydo bo'lganligi, uning yaqin kelajakdagi istiqboli va sun'iy intellektning huquqiy masalalarni hal qilishda sudya sifatida foydalanish istiqbollari batafsil o'rganib chiqamiz. O'zi sun'iy intellekt nima? Sun'iy intellekt- kompyuterlarga o'zlarining tajribalarini o'rganish, ko'plab parametrlarga moslashish va ilgari faqat odamlar bajara oladigan ishlarni

bajarish imkonini beruvchi texlogiya hisoblanadi. “Sun'iy intellekt” deganda ko'pchilik robotlarning turli sohalarga jalb qilinishini tushunadi. Ammo sun'iy intellekt atamasi robotlarning inson bilan o'rin almashishini anglatmaydi. Uning asosiy maqsadi inson qobiliyatlari va imkoniyatlarining chegaralarini kengaytirishdir.

So'nggi bir necha o'n yilliklar davrda sun'iy intellektning bir qator ta'riflari paydo bo'ldi. Misol uchun amerikalik informatik Jon Makkarti o'zining 2004 yilgi maqolasida sun'iy intellekt haqida shunday degan: "Bu aqlli mashinalarni, ayniqsa aqlli kompyuter dasturlarini yaratish fan va muhandislikdir mahsulidir. Bu xuddi shunday foydalanish vazifasi bilan bog'liq. Kompyuterlar inson aqlini tushunish uchun AI (sun'iy intellekt) biologik kuzatilishi mumkin bo'lgan usullar bilan cheklanishi shart emas⁷⁵". Biroq, bu ta'rifdan oldin ham sun'iy intellekt bo'yicha ko'plab ma'lumotlar mavjud bo'lgan. Misol uchun “informatika otasi” deb tariflanadigan Alan Tyuring 1950 yildagi "Hisoblash mashinalari va razvedkasi" nomli maqolasida, quyidagi savolni so'raydi ya'ni "Mashinalar o'ylay oladimi?" Shunda Tyuring hozirda mashhur "Tyuring testi" deb nomlanuvchi testni taklif qiladi, unda inson so'rovchisi kompyuter va inson matni javobini farqlashga harakat qiladi⁷⁶. Ushbu test nashr etilganidan beri juda ko'p tekshiruvdan o'tgan bo'lsa-da, u AI tarixining muhim qismi bo'lib qolmoqda. Sun'iy intellekt atamasi birinchi bo'lib o'tgan asrda paydo bo'lgan va uning rivojlanib borishi natijasida hozirgi kunda rostmana mashxurlikka erishgan. Oddiy shaxmat o'yinlaridan tortib, uchuvchisiz samolyotlar yoki haydovchisiz avtomobillargacha barcha texnologiyalar sun'iy intellekt mahsuli hisoblanadi va bu sun'iy intellekt davri allaqachon boshlanganing isboti hisoblanadi. Eng oddiy shaklda, sun'iy intellektni muammoni hal qilish uchun kompyuter fanlari va ishonchli ma'lumotlar to'plamini birlashtirgan soha deyishimiz mumkin. Sun'iy intellekt

⁷⁵ McCarthy, J. (2004). What is artificial intelligence. URL: <http://www-formal.stanford.edu/jmc/whatisai.html>.

⁷⁶ Turing, A. M. (2009). Computing machinery and intelligence. In Parsing the turing test (pp. 23-65). Springer, Dordrecht.

yaratilgan dastlabki paytlarda inson bilimini ajratib olish va kodlash kabi masalalar ko'p vaqt talab qilardi edi, lekin hozirgi kunda ko'rib turibmizki, sun'iy intellekt yutuqlari g'oyat hayratlanarli. Lex Fridmanning 2019 yilda MIT ma'ruzasida sun'iy intellekt to'g'risida keltirgan fikri ko'plab muzokaralarga sabab bo'lgan: “ Biz umidsizlikning eng yuqori cho'qqisida turibmiz. Suhbatlar AI etikasi atrofida davom etar ekan, biz umidsizlikning dastlabki ko'rinishini ko'rishimiz mumkin”. Sun'iy intellektni o'rganishga doir ko'plab kitoblar yaratilgan va ularning orasida eng etiborga loyig'i Stuard Russel va Peter Norvigga tegishli. Ular sun'iy intellektning 4 ta potensial maqsadini o'rganadi va ular komputer tizimlarini quyidagicha farqlaydilar:

Insoniy yondashuv:

1. Odamlar kabi fikrlaydigan tizimlar
2. Odamlar kabi harakat qiladigan

Ideal yondashuv:

1. Mantiqiy fikrlaydigan tizimlar
2. Ratsional ravishda harakat qiladigan tizimlar⁷⁷

Sun'iy intellektda sun'iy umumiy intellekt (AGI) degan tushuncha mavjud. Umumiy sun'iy intellekt sun'iy intellektning nazariy shakli bo'lib, unda mashina odamlarnikiga teng aqlga ega bo'ladi va u muammolarni hal qilish, o'rganish va kelajakni rejalashtirish qobiliyatiga ega bo'lgan o'z-o'zini anglaydigan ongga ega bo'ladi.

Maqolamizning keyingi qismida sun'iy intellekt dasturlari bilan tanishib chiqamiz. Bugungi kunda sun'iy intellekt tizimlarining ko'plab real ilovalari mavjud va quyida eng ko'p tarqalgan ilovalar bilan tanishib chiqamiz:

1. Nutqni aniqlash dasturi: Ushbu dastur inson nutqini yozma formatga tarjima qilish uchun tabiiy tilni qayta ishlashdan foydalanadigan qobiliyatdir va nutqni matnga aylantirib ishlovchi dastur sifatida ham qaraladi. Ko'pgina mobil qurilmalar ovozli qidiruvni amalga oshirish uchun o'z tizimlariga nutqni aniqlashni o'z ichiga oladi. Masalan Alisa yoki Siri

⁷⁷ <https://zoo.cs.yale.edu/classes/cs470/materials/aima2010.pdf>

2. Mijozlarga xizmat ko'rsatish: Dastur mavzular bo'yicha tez-tez so'raladigan savollarga javob beradi yoki shaxsiy maslahatlar, mahsulotlarni o'zaro sotish yoki foydalanuvchilar uchun o'lchamlarni taklif qiladi. Masalan, elektron tijorat saytlaridagi virtual agentlarni misol qilib keltirishimiz mumkin.

3. Kompyuterni ko'rish: Ushbu AI texnologiyasi kompyuterlarga raqamli tasvirlar, videolar va boshqa vizual ma'lumotlardan mazmunli ma'lumot olish va keyin tegishli choralarni ko'rish imkonini beradi.

Maruzamizning keyingi qismida sun'iy intellekt tarixi, asosiy sanalar va nomlar haqida so'z yuritamiz. Sun'iy intellektning paydo bo'lish tarixi 1950-yilga borib taqaladi va bu Alan Tyuring nomi bilan bog'liq, Alan Tyuring 1950-yilda "Computing Machinery and Intelligence" jurnalida bir maqola nashr etadi va ushbu maqolada, Ikkinchi Jahon urushi paytida natsistlarning Enigma kodini buzishga yordam bergani bilan mashhur bo'lgan Tyuring "mashinalar o'ylay oladimi?" degan savolga javob berishni taklif qiladi va kompyuter inson bilan bir xil intellektni namoyish qila olishini aniqlash uchun Turing testini taqdim etadi. Tyuring testining ahamiyati shundan beri muhokama qilinmoqda.

Sun'iy intellektning paydo bo'lishidagi keyingi qadam 1956 yilga borib taqaladi va Jon Makkarti Dartmut kollejidagi birinchi sun'iy intellektga bag'ishlangan konferentsiyasida "sun'iy intellekt" atamasini kiritdi. O'sha yilning oxirida ko'plab tadqiqotchilar birinchi marta ishlaydigan AI dasturiy ta'minot dasturini yaratdilar.

Sun'iy intellektning paydo bo'lishining keyingi bosqichida 1967 yil Frank Rosenblatt Mark 1 Perceptronni yaratdi, u neyron tarmoqqa asoslangan birinchi kompyuterni sinov va xatolik bilan o'rgangan. Bir yil o'tgach, Marvin Minski va Seymur Papert "Perceptrons" nomli kitobni nashr etadilar, bu neyron tarmoqlardagi muhim ish hisoblanadi va hech bo'lmaganda bir muncha vaqt kelajakdagi neyron tarmoq tadqiqot loyihalariga qarshi argumentga aylanadi.

Shundan keyin sun'iy intellekt bosqichma bosqich rivojlanib borgan. Masalan,

1. 1973 yil: Rezolyutsiya deb nomlangan teoremani isbotlovchi texnikaga asoslangan PROLOG dasturlash tili ishga tushirildi.
2. 1980-yillar: O'zini o'rgatish uchun orqaga tarqalish algoritmidan foydalanadigan neyron tarmoqlari AI ilovalarida keng qo'llanila boshlandi.
3. 1997 yil: IBM kompaniyasining Deep Blue shaxmat bahsida (va revanshda) o'sha paytdagi jahon chempioni Garri Kasparovni mag'lub etdi.
4. 2011: IBM Watson chempionlar Ken Jennings va Bred Ratterni xavf ostida mag'lub etdi!
5. 2015 yil: Baidu kompaniyasining Minwa superkompyuteri o'rtacha odamnikidan yuqori aniqlik bilan tasvirlarni aniqlash va tasniflash uchun konvolyutsion neyron tarmoq deb ataladigan maxsus turdagi chuqur neyron tarmog'idan foydalanadi.
6. 2016: DeepMind'ning chuqur neyron tarmog'i bilan ta'minlangan AlphaGo dasturi beshta o'yinlik o'yinda Go bo'yicha jahon chempioni Li Sodolni mag'lub etdi. Google 2014 yilda DeepMind'ni 400 million dollarga sotib olgan.

Hozirgi kunda sun'iy intellekt juda ko'plab sohalarda ishlatilmoqda va ba'zi kasb egalarining ishlari suniy intellekt yordamida hech qanday qiyinchiliklarsiz bajarilmoqda. Sun'iy intellekt yaqin kelajakda hayotimizga kirib kelishini eslatib o'tishning ma'nosi yo'q, chunki biz kundalik hayotimizda foydalanadigan ko'plab mobil ilovalar, kompyuter dasturlari va raqamli tizimlar texnologiyasiga integratsiyalashgan. Shunday qilib, AI davri boshlandi. Bugungi kunning eng hayajonli muhokamalaridan biri bu kontseptsiya qaysi kasblarga qay darajada ta'sir qilishi mumkinligi. Bugungi kunda biz ushbu tizimlarning ishlash mantiqini tushunganimizda, ular bilan deyarli barcha kasblar va ishlarni bajarish mumkinligini taxmin qilamiz. Ushbu maqolada sun'iy intellekt huquqiy sohada, huquqiy kasblarga qanday ta'sir qilishi mumkinligini, sun'iy intellekt sudyalarni o'rnini egallashining yaxshi va yomon taraflarini muhokama qilamiz. Maqolamizning keying qismi ikki qismdan iborat bo'ladi va uning birinchi qismda nima uchun qonunni sun'iy intellektni boshqarishga berish mumkin

emasligi to`g`risida va ikkinchi qismda nima uchun qonunni sun'iy intellektni boshqarishga berish mumkinligi to`g`risida fikr yuritamiz.

Yo'q, AI qonunni boshqara olmaydi! Mening fikrimcha qonun hayotning ichida, bu hayotning o'zi. Huquq sohasiga tatbiq etilgan, yozilgan, muhokama qilingan va qaror topadigan har qanday mavzu inson hayoti bilan chambarchas bog`liq hisoblanadi. Oddiy qilib aytganda qonun odamlarning o'zaro munosabatlarida yuzaga keladigan nizolar natijasida tug'iladi. Insonsiz butunlay inson bilan bog'liq bo'lgan bunday tizimni boshqarishga urinish aqliy jihatdan to`g`ri emas. Qonunda hech qanday hodisa bir xil emas. Ishning tabiati, fon voqealari va jarayonlari, har bir ishda ishtirok etgan odamlar bir-biridan farq qiladi. Qonunda har bir voqea birma-bir yozilmaydi va eng nozik tafsilotlarda kodeksda juda ko'p bo'shliqlar mavjud. Demak qonunda bo'shliqlar mavjud bo'lsa, sudyalari bu bo'shliqlarni to'ldirishlari kerak, boshqacha aytganda, o'zlarining tajribasi va voqealar va ishlarni sharhlash qobiliyati orqali o'sha muommoli vaziyatga yechim berishlari kerak. Agar biz ushbu omillarni ko'rib chiqsak va sudya bo'lish shunchaki qonunlarni qabul qilish va ularni mavjud bo'lganda qo'llash emasligini tushunsak, kompyuter bu ko'nikmalarni egallashdan uzoqdir. Misol uchun, agar sudyalarning dalillar bilan aloqa qilish tamoyilini ko'rib chiqsak, ko'p hollarda sudya ish bayonotining yozma nusxasini o'qish o'rniga, guvohlarning bergan ko`rsatmalarini tinglashni xohlaydi. Biror kishini jonli tinglash uning ovozidan tortib tana tiliga qadar ko'p tafsilotlarni ushlay olishini va boshqa odamning his-tuyg'ularini his qilishini anglatadi. Shu o`rinda ajralish ishida, guvohlar va tomonlarning samimiyatini baholash vijdonan, jaroyanni kuzatishdan kelib chiqqan ichki kechinmalari orqali sun'iy intellekt qaror qabul qila oladimi degan savol paydo bo`ladi. Yana bir o'ta muhim masala, yuqorida aytib o'tganimizdek, sudya zarur hollarda talqin qilishi va ma`lum o`rinlarda tashabbus ko`rsatishi kerak dedik, agar biz butun huquqiy tizimni butun dunyo bo'ylab suniy intellekt orqali boshqarilishiga va uning qabul qilgan qarorlari to`g`riligiga rozi bo`lsak, vaqtlar o'tgandan so`ng suniy intellekt chiqargan qarorlar odamlar orasida noroziliklarga sabab bo`lsa, keyin ushbu

tizimni bekor qilishga va ananviy inson omili orqali sudyalikka qaytish kerakmi? Ushbu masalalarni inobatga olgan holda suniy intellekt bazi kasblarda, xususan, sudyalalar o`rnida foydalanish to`g`ri bo`lmaydi deyishimiz mumkin.

Endi o`z navbatida, biz AI deb ataydigan tizimning ishlash tamoyilini ko`rib chiqsak, suniy intellekt shunday ishlaydi; Biz tizimga muhim ma'lumotlarni beramiz va u bilan nima qilish kerakligini ko'rsatamiz va bir muncha vaqt o'tgach, u tushunadi va o'rganishni boshlaydi. Huquqiy tizim nuqtai nazaridan qarasak, ish mantig'i quyidagicha bo'ladi; biz mashinaga iloji boricha ko'proq holatlar, qonunlar, qarorlar, sharhlar, voqealar va o'tmish oqibatlarilariga doir manbalarni kiritamiz va ulardan ishlarga qanday yondashishni o'rganishga majbur qilamiz. Agar tizimga to'g'ri ma'lumotlar, hodisalar, holatlar kiritilsa, tizim haqiqatan ham yaxshi ishlaydi. Shu nuqtai nazardan suniy intellekt qonunni boshqarishi mumkin degan hulosaga kelish mumkin. Sun'iy intellekt falsafasining mohiyatiga nazar tashlaydigan bo'lsak, birinchi navbatda aql va fikrlash qobiliyati jihatidan inson kabi aqlli AI tizimini ishlab chiqish kerak. Agar ushbu natijaga erishilsa, sun'iy intellekt va inson o'rtasida hech qanday farq qolmaydi va endi u individual hisoblanadi va yaxshi natijalarga erishish uchun kompyuter oldida hech qanday to'siq bo'lmaydi. Agar bunday tizim huquq sohasida yaratilsa, huquqiy ishlarda inson his-tuyg'ulari va manipulyatsiyalari aralashmasligi bu tizimning g`alabasi bo`ladi. Insonda qaror qabul qilish jarayonida, sentimentallik, tarafkashlik va mafkuraviy munosabat kabi unsurlar kuzatilishi mumkin. Qaror qabul qiluvchilar o'zlarining his-tuyg'ulariga qarab noto'g'ri qarorlar qabul qilishlari, siyosiy jihatdan yaqin bo'lgan guruh foydasiga munosabatda bo'lishlari yoki pora olishlari mumkin. Ushbu holatlar adliya tizimi faoliyatining eng zaif bo'g'inidir. Qaror qabul qiluvchi uchun boshqa odamni tiriklayin tinglash, uning hissiy kayfiyatini, taqlidlarini va munosabatlarini kuzatish muhimdir. Sun'iy intellekt tizimlari hissiyotlar nima ekanligini, ular qanday ishlashini va qanday sezilishi mumkinligini o'rganishi va tushunishi mumkin, hatto ular o'zlari bu his-tuyg'ularni boshdan kechirmasalar ham. Suniy intellekt yetarli ma'lumotlar

bazasi bilan u boshqa odamning kayfiyati va his-tuyg'ularini biz tushuna olmaydigandan ko`ra aniqroq tafsilotlar bilan aniqlay oladi. Misol uchun, Alberta universitetida ishlab chiqilgan sun'iy intellekt tizimi odamning shizofreniya kasalligiga chalingan yoki yo'qligini uning nutqi va ovozli ifodalaridan aniqlash imkoniyatiga ega. Vijdon nuqtai nazaridan, vijdon qayerdan kelganiga qarashimiz kerak. Vijdon tug'ma emas; u xulq-atvor, tajriba va o'rganishdan kelib chiqadi. Hech kim noldan vijdon instinktini rivojlantirmaydi. Biz uni ta'lim jarayonlari, o'qish, fikrlash va yashash orqali rivojlantiramiz. Demak "Yaxshi" ma'lumotlar bilan ta'minlangan AI ham bunga erisha olmasligi uchun hech qanday sabab yo'q. Korinib turganidek, samarali suniy intellekt tizimini yaratish uchun uning bazasiga to`g`ri malumotlar kiritilishi kerak ekan. Bugungi kunda yaxshi va tajribali advokat bo'lish uchun o'nlab yillar kerak bo'ladi, chunki sud ishlari ko'rish, ko'plab qonunlar, tezlarni o`rganish orqali erishiladi, lekin insonning 40 yillik professional tajribasi, ma'lumotlar bazasini, bilimlarini, ko`nikmalarini suniy intellekt bir necha kunlarda egallashi mumkin. Bugungi kunda ham sun'iy intellekt tizimi sud jarayonlarining oqibatlarini taxmin qilishda 79% muvaffaqiyatga erishmoqda⁷⁸. Agar biz mashinani o'rganishning ma'lumotlarga asoslangan o'rganish sxemasi va idrokini tizimli tushunadigan bo'lsak, va barcha ma'lumotlar va ularning uzatilishi to'g'ri bo'lishini ta'minlasak, kelajakda Aning qonunni boshqarish qobiliyatiga hech qanday to'siq bo'lmaydi.

Har qanday mavzuda uni butunlay qora yoki oq deb aytish noto'g'ri. Yangi tizimlar bilan integratsiyalashuv va hamkorlik qilish qonun uchun ham, jamiyat uchun ham foydaliroq bo'ladi. Maqolamizni keying qismida, suniy intellekt va ananaviy sudyalalar birgalikda ishlasa, nimalar qila olishi haqida to`xtalib o`tsak. Hammamizga ma`lumki, murakkab va yangi sud jarayonlarida inson omili muhim ahamiyatga ega bo'lsa-da; ijro, yo'l-transport hodisasi yoki haqorat kabi sud ishlari bir biriga juda o'xshash yoki bevosita bir xil holatlar

⁷⁸ Gulyamov, S., & Bakhramova, M. (2022). Digitalization of International Arbitration and Dispute Resolution by Artificial Intelligence. World Bulletin of Management and Law, 9, 79-85

kuzatiladi. Ushbu turdagi ishlarni suniy intellektga topshirish ko'plab foyda keltirishi mumkin, bunday jarayon yo'lga qo'yilishi sudyalarga ham ma'lum bir miqdorda ish yukini olib tashlaydi. Xuddi shunday, mohiyatan unchalik oddiy bo'lmagan, ammo nisbatan sodda bo'lgan holatlar ham bo'ladi. Lekin inson omili sabab, ishning cho'zilib ketgani, hujjatlarning zarurligidan ko'p to'planib qolayotgani, noqonuniy ishlar orqada qolayotgani sababli cho'zilib ketayotgan yoki hal bo'lmaydigan holatlar ko'pligi aniq. Tizimga bunday texnologik aralashuv undagi bosimni kamaytiradi. Tizimni zarur ma'lumotlar bilan ta'minlashda huquqshunoslar va dasturiy ta'minot ishlab chiqaruvchilari tizimga to'g'ri ma'lumotlarni kiritish va kompyuterlarni to'g'ri yo'nalishga o'rgatish, o'zlarining insoniy tajribasi va an'alarini qo'shish kabi vazifalarga e'tibor qaratish uchun birgalikda ishlashlari kerak. Shu tariqa suniy intellekt bosqichma bosqich huquqiy masalalarni hal qilishda sudya darasiga yetib borishi mumkin. Lekin bu juda ko'p yillarni talab qilishi mumkin. Yakuniy bosqichda, nazorat butunlay sun'iy intellektga qoldiriladimi yoki yakuniy qaror hali ham odamlar tomonidan qabul qilinadimi, bashorat qilish qiyin. Lekin men oxir-oqibat qaror qabul qilish tizimi sof sun'iy intellektga beriladi deb o'ylamayman, ammo oldinda ko'p yillar bor.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Turing, A. M. (2009). Computing machinery and intelligence. In Parsing the turing test (pp. 23-65). Springer, Dordrecht.
2. McCarthy, J. (2004). What is artificial intelligence. URL: <http://www-formal.stanford.edu/jmc/whatisai.html>.
3. <https://zoo.cs.yale.edu/classes/cs470/materials/aima2010.pdf>
4. Gulyamov, S., & Bakhranova, M. (2022). Digitalization of International Arbitration and Dispute Resolution by Artificial Intelligence. World Bulletin of Management and Law, 9, 79-85

**Factors leading to the termination of the contract or other negative
consequences in Romano-Germanic and Anglo-Saxon law**

Носирова Маржона Негмат қизи,

Тошкент давлат юридик университети магистранти

Abstract: through this article, the author will consider necessary information about the circumstances in which the contract can be terminated and what causes it in Roman law family and English law family, which are considered more important than other families (e. Muslim law family, custom law and e.tc) of legal system. Additionally, she analyzes Germany following Romano-Germanic law and Australia, Canada following Anglo-Saxon law system with a comparative comparison.

Keywords: Roman law, English law, contract law, precedent, agreement, offer, acceptance, consideration, mutual consent, legal intention, legal capacity, contractual obligation, failure to perform on a contract, damage.

**В романо-германском и англо-саксонском праве факторы,
приводящие к расторжению договора иным негативным
последствиям.**

Аннотация: посредством данной статьи автор предоставляет необходимые сведения об обстоятельствах, при которых договор может быть расторгнут в семье римского права и семье английского права, которые считаются одними из самых крупных семей правовой системы (например, по сравнению семейное мусульманское право, обычное право) и чем оно обусловлено. Также путем сравнительного анализа анализируются вопросы о том, какие факторы исползуются в качестве основания для признания договора недействительным в Германии, придерживающейся романо-германской правовой системы, и США, Канады входящих в англо-саксонскую правовую систему.

Ключевые слова: римское право, английское право, договорное право, судебный прецедент, соглашение, оферта, акцепт, «встречное положение» обоюдное согласие, правовая цель, дееспособность, договорное обязательство, неисполнение, ущерб.

Романо-герман ва Англо-саксон ҳуқуқида шартноманинг бекор қилинишига ёки бошқа салбий оқибатларга олиб келадиган омиллар

Аннотация: мазкур мақола орқали муаллиф ҳуқуқ тизимининг энг йирик оилаларидан ҳисобланган (масалан, Мусумон ҳуқуқи оиласи, одат ҳуқуқига қараганда) Рим ҳуқуқи оиласи ҳамда Инглиз ҳуқуқи оиласида шартноманинг қандай ҳолатларда бекор қилиниши мумкин эканлиги ва унга нималар сабаб бўлиши ҳақида керакли маълумотларни баён қилади. Шунингдек, Романо-герман ҳуқуқ тизимига амал қилувчи Германия ва Англо-саксон ҳуқуқ тизимига кирувчи АҚШ ҳамда Канада давлатларида шартноманинг бекор бўлишига қандай омиллар асос қилиб келтирилиши масалаларини қиёсий таққослаш орқали таҳлил қилади.

Калит сўзлар: Рим ҳуқуқи, Инглиз ҳуқуқи, шартнома ҳуқуқи, ҳуқуқий прецедент, келишув, оферта, акцепт, “қарши таъминлов”, ўзаро розилик, қонуний мақсад, ҳуқуқий қобилият, шартномавий мажбурият, лозим даражада бажармаслик, зарар.

Маълумки, ҳуқуқий тизим ҳуқуқ тизимига нисбатан анча кенг тушунча ҳисобланади. Хусусан, А.Х.Саидовнинг фикрича, “ҳуқуқий тизим – анча кенг бўлиб, у ўз ичига ҳуқуқнинг институционал тузилиши билан бирга жамият ҳуқуқий ҳаётининг бошқа жиҳатларини ҳам қамраб олади. Муайян мамлакатнинг ҳуқуқий тизими ушбу давлатнинг ҳудудида амал қиладиган ва жамиятдаги ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган ҳуқуқдир. Бугунги кунда сиёсий харитада 200 дан ортиқ давлат мавжудлигини эътиборга оладиган бўлсак, демак, шунча ҳуқуқий тизим мавжуд экан деган фикрга келиш мумкин. Романо-герман ва Англо-саксон ҳуқуқий тизими энг йирик ҳуқуқий тизимлардан ҳисобланади. Романо-герман ҳуқуқ оиласи ўзининг ибтидоси ва генетик асосларини қадимги

Римдан, Рим ҳуқуқидан бошлаган. Мазкур ҳуқуқий тизимга ҳозирги кунда Франция, Германия, Австрия, Белгия, Голландия, Испания, Италия, Португалия, Люксембург, Монако, Швейцария Финландия каби давлатлар киради. Романо-герман ҳуқуқий тизимида норматив шартномалар асосий манбалардан бири саналади.

Дастлаб, шартнома ҳуқуқи тушунчасига таъриф бериш лозим. Шартнома ҳуқуқи деганда, шартномавий-ҳуқуқий муносабатларни қамраб олган ва уларни тартибга соладиган ҳуқуқ соҳаси тушунилади. Шартномаларнинг бекор қилиниши ҳақида гап кетганда, шартнома ҳуқуқи реал ҳаётдаги воқеаларни кўриб чиқишини ёдда сақлаш лозим. Романо-герман ҳуқуқий тизимида шартномалар муҳим ўрин эгаллайди. Масалан, Қадимги Римда шартнома “Contract” деб аталган ва уларга амал қилиш жуда муҳим ҳисобланган. Рим ҳуқуқи Ғарбда энг инновацион ва андазали тизим бўлиб, давлатда шартнома ҳуқуқи марказий ўринни эгаллаган. Шартномаларга икки кишининг ўртасида ишлайдиган, аммо давлат томонидан тан олинмиши талаб қилинадиган хусусий келишув сифатида қаралган. Романо-герман ҳуқуқ тизимида шартномаларнинг бекор қилиниши учун умумий тарзда қуйидаги асослардан бири аниқланиши лозим:

- Иккинчи тараф шартномани жиддий равишда бузса;
- Шартномада ёки қонунда назарда тутилган ҳолларда.

Романо-герман ҳуқуқ тизимида кўпинча меҳнат муносабатларида ходимни ишдан бўшатиш учун огоҳлантириш қондасига амал қилинмаслик ҳолати кузатилади. Бундай ҳолларда ишдан бўшатиш тўғрисидаги хабарнома мутлақо аниқ ёзилиши ва ходимга юборилиши таъминланиши лозим. Акс ҳолда, бу бир қанча муаммоли вазиятларга сабаб бўлиши мумкин. Энди, Романо-герман ҳуқуқий тизимида шартномаларнинг бекор қилинишига олиб келадиган омилларни мазкур ҳуқуқ оиласига мансуб давлатлар мисолида таҳлил қилиш ўринли.

Германия давлатида агарда тижорат шартномасида бир тарафнинг тўловга қобилиятсизлиги аниқланган тақдирда, шартнома ўз-ўзидан бекор қилинади. Масалан, Германиянинг Тўлов қобилияти тўғрисидаги кодекси (Germany Insolvency Code) 116-моддасига кўра, бизнесни бошқариш бўйича шартномалар тўловга қобилиятсиз тарафнинг активлари бўйича тўлов қобилияти тўғрисидаги иш очилиши билан тугаган ҳисобланади. Бунинг асоси шундаки, тўловга қодир бўлмаган шахс мазкур мулкни бошқариш ҳуқуқига эга бўлган ягона шахс ҳисобланади. Шунинг учун, хусусан, тижорат агентлиги шартномалари, экспедиторлик шартномалари асосий ёки жўнатувчининг мол-мулкига нисбатан тўлов қобилияти тўғрисидаги процедура очилиши билан автоматик равишда тугайди.

Ўзбекистон Республикасида ҳам Романо-герман ҳуқуқий тизими қўлланилади. Яъни, Ўрта Осиё Россия томонидан босиб олинганидан то ҳозирги Ўзбекистон Республикаси ҳудудида Бухоро ва Хоразм Халқ Республикалари ҳамда Туркистон АССР эълон қилингунига қадар бўлган даврда мусулмон ҳуқуқи амал қилиши билан бир қаторда Россия империяси қонунчилигининг Романо-герман оиласига мансуб ҳуқуқий тизим ва ғоялар кириб келган. Ўзбекистонда шартномаларнинг бекор қилиниш асослари тегишли кодекслар ва қонунларда белгиланган (Фуқаролик кодекси, Меҳнат кодекси).

Ҳозирги кунда дунёдаги мавжуд ҳуқуқ тизимлари орасида юқори таъсирга эга бўлган оилалардан бири Англо-саксон (умумий) ҳуқуқий тизимидир. Англо-саксон ҳуқуқий тизимининг Романо-герман ҳуқуқидан асосий фарқи шундаки, Англо-саксон ҳуқуқий тизими казуал характерга эга бўлиб, унда прецедент ҳуқуқи марказий аҳамиятга эга ҳисобланади. Яна шуни билиш керакки, бутун дунё аҳолисининг учдан бир қисми Англо-саксон ҳуқуқ тизимининг доктриналари, соҳалари, ва институтлари таъсири остида яшайди. Бугунги кунда мазкур ҳуқуқий тизим Буюк Британия, АҚШ, Канада, Австралия, Янги Зеландия ва бошқа бир қатор давлатларда қўлланиб келинмоқда. Англо-саксон ҳуқуқий тизимида

шартномалар таклиф (offer), қабул қилиш (acceptance), қарши таъминлов (consideration), ўзаро розилик (mutual consent), қонуний мақсад (legal intention), ҳуқуқий қобилият (capacity) орқали юзага келади. Ҳар икки тараф шартнома бўйича мажбурий шартларни бажаради. Гарчи аксарият шартномалар оғзаки бўлсада, шартномаларнинг айрим турлари алоҳида расмийлаштирилиши талаб этилади. Буюк Британия давлати ҳам Англо-саксон ҳуқуқий тизимига амал қилади. 1999 йилда “Мастрихт” шартномаси имзолангандан сўнг Европа Иттифоқи давлатлари “Шартномаларнинг бекор қилинишига олиб келадиган адолатсиз шартлар тўғрисида” йўриқнома қабул қилган. Мазкур ҳужжат давлатларга истъомолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича ички қонунчиликни мустаҳкамлашга хизмат қилган, дейиш мумкин. Хусусан, Буюк Британия ҳукумати мазкур йўриқномадан кейин 1999 йилда “Шартномада келтирилган шартларга адолатсиз муносабатда бўлиш оқибатлари тўғриси”да Низом қабул қилган. Мазкур Низомнинг асосий мақсади эса, шартномаларни бекор қилиш натижасида келиб чиқадиган салбий оқибатларни истъомолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилган ҳолда бартараф этишда ифодаланган.

Англо-саксон ҳуқуқий тизимида шартномаларнинг бекор қилинишига сабаб бўлувчи омиллар сифатида нотўғри маълумот бериш, шартномалардаги хатолик, мажбурийлик, шунингдек, ноқонунийликни келтириш мумкин. Англо-саксон ҳуқуқида шартномалар қуйидаги ҳолатлардан бири содир бўлганда бекор қилинган ҳисобланади.

- 1) Шартноманинг муддати тугаган тақдирда (Expiration);
- 2) Агар шартнома тузилгандан сўнг, томонларнинг айби бўлмаган ҳолда, шартномадаги мажбуриятларни бажаришга тўсқинлик қилувчи нимадир содир бўлган тақдирда (Frustration);
- 3) Шартнома тарафларидан бири шартномада белгиланган мажбуриятларни умуман бажармаган ёки олдиндан келишилган ҳолда бажарилмаслигини кўрсатган тақдирда (Breach);

4) Шартнома тарафлари келишган ҳолатда шартномани бекор қилишга рози бўлган тақдирда (Agreement).

Англо-саксон ҳуқуқий тизимида шартномалар бажарилишининг кечикиш ҳолатлари кўп учрайди. Масалан, Американинг баъзи штатларида шартномаларни ҳар қандай сабабга кўра бажармаганлик уларнинг жиддий равишда бузилишига олиб келади. Натижада, бу ҳолат шартноманинг бекор қилиниши учун замин яратади. Айтайлик, қутилмаган ҳодисалар шартли товарларни етказиб беришни кечикишига сабаб бўлиши мумкин (масалан, об-ҳавонинг ёмонлиги). Мазкур ҳолатларда қутилмаган ҳодисалар сабабли кечикишлар шартноманинг буюртмачи томонидан бекор қилинишига олиб келиши мумкин.

Австралия давлатига шартнома ҳуқуқи инглиз ҳуқуқий тизимидан мерос бўлиб ўтган. Австралияда шартнома ҳуқуқи тегишли қонун ҳужжатлари орқали амалга оширилади. Шартноманинг амал қилиш муддати шартномада кўрсатилиши шарт. Шартноманинг амал қилиш муддати тугаган кундан бошлаб шартномани ҳақиқий эмас деб топиш учун асос пайдо бўлади. Ҳар икки томон учун ҳам шартномани бекор қилиш ҳуқуқи мавжуд бўлиб, бунинг учун қуйидаги асослардан бири келтирилиши лозим:

- ✓ Тарафлардан бири шартномани бекор қилиш учун етарлича асос келтирган тақдирда;
- ✓ Огоҳлантириш тартибига риоя қилинмаган тақдирда;
- ✓ Юзага келадиган вазиятлар (масалан, шартномавий мажбуриятни бузиш ёки лозим даражада бажармаслик) натижасида.

Агарда суд шартномани бекор қилиш учун ҳеч қандай асос топа олмаган тақдирда, суд шартнома тарафларининг нима учун шартномани бекор қилишни сўраб судга мурожаат қилганлик ҳолатини аниқлаши талаб этилади.

Канада давлатида ҳам шартнома муайян мақсад учун икки ёки ундан ортиқ шахслар ўртасида тузиладиган қонуний келишув ҳисобланиб,

иктисодий муносабатларни янада мустаҳкамлаш воситаси бўлиб хизмат қилади. Канадада шартнома ҳуқуқи умумий қонунчилик билан бирга фуқаролик ҳуқуқида ҳам кенг қўлланилади. Яна шуни айтиш керакки, агар тарафлардан бири узрли сабабларсиз шартномани бажармаса ёки бажаришдан бош тортган тақдирда, иккинчи томон мажбуриятларнинг лозим даражада бажарилмаганлиги юзасидан тегишли судга мурожаат қилиш ёки етказилган зарарни қоплашни талаб қилиш ҳуқуқига эга. Шунингдек, Канада қонунчилиги бўйича одатда қонуний тарзда тузилган шартнома томонлар ўртасидаги ҳуқуқий алоқани шакллантиради. Яъни, томонлар хоҳлаган вақтда ва ҳар қандай сабабга кўра шартнома тузишда эркин ҳисобланади. Шартномавий-ҳуқуқий муносабатлар Канаданинг тегишли қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади. Хусусан, Канада Жиноят кодексида (Canadian Criminal Code) қонунчиликка зид бўлган шартномалар сўзсиз бекор қилинади. Бунга профессионал қотил бўлган ёки жинсий алоқа билан шуғулланган ишчи учун тузилган меҳнат шартномаларини мисол келтириш мумкин.

Бундан ташқари, Канадада шартноманинг ҳақиқий бўлиши учун қуйидаги асосий ҳолат мавжуд бўлиши керак.

Яъни, ҳар икки томон ҳам шартнома тузишга ўзаро розилик билдириши керак. Хусусан, бир тараф жисмоний ёки маънавий тазйиқ остида шартнома тузган тақдирда, у ўзини ҳимоя қилиш мақсадида судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга ҳисобланади. Бундай ҳолатларда, унинг илтимосига кўра суд томонидан шартнома бекор қилиниши мумкин. Хуллас, Канадада шартномавий муносабатларни тартибга солувчи меъёрий ҳужжатлар Канада юриспруденцияси ва анъанавий-ҳуқуқий одатларга асосланади.

Юқоридагилардан хулоса қилиш мумкинки, Романо-герман ва Англо-саксон ҳуқуқий тизимида шартнома ҳуқуқи (Contract Law) жамият ҳаётида марказий аҳамият касб этади. Шунингдек, шартномавий-ҳуқуқий муносабатлар юқорида келтирилган қатор давлатларнинг тегишли

кодекслари, шунингдек, норматив хужжатлари билан тартибга солинади. Юқоридаги таққослаш орқали шуни аниқлаш мумкинки, шартноманинг бекор қилинишига олиб келадиган омиллар ўз хусусиятига кўра бири-бирига жуда яқин бўлиб, барчаси шартномани бекор қилиш натижасида келиб чиқадиган салбий оқибатларни бартараф этишни қувватлайди. Аммо шартноманинг бекор қилиниши натижасида тарафларнинг шартнома тузишга қобилиятсизлик ҳолатлари юзага келиши мумкин. Шартномаларнинг бекор қилиниши натижасида юзага келадиган салбий оқибатлар, шунингдек, хавф-хатарларни тўла-тўқис бартараф этишнинг имкони йўқ. Бироқ, бугунги модернизациялашган даврда мазкур оқибатлар юзага келмаслиги учун шартнома ҳуқуқи тармоғини янада ривожлантириш ва бойитиш мумкин.

Адабиётлар

1. А.Х.Саидов “Сравнительное правоведение”. Т - Адолат,1999. С.159.
2. “The Development Of Contract Law In Countries With a Romano-Germanic Legal System” Article
3. Allen and Overly “Basic Principles Of English Contract Law”
4. Catherina Elliot and Frances Quinn “Contract Law”. Seventh Edition. Page
5. Michelle Makela “Contracts in Australia”. Last edition in 2016.
6. Jean-Louis Baudouin “Contract Law In Canada” Pупlished in 2012. Last Edited on 30 October in 2020. (The Canadian Encyclopedia).

**BO'LAJAK XORIJIY TIL O'QITUVCHILARINING IJTIMOIIY-
MADANIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH
MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH**

Qodirova Hulkaroy Zoirjonovna

2nd course of master degree in the department of foreign languages

Jizzakh state pedagogical university

Annotatsiya: Maqolada bo'lajak xorijiy tili o'qituvchilarini kasbiy tayyorlashning ijtimoiy-madaniy jihatlari ko'rib chiqilgan. Maqolaning maqsadi pedagogika kolleji tizimida bo'lajak xorijiy tili o'qituvchilarining ijtimoiy-madaniy kompetentsiyasini shakllantirishning pedagogik shartlari va tarkibiy-funksional modelini asoslashdan iborat. Tadqiqotning asosiy vazifasi bo'lajak xorijiy tili o'qituvchilarining ijtimoiy-madaniy kompetentsiyasining tuzilishi, mezonlari, ko'rsatkichlari va darajasini aniqlash va ularning ijtimoiy-madaniy kompetentsiyasini shakllantirishning tarkibiy va funksional modelini ishlab chiqish va uni eksperimental tekshirishdan iborat. Bo'lajak xorijiy tili orasida ijtimoiy-madaniy kompetentsiyani shakllantirishning tarkibiy va funksional modeli. Muallifning ilmiy sohani rivojlantirishga qo'shgan hissasi shundan iboratki, o'qitishning interaktiv usullaridan foydalanish talabalarni o'zlarini ijtimoiy-madaniy kompetentsiya sub'ektlari kabi his qilishlariga va ushbu jarayonning faol ishtirokchilari bo'lishga undaydi.

Tayanch soʻzlar: ijtimoiy-madaniy kompetentsiya, maqsadli, kontseptual, mazmunli, protsessual-uslubiy, kommunikativ o'qitish

Oliy kasbiy ta'limni rivojlantirish kontseptsiyasiga asoslanib, biz o'zlashtirilgan kasbiy faoliyatning yaxlit tuzilishini shakllantirish ya'ni yuqori malakali kadrlarda talablarini hisobga olgan holda, ularning shaxsiyati va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish manfaatlarida mutaxassislarning kasbiy ehtiyojlarini qondirish universitetlarning ta'lim faoliyati uchun asos bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, xorijiy tili o'qituvchisining ijtimoiy-madaniy kompetentsiyasini

shakllantirish shartlaridan biriga aylanishi, bo'lajak xorijiy tili o'qituvchisining faol kasbiy faoliyatga kirishiga hissa qo'shishi kerak.

Ijtimoiy-madaniy kompetentsiyani o'zlashtirishga qaratilgan bo'lajak xorijiy tili o'qituvchisini tayyorlash, agar o'rganilayotgan ob'ektning ma'lum bir modeli, ya'ni diagramma, jismoniy tuzilmalar, belgi shakllari yoki formulalar shaklida sun'iy ravishda yaratilgan ob'ekt qurilgan bo'lsa, o'rganilayotgan ob'ektga o'xshash (yoki hodisa), ushbu ob'ekt elementlari o'rtasidagi tuzilish, xususiyatlar, o'zaro bog'liqlik va munosabatlarni sodda shaklda aks ettiradi va takrorlaydi [1].

Bakalavriat talabalari bo'lajak xorijiy tili o'qituvchilari o'rtasida kasbiy kommunikativ kompetentsiyani shakllantirish modelini ishlab chiqish jarayonida biz pedagogik dizayn va modellashtirish muammolari bo'yicha bir qator ishlarda belgilangan nazariy qoidalarga amal qildik. Zamonaviy tushunchalarga muvofiq, pedagogik tizim va uni amalga oshiradigan o'quv jarayoni murakkab ko'p elementli va ko'p darajali tuzilmadir [2].

Bo'lajak xorijiy tili o'qituvchisining kasbiy kommunikativ kompetentsiyasini shakllantirish uchun biz taklif qilayotgan model kompetentsiyaga asoslangan, kommunikativ va professional yo'naltirilgan yondashuvlarga asoslanadi. Kompetentsiya yondashuvini amalga oshirish o'quv tizimini xorijiy tili o'qituvchisi va uning barcha tarkibiy qismlarining kasbiy va pedagogik kompetentsiyasini shakllantirishga yo'naltirishda, shuningdek, professional kommunikativ kompetentsiyani tizimni tashkil etuvchi, asosiy komponent sifatida ajratishda namoyon bo'ladi. Kommunikativ yondashuv o'quv jarayonini haqiqatga yaqin bo'lgan o'quv kommunikativ faoliyati orqali eng aniq namoyish etadi, bu o'rganilayotgan tilning lingvokulturasini ob'ektiv bilish uchun zarur shartdir. Kasbiy yo'naltirilgan yondashuv bo'lajak xorijiy tili o'qituvchisining kasbiy kommunikativ kompetentsiyasini shakllantirishga imkon beradi, bu yerda aniqlovchi ushbu kompetentsiya amalga oshadigan kasbiy va pedagogik faoliyat funksiyalariga tegishli [3].

Xorijiy tili o'qituvchisining ijtimoiy-madaniy kompetentsiyasi modeli tarkibida quyidagi komponentlar ajralib turadi: maqsadli, kontseptual, mazmunli, protsessual-uslubiy va samarali bloklar. Keling modelning ushbu tarkibiy qismlarini bakalavriat talabalari - bo'lajak xorijiy tili o'qituvchilari o'rtasida ijtimoiy-madaniy kompetentsiyani shakllantirish uchun ishlab chiqayotgan metodologiyaga nisbatan ko'rib chiqaylik. Maqsadli jihat, birinchi navbatda, mashg'ulot maqsadi bilan ifodalanadi. Muloqotning har bir shaxsning rivojlanishi uchun muhit sifatida roli juda katta. Shaxsning tarbiyasi shaxsning ko'p madaniyatli jamiyat bilan o'zaro munosabati davomida shakllanadi. Insonning lingvistik madaniyat bilan aloqalari qanchalik xilma-xil va kengroq bo'lsa, uning individual ta'lim istiqbollari shunchalik boy bo'ladi. Bu munosabatlarni tashkil etishda uzoq vaqt davomida asosiy rol xorijiy tili o'qituvchisiga tegishli bo'ladi. Xorijiy tilini o'qitishning asosiy maqsadi aniq faoliyat bilan shug'ullanish – xorijiy tilidan foydalangan holda ma'lumot uzatish va qabul qilish, ya'ni aloqa jarayonida ishtirok etishdir. Xorijiy tili darsi xorijiy tili o'qituvchisi o'z faoliyati davomida hisobga olishi kerak bo'lgan o'ziga xos xususiyatga ega. Hozirgi vaqtda xorijiy tilini o'zlashtirishning global maqsadi boshqa madaniyat bilan tanishish va madaniyatlar muloqotida ishtirok etishdir. Ushbu maqsadga madaniyatlararo muloqot qobiliyatini rivojlantirish orqali erishiladi. Bu kommunikativ xarakterdagi bilimlar asosida tashkil etilgan o'qitish, xorijiy tilidagi muloqotni o'rgatish, buning uchun zarur bo'lgan barcha usul va usullardan foydalangan holda, bu xorijiy tili darsining o'ziga xos xususiyatidir. Umumiy ta'lim va ta'lim vazifalari amaliy vazifalarga bo'ysunadi va u yoki bu darajada kommunikativ faoliyat aktini, ya'ni madaniyatlararo muloqot qilish qobiliyatini amalga oshirish jarayonida hal qilinadi. Butun o'quv jarayoni asosiy vazifaga – xorijiy tili o'qituvchisining ijtimoiy-madaniy kompetentsiyasini shakllantirishga bo'ysunadi. Bo'lajak xorijiy tili o'qituvchisining ijtimoiy-madaniy kompetentsiyasini kompetentsiyaga asoslangan, kommunikativ va kasbiy yo'naltirilgan yondashuvlar asosida shakllantirish tilshunos talabani til tayyorlashning maqsadi hisoblanadi [4].

Xorijiy tili o'qituvchisining ijtimoiy-madaniy kompetentsiyasining tuzilishini aniqlashda biz mahalliy va xorijiy tadqiqotchilarning ko'plab tadqiqotlariga tayandik masalan: (K. E. Bezukladnikova, E. M. Vereshchagin, M. N. Vyatyutnev, Yu. V. Eremin, I. A. Zimnaya, V. G. Kostomarov, V. V. Safonova, E. N. Solovova, D. Baake, K. D. Buntning, D. C. Kchan, Z. Ulrich va boshqalar) va tadqiqot ma'lumotlarini tahlil qilib, biz xorijiy tili o'qituvchisining ijtimoiy-madaniy kompetentsiyasini shakllantirish va takomillashtirish uning barcha tarkibiy qismlari: nutq, diskursiv, lingvistik, ijtimoiy-madaniy va kompensatsion kompetensiyalar birligida sodir bo'ladi degan xulosaga keldik. Biz ilgari ishlab chiqqan tuzilmada ijtimoiy-madaniy kompetensiya sanab o'tilgan kompetensiyalarni, shuningdek, mintaqaviy va sotsiolingvistik bilim va ko'nikmalarning ma'lum bir to'plamini o'zlashtirishni nazarda tutuvchi multifaktorial integral yaxlitlik vazifasini bajaradi. Biz bo'lajak xorijiy tili o'qituvchisining ijtimoiy-madaniy kompetensiyasi tuzilmasiga asoslanib, ushbu kompetensiyada amalga oshiriladigan kasbiy va pedagogik faoliyatning bir qator funktsiyalarini aniqladik. Bo'lajak xorijiy tili o'qituvchisining ijtimoiy-madaniy kompetensiyasining tarkibiy qismlari ushbu funktsiyalarning bajarilishiga ta'sir qiladi. Biz ta'kidlagan funktsiyalarni ikki guruhga ajratamiz: maqsadlarni belgilash va operatsion-tarkibiy funktsiyalar. Ajratilgan pedagogik funktsiyalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish tegishli umumiy pedagogik va uslubiy ko'nikmalar tizimiga va zarur bilimlarga ega bo'lishni nazarda tutadi. Maqsadni belgilash funktsiyalariga quyidagilar kiradi: o'qitish funktsiyasi, rivojlanayotgan pedagogik funktsiya, ta'lim funktsiyasi. Operatsion tarkibiy funktsiyalarga quyidagilar kiradi: gnostik funktsiya, konstruktiv rejalashtirish funktsiyasi, tashkiliy funktsiya, madaniyatlararo aloqa tashkilotchisi funktsiyasi va nazorat funktsiyasi.

Bizning fikrimizcha, ushbu kompetensiyani shakllantirish uchun ijtimoiy-madaniy kompetensiyaning maqsadi va pedagogik funktsiyalariga muvofiq, tilshunoslik universitetida bo'lajak xorijiy tili o'qituvchilari ishning

mazmuni universitetda xorijiy tilini professional kommunikativ o'qitishni amalga oshirish tamoyillarini amalga oshirishga qaratilgan bo'lishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YHATI

1. Daxin, A. N. Kompetensiya i kompetentnost': skolko ix u rossiyskogo shkolnika? [Tekst] / A. N. Daxin // Voprosi Internet - obrazovaniya. – 2003. – №17

2. Zagvyazinskiy, V. I. Didaktika visshey shkoli [Tekst] / V. I. Zagvyazinskiy. – Chelyabinsk, 1990. – 96 s.

3. Turgunova, F. (2021). TRANSLATIONAL STUDY OF ENGLISH AND UZBEK NEWS HEADLINES. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 2(2).

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=sj8tHeYAAAAJ&citation_for_view=sj8tHeYAAAAJ:FxGoFyzp5QC

4. Ataboev, I. (2020). COMPARATIVE STUDY OF THE FUNCTIONAL SEMANTIC FIELD IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 1(1).

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=_mAVGF0AAAAJ&citation_for_view=_mAVGF0AAAAJ:Se3iqnhoufwC

QO`SHIMCHA ADABIYOTLAR

Ataboyev, I. (2022). INGLIZ TILIDA TA'NA-DASHNOM TUSHUNCHALARNI BILDIRUVCHI LEKSIK BIRLIKLARNING SEMANTIK MAYDONI. Хоразм Маъмун академияси ноширлик бўлими.

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=_mAVGF0AAAAJ&citation_for_view=_mAVGF0AAAAJ:UeHWp8X0CEIC

Rustamov, I. T., Atabaev, I. M., Muxtorova, X. I., & Yaxshilikova, N. X. (2021). DESCRIPTIVE PRINCIPLES OF NOUN UNITS. *湖南大学学报 (自然科学版)*, 48(11).

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=mAVGF0AAAAAJ&citation_for_view=mAVGF0AAAAAJ:UebtZRa9Y70C

Ataboyev, I. (2021). GAZETA SARLAVHALARINI TARJIMA QILISH XUSUSIYATLARI. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 2(6).

https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=mAVGF0AAAAAJ&citation_for_view=mAVGF0AAAAAJ:Se3iqnhoufwC

**SO‘RUVCHI O‘RGIMChAKKANANING TURLARI, O‘SIMLIKLARGA
ZARARI VA UNDAN HIMOYA QILISH USULLARI.**

*Janubiy dehqonchilik ilmiy tadqiqot instituti
tayanch doktoranti Yusupov Shovkat Ergashovich*

Annotatsiya: Maqolada o‘simliklarda uchraydigan o‘rgimchakkana zararkunandasining zarari va ularni oilasi, hayot kechirishi, tarqalishi hamda ulardan himoya qilish chora-tadbirlari yoritib berilgan.

Annotation: The article describes the damage caused by spiders on plants and their families, survival, distribution and measures to protect against them.

Kalit so‘zlar: *Arachnoidea, Tetranychidae, Eriophyidae,* o‘rgimchakkana, akaritsid, insektitsid, hammaxo‘r, himoya, kana, o‘simlik, tuxum, lichinka, pronimfa, nimfa, deytonimfa, imago, samarali.

Keywords: *Arachnoidea, Tetranychidae, Eriophyidae,* spider, acaricide, insecticide, algae, protection, mite, plant, egg, larva, pronymph, nymph, daytonymfa, imago, effective.

O‘rgimchakkana keng tarqalgan zararkunanda bo‘lib, O‘rta Osiyo respublikalaridan tashqari ko‘pgina Yevropa va Osiyo mamlakatlarida ham tarqalgan. AQSh va Afrika mamlakatlarida oddiy o‘rgimchakkanadan tashqari bir nechta shu oilaga mansub boshqa kanalar ham zarar yetkazadi. O‘rgimchaksimonlilar (*Arachnoidea*) sinfiga, Acariphormes turkumiga, o‘rgimchakkanalar (*Tetranychidae*) oilasiga mansub. Tuzilishi va hayot kechirishi bo‘yicha ular 2 oilaga bo‘lingan. Birinchilari 4 juft oyoqli kanalar bo‘lib, tetranix (*Tetranychidae*) oilasi, ikkinchilari 2 juft oyoqli kanalarga (*Eriophyidae* oilasi) mansubdir. Hamma yerda uchraydigan hammaxo‘r zararkunanda. U ko‘pgina past bo‘yli o‘simliklardan tashqari juda ko‘p turli daraxtlarni ham zararlaydi. Tetranixid kanalar nisbatan yirikroq mavjudodlar bo‘lib, yetuk zotlarining bo‘yi 300-800 mkm (mikron) keladi, 2 juft oyoqlilari

esa juda mayda, ko'z bilan ko'rib bo'lmaydi. Ularning kattaligi 150-300 mkm bo'lib, faqat 15-20 marta kattalashtirib qaragandagina ko'rish mumkin.

O'rgimchakkanalar juda mayda bo'g'imoyoqli jonivorlar namunasi bo'lib uni oddiy ko'z bilan zo'rg'a ko'rish mumkin. Tanasi oval shaklda, bo'yi 0,3-0,6 mm ga boradi. Uning bahor-yozdagi bo'g'ini ko'kish-sariq, qishlab chiqadiganlari esa to'q sariq-qizil bo'ladi. Tanasining yon tomonlaridagi ikkita qoramtir dog'lari yaqqol ko'rinib turadi. Urg'ochisi rivojlanishida tuxum, lichinka, pronimfa, deytonimfa va yetuklik (imago) davrlarini kechiradi. Tuxumi yumaloq shaklda bo'ladi. Lichinka, pronimfa va deytonimfa shakldagilari yetuk zotidan kichikligi bilan farq qiladi. Lichinkada uch juft, nimfa va imagoda esa to'rt juftdan oyoq bo'ladi.

O'rgimchakkana qishlovdan juda barvaqt, o'rtacha bir kecha-kunduzlik harorat 7,3° dan oshganda chiqadi. O'rgimchakkananing birinchi bo'g'ini begona o'tlarda, ayniqsa qo'ypechak kabi o'tlarda rivojlanadi. Begona o'tlar qurib dag'allashganidan keyin o'rgimchakkana ularning boshqa yosh nihollariga o'tadi. O'rgimchakkana odatda shamol yordamida, o'rgimchak iplari vositasida, shuningdek ish qurollari va hokazolar yordamida tarqaladi. Shu boisdan dastlab g'o'za va boshqa ekinlarning chekka tomondagilari zararlanadi. Dalalarning yo'l yoqalaridagi ekinlar kanadan eng ko'p shikastlanadi, chunki yo'l changi o'rgimchak iplariga o'rnashib, ularni tabiiy kushandalardan himoya qiladi, bunday o'simliklardagi zararkunandaga akaritsidlar ham yaxshi ta'sir qilmaydi.

O'rgimchakkana yozda (iyun-avgust) 8-12 kunda, may oyida 15-20 kunda, mart-aprel oylarida esa 25-30 kunda bir bo'g'in berib rivojlanadi. Yil mobaynida geografik holat, ob-havo sharoiti hamda g'o'zaning turiga qarab 12 dan 20 tagacha (8-12 bo'g'inini iyun-avgust oylarida) beradi. Rivojlanish vaqtida ularning 40% dan ko'prog'i tabiiy ravishda qirilib ketadi. Urg'ochisi o'rta tolali g'o'za navlarida 100-160 tagacha tuxum qo'yadi va 30-40 kun hayot kechiradi. Ingichka tolali navlarda esa 40-50 ta tuxum qo'yib, 10-50 kun yashaydi, begona o'tlarga 30 tagacha tuxum qo'yadi va 10 kundan ziyodroq umr kechiradi. Harorat yuqori bo'lganida kananing urchishi tezlashadi. Lekin, qishki

harorat qanchalik pasaymasin, o'rgimchakkananing keyinchalik urchishiga ta'sir etmaydi (Popov). Kananing urchishi uchun paxtazordagi eng qulay harorat 27 – 30 S va havo namligi 35 – 50 % bo'lgan vaqtga to'g'ri keladi (Uspenskiy). Yozning oxirida harorat pasayishi, yog'ingarchilik, shabnam hamda kushanda yirtqichlar faoliyati tufayli o'rgimchakkanalarning soni kamayadi. Kuz yaqinlashgan sari g'o'zada to'q sariq-qizil rangli urg'ochisi paydo bo'ladi, ular diapauzaga tayyorlanadi. O'tlarda esa ular hatto noyabrda ham sarg'ish-yashil rangdaligicha qoladi. O'talangan yetuk zot urg'ochilari g'o'za ekilgan dalalar, yo'l, ariq yoqalari, xazon osti, ko'sak chanoqlari, tuproq yoriqlari va tut daraxti po'stlog'i ostida yakka yoki yig'ilib qishlaydi. Qishlashga kirganlari sovuqqa juda chidamlidir. Sernam joylarda sovuq -20° bo'lganida ham qisman o'ladi. Sovuq -29° dan pasayganda kanalar 100% qiriladi. O'rgimchakkana o'simlikning hayotini izdan chiqaradi. Jumladan, bu zararkunanda barg og'izchalarining funksiyasini buzadi, barg to'qimalaridagi suv kamayadi, fotosintez to'xtaydi. Barglarda xlorofill, uglerod va ayniqsa azotli moddalar tobora ozayadi, buning natijasida umumiy uglerodning umumiy azotga nisbati ko'payadi.

Sh.Xo'jaev (2010) ning ta'kidlashicha, o'rgimchakkana g'o'za va ko'pgina boshqa ekin va daraxtlarning ashaddiy va doimiy zararkunandasidir, u hammaxo'r zararkunanda bo'lib, o'simliklarning 200 dan ortiq turida, shulardan begona o'tlarning 173 turida, daraxt va butalarning 38 turida hamda ekinlarning 40 dan ortiq turida uchraydi. G'o'za, sabzavot, poliz, dukkakli ekinlar, yer yong'oq, gul va bog'zorlar shular jumlasidandir. Kana asosan barglarning orqa tomoniga joylashib unga shikast yetkazadi, bargni juda ingichka kulrang o'rgimchak iplari bilan o'raydi. Uning nomi ham shunga qarab qo'yilgan. O'rgimchakkana og'iz apparatining xelitseralarini hujayraga sanchib kiritib, undagi moddalarni so'rib oziqlanadi. Zararlangan barglarining ustki tomonida och tusli, qattiq zararlangan joylarida esa qo'ng'ir va qizg'ish dog'lar paydo bo'ladi. Kuchli shikastlangan barglar to'kiladi, o'simlik yalong'ochlanadi va juda majmag'il bo'lib qoladi.

Ko'pgina olimlardan Yaxontov, 1947; Kosobuskiy, 1956; Uspenskiy, 1961. F.S. Tolipovning (1977), o'simlikning o'rgimchakkanaga bardoshli yoki chidamli bo'lishi uning barglaridagi ostki epiderma va g'ovak parenxima hujayralari qavatining balandligiga bog'liq. Bu xujayralarning balandligi 150,7-166,9 mkm (mikron) ga teng bo'lganda, kana ustunchasimon parenxima hujayralarining shirasi bilan oziqlana olmaydi, chunki yetuk o'rgimchakkanada sanchib so'ruvchi og'iz apparatining uzunligi 116,9-120,7 mkm ni, katta yoshdagi lichinkalarida esa 102,6-105,4 mkm ni tashkil qiladi.

O'rgimchakkananing ko'pgina (qariyb 40 dan ortiq) kushandasi bor, ammo bulardan stetorus qo'ng'izi (*Stethorus punctillum*), kanaxo'r trips (*Scolothrips acariphagus*), yirtqich qandala (*Orius albidipennis*) va oltinko'z (*Chrysopa carnea*) eng ko'p ahamiyatlidir. Kanaxo'r trips bir kecha-kunduzda kananing 50 tagacha tuxumi va lichinkalarini yeydi, stetorus lichinkasiva qo'ng'izlari 100 tagacha, oltinko'zning katta yoshdagi lichinkasi esa 800 tagacha tuxumini yeb qo'yadi.

O'simliklarni o'rgimchakkanadan samarali himoya qilish uchun qator chora-tadbirlar hamda vositalar ishlatiladi. Bular tashkiliy-xo'jalik, agrotexnik, oldini olish, seleksion (bardoshli navlarni barpo qilish), biologik hamda kimyoviy usullardan iboratdir. Agrotexnik yoki oldini olish tadbirlari o'rgimchakkananing muvaffaqiyatli qishlab chiqishini cheklashdan iborat. Kuzda daladan organik o'simlik qoldiqlarini olib chiqib tashlab yerni shudgorlash zarur. May-iyunning boshida tut novdalari kesib olinganidan keyin so'ruvchi zararkunandalar (o'rgimchakkana, shira, trips) hamda tut parvonasi tarqalgan yerlarda bu zararkunanda zahiralari ham bir yo'la kamaytirish uchun oldini olish ishlovi o'tkaziladi. Bu maqsadda eng avval ichdan ta'sir qilish qobiliyatiga ega akaritsid-insektitsidlardan foydalaniladi. O'simliklarning o'sish davrida o'rgimchakkanaga qarshi kimyoviy kurash olib borish maqsadida juda ko'p dorilar tavsiya etilgan. Kimyoviy hususiyatlariga ko'ra bular akaritsid-insektitsid (ya'ni, ham o'rgimchakkanalarga, ham hasharotlarga ta'sir etuvchi)

va ixtisoslashgan akaritsidlar (ya'ni faqat o'rgimchakkanalarga qarshi samaraga ega) bo'lishi mumkin.

O'simliklarning har 100 ta bargida 150 ta va undan ko'proq o'rgimchakkana topilganda yoki o'rtacha har 100 ta barg hisobiga 60-80 ta kanna to'g'ri kelganda ishlov berishni boshlab yuborish kerak. O'rgimchakkanaga qarshi qo'llaniladigan maxsus akaritsidlar *Nissoron*, 10% nyu kuk. va 5% em.k. Sof moddasi: geksitiazoks, kam zaxarli modda. Yaponiyaning Nippon Sodda kompaniyasi tomonidan 1980 yillari kashf etilgan. *Nissoron* ixtisoslashgan akaritsid bo'lib, unga bir qator ijobiy xususiyatlar xos. U asosan kananing tuxum, lichinka va nimfasini o'ldiradi, yetuk zotini pushtsiz yoki tuxumidan lichinka ochib chiqmaydigan qilib qo'yadi, ta'siri uzoq vaqt (40 kungacha) davom etadi, boshqa preparatlarga chidamli bo'lgan populyatsiyalarni qiradi, foydali xasharotlarga mutlaqo ta'sir etmaydi, deyarli barcha o'simlikxo'r kanalarga qarshi ishlatish mumkin. *Omayt*, 57% em.k. 570 eW (dargit, uzmayt). Sof moddasi: propargit, kam zaxarli (O'D 50 kalamush va sichqonlar uchun 1800-2000 mg/kg ga teng) AKSh ning Yuniroyal firmasi tomonidan kashf etilgan. Propargit ixtisoslashgan akaritsid, tarkibida oltingugurt mavjud. Propargit kanalarning lichinka va yetuk zotlariga nisbatan yuqori va davomli ta'sir etadi. Shu bilan birga, *omayt* asalari va boshqa foydali xasharotlarga nisbatan zararsizdir. *Endjeo-K*, 24,7% sus.k. Tarkibida ikkita modda: tiametoksam (*endjeo*) xamda lyambdatsigalotrin (*karate*) mavjud. Mazkur insektitsid-akaritsid Shveysariyaning Singenta firmasi tomonidan tayyorlanadi. O'rtacha zaxarli bu aralashmaning zararkunandalarga qarshi samarasi juda yuqori. G'uzada barcha zararkunandalarga qarshi (0,2 l/ga) va tutlarda tut parvonasi va so'ruvchi zararkunandalarga (0,2 l/ga) qarshi qullashga ruxsat etilgan. *Ixtisoslashgan Akaritsidlar vertimek, grizli, zum, mitak, neuron, nissdran, omayt, ortus, olttugurt, titaron, flumayt*).

Aholi yashaydigan qishloqlarga yaqin joylashgan dala atroflarini oltingugurtli qaynatma (0,5-1 % li OOQ (ISO)) bilan ishlash mumkin. Bunda o'rgimchakkanaga qarshi 55-60% gacha samaradorlikka erishiladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki g'ozani o'rgimchakkanadan himoya qilishda asosan organik sintetik preparatlar ishlatiladi. Ular kimyoviy birikmalarning xar-xil sinflariga mansubdir. Xar qaysi sinf muayyan umumiy fizik kimyoviy xossalari ega bo'lishi bilan birga ta'sir qilish mexanizmi xam umumiy bo'lishi xam mumkin. Pestitsidlarning o'simliklarga o'tishi va tarqalishi o'simlikning xususiyatlariga tashqi muxit sharoitlariga preparadning fizik kimyoviy xossalari va turiga bog'liq bo'lib, yosh o'simlikning barglari pestitsidlarni juda yaxshi o'tkazadi. Qulay suv tartibi pestitsidlarning odsorbatsiyaga va ularning joydan-joyga siljishiga yordam beradi. Pestitsidlar qo'llashga qulayligi va tez samara berishi tufayli pestitsidlardan oqilona foydalanish kerak. Bularga misol qilib ixtisoslashgan akaratsidlar Vertimek, Grizdi, Zum, Mitak, Neorun, Nissoran, Omayt, Ortus, Oltingugurt, Titaron, Flyumayt foydalanilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Sh.T.Xo'jaev, A.G'.Jamalov, K.Sh.Mamatov. O'simliklarni zararkunandalardan himoya qilishda ilg'or tajriba. Toshkent- 2008 y. 69-72 b.
2. Sh.T.Xo'jaev. O'simliklarni uyg'unlashgan himoya qilish tizimi va uning tarkibidagi biologik usulning tuzilishi va mohiyati. Toshkent-2013. 5-10 b.
3. Xo'jaev Sh.T. Entomologiya, qishloq xo'jalik ekinlarini himoya qilish va agrotoksikologiya asoslari. – Toshkent: Fan, 2010. – 355 b.
4. Sh.T.Xo'jaev. Insektitsid, akaritsid, biologik faol moddalar vafungitsidlarni sinash bo'yicha uslubiy ko'rsatmalar (maqolalar to'plami, tahriri ostida). Toshkent: Davlat kimyo komissiyasi, 2004. – 103 b.
5. Yaxontov.V.V. O'rta Osiyo qishloq xo'jaligi o'simliklari hamda mahsulotlarining zararkunandalari va ularga qarshi kurash. – Toshkent: «O'rta va oliy maktab», 1962. – 693 b.

**Boshlang'ich sinf ona tili va o'qish savodxonligi darslarida matnlar ustida
ishlashni tashkil etish**

Almanova Dilafruz Tojinorovna

Termiz davlat Pedagogika instituti

*Ta'lim tarbiya nazariyasi (Boshlang'ich ta'lim)
2- kurs magistranti*

Annotatsiya Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda ona tili va o'qish savodxonligi darslarida matnlar ustida ishlash va pedagogic texnologiyalar asosida ularni takomillashtirish bo'yicha fikr-mulohazalar yoritilgan.

Kalit so'zlar. Matnlar tahlili, MYBT texnologiyasi, mustaqil fikrlash, so'z boyligini oshirish.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining qiziqish va intilishlarini hisobga olgan holda, ularga har tomonlama puxta ta'lim va tarbiya berish, dunyoqarashini kengaytirish, mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, qalbi va ongiga milliy va umuminsoniy qadriyatlarni singdirib borish, shu orqali ularni ona Vatanga muhabbat, pokiza orzular ruhida kamol toptirish bugungi kundagi eng muhim, eng dolzarb masalalardan biridir.

Boshlang'ich sinflarda ona tili ta'limini o'rganishdan asosiy maqsad grammatik va kommunikativ savodxonlikni rivojlantirish, mustaqil, erkin va ijodiy fikrlay oladigan, qiroat va chiroyli so'zlash san'atidan xabardor bo'lgan, yozma va og'zaki nutq hamda matn yaratish ko'nikmalarini mukammal egallagan, ma'naviyati yuksak barkamol shaxsni tarbiyalab yetishtirishdan iborat. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining boshlang'ich sinflarida ona tili ta'limining asosiy maqsadi o'quvchilarning kommunikativ savodxonlik darajasini oshirish, ularni mustaqil va ijobiy fikrlashga yo'naltirish, fikr mahsulini to'g'ri, ravon, o'rinli ifodalashga o'rgatish ekan, uni amalga oshirishning ishonchli omillaridan biri – matn yaratishning samarali texnologiyasini ishlab chiqish, uni o'quv amaliyotiga izchil joriy etish,

o'quvchini muammoli o'quv topshiriqlari orqali izlanish va kashf qilishga yo'naltirish, o'quvchi lug'at boyligini kengaytirish jarayonida nutqiy faoliyatini shakllantirish, (so'zning lug'aviy ma'nolarini sharhlash) fikr ifodalash (og'zaki nutq va matn yaratish)da so'zni tanib va tanlab ishlatishni talab qiluvchi o'quv topshiriqlari, nutqiy madaniyatni yuksaltiruvchi ko'nikma va malakalar tizimi bilan qurollantirishdir.

Boshlang'ich sinfda matn yaratishning asosiy maqsadi – matn ustida ishlash bilan esa matnning tili, mantiqiy va uslubiy shakllanganlik darajasi o'rganiladi, o'quvchining kommunikativ savodxonlik darajasi esa, matn yaratish mahoratini aniqlash jarayonida o'z yechimini topadi. Boshlang'ich sinlarda ona tilining yangi – yangi ifoda imkoniyatlarini izlab topish va uni dars jarayoniga tadbiq etish o'quvchilarning ijodiy tafakkur, hodisalarni kuzatish, anglash, qiyoslash, analiz va sintez, tanlash, guruhlash, yaratish kabi bilish qobiliyatlarini takomillashtirib, ularda milliy mafkura, mustahkam e'tiqod, milliy dunyoqarashini tarkib toptirishga xizmat qiladi. Turli til xodisalari (so'z va iboralarni) ma'nosini to'liq anglash va uni xususiy nutqda qo'llashga intilish – ulardan nutqiy vaziyatga mosini tanlash o'z fikrini ixcham, aniq va ravon ifodalash malakalarining shakllanishi va rivojlanishiga zamin yaratadi. “Ona tili ta'limi mazmuni” o'quv-metodik qo'llanmasi mualliflari H.Ne'matov, A.G'ulomovlar o'quvchilarni ijodiy yozma ish – matn ustida ishlashga o'rgatishda egallangan bilimlarni quyidagi ko'nikma va malakalar bilan mustahkamlashni tavsiya qiladilar. Matn yaratishda har bir o'quvchi so'zni, so'z birikmani, gaplarni o'z o'rnida qo'ya olsa matnni tog'ri yaratadi. Buning uchun boshlang'ich sinf o'quvchilarga MYBT texnologiyasi asosida matn yaratishning tartibini shakllantirish kerak.

MYBT texnologiyasi 4 bosqichda amalga oshiriladi:

1.so`z	2. so`z birikmasi	3.gap	4.matn
Bahor	Go`zal bahor	O`lkamizga go`zal bahor keldi.Gullar chiroyli bo`lib	Mana o`lkamizga go`zal bahor kirib

Gullar	Chiroyli gullar	ochilmoqda.Sayroqi	keldi. Kunlar isib,
Qushlar	Sayroqi qushlar	qushlar uchib keldi. Mayin	quyosh o`z nurlarini
Quyosh	Quyoshli kunlar	yomg`ir yog`moqda	sochmoqda.
Yomg`ir	Mayin yomg`ir		

Ushbu texnologiya asosida o`quvchilarning mustaqil fikrlashi, matn yaratishda so`z, so`z birikma, gaplarni o`z o`rnida qo`llay olish orqali matnni yarata olishi shakllantirirladi.

Matn so`z birikmasi va gapdan farqlanadi, chunki matnning ham o`z kategoriyasi va qonuniyatlari mavjud. Matn so`zining lug`aviy ma`nosida birikish, bog`lanish tushunchalarining borligi, shuning uchun matn tarkibi o`zaro qaysidir bog`lovchilar yordamida birikishni o`rganish "Matn tilshunosligi" sohasining asosiy muammolaridan biridir. Shu bois, boshlang`ich ta`lim davri o`quv-tarbiya jarayonidagi eng mas`uliyatli davrdir. Bu paytda o`quvchining savodi chiqishi bilan birga, uning dunyoqarashi shakllanadi, tafakkur qilish malakasi rivojlanadi. Boshlang`ich sinf o`quvchilarning intellektual salohiyati, mustaqil va ijodiy fikrlash qobiliyatlari, tafakkurini rivojlantirish, egallagan bilimlarini amaliyotda qo`llay olishlari, amaliy ko`nikma va malakalarini hosil etishga matn yaratishning o`rni beqiyosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Umumiy o`rta va o`rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartini tasdiqlash to`g`risida. O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori // O`zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to`plami. – Toshkent: 2017 yil 14 (774)-son, 230-modda. – 233 b.
2. Ne`matov H., G`ulomov A. Ona tili ta`limi mazmuni. o`quv-metodik qo`llanmasi. T: 2014. 213 b.
3. Ziyotova T. Matn yaratish texnologiyasi. Toshkent, "Fan" 2007 yil.
4. G'afforova T. Boshlang`ich ta'limda zamonaviy pedagogik lexnologiyalar. T.. "Tafakkur", 2011-yil.

Mundarija

Kompyuter texnologiyalarini qo'llanilish sohalari bo'yicha talabalarning kasbiy kompetentini shakllantirish	3
IRODAVIY SIFATLARNI PSIXOLOGIK AHAMIYATI.....	10
O'ZBEKISTON MILLIY IQTISODIYOTINING RIVOJLANISH YO'NALISHLARI VA TAMOYILLARI	15
MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMINI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI	20
BASIC COLOUR TERMS AND PROTOTYPICAL COLOURS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES.....	24
LINGUOCULTURAL CHARACTERISTICS OF TERMS RELATED TO CONSTRUCTION AND ARCHITECTURE IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES	30
INGLIZ VA O'ZBEK TILIDA SINTAKTIK OMONIMIYA HODISASI	35
QORIN TIFI VA PARATIF QO'ZG'ATUVCHILARI	40
BAKTERIYALARNING FIZIK-KIMYOVIY XUSUSIYATLARI.....	44
HOW TO LEARN FOREIGN LANGUAGE QUICKLY?.....	48
MAMLAKATDA INNOVATSION TIZIMNI TAKOMILLASHTIRISHING NAZARIY JIHATLAR	55
DEVELOPMENT ASPECTS OF INNOVATION AND INVESTMENT IN RAILWAY TRANSPORT.....	60
IQTISODIYOTNI RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA INVESTITSIYA VA INNOVATSIYALARNING IQTISODIY O'SISH BILAN ALOQADORLIGI	65
THE IMPORTANCE OF TAXES IN ENSURING INNOVATIVE DEVELOPMENT.....	69
THE ROLE AND IMPORTANCE OF RAILWAY TRANSPORT IN THE DEVELOPMENT OF THE COUNTRY'S ECONOMY	73
SUN'IY INTELLEKTNI QO'LLASH ORQALI TRANSPORT INFRASTRUKTURASINI RIVOJLANTIRISHNING XORIJ AMALIYOTI	79
FANLARDAN TARIXNI O'RGATISHNING ZAMONAVIY METODLARI.....	87
TEMIR YO'L TRANSPORTI TIZIMIDA MARKETING FAOLIYATINI TASHKIL ETISH HOLATINI TAHLIL QILISH.....	91
OZON QATLAMI VA GLOBAL EKOLOGIK MUOMMOLAR HAQIDA	98
O'QUVCHILARDA IJTIMOYIY TARBIYANI SHAKLLANTIRISH.....	102
TASVIRIY SAN'ATDA RANGLARNING INSON RUHIYATIGA TA'SIRI.....	109
O'QUVCHILARNI INGLIZ TILINI O'RGANISHIDA KOMMUNIKATIV USULNING O'RNI.....	113
ЎЗБЕКИСТОНДА ТАЪЛИМ СИЁСАТИДАГИ ИМКONIЯТЛАР ВА УНДА МАВЖУД ТАЖРИБАЛАРДАН КЕНГ ФОЙДАЛАНИШ.....	118
OQOVA SUVLAR TARKIBIDAGI SUVO'TLARNING INDIKATOR SAPROB KO'RSATKICHLARI	126

Источники доходов коммерческих банков и мировые тенденции в области предоставления услуг	130
Понятие о кредитном риске и характеристика влияющих на него факторов	142
ИСТОРИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА: РОЛЬ РУССКОГО ЯЗЫКА В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА	152
INVESTIGATION OF THE D-LAYER OF THE IONOSPHERE AT THE TASHKENT VLF RECEIVER	157
Mehmonxonlarda “ kamondan o’q otish” sportini ” ot sport hayvoni ” bilan birga rivojlantirish uchun joy ajratish va musobaqalar uyushtirish	161
PEROVSKIT QUYOSH ELEMENTLARI	167
ТАБИИЙ GAZNI ABSORBSIYALI QURITISH JARAYONINI IDENTIFIKATSIYALASH	171
БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ THE IMPORTANCE OF USING INTERACTIVE METHODS IN BIOLOGY LESSONS	175
POLYNEUROPATHY: MODERN ASPECTS OF METABOLIC THERAPY	179
ПЕРЕДОВЫЕ ЗАРУБЕЖНЫЕ ОПЫТЫ ПРЕПОДАВАНИЕ КЛИНИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН В МЕДВУЗАХ	184
SAVODI XOLI ANING LA’LI RUHPARVAR ARO	190
ҚОРАМОЛЛАРДА САЛПИНГИТНИНГ ЎТКИР ВА СУРУНКАЛИ КЕЧИШИ	198
Maksimum belgisi ostida funksional parametrlarni o’z ichiga olgan integro-defferensial tenglamalar sistemasi uchun boshlang’ich masala.	205
Bolalarda uchraydigan yurak-qon tomir kasalliklari, yurak yetishmovchiligi, tug'ma va orttirilgan yurak xastaliklari, oq va kók poroglar.....	213
BOSH ICHKI BOSIMINI OSHISHI (ЧЕРИПНОЙ ДАВЛЕНИЕ)	216
YOSH AVLODNI TARBIYALASHDA MUSIQA FANINING AHAMIYATI	219
TOPISHMOQ VA UNING TURLARI HAQIDA	228
XALQARO XUSUSIY HUQUQDA XUSUSIY VA OMMAVIY TAMOYILLARNING YAQINLASHISHI: MUAMMOLAR VA ISTIQBOLLAR KIRITADI.....	237
SUVERENITET, HUDUDIYLIK VA XALQARO ISLOM XUSUSIY HUQUQI.....	247
O‘zbekiston Respublikasining “Mediatsiya to‘g‘risida”gi qonuni va xalqaro huquqiy hujjatlar o‘rtasidagi farqlar va kamchiliklar.....	259
Психологизм в русской классической литературе на примере творчества Л.Н.Толстого	270
TASABBUFDA FANONING PSIXOLOGIK JIХATLARI	274
OILADA DINIY-MILLIY QADRIYATLARNING RIVOJLANISHINING PSIXOLOGIK JIХATLARI	278
TASABBUFDAGI BAҚO PSIXOLOGIK TUШUNCHA SIFATIDA	289
BOLALARNI XALQ O‘YINLARI VOSITASIDA JISMONIY FAOLLIGINI OSHIRISH	292
Metall buyumlar sirtining korrozion va antifriksion xossalarni kimyoviy usulda yaxshilash.	296
O‘QUVCHILARNI MURAKKAB MATNLI MASALALARNI YECHISHGA O‘RGATISH	304
MATEMATIKA DARSLARIDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR	307
Boshqaruvda kommunikativ kompetentlikning o‘rni	314
Ta’lim menejmenti fanida elektron didaktik materiallarning o‘rni	319
AYOLLAR BOSH KIYIMLARI TAHLILI ASOSIDA MODADA BERETKA	324

Texnikaning rivojlanishida mexikaning ahamiyati	342
Jismoniy tarbiyada sog'lamlashtirish texnologiyalarining dolzabligi	346
INGLIZ TILIDAGI BADIY ASAR SARLAVHALARINING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI	351
EMPLOYING COOPERATIVE LEARNING STRATEGY TO DEVELOPING STUDENTS' ORAL COMMUNICATION SKILLS	357
LEXICO-SEMANTIC GROUPING OF VERBS	364
The importance of socio - aesthetic aspects in translation	371
СПОСОБЫ ПОВЫШЕНИЯ ВОДОСТОЙКОСТИ ГИПСОВЫХ ВЯЖУЩИХ	376
СПОСОБЫ ПОВЫШЕНИЯ ВОДОСТОЙКОСТИ ГИПСОВЫХ ВЯЖУЩИХ	381
FIZIKA FANINI O'QITISHDA ILMIY TADQIQOT METODLARI	389
ПРИМЕНЕНИЕ ФИЗИЧЕСКИХ УПРАЖНЕНИЙ ДЛЯ КОРРЕКЦИИ УГЛЕВОДНОГО ОБМЕНА ПРИ САХАРНОМ ДИАБЕТЕ 2 ТИПА	393
INTRODUCTION TO THE SPECIALITY	400
Ingliz tili o'rgatishning boshlang'ich ko'nikmalari.	403
Ingliz tili darslarida o'quvchilarining ingliz tilida nutq ko'nikmalarni takomillashtirish usullari.	406
KICHIK YOSHDAGI BOLALARGA INGLIZ TILINI O'QITISH	409
INGLIZ VA QORAQALPOQ TILLARIDA KONVERSIYA HODISASI	412
SEMANTIC ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS	416
THE CATEGORY OF TIME IN PHILOSOPHY, IN LINGUOCULTUROLOGY AND IN LINGUISTICS	434
PLANNING THE LESSON	440
TEACHING ENGLISH TO PUPILS AT SECONDARY SCHOOL	446
DEVELOP ENGLISH LISTENING SKILL WITH PODCAST	451
O'QUVCHILARNI DASTURLASHGA DOIR KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISHDA PYTHON DASTURLASH TILI IMKONIYATLARIDAN FOYDALANISH METODIKASI	454
Equation Chapter 1 Section 1 AXITEKTURA-QURILISH CHIZMACHILIGINI O'QITISHDA ZAMONAVIY GRAFIK DASTURLAR YORDAMIDA INSHOOTLARNING 3D MODELINI KONSTRUKSIYALASH	459
O'tkir Hoshimov asarlarida frazeologizmlarning tutgan o'rni	463
Bu asarni bir marta emas, besh marta o'qish kerak!	467
“O‘TKAN KUNLAR” DAN TA’SIRLANIB	471
Информационные безопасность в телекоммуникационных сети связи	475
ОПТИК ALOQA TARMOQLARIDA TAXDIDLARNING TADQIQI	486
ARBITRATION AGREEMENT AND DISPUTE ARBITRATION LAW	495
TOPINAMBUR (<i>Helianthus tuberosus</i>) O'SIMLIGINING KELIB CHIQISHI VA TARQALISHI	508
O'SMIRLIK DAVRIDA REKLAMALARNING IDROK QILISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI	513
SULH: A CRUCIAL PART OF ISLAMIC ARBITRATION	517
TA'LIM XIZMALTARIDA MARKETINGNI AHAMIYATI	526
СОЯ ЭКИНИДАДУККАКЛАШ ДАВРИДА ЗАРАКУНАНДАЛАРГАҚАРШИ ҚЎЛЛАНИЛГАН ИНСЕКТИЦИДЛАРНИНГТАЪСИРИ	533

O'QITUVCHILARNI KASB MAHORATINI OSHIRISHGA NIMALARGA E'TIBOR QARATISHIMIZ KERAK	539
PSIXOLOGIYANING INSON HAYOTIDA O'RNI	543
РОМАНО-ГЕРМАН ВА ИНГЛИЗ ҲУҚУҚИ ДАВЛАТЛАРИДА ТИЖОРАТ ШАРТНОМАЛАРИ ШАРТЛАРИ.....	549
БМСМ да зарбли чолғуларнинг эстрада ижрочилигидаги инновацион ўргатиш услублари	558
ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕК МУСИҚА САЊАТИДА ЗАРБЛИ ЧОЛГУЛАР: ИЖРОЧИЛИК МУАММОЛАРИ.	562
ТЕМБР ВА УНИНГ ЗАМОНАВИЙ ЭСТРАДА ИЖРОЧИЛИГИДАГИ ЎРНИ.....	566
Сув хўжалиги бюджет ташкилотларининг бюджетдан ташқари маблағларини тадбиркорлик асосида шакллантиришнинг хусусиятлари.....	569
YOSHLAR O'RTASIDA HUQUQ BUZARLIKNI OSHIB BORISH SABABLARI.....	576
ELEKTRON HUKUMAT VA UNING ELEKTRON HUKUMAT SAMARADORLIGINI OSHIRISHDAGI ROLI: HUQUQIY JIHATLARI.....	581
SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARI - AI-HUQUQIY MASALALARNI HAL QILISHDA SUDYA.....	592
Factors leading to the termination of the contract or other negative consequences in Romano-Germanic and Anglo-Saxon law.....	601
BO'LAJAK XORIJIY TIL O'QITUVCHILARINING IJTIMOIIY-MADANIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH MEKANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH.	609
SO'RUVCHI O'RGIMCHAKKANANING TURLARI, O'SIMLIKLARGA ZARARI VA UNDAN HIMOYA QILISH USULLARI.....	615
Boshlang'ich sinf ona tili va o'qish savodxonligi darslarida matnlar ustida ishlashni tashkil etish....	621